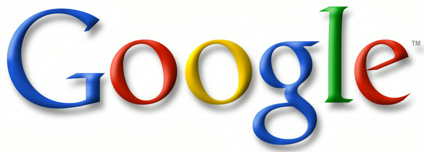
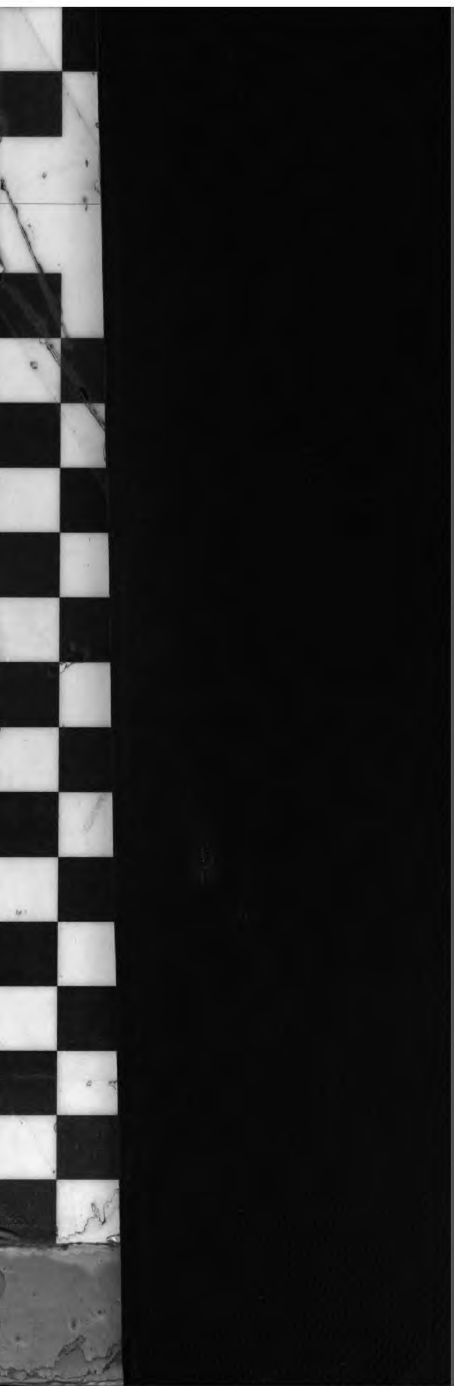

CORNELL UNIVERSITY LIBRARY
3 1924 071 989 820

PHILOLOGIAI KÖZLÖNY.

SZERKESZTIK ÉS KIADJÁK

BARTAL ANTAL ÉS DR. HÓMAN OTTÓ

M. K. T. E. M. TANÁROK.

I. ÉVFOLYAM.

1871.

PEST.

NYOMATOTT AZ ATHENAEUM NYOMDÁJÁBAN.

1871.

A PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

(I. ÉVF.) TARTALOMJEGYZÉKE.

Oldal.

Előfizetési felhívás

a

PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

czímü folyóiratra,

szerkesztik és kiadják:

BARTAL ANTAL és dr. HÓMAN OTTÓ,

m. k. t. egyetemi magántanárok.

Ki szellemi hátramaradásunk okait kutatta, bizonyára meggyőződött arról, hogy az nem a tudományos foglalkozás iránti közöny terhére rovandó, hanem tetemes részben a tudomány terjesztésére hivatott tanerők s közegek hiányában rejlik.

E baj nemzeti tanügyünk mostoha multjából származott, mely a tudományos haladás ösvényéről leszoríttatván vagy önkényt lemaradván, az őket megillető állást visszafoglalni törekvő utódokra kettős feladatot hagyott örökül: a mulasztottakat helyrepótolni s így a tudomány jelenlegi színvonalára állani, és ez elfoglalt alapon teljes önállósággal tovább haladni.

Sok szakban történtek már kisérletek, sőt örvendetes haladást tanusító lépések a czél felé, de vannak ágai a tudománynak, melyek még majdnem egészen elhagyatottan állanak; ezek közé tartozik a classica philologia is.

Nem czélunk e helyen a classica philologia tudományos jogosultságát, hasznát vagy szükségességét bizonyítgatni; a classicus nyelvek tanulása a művelés alapjának tekintetett évszázadokon keresztül, a classica irodalom a művelt nemzetek közbirtoka lett, s a kutatások és vívmányok e tudomány terén külföldön a többiekéi mögött épen semmivel sem maradtak el. E téren akarunk erőnkhöz képest nálunk is hézagot pótolni a „Philologiai Közlöny“ megindítása által; átültetni a tu-

dományos vívmányokat, melyek általános elfogadtatásban részesültek, ez által biztos alapot szolgáltatni új vizsgálatokra, s ezek számára tért nyitni — ez a feladat, melyre e szaklap szorítkozni fog.

Közreműködésüket több jeles philologusunk megigérte, s a siker biztosítására minden szakférfiu s ügybarát anyagi s főleg szellemi támogatását az ügy érdekében kérjük.

A „Philologiai Közlöny“ első évi folyama tíz, 3—4 ívre terjedő, havonkint megjelenő füzetből fog állani.

Előfizetési díj ez évfolyamra: 4 forint, mely összeget március hó 8-dikáig postautalvány mellett kérünk a kiadó-hivatalba: Pest, Mészáros-utcza, 2. sz. II. emelet 20. sz. beküldetni.

A második és hamadik füzet március hó folytán fog szétküldetni.

Pesten, 1871. január hóban.

A „Philologiai Közlöny“ szerkesztősége.

A saturnusi vers.

A rómaiak legrégibb versmértéke a saturnusi. Nevét valószinűleg korától nyerte, a mennyiben minden ó-latin saturnusinak neveztetett. Terentianus Maurus (p. 2439. Putsch kiad. szt.) mondja: „Aptum videtur esse nunc hoc loco monere, quae sit figura versus, quem credidit vetustas, tamquam Italis repertum, Saturnium vocandum"; Atilius Fortunatianus (p. 2690 Putsch.) erre vonatkozólag így ír: „Metra sumunt nomina — — aut a tempore, ut Saturnios dicimus"; és Acro (ad Hor. Epist. II, 1. 158): „Saturnio metro usi sunt veteres Latini sub rege Saturno et postea longo tempore". A legrégibb időben Italia egy tartománya, talán épen Latium Saturnia nevet viselt.[1])

A saturnusi vers faunusinak is neveztetett, mely elnevezés valószínűleg legelső alkalmazására vonatkozik, a jóslatoknál t. i. melyeket Faunus adott; így olvassuk Festusnál (p. 325. Müller kiad. szt.): „Versus quoque antiquissimi, quibus Faunus fata cecinisse hominibus videtur, Saturnii appellantur", és Marius Victorinusnál (p. 2586. Putsch.): „versus (sc. Sat.), cui prisca apud Latinos aetas tamquam Italo et indigonae Saturnio sive Faunio nomen dedit."

Hogy a saturnusi vers italiai földön született, azt követ-

---

[1]) Igy magyarázandó Virg. Aen. VIII. 322.: „Latiumquo vocari maluit" é. quam Saturniam. V. Ö. Dionys. Antiqu. Rom. I. 34. és Varro de lingua latina IV. p. 13. — Nem nagyon eltérő az imént előadott véleménytől az, mely szerint Latium egy régi városától, Saturniától, nyerte nevét a vers; l. Atil. Fortun. (p. 2698. Putsch.): „Dictum autem (é. sat metrum) a aturnia urbe antiquissima Italiae"; így nyilatkozik Aurelius Victor is (Orig. urb. Rom. c. 4.).

keztethetjük ősrégi korából, mely Rómában az első királyok homályos idejére megy vissza; bár a vizsgálatok az eredetre nézve dönthetetlen eredményre még nem vezettek, s forrásaink hiányos volta miatt soha sem is fognak vezetni, az tény, hogy Italia több részében honos volt, mit p. a reánk maradt Antinoi bronsz verse bizonyít (l. Philologus XIII, 207 l.) A saturnusi vers italiai eredete mellett szól a források túlnyomó többsége is, azok pedig, melyek ellentmondó véleményen vannak, őszintén megvallják, hogy nézetük az általános hittel ellenkezik[2]). Ujabb tudósok etruriai vagy oszk eredetűnek tartják.[3]) Ez állítólagos eredetről a régiek hallgatnak, de beszélnek egy másikról, a görögről. Terentianus Maurus (p. 2439. Putsch.) így ír: „Sed est origo Graeca", hasonlóúl Marius Victorinus (p. 2586. P.) és Atilius Fortunatianus (p. 2679. P.), ki így szól: „A graecis enim varie et multis modis tractatus est (é. vers. sat.), non solum a comicis, sed etiam a tragicis"; mindhárom az általános véleményt cáfolólag szólal fel, sőt az utóbbi a hasonló görög verssorok mintájára képzett latin példákat hoz fel, melyekről alább bővebben lesz szó. Az ő nyomukon haladtak ujabbak, többek közt Bentley Rikhárd is[4]).

Csakugyan találtatnak görög tragoediákban és comoediákban a saturnuséhoz hasonló rhythmussal biró versek[5]); de egyrészt nem lehet felfogni, mikép vehették volna át a rómaiak a görögöktől, kikkel csak a Tarquiniusok idejében jöttek érintkezésbe, a saturniust, melylyel ők már Numa korában éltek, mit a carmen Saliare, a carmen fratrum Arvalium s. e. bizonyítanak[6]); másrészt a görög eredet ellen szól azon körülmény, hogy a hason alkotásu görög versek a mértékes sorok szorosan meghatározott szabályai szerint alkotvák, és úgy szólva csak elvétve, a lantos költészet ritka terméke gyanánt találkoz-

---

2) A fönt felhozott idézeteken kívül megemlítjük még Atil. Fortunatianusét (p. 2679, P.): „De Saturnio versu dicendum est, quem nostri existimarevunt proprium esse Italiae regionis."

3) L. Müller O. Etrusker II. p. 284.; előtte már Niebuhr. Röm. Gesch. I. p. 19.

4) L. Opuscula phill. p. 274.

5) L. ezeket összeállítva Hermannál: Elementa doctrinae metr. p. 590.

6) Hor. Ep. II. 1. 75: „Jam Saliare Numae carmen qui laudat . . ."

nak,[7]) míg a latin saturnius a legszélesb alkalmazásnak örvendett, különösen az eposban s ezt megelőző fajokban. Hozzájárul, hogy a legilletékesebb birák, a latin classicusok is az által, hogy ellentétbe helyezik a saturniust a görögből származott versnemekkel, közvetve bizonyítják honi földön származását: így írja Horatius (Ep. II. 1. 156. sqq.):

Graecia capta ferum victorem cepit et artes
intulit agresti Latio: sic horridus ille
defluxit numerus Saturnius — —

így már Ennius (Ciceronál Or. 51, 171. és Brut. 18, 71. és 19, 76.):

Scripsere alii rem
versibus, quos olim Fauni Vatesque canebant,
cum neque Musarum scopulos quisquam superarat,
nec dicti studiosus erat.

A mi a saturnusi vers mértékét illeti, az a grammaticusok összhangzó értesítése szerint következő volt:

◡ –́ ◡ –́ ◡ –́ ◡ | –́ ◡ –́ ◡ –́ ◡

E schema a mértékes műversek szempontjából állíttatott fel, s így igen természetes, hogy a saturnusi versek ritkán üték meg tökéletesen e mértéket; ez vitte tévútra a grammatikusokat, kik vagy azt állíták, hogy a trimeter jambicusból származott egy szótag hozzájárulásával, mint Diomedes (p. 512. P.) és Pseudo-Ascanius ad Cic. Verr. I. 10, 29. (p. 140. Baiter), és senarius hypercatalecticusnak nevezték, vagy változatlanúl a görögből átvett sornak mondák, mely dimeter jambicus catalectusból és dipodia trochaicából áll, mint Atil. Fortunatianus (p. 2680. P.), Plotius (p. 2650.), Marius Victorinus, ki a véleményeltérésről is emlékezik e szavakkal: „Unde apud omnes grammaticos super hoc adhuc non parva lis est.“ Ezt sok tekintetben mainap is el lehet mondani..

A kérdés érdeme a körül forog, valljon a latinok ez ősverse a szók nyelvtani ékezetére — accentus, — vagy a mértékre — quantitas — volt-e alapítva, s melyek voltak a verssor alkotó elemei. Ezt pedig nem lehet sem a saturnusi versnek a latin

---

[7]) L. Philologus XXVIII. p. 238.

grammaticusok által felállított elmélete utján — mely, mellesleg legyen mondva, hiányos, sőt nagy részben hibás! — sem a reánk maradt töredékek nyomán eldönteni, hanem egyedül a nyelv természete s a költészet története nyomán lehet hozzávetőleg meghatározni.

A latin nyelv szavainak nagyobb részénél az utolsóelőtti szótagon nyugszik az ékezet; a szók e természetében kell nézetem szerint keresnünk elemeit a saturniusnak is, mely eleinte bizonyos számu trochaeusi lábból állott, vagyis helyesebben: oly lábakból, melyekben az ékezett szótag az ékezetnélkülit megelőzi. Két külön pontot kell ebben megkülönböztetni, először t. i. hogy a saturnius eredetileg ékezett, nem mértékes sor, másodszor hogy alapja a trochaeus (oly értelemben, mint az imént kifejtettük). Nem bír elsőrendű fontossággal, mily hoszszúk voltak a sorok kezdetben, de hogy ugyanazon rhythmusu két szótagu lábak folytonos ismétlése, mely a nyelv természetében gyökerezvén, köznapi, prózai volt, egyhangúságot szült, azt kiki elgondolhatja, s hogy emelkedettebb hangulat előidézésére a rhythmus változtatására törekedtek, azt szintén természetesnek fogjuk találni. Igy keletkezett a trochaeusi sornak, mely e közben hat lábban lett megállapítva, metszék — caesura — általi kettéosztása középen és az első félvers megtoldása egy szótaggal. A második félversben a régi rhythmus megmaradt, de ellenkező lett az elsőben, s különösen itt jött a vers rhythmusa gyakori összeütközésbe a szóékezettel, bár a félvers vége itt is a régi, a nyelv szellemével összhangzó maradt.

Ezek szerint kezdetben az arsist kétség kívül csak a szó grammatikai hangsúlya határozta meg; a mennyiségre — quantitas — már a grammatikai hangsúly nyomán volt tekintet, s oly szókban, melyekben e kettő nem felelt meg egymásnak, az előbbi kedvéért az utóbbi szorult háttérbe, míg egészen elhanyagoltatott s egyedül a quantitas maradt mérvadó,[8]) de csak

[8]) L. Gotthold az „Archiv. für Philol. u. Paedagogik-ban," II. Bd. 1833. Leipzig. — Mily nagy változtatások tétettek a szótagok quantitása terén különösen későbben a görög mértékes versek behozatalakor, arról bővebben ír: Edélestand du Méril „Poésies populaires latines anterieures au douzième siècle" p. 47. és az általa is idézett: Wase: „Senarius, sive de legibus et licentia veterum poëtarum" p. 27. et 235.

az arsisban, mert még azon költőknél is, kik a görög mértékek átültetése mellett e régi latin versnemben irtak, nem találunk tiszta mértékes saturniusokat, s bár ezek kezében haladást tapasztalunk annyiban, hogy az ő saturnusaikat mintegy átmenetül lehet tekinteni a mértékes műversekre, oly szabadsággal kezeltetett e régi latin vers később is, mely a meghatározott formák közé szorított görög, s ezek mintájára készített latin versektől nagyban elütött, s az ezen példákhoz szokott műértő fülnek keményen, sőt sértően hangzott; l. f. Ennius ítéletét Ciceronál (Orat. 51, 271.) és Horatiusét (Ep. II, 1, 157), Vergil (Georg. II, 385) így szól:

nec non Ausonii, Troia gens missa, coloni
versibus incomptis ludunt — ;

hasonló kifejezésekkel találkozunk Liviusnál szerte, mint: „versus inconditi“ (VII, 2) „incompositi“ (u. o.) „priscus dicendi et horridus modus“ (II, 32) s. m., Terentianusnál (p. 2507) e jellemzéssel: „rudis numerus“; Lucretius így ír (l. V. v. 1400): — — extra numerum procedere membra moventes duriter (h. ö. l. V. v. 1405). A grammaticusok ítélete evvel azonos; ők azonfölül még azon észleletről is tudósítanak, hogy majd hosszabb, majd rövidebb versek találkoznak, úgy hogy a mintáúl felállított sorhoz: Malum dabunt Metelli Naevio poetae — hasonlót a költőknél alig találnak. Így Marius Victorinus (p. 2586. P.): Nostri antiqui usi sunt eo (é. sat. vers.) non observata lege, nec uno genere custodito, sed praeterquam quod durissimos fecerunt, etiam alios longos (olv. longiores) alios breviores inseruerunt; Atil. Fortunatianus (p. 2698. P.): Hic versus obscurus quibusdam videtur, quia passim et sine cura eo homines utebantur, és u. ő. (p. 2679.): Nostri autem antiqui, ut vere dicam quod apparet, usi sunt eo non observata lege nec uno genere custodito inter se versus, sed praeterquam quod durissimos fecerunt, etiam alios breviores alios longiores inseruerunt, ut vix invenerim apud Naevium quos pro exemplo ponerem. Eltérnek a nézetek az iránt, mit értettek a grammaticusok a ‚longiores‘ és ‚breviores‘ alatt? mi nem tudunk azok nézetéhez csatlakozni, kik úgy értelmezik e kifejezéseket, hogy a teljes versek közé félversek voltak elszórva, mert ezt csak fölismerték volna ők is, hanem azt hiszszük, hogy már nem ismer-

ték a thesiselhagyás szabadságát és figyelmen kívül hagyták a hosszú szótagok feloldását. Hogy mily kevéssé értettek a saturnius elméletének bírálatához, vagy mily felületességgel gyakorolták e tisztet a grammaticusok, azt mutatja p. Atilius Fortunatianus, ki a görögben talált, a saturniushoz hasonló verssorokra hoz latin példákat, többek közt ezt is:

Turdís edácibús dolós cómparás amíce — már pedig hét arsissal bíró saturnius nem létezik, s hogy ily példányverset ő faragott, arra nézve csak Horatius ismert helyére (Epod. II, 34.) kell emlékeztetnünk.

Hogy a saturnusi vers az általunk kimutatott uton keletkezett, az oly vélemény, melyet megtámadni lehet, de hogy oly alakban már igen korán meg volt állapítva, azt bizonyítja legrégibb emlékünkben, a carmen fratrum Arvaliumban a félversek használata a teljesek mellett. Magától megdől tehát azon állítás, hogy a sort az előttünk fekvő alakban Naevius találta fel, melyet Diomedes után (col 512.): „Saturnium in honorem dei Naevius invenit addita una syllaba ad jambicum versum" — újabb tudósok is fentartanak.

Fönebb kifejtett nézetünk szerint a latin nyelv természetének megfelelőleg a trochaeusi sor volt a saturnius kezdetleges alakja, s tekintve a félverseket (l. carm. Arv. 1. 5.), melyek ugyan nem ezen rhythmust mutatják már, hanem az egész verssor megállapíttatása után az első hemistichiumét, de három emelkedéssel bírnak: aligha csalódunk, ha ősalaknak mondjuk a három arsissal bíró trochaeusi sort. Tudjuk a görög metrica történetéből, hogy a görög hősvers hasonló módon fejlődött, akár Boeckh nyomán négy, akár az újabb kutatások folytán három dactylusos sorokból keletkezettnek gondoljuk. Westphal[9]) mutatta ki a hasonlatosságot a latin saturnius és az ó-német hosszsor (Langzeile) közt, és Bartsch[10]) ennek nyomán az összes indo-europai nyelvekben közös ős eposi versalakot vélt fölfedezni; ezt azonban csak az által érte el, hogy a német verssorban dívó szabadságokat átvitte a saturniusba, mely

---

[9]) Westphal: Metrik der Griechen II. Bd. II. Ausg. p. 36. sqq.

[10]) K. Bartsch: Der saturnische Vers und die altdeutsche Langzile. Leipzig 1867.

azonban azokkal, mint ez étekezésünk folyamán ki fog tünni, nem élt, s a hasonlóság a német hosszsor és a saturnius közt csak abban áll, miben az utóbbi és a latin grammaticusok által vele tévesen azonosított görög versek közt, t. i. az asynarteticus alkatban.

A mi a saturnius elméletének történetét illeti, már volt alkalmunk említeni, hogy a régi grammatikusok, miután itéletük hamis alapra, a görög versmértéktan szabályaira van fektetve, a saturnius lényegét nem fogták fel, bár nem mentek annyira, mint későbbiek, kik Svetonius e helyét (de illust. grammat. II.): „C. Octavius Lampadius Naevii Punicum bellum, quod uno volumine et continenti scriptura expositum, divisit in septem libros," mely csak annyit mond, hogy Naevius müve egy folytában, könyvek szerinti felosztás és az egyes verssorok megkülönböztetése nélkül volt irva, úgy értelmezték, hogy eredetileg versben sem volt szerkesztve. Scaliger Livius Odysseájára vonatkozólag így vélekedik (Conjectanea in Varronem p. 189): „Livius Andronicus prosa oratione, non versibus sripsit Odysseam." A legujabb időben két német tudós Lersch és Dünzer állították, hogy a saturnius tulajdonképen nem is vers, hanem minden prosodia nélkül csak a szótagok számlálásából áll.[11]) A grammaticusok schemáját fogadták el Bentley[12]), Hermann Gottfrid,[13]) és Niebuhr[14]), ki többnemű lantos költeményeket különböztet meg, a nélkül, hogy ezek létezését bebizonyitani képes volna, de a felállított schema mellett nem boldogultak. Müller Ottfrid volt első, ki a thesisek elnyomatását a saturniusban úgyszólván újból fölfedezte s minden eddigi nehézséget elenyésztetett, de kelleténél, sőt a szabadnál is sokkal tovább ment, midőn ama szabadságot az utolsó kivé-

---

11) L. H. Dünzer: Zeitschrift für die Alterthumswissenschaft VII. Jahrgg. Darmstadt, 1840. Nr. 15. 16. p. 121. sqq,

H. Dünzer és L. Lersch: De versu, quem vocant Saturnio. Bonn. 1838.

H. Dünzer: Philologus XXVIII. p. 230. sqq. — L. Bernhardy: Grundriss der röm. Litteratur. 5-te Bearbeitung. Braunschweig. 1869. p. 188.

12) Bentley: Op. philolog. p. 273.

13) God. Hermann: Elementa doctrinae metr. p. 611.

14) Niebuhr: Röm. Geschichte II. 662. és III. 560. jegyz.

telével minden lábra kiterjeszté: „forma ab antiquis tradita justa est: modo unum observaveris ac tenueris, supprimi posse theses omnes excepta ultima,“ maxime penultimam“ így ir (Fest. Supplem. p. 397.); ily szabály azonban nem egyéb a legnagyobb szabálytalanságnál, mert kivetközteti a verset rhythmusából. Corssen[15]) az első félvers első és utolsó és a második félvers utolsó thesisének elhagyását tartja megengedhetőnek. Végre Ritschl[16]) a kőfaliratokban megmaradt saturnusi versek nyomán alapot teremtett az elméletre; magát az általa felállított elméletet nem tartjuk minden pontban helyesnek. Ez alapból indultak ki az utána következő értekezők[17]), kivéve Pfaut[18]), ki kiinduló pontnak a költők töredékes maradványait tartja fön, s a legnagyobb szabadsággal ruházza fel a verset, mint p. hogy a második félvers bírhat anacrusissal, hogy a thesisek mind, sőt az első félvers anacrusisa is, elmaradhatnak stb.

Mi a költők maradványait annyiban fogadjuk el alapul, mennyiben schemát szolgáltatnak, melylyel azonost vagy legalább hasonlót a feliratokban fellelhetünk; mihelyt azonban a saturnusi vers felismertetett e meg nem hamisított és egészet képező maradványokban, a mit jelenleg már alig fog valaki józanul tagadhatni, kell, hogy ezek szolgáltassanak alapot elméletünk megállapítására.

Mielőtt azonban erre magára áttérnénk, szükégesnek tartjuk egy futó pillantást vetni a legrégibb latin költészetre s nyelvre általában, valamint elősorolni azon költészeti termékeket, melyek saturniusban voltak irva, megemlítve az ezek közül reánk maradtakat is.

A történelem igen csekély támpontot nyújt azon kérdés eldöntésére, mily népek folytak be a latin államnak, mely Rómának lett szülője, megalapításához, s azok is, melyeket nyújt a monda homályos ködébe burkolvák, melyet ha nem is elosz-

15) Corssen: Origines poëseos Romanae p. 196.

16) Ritschl: Priscae latinitatis monumenta epigraph.. etc.

17) Bücheler: a Rheinisches Muzeumban LXXXVII. p. 330. sqq. Spengel: Philologusban XXIII. p. 81. sqq.

18) Pfau: a quedlinburgi gymnasium programmjában (1864.): De numero saturnio.

latni, legalább itt-ott keresztültörni segít a nyelvvizsgálat. Ennek segítségével jutott a tudományos kutatás azon eredményhez, hogy Latium őslakóira a pelazg, oszk és etruszk népek befolyást gyakoroltak; későbben, de ekkor annál nagyobb mértékben járult ezekhez a görög, különösen a Nagy-Görögországnak nevezett délitáliai telepek részéről.

Nem lehet feladatunk e helyen, e kérdés tüzetes fejtegetésébe bocsátkozni, csak a költészetre vonatkozólag látjuk helyén kiemelni, hogy itáliai befolyásoknak nemcsak a nyelv mutatja elvitázhatatlan jeleit, hanem a történelem is nyújt még a későbbi időkből azokra bizonyítékokat. Így p. a fabulae Atellanae az oszk Atella városból származtak Romába[19]), ha nem is adhatunk részünkről hitelt Strabo tudósításának, miszerint e darabok Rómában még az ő idejében, de sőt bármikor is oszk nyelven adattak elő[20]). Livius bizonysága szerint a római saturák egy Rómában uralgó dögvész alkalmával az istenek haragjának megengesztelésére hozattak be Etruriából.[21])

A legrégibb római költészet is tehát a dolog természetes rendjénél fogva nem lehetett más, mint az azon népeké, melyekből a római állam alakult, s legrégibb római költészetről is csak annyiban lehet szó, a mennyiben a név különböző, de alak, tartalom azonos volt az u. n. itáliaival. Azonban Róma minden kivülről vett elemet saját egyéni jelleméhez képest átidomította s fejlesztett, s nemcsak önálló nemzeti prózát, hanem költészetet is teremtett. Az első döntő lépést ez önálló irányban Numa király idejébe helyezzük s így római költészetről is, a szó szoros értelmében, csak ez időtől kezdve lehet szó.

A költészet eredetét minden nemzetnél s így a latinnál is a népnél kell keresnünk. A családi és községi élet megalapítása után egyes családi szomorú vagy örömteljes események, közös isteni tisztelet vagy a közre ható nevezetes küleseemény mind-

---

19) Diomedes (III. 487. P.) irja: Tertia species est fabularum latinarum, quae a civitate Oscorum Atella, in qua primum coeptae Atellanae dictae sunt, argumentis dictisque jocularibus similes satyricis graecis.

20) L. Strabo V. 3. §. 6. p. 377. Tauchn. Corsson: Origines poëseos Rom. p. 151. 153.

21) L. ezen a római költészet történetére több tekintetben fontos helyet Liv. Hist. VII, 2.

megannyi ok, mely a lélekben magasabb, emelkedettebb hangulatot szül, mely dalban, táncban s néha ünnepi játékokban lel kifejezést. Ily befolyások folytán született a költészet a latinoknál is, mely tárgyánál fogva a legrégibb időben vagy hieratikus vagy népies volt; az utóbbi egyenesen s közvetlenül a nép kifolyása, az előbbi papok vagy jóslók — vates — [22]) által míveltetett; alakja mindkettőnek egy, bár kétségkivül szabályosb volt emez, s az általa megállapított alak lett a népies költészetre nézve is mérvadó. Az első vates Faunus volt, kitől a vers is nevét nyerte[23]): ő énekelt az embereknek jóslatokat[24]); az ő tanácsát kérte Numa állami és istentiszteleti intézményei szervezésekor[25]), ő tiszteltetett a rómaiak által is Janus-szal (s kezdetben valószínűleg Vates-szel) egyetemben a költészet isteneként. Társa: Fauna ‚a lelkesítő' s vele rokon istenek a Deus Vagitanus[26]) és Picus nejével Canens-szel[27]). Jóslatokon kivül a költészet szüleményei voltak az istentiszteletre vonatkozó énekek, varázs- vagy kuruzsló mondatok s. t. e. De az emberi élet egyéb jelenségeire is kiterjedt, így nevezetesen halálesetre már a legrégibb időben léteztek gyászdalok — naeniae, — melyek ‚in funeribus senum' azaz olyanok temetésénél énekeltettek, kik a természet rendje szerint múltak ki[28]), s a halott dicséretét tartalmazták. Hogy a naenia versben volt szerkesztve, s így ellentétet képezett a prózai laudatiohoz, azt Festus (p. 163. M.) bizonyítja, ki carmen-nek nevezi, „quod

---

22) „Vates“ alatt Augustus idejében ihlett dalnokot költőt értettek egyenlő jelentésben a „poëta“ szóval, l. Ovid. Am. III. 9. 17.: „At sacri vates et Divum cura vocamur“. Ily értelemben nevezte magát poëta-nak Ennius. H. ö. Virg. Ecl. IX. 32. sqq. — Hajdan papot jelent a „vates“ szó, s eredetileg valószínűleg isten volt; v. ö. Müller Lucián: De re metr. poëtar. lat. p. 66.

23) A versus Faunius alkatra bizonyára hasonló volt a saturniushoz, de ez maga csak későbben állapíttatott meg s azután a régibb Funiussal azonosíttatott.

24) Festus s. v. Saturnia írja: „quibus Faunus fata cecinisse hominibus videtur“. V. ö. Cicero Brut. c. 19, és Varro de l. l. VII, 36.

25) L. Varro de l. l. VII, 36.

26) L. Gellius Noctes Atticae XVI, 17.

27) L. Ovid. Metamorph. XIV, 335. sqq.

28) L. Augustin. de civitate dei VI, c. 9.

in funere laudandi gratia cantatur ad tibiam."[29]) Megemlítendők a gúnydalok, melyek úgy szólva nemzeti sajátságához tartoztak a rómainak már a legrégibb időben; ilyek énekeltettek annak kapuja előtt, ki gonosz tett hirében állott — occentatio, ostium occentare — [30]); hasonló nem kellemes meglepedésben részesült, ki más mellett tanuvallomást tenni vonakodott — obvagulatio, obvagulatum ire — [31]). Mindezen szokások átmentek a városi életbe is, s a lex XII. tabularum által büntetés alatt eltiltattak[32]).

A falusi élet költészeti termékeihez tartoztak végre a ,Fescennini versus' is. Nevöket nem az etruriai Fescennia, vagy a campaniai Fescennium városnak köszönik[33]), mint azt Servius (ad Virg. Aen. VII, 695.) állítja: „Fescenninum oppidum est Campaniae, ubi nuptialia inventa sunt carmina", hanem a ,fascinum' szóból, mire támpontot nyujtanak Paulus Diac. szavai (p. 85, 18. Müll.): „Fescennini versus, qni canebantur in nuptiis, ex urbe Fescennina dicuntur allati, sive ideo dicti, quia fascinum putabantur arcere"[34]). Fascinum ,varáslatot, megigézést' jelent[35]), vonatkozással eredetileg a nemi életre (fascinum = penis), később a családi és mezei élet többnemű jelenségeire; fescennini versus alatt, tehát megigézés ellen óvó, vagy pajzán, gúnyosan ingerkedő dalokat kell érteértenünk, melyek nász- vagy mezei ünnepeknél, amott p. a nő, itt a föld termékenységére vonatkozva énekeltettek. A dalokban Tellus Mater és Silvanus tiszteltettek[36]). A fescinnini versus kétségtelenül párbeszédben — alternis versibus, carmen amoebeum — adattak elő vagy két személy, vagy két kar

---

29) H. ö. Nonius Marcell. p. 66. 145.

30) L. Plautus Pers. IV, 4, 20.

31) L. Festus p. 375. Müller szerint.

32) L. Schoell: Leges XII. tabll.; tab. VIII p. 140. és tab. XII p. 121.

33) Dionysius (Ant. Rom. I. 21.) Φασκένιον-t említ.

34) L. O. Müller Etrusker II, 284.

35) Ily értelemben kell magyarázni Paul. Diac. szavaiban (p. 86, 6. Müll:) „Fescemnoe vocabantur, qui depellere fascinum credebantur."

36) L. Serviust ad Virg. Georg. I, 20. és Preller: Röm. Mythol. 346. 402.

által[37]), mi minden esetre haladásnak jele, de gyakran durva tréfákkal köttetvén össze, melyek a finomabb városi élettel már nem fértek össze, hasonló sorsra jutottak, mint az előbbeniek. Horatius vonzóan irja le a régi mezei élet szokásait és a fescennini versus tartalmát, mignem elfajulván a törvény által eltiltattak[38]). A későbbi időben ‚fescennina jocatio' alatt tréfás, de gyakran igen éles gúnynyal fegyverzett verseket értettek. Mindenki emlékében van, hogy midőn a második triumviratus idejében Octavianus fescennini verseket irt Asinius Pollio ellen, ez barátai ösztönzésésére, hogy válaszoljon, e szavakkal indokolá hallgatását: „Difficile est in eum scribere, qui potest proscribere."[39])

Az előadott termékekre szorítkozík körülbelül a legrégibb latin költészet, melyet annyiban lehetett ó-itáliainak nevezni, a mennyiben a középolaszországi népekével közös volt a nélkül, hogy a latinok mindent, mi ezen népeknél dívott, átvettek, vagy az átvettet is eredeti alakjában egészen változatlanul megőrizték volna; ez képezte alapját a római nemzeti költészetnek is, mely Róma építése után állami és főleg istentiszteleti intézményei szervezésével, tehát a történeti hagyományt követve, Romulus vagy Numa király korával kezdődik.

Numa rendezte az istentiszteletet, ő határozta meg a meglevő papi collegiumok számát s állított ujakat, ő kötötte

---

37) T. Livius írja (VII, 2.): „Non sic ut ante Fescennino versu similem incompositum ac rudem alternis jaciebant" L. Vergilius Georg. II, 385—392 és Hor. Epist. II, 1, 146.

38) Hor. Ep. II, 1, 139. így ir:

Agricolae prisci ..... Tellurem porco, Silvanum lacte piabant
Fescennina per hunc inventa licentia morem
versibus alternis opprobria rustica fudit;
libertasque recurrentis accepta per annos
lusit amabiliter, donec jam saevus apertam
in rabiem coepit verti jocus — — quin etiam lex poenaque lata.

39) Ily értelemben lehet fescennini verseknek mondani a Naevius költőnek tulajdonított szavakat: „Fato Metelli Romae fiunt consules" és a Metellusok válaszát: „Dabunt malum Metelli Naevio poëtae ;" (l. különben Zumpt ad Cic. Verr. p. 72. és Klotz: Handbuch der lat. Litteratur geschichte 296. l.) mi, legalább az utóbbi verset, későbbkori szerzőnek tulajdonítjuk; a grammatikusok a tiszta saturnius példányakép idézik.

össze a cultust bizonyos változhatatlan szertartásokkal, imákkal és dalokkal, és így joggal lehet következtetni, hogy a saturnusi vers is, melyben az utóbbiak irattak, az általunk ismert alakban az ő korában meg volt állapítva, vagy legalább ekkor jutott megállapodáshoz.[40]) A saturnusi vers nemcsak az egyedüli nemzeti mérték volt, hanem Róma első öt századaiban általában az egyedüli alak maradt, melyben a római költészet nyilatkozott. E költészetet könnyebb áttekintés végett tartalma után vallásos, népies és fenséges költészetre osztjuk.

A vallásos költészet legrégibb termékének tartatott már a rómaiak által a saliusok éneke — carmen Saliorum — mely egyéb szertartásokkal valószínűleg a saliusok könyveiben — libri Saliorum — [41]) foglaltatott. A saliusok intézménye Latiumból, hol többek közt Tiburban, Tusculumban, Albában is létezett [42]), Numa által hozatott Rómába [43]), és a tizenkét tagból álló collegium a palatin dombon helyeztetett el [44]); innen Salii palatini-nek neveztettek, s mindvégig a legelőkelőbb papi testületekhez számíttattak, úgy hogy még a császárok is megtiszteltetésnek tartották közéjök fölvétetni.[45]) Énekeik, melyek axamenta-nak neveztettek, a latin költészet legrégibb szüleményének tekintettek; Varro, Aelius Stilo tanítványa, ki commentárt írt az énekekhez, így nyilatkozik (de lingua lat. VII.): „— initium Saliorum, quo Romanorum prima verba poëtica dicuntur Latina.“ Tartalmuk: könyörgés Marshoz (Marmar!), a régi mezei istenhez, de egyéb istenekhez, Janus, Juno, Minervához is. Paulus Diac. (Epit. Fest. p. 3.) írja: „Axamenta dicebantur carmina Saliaria, quae a Saliis sacerdotibus canebantur in universos semones (Hartung után, a kéziratok: homines-e helyett) composita. Nam in deos singulos versus facti a nominibus deorum appellabantur, ut Janualii, Junonii, Minervii.“ [46])

---

[40]) V. ö. T. Livius Hist. I c. 19 sqq.

[41]) L. Varro de l. l. VI, 14. (p. 78. Müller szt.)

[42]) L. Serviust Virg. Aen. VIII, 285-hez, Macrob. Saturn. III, 12.

[43]) Ovid. Fast. III, 387.

[44]) L. Dionys. Halic. II, c. 70.

[45]) L. Dio Cassius LI, 20.

[46]) V. ö. Dionys. Halic. Antt. Romm. II, 70 sqq.

E liturgiai énekeket az ujév kezdetén, március hóban körmenetben a városon keresztül vonulva, bizonyos dallam szerint énekelték [47]), mi közben a szent pajzsokat — ancilia — verték és e zenét s dalt sajátságos léptekkel — tripudatio (-ter pede saltare) — kisérték. Az énekek valószínűleg a K. u. negyedik vagy ötödik századig megvoltak [48]), de miután a liturgia törvényei szerint változatlanúl kellett megőriztetniök, már igen korán homályosan, később épen nem értettek meg, mint ezt Horatius bizonyítja (Ep. II, 1, 85):

Jam Saliare Numae carmen qui laudat et illud,
quod mecum ignorat, solus vult scire videri;

Quintilian még a papok előtt is értetleneknek mondja (Inst. or. I, 6, 40.): „Saliorum carmina, vix sacerdotibus suis intellecta.“ Nem valószínű Scaurus [49]) azon állítása, hogy Numa, ki, mellesleg mondva valósággal létezett történeti személy, mit az általa behozott naptárnak fölvétele a XII tábla törvényei közé bizonyít leginkább, hogy Numa maga volna szerzője a saliusok énekeinek, de hogy a legrégibb időkből származnak, azt az irók állításain kívül a reánk maradt töredékek nyelvezete bizonyítja. A már említett Aelius Stilo után főként Varro foglalkozott az énekek nyelvtani magyarázatával; az eredeti szövegnek részbeni visszaállítására a töredékekből a legújabb időben tétettek kisérletek. [50])

Valamint a saliusok, úgy birtak más papi collegiumok is külön liturgiai dalokkal, így a fratres Arvales testülete, melyről eredeti kőemlékeink vannak, melyek mind tartalmukat illetőleg a legrégibb vallásra és vallási testületekre, mind alakjokat tekintve a legrégibb költészetre érdekes világot vetnek. Ezen a fratres Arvales okmánytárához — acta fratrum Arvalium — tartozó márványlapok Róma mellett az általuk áldozatho-

---

[47]) ‚Certos modos‘ említ Ovid Fast. III. 387. L. Quintiliani Inst. or. I, 10, 20.

[48]) L. Macrobrii Saturn. III, 11.

[49]) De orthographia p. 2261 Putsch sz.

[50]) L. Varro de lingua lat. VII és Festus p. 146. Az ujabbak közül: Gutberleth: De Saliis, Martis sacerdotibus, Franecq. 1704.; Corssen: Origines poëseos Rom. c. IV. p. 15 sqq. és Bergk: in Indice lectt. Marburgg, hiem. 1847/8.

zás végett fölkeresett Dea Dia berkének helyén 1777-ben találtattak, s a papok — kik számra tizenketten voltak — kötelességei és jogainak fölsorolása, a május hóban tartatni szokott ünnep rendje s egyebek mellett két kőlapon a ‚carmen fratrum Arvalium‘ saturnusi versben írt éneket tartalmazzák, melyet megszabott előkészítő szertartások után a papok a templomban, az istennő oltára körül táncolva — tripudium — írásból énekeltek azon czélból, hogy az istenek bő termést adjanak, s kárt és vészt elhárítsanak. Az éneket ez értekezés végén egész terjedelmében közöljük.[51]) Nyereség a tudományra, hogy a a római vallásos hit szerint az ima alakjának legalább is oly nagy erő tulajdoníttatott, mint tartalmának, mely okból a régi alaknak pontos megtartására majdnem kínos gonddal ügyeltek; ennek köszönhetjük, hogy a carmen arvale régi szövege megőriztetett. [52]) Különben ily körmenetek (melyekkel a római egyházban mainap is dívó gabnaszenteléseket lehet összehasonlítani), melyek hason czélból tartattak „propterea ut fruges arva ferant“ [53]), az itáliai istentiszteletben több helyütt fordulnak elő. [54])

Egyéb szent énekekről nincs ugyan közvetlen tudomásunk, de hogy a fentiek példájára egyéb testületek is birtak ilyekkel, és hogy ujabb istenek tisztelete hozatván be Rómába (l. a. a templomszenteléseket), ezek ünnepei alkalmával ama-

---

[51]) L. Caj. Marini gli Atti e monumenti de' Fratelli Arvali. Roma, 1795. — Edélestand du Méril Poésies populaires lat. p. 103. sqq. Mommsen: Corp. Inscr. latt. n. 28. — Preller: Römische Mythologie, II. Auflage p. 422. sqq. — Tartalmát illetőleg csak annyit jegyzünk meg, hogy sem a Méril sem a Preller által (id. h.) adott értelmezéssel nem értünk egyet, hanem úgy hisszük, hogy a 3-ik és 4 ik versben foglalt felszólításokat a papok egymáshoz intézik, mert hogy karokra voltak fölosztva, azt az „alternai“ szó kétségtelenné teszi; az ötszörös „triumpe“ az egyes énekek refrainje volt.

[52]) A saliusok énekeit illetőleg mondja Quintil. I. 11.: „Saliorum carmina, vix sacerdotibus suis satis intellecta mutari vetat religio et consecratim utendum est“. L. bővebben Plin. Hist. nal. XXVIII, 2, 3. A carmen arvale régi szövege annyiban látszik megőrzöttnek, hogy valószínűleg a gall pusztítás után átírt éneket bírjuk; legalább egyes szók, melyek a sali énekekben régibb alakot mutatnak, ezt gyaníttatják.

[53]) L. Varro de l. l. V, 85.

[54]) H. ö. Övid Fast. I, 658. sqq.; Vergil. Georg. I, 338. sqq.

zokéhoz hasonló szent énekek költettek, hogy tehát a vallásos költészet e neme az idővel fejlődött, a legnagyobb valószinüséggel feltehetjük. [55])

A vallásos költészet termékeikez számíthatjuk a templomok szentelésekor azokra illesztett feliratokat — inscriptiones —, melyek úgy mint a felszentelésnél a leges consecrationis nem ritkán saturnusi versekben voltak szerkesztve. [56]) A törvényesen meghatározott felszentelési mintázatot mindig a pontifex maximus mondta.[57])

Hasonlókép meghatározott alakkal birtak egyéb imák is, p. azok, melyekkel egy ostromlott város istenei abból ünnepélyesen kiszólíttattak — carmina evocationis, — minőt látszólag a régi alak után átidomítva közöl Veji ostroma leirása alkalmával Livius [58]), Juno Reginához intézve, kinek azután Rómában templom építtetett és tisztelete rendeztetett. Ily istenségek, melyeknek tisztelete idegen földről ültettetett át Rómába — s peregrina sacra-nak neveztetett — , igen nagy számmal voltak s részint az említett dii evocati, többnyire itáliai istenségekből állottak [59]), részint a Sibylla könyveinek rendelete folytán hozattak be, tehát görög eredetüek voltak. [60]).

---

[55]) Hogy csak egy példát hozzunk fel a királyok idejéből: Servius Tullius pénzt veretvén, Deus Aesculanus tisztelete hozatott be, majd hason okból fia Argentinusé ; err vonatkozólag olvassuk Augustinusnál (de civ. dei IV. 21) : „nam ideo patrem Argentini Aesculanum posuerunt, quod prius aerea pecunia in usu esse coepit, post argentea“.

[56]) Ezt bizonyítja Varro de l. l. VII, 84. — Különben néha görög müvészek által épült a templom, ily nyelvü volt a felirat, sőt a felszentelési ritus is, mint p. az aedes Cereris Liberi Liberaeque felszentelésekor Sp. Cassius által 261-ik évben R. é. u., melyet A. Postumius a Regillus tava mellett 258-ban vívott csata alkalmával ajánlott volt föl. L. Dionys. Halic. VI, 17, és 94. ; Cicero pro Balbo 24, 55. — Ily fogadalmak a vezérek által „in ipso discrimine“ gyakrabban tétettek L. Liv. X, 42.

[57]) L. az összes szertartások iránt Liv. IX, 46.

[58]) Histt. V, 21.

[59]) A Novensiles vagy Novensides nevezetet ily értelemben magyarázza Arnobius III, 38-ban Cincius.

[60]) Festus (p. 257. M.) irja: „Peregrina sacra appellantur quae aut evocandis dis in oppugnandis urbibus Romam sunt coacta, aut quae ob quasdam religiones per pacem sunt petita, ut ex Phrygia Matris Magnae, ex Graecia Cereris, Epidauro Aesculapii : quae coluntur eorum more, a quibus sunt accepta.“

Végül felemlítjük az imákat, melyekkel valaki halálra szánta magát — carmina devotionis —, melyeket, mint a sollemne carmen precationis-t általában [61]) mindig a pontifex maximus imádkozott elő — verba praeibat. — Így szánták magukat halálra a szerencsétlen alliai ütközet után a senatorok. „M. Fabio pontifice maximo praefante carmen“.[62]) Plinius[63]) írja, hogy fönvannak még a régi imák, melyekkel a Deciusok (atya és fiu) az alvilági isteneknek — diis Manibus et Telluri — áldozták magukat. Ezeket is a régi nyelvezet és alak megváltoztatásával közli Livius. [64])

A vallásos költészet mellett létezett a népies költészet, mely leginkább vidor, pajzán jellemében a mezei életből származván át városba, részint a mezei munkásságra, családi életre vonatkozott, részint a városi uj szokások s nevezetes események szüleménye volt.

A jós- és varázsmondatok, melyek természetük szerint mintegy középhelyet foglalnak el a vallásos és népies költészet között, a mezei életből hozattak át a városba, s itt ujakkal toldattak meg. A babona általában nagy szerepet játszott a római néphitben; — e helyen csak nehány jelenségeire akarunk figyelmeztetni, p. a szegre, mely a capitoliumi templomban a cella Jovis egy gerendájába veretett, s melynek oly nagy hatás tulajdoníttatott a dögvész megszüntetésére, hogy később (391-dik és 423-dik években R. é. u.) hasonló alkalommal egy külön dictator „clavi figendi causa“ választatott [65]); továbbá azon ismert balhitére a rómaiaknak, hogy bizonyos varázsmondatok által szélvészt lehetett támasztani és lecsendesíteni.[66]) Hogy a földmívelésre, a termények bőségére, a károk

---

[61]) L. Liv. XXXIX, 15.

[62]) Liv. Hist. V, 41.

[63]) Plinius Nat. hist. XXVIII, 2. 3.

[64]) Hist. VIII, 9. H. Ö. Liv. X, 28.

[65]) L. Liv. VII, 3.; VIII, 18.

[66]) Plin. Hist. nat. XVII, 28. említi: „cum averti carmine grandines credant plerique, cujus verba inserere non equidem serio ausim,“ és Seneca Qu. N. IV, 7. megerősíti: „rudis adhuc antiquitas credebat et attrahi imbres cantibus et repelli.“ Plinius a még korában létezőkről is tesz említést Hist. nat. XXVIII, 5, 29.: „carmina quidem exstant contra

elhárítására czélzó mondatok — carmina — nemcsak külön, hanem könyvekben összegyűjtve léteztek már igen korán, azt bizonyítja Macrobius,[67]) ki egy ‚liber vetustissimorum carminum'-ról beszél, „qui ante omnia, quae a Latinis scripta sunt, compositus ferebatur." Ezek körébe tartozik az ismeretes: „Terra pestem teneto, salus hic maneto."

Jóslatok szintén nagy mennyiségben voltak ismeretesek. Livius többeket említ, névleg a vejii háborúra vonatkozót,[68]) melyet a delphii jósda adott, s különösen a Marcii fratres jóslatait, melyek az ötödik században Róma ezen első névszerint ismert költőitől irattak, de feledékenységbe mentek volt, míg nem a második pun hadjárat alatt beteljesedvén, gondosan összegyűjtettek — liber — s a capitoliumban tétettek le; alakjuk Livius feljegyzései után kétség kivül régi költészetet árul el.[69]) A Sibylla jóslatai eredetileg görög nyelven hexameterekben voltak írva, s két vagy több, Sulla óta tizenöt pap — XV viri sacris faciundis — őrizetére bizattak, kik Livius szerint[70]) „carminum Sibyllae ac fatorum populi hujus (sc. Romani) interpretes" voltak. Tisztjök volt a görög hexametert latinra fordítani és pedig versben,[71]) mely nézetünk szerint csak saturnius lehetett, és a jóslat értelmét magyarázni. Sok régi jóslat létezett összegyűjtve még Augustus korában, melyekről Horác[72]) ‚annosa volumina vatum' névvel emlékezik.

A Marcii fratres mellett a régi korból csak egy költőnek — vates — nevét találjuk még feljegyezve Ciceronál,[73]) Publiliusét, de ezek is bizonyítják, hogy már igen korán léteztek Rómában férfiak vagy talán egy egész osztály, mely a költészetet mesterség gyanánt űzte.

---

grandines contraque morborum genera contraque ambusta, quaedam etiam experta."

[67]) Saturnalia V, 20, 18. H. ö. Serv. ad Virg. Aen. I, 101. Cato de re rust. 160. és Varro de r. r. I, 2, § 27.

[68]) Hist. V, 16.

[69]) Hist. XXV, 12. H. ö. Macrob. Sat. I, 17.

[70]) Hist. X, 8.

[71]) L. Cic. de divinatione II, 54.

[72]) Epist. II, 1, 26.

[73]) Cic. de divin. I, 50.; II, 55.

Hogy a szokások, melyek a legrégibb költészet termékeit szülték, az obvagulatio, occentatio stb. áthozattak Rómába s itt az illemet, sőt a nyilvános csendet is gyakran zavarván, törvény által eltiltattak, azt már fönebb fölemlítettük, de a pajzán incselkedésre hajló kedv továbbra is kútfeje maradt gúnyverseknek, sőt egész tréfás jeleneteknek, melyek a drámának képezték elemeit. R. é. u. a 390-dik évben hivattak Eturiából művészek — ludiones, — kik a ludi scenici meghonosítói lettek Rómában. A kezdet fölötte egyszerű volt, fuvolazene- és művészi táncból állott: „sine carmine ullo, sine imitandorum carminum actu, ludiones ex Etruria acciti ad tibicinis modos saltantes haud indecoros motus more Tusco dabant“ irja Livius[74]). Azonban csak hamar a római ifjak utánozták ama némajátékot, majd élő szóval, tréfás tartalmú versekkel köték össze és pedig ‚inter se‘, mi mind a régi római szokásokra emlékeztet[75]). Utóbb külön művészekre — histriones — bizatott az előadás, kik rögtönzés helyett összefüggő jeleneteket adtak elő, melyek már költők által irattak s előadás előtt begyakoroltattak; zene és tánc, taglejtés és öltözet a tartalommal összhangzásba s így az előadásba egység hozatván, mindinkább művészi alakot öltött. Ez volt a régi satura. Költészeti műfajjá Livius Andronicus emelte 450 k. R. é. u.[75])

A római ifjuság a satura ily fejlődése után is fentartotta külön a tréfás jelenetek előadását a régi alakban[76]); ez előadások késősbben az atellanák végén vagy azok egyes jelenetei között adatván elő, exodia-nak neveztettek.[75]) A fabula Atellana volszk eredetéről volt már alkalmunk szólani. Hogy a satura s az exodia saturnusi versekben voltak irva, azt Liviusnak az ezekre általánosan használt kifejezése ‚inconditi versus‘ bizonyítja[77]).

A népköltészet egy új terméke a diadalénekek —

---

74) Hist. VII, 2. H. ö. Tacit. Annal. XIV, 20.

75) Liv. VII, 2.

76) „Iuventus ipsa inter se more antiquo ridicula intexta versibus jactare coepit“ irja Liv. VII, 2.

77) L. Liv. u. o. — H. ö. mindezekről: Méril Origines latines du théâtre moderne p. 30. Corssen Orig. poes. Rom. p. 151, sqq. Stieve De rei scenicae apud Romanos origine p. 61 sqq.

carmina triumphalia, — melyekkel a történetiróknál oly gyakran tatálkozunk. A győzelmesen hazatérő hadvezér diadalmenetben vonulván a városon keresztül fel a Capitoliumra, a katonák vagy az őket kisérő nép dalokat énekeltek. A diadalmenet szokása etruriai, s Liviusnál[78]) 296. R. é. u. említtetik az első eset egybekötve a nép lakmározásával s tréfás énekeivel. Ugyanő a katonákat nevezi a dalok szerzőinek, melyekben Romulushoz hasonlítják a diadalmas vezért[79]). Rendesen dicsőités foglaltatott ez énekekben, de nem ritkán gúnyt is tartalmaztak, mint p. C. Valerius consul diadalánál a győztes, de a nép előtt nem kedvelt hadvezér mellett, mintegy mellőztével a tribun' M. Maenius emeltetik ki; ez ének a régi római szokás szerint ‚alternis' adatott elő[80]). E szokás tovább is dívott, csak hogy a saturnius helyébe a tetrameter trochaicus vagy más versfaj lépett; még Julius Caesarra és császárokra készített ily gúnyverseket most is birunk.[81])

Vig dalokat énekeltek a katonák a táborban is, fölhasználván a költészetre alkalmas eseményeket; így, midőn Manlius a gall óriást párbajban leterítette és ettől diadala jeléül nyakláncot vett el, Livius tudósítása szerint „inter carminum prope modum incondita quaedam militariter joculantes Torquati cognomen auditum celebratum".[82]) A népies költészet egyéb nyomait is leljük még elszórt tudósításokban; vinczellérek és foltozónők énekei, dajkaénekek stb. említtetnek.[83])

Hogy a mese már az első secessio idejében honos volt Romában, s Görögországból, illetőleg Sybarisból származván,

---

[78]) Liv. III, 29.: „Epulae instructae ante omnium domos, epulantesque cum carmine triumphali et sollemnibus jocis, commissantium modo, currum secuti sunt."

[79]) „In eum milites carmina incodita, aequantes eum Romulo canere" irja Liv. IV, 20.

[80]) Liv. IV. 53. beszéli el az esetet: „Itaque, cum ex senatusconsulto urbem ovans introiret, alternis incoditi versus militari licentia jactati stb." Hasonló esetet beszél el Liv. VII, 38. — L. ezeken kívül Liv. V, 49.; X, 30,; XXVIII, 9.; XXXIX, 7.; és Dionys. Hal. Antiquit. Rom. VII, 72.

[81]) L. Méril: Poesies popul. p. 105 sqq.

[82]) Hist. VII, 10.

[83]) Varro Noniusnál p. 56.; Schol. ad Pers. III, 16.

hol állatmese dívott[84]), ott változáson ment keresztül, azt Menenius Agrippának ismert meséje bizonyítja; a kérdés csak az, hogy költői vagy prózai alakban adatott-e elő? Dionysius (az i. h.) azt állítja ugyan, hogy Menenius beszéd kiséretében mondotta a mesét, de Livius[85]) így beszéli el a történetet: „Is (Menenius Agrippa) intromissus in castra, prisco illo dicendi et horrido modo nihil aliud, quam hoc narrasse fertur“ (következik a mese); ebből határozottan kiviláglik először az, hogy a mesén kivűl mit sem mondott, másodszor pedig, hogy ezt saturnusi versben (illo horrido, melyet máshol inconditusnak nevez) adta elő. Alig fogunk tehát csalódni, ha a népies költészet szüleményei közé a mesét is fölveszszük.

A vallásos és népies költészet mellett egy harmadik nemet különböztettünk meg, melyet eredeténél fogva patriciusnak lehetne nevezni; mi tartalmánál fogva fenségesnek neveztük. Igen korán kezdődött Róma előkelő patricius családainál a szokás, a hírneves ősök képeit — imagines — viaszból az atriumban felállítani, s méltóságaik és viselt dolgaik alájegyzése által — tituli imaginum — mintegy családi kép- és okmánytárt alapítani. Appius Claudius volt e szokás szerzője az által, hogy 259-ikben R. é. u. Bellona templomában pajzsokat állított föl egy-egy ősének nevével és viselt dolgaival beirva — tituli honorum, — valószinűleg versekben.[86]) A tituli imaginum s. indices nem állván nyilvános felügyelet, ellenőrzés alatt, hitelességök ellen már igen korán emeltetett gyanu[87]), s a történetirók nem ritkán kikelnek az utódok által eszközölt meghamisítások ellen, melyek a történelembe is átmentek[88]).

E tituli honorum szolgáltattak alapot és tárgyat az ősök dicsénekeire — carmina de clarorum virorum laudibus —. Mellőzzük e helyen a tévesnek bizonyult feltevést, hogy már a régi időben léteztek volna Rómában a görögök módjára kisebb

---

84) L. Dionys. Hal. Ant. Rom. VI, 83. ki λόγος συβαριτικός-t említ.

85) Hist. II, 32.

86) L. Plin. Nat. hist. XXXV, 12.

87) L. az elbeszélést Liv. IV, 16-ban.

88) L. Liv. VIII, 40.; Sallust. Jug. II, 5.; Plut. Numa 1. és a rendesen a tituli honorum-ból merített laudationes s. orationes funebres ellen Cic. Brut. 16, 62. Zenobius V, 28.

hősköltemények[89]), valamint a most említett dicséneket illetőleg egymással ellenkezni látszó forrásokra nézve itéletünk indokolását, csak azt említjük meg, mint tárgyunkra szorosan tartozót, hogy ily dicsénekek előadása lakomáknál a régi időkben kétségtelenül szokás volt, mely azonban már Cato idejében kiment volt divatból[90]). A hősiesség kora a gallok hadjáratától a második pun háborúig bő anyagot szolgáltatott ily dicsőitő dalokra; a költői felfogás, mely bennök uralgott, még a történelemben is hátrahagyta nyomait[91]). E dicsénekek képezték csiráját a későbbi eposoknak.

Az ősök czímirataival — tituli imaginum — rokon költészeti termékek voltak a diadallapok — tabulae triumphatorum — feliratai, melyek a diadalt ünnepelt hadvezérek tetteit versben foglalva magasztalták. A kőfeliratok a capitoliumban állíttattak fel. Atilius Fortunatianus (p. 2680 P.) irja: „apud nostros in tabulis antiquis, quos triumphaturi duces in Capitolio figebant victoriaeque suae titulum Saturniis versibus prosequebantur, talia repperi exempla.“ Első példája ily feliratoknak Quinctius Cincinnatusé 374-ből R. é. u., melynek tartalmát a régire emlékeztető alakban adja vissza Livius.[92]) Ily felirat magasztalá L. Aemilius Regillus győzelmét Antiochus hajóhada fölött[93]). Utolsó ilynemű felirat a M. Brutus Gallaecusé 618-ból R. é. u., melyet Attius irt[94]). Birjuk még a Mummius 608-diki győzelmére vonatkozó kőfeliratot — titulus Mummianus — eredeti alakjában[95]).

89) L. Niebuhr: Röm. Gesch. I. p. 268. sqq.

90) L. Cicero Tuscul. I, 2, 3.; u. ö. Brut. 19, 74.; u. ö. de orat. III, 51. §. 197, és Quintil. Inst. I, 10, 31. Továbbá Nonius p. 76, 33. idézete Varroból de vita pop. Rom. II. — Vonatkozás van Horatiusnál is Carm. IV, 29.

91) H. ö. p. Liv. VIII, 67; VII, 26.; Valer. Max. I, 8, 6, s e.

92) Hist. VI, 29 ben „his ferme incisa litteris“ mint maga mondja: „Jupiter atque dii omnes hoc dederunt, ut T. Quinctius dictator oppida novem caperet“.

93) L. Liv. XL, 52.; és ezen kivűl: XL, 34; XLI, 28. — Quintil. I, 7, 12; Plin. Nat. hist. XXXIV, 5, 20. és Serv. ad Virg. Georg. III, 29, mely három utóbbi a C. Duilius tiszteletére emelt columna rostrata alapját képező kőlap feliratára vonatkozik.

94) L. Cic. pro Archia XI, 27. és hozzá a schol.

95) L. a feliratot ez értekezés végén. V. ö. Mommsen Corp. Inscrr. latt. I. n. 541.

Ide számítandók az isteneknek felajánlott tárgyak, többnyire fegyverdarabok feliratai, melyek a görög ἀναθηματικά-nak felelnek meg a nélkül azonban, hogy ezek utánzatai volnának[96]). Livius[97]) beszéli, hogy az A. Cornelius Cossus által 327-dik évben R. é. u. Jupiter Feretriusnak felajánlott királyi zsákmányfegyverek — spolia opima — feliratát még Octavianus Augustus olvasta; Camillus feliratairól u. ő tesz említést[98]); ilynemű feliratok oly nagy számmal halmozódtak föl a capitoliumi templomban, hogy időnkint a fölösleg eltávolíttatásáról kellett gondoskodni[99]).

Végül a fenséges költészet termékeihez számítjuk a verses síriratokat — elogia, — melyekből több nevezetes maradványt birunk jelenleg is; az ide tartozó régi emlékek egszerű nemes szavakban említik az elhunyt tetteit, legfölebb egy-két magasztaló szóval jelelvén meg a veszteséget, mely a hazát vagy családot az elhunyt halála által érte. Négy Scipionak síriratát bírjuk saturnusi versekben[100]), melyek a VI-dik százádban s a VII-dik első felében irattak; legrégibb az általunk I. szám alatt közlött (l. ez értek. vég.)[101]). A hetedik századba tartozónak hiszszük M. Caecilius síriratát[102]); legkésőbbi, a VIII-dik század kezdetéből való az Eurysaces és Atistia sírirata[103]), melyet szintén saturniusokban szerkesztettnek tartanak legalább részben; mi csak az első sorban észlelünk mértéket és úgy vélekedünk, hogy ez első sor szokott kezdetét képezvén az ily síriratoknak, ennek mértéke is talán csak esetleges[104]).

E sokféle költészeti termékek már önkényt azon föltevésre vezetnek, hogy kellett Rómában költőknek lenni, kik az egyes

96) L. Serviust Virgil Aen. II, 341-hez.

97) Hist. IV, 20.

98) L. Liv. VI, 4.

99) Liv. XL, 51.

100) L. ez értekezés végén, és Ritschl: Priscae latiniattis monn. epigraph. tab. XXXVII, sqq. Mommsen: Corp. Inscr. lat. n. 30—34.

101) A bizonyítékokat l. a Rheinisches Museum IX. köt. 1-ső s k. ll.

102) L. ez értekezés végén; Mommsen Corp. Inscr. lat. I p. 1006.

103) L. ez ért. végén egész terjedelmében.

104) Többire nézve l. a jegyzeteket a szöveg alatt. — Az értekezés végén közöljük Naevius síriratát — Epigramma Naevianum — is.

esetek szüksége szerint, vagy megbizás útján, vagy felszólítás nélkül elkészíték az alkalmi verseket. Igy a fenséges költészet, mely, mint alkalmunk volt bizonyítani, igen dúsan virágzott Rómában, megerősíti, mit fönebb a vates-ek létezéséről és működéséről állítottunk. Ezt különben a Plautus vígjátékaihoz azoknak másod ízbeni előadatása alkalmával a VII-dik században írt prologok is megerősítik[105]. De voltak egyes történetileg is kiváló nevezetességü államférfiak, kik költészettel foglalkoztak már igen régi korban, czáfolatáúl azon széltében elterjedt véleménynek, hogy a római nemzeti költészet csak a nép által ápoltatott, az előkelők által legföljebb szánó mosolylyal kisértetett. Appius Claudius Caecus, az ötödik század legkitünőbb egyénisége, ki az államkormányzat, hadvezénylet és szónoklat terén egyaránt tündöklött[106], a költészet terén is tevékeny volt; erkölcsi mondatokból álló, már a régiek által dicsérettel említett tanköltemény t írt, melyben Cicero pythagorei szi nezetet vélt észrevenni[107]; az egyes mondatok talán oly modorban, mint a görög Theognisnál, bizonyos rendszer szerint voltak egymás mellé állítva[108]; a nép számára irván leginkább, az ez előtt ismert saturnusi mértéket használta.

Nagyobb terjedelmű, művészi egységgel biró műveket saturniusban csak Livius Andronicus és Naevius alkottak. Livius Andronicus, ki a VI-dik század elején első lépett fel Rómában egy cselekmény és mérték tekintetében görög eredeti után alkotott, tehát már művészi szerkezetü drámával[109]; volt az első, ki a régi latin versmértékben forditotta vagyis inkább átdolgozta Homer Odysseáját. Cn. Naevius, az előbbinek valamivel ifjabb kortársa és szintén szomorú- és vígjátékiró, a hazai történelemből vett tárgyat dolgozott fel saturniusban a

---

105) L. Ritschl: Parerga Plautina p. 180 sqq. p. 234.

106) H. ö. Cic. Brut. 16, 61.; de senect. 6, 16; Liv. X. c. 16 sqq. Mommsen Corp. Inscr. lat. I, 28; felirata különben Augustus parancsára készítettnek látszik.

107) L. Cic. Tusc. IV, 2, 4.

108) L. Festust p. 317. 24. Müll. ki sententiae-nek, Cic. id. h. ki carmen-nek, Pseudo-Sallustiust de re publica ordinanda c. 1 ki carmina-nak nevezi, és Priscianust VIII p. 792. P.

109) L. Liv. VII, 2.

‚Bellum Punicum'-ban. Mindkét műből csak töredékek jutottak reánk, melyekből a művek alkotására nem, csak a vers szerkezetére vonhatunk némi következtetést; hogy ezekből a maradványokból a verssor lényegét nem lehet megállapítani, azt az egymással homlokegyenest ellenkező legujabbkori kisérletek untig bebizonyították, az egyéb határozottan megállapított emlékekből (feliratokból) nyert elvek megerősítésére azonban minden esetre fontossággal birnak. Alább az értekezés folyamában fel fogjuk használni mindkét mű maradványait.

Quintus Ennius, a latin hexameter s velo a latin műepos teremtője úgyszólván kiszorította az irodalomból a saturniust, mely később is, talán még a nyolczadik századig, fentartotta ugyan magát egyes rövidebb verssorokban leginkább a népies költészetben, műköltészet közegévé azonban soha sem lett; már Ennius, kinek példáját az utóbbi költők követték, megvetéssel határos önbizalommal nézi le ez ósdi verset, mely a művészet kivánalmainak épen nem felel meg:

Scripsere alii rem
versibus, quos olim Fauni Vatesque canebant,
quom neque musarum scopulos quisquam superarat,
nec dicti studiosus erat[110]).

(Vége a II. füzetben.)

110) Prooem. Annal. apud Cic. orat. 51. 171.

Dr. Hóman O.

MUTATVÁNY

Fustel de Coulanges „La cité antique" czimű müvéből.*)

Az ős állam.

Bevezetés.

Szükséges a régiek hitéletét tanulmányozni intézményeik megértése végett.

Fontos annak kimutatása, mily elvek és mily szabályok szerint lőn a római és görög társaság kormányozva. Mind a két nép azért foglaltatik össze, mert mind a kettő ugyanazon származásu levén, egymással igen rokon nyelvet beszélvén, ugyanazon intézményekkel és ugyanazon kormányzási elvekkel birt és nagyszámu hason forradalmon ment keresztül.

Hogy ezen népeket igazán és alaposan megismerhessük szükséges, hogy azokat intézményeinkre való minden tekintet és összehasonlítás nélkül tanulmányozzuk, mintha egészen idegenek volnának, ugyanazon érdeknélküliség- és elfogulatlansággal, melylyel különben az indusok vagy arabok intézményeit tanulmányoznók.

*) Kezemhez jutott Coulangesnak a franczia akadémia által koszorúzott munkája: La cité antique. Étude sur le culte, le droit, les institutions de la Grèce et de Rome, par Fustel de Coulanges. Ouvrage couronné par l'Académie française. Paris 1870. — Minél inkább elmélyedtem a munka olvasásába, annál inkább elragadtattam a szorgalmas kutató eredeti fölfogása, megczáfolhatatlan következtetései, a tárgy fokozatos és helyes fölosztása, a kutatás eredményének nagyszerüsége és az egyszerű, könnyen felfogható irály által. A munka ritka tüneménynek mondható az irodalom terén. Nemcsak az ‚ex professo' philologus, hanem mindenki, ki a tudomány, különösen a régi népek vallási, családi és polgári intézményeinek buvárlata iránt érdekkel viseltetik, bizonyára élvezettel fogja olvasni ezen tudós tanár elmedús értekezéseit. Úgy hiszem tehát, hogy törekvésem helyesléssel találkozik, ha e munka egy részét a tudós szerző eszmemenetéhez szorosan csatlakozva és csak ott térve el, hol a franczia álladalmi viszonyokkal történik összehasonlítás, e szaklap hasábjain közzéteszem.

Bartal A.

Ily szempontból tekintve, a rómaiak és görögök teljesen utánozhatatlan jellemben tünnek fel előttünk. Semmisem hasonlít hozzájok mai időkben, semmi sem hasonlíthat jövőben. Azon szabályok, melyek szerint ezen népek kormányoztattak, nem kormányozhatják többé az emberiséget.

Honnan van ez? mért nem ugyanazok a kormányzás elvei most mint hajdan? A változások, melyek időről időre feltünedeznek a társadalom megalapitásában, nem lehetnek egyedül a véletlennek, sem pedig az erőszaknak következményei. Az ok, mely azokat létrehozza, az emberben keresendő. Ha tehát az emberi társadalom okai már többé nem azok, mint a régi időkben, következtetnünk kell, hogy magában az emberben nagy változás állott elő. Emberi lényünk egy része az, mely századról századra módosul, és ez az értelem. Folytonos mozgalomban és majdnem mindig haladásban van ez, mely oknál fogva intézményeink és törvényeink is változásnak vannak alávetve. Az ember nem gondolkodik úgy mai időnkben, mint gondolkodott 25 század előtt és azért kormányzata sem lehet az, mely akkor volt.

A görögök és rómaiak története bizonysága és példája azon benső viszonynak, mely létezik az emberi értelem eszméi és az népnek társadalmi állapota közt. A régiek intézményei, ha hitéletüket nem veszszük tekintetbe, homályosak, feltünők és megmagyarázhatatlanok. Hogy lehetségesek a patriciusok és plebeiusok, a védurak (patroni) és védenceik (clientes), az eupatridák és thetek viszonyai, s honnan származnak a velök született és kiirthatatlan ellentétek, melyeket ezen osztályok közt találunk? Mit jelentenek ama lacedaemoni intézmények, melyek nekünk annyira természetelleneseknek tetszenek? Hogy magyarázzuk a régi magánjognak különcségeit, minők: Corinthban és Thebaeben a tulajdon birtok eladásának tilalma; Athenben és Rómában azon egyenlőtlenség, mely a fi- és nőgyermek örökségi jogát illetőleg létezett? Mit értettek a törvénytudók az agnatio és gens alatt? Mit jelentsenek a nagy változások a törvényhozás és politika terén? Honnan veszi magát azon sajátságos hazafiság, mely számtalan esetben a természetes érzelmeket elöli? Mit értettek a régiek e szabadság alatt, melyről oly sokszor van szó?

Hogy történhetett az, hogy azon intézmények, melyek oly messze esnek mindattól, miről nekünk mainap fogalmunk van, gyökeret verhettek és oly soká uralkodhattak? Melyik az a főelv, mely az emberi szellemet annak tekintélye alá hajtotta?

De ha intézményeik és törvényeik tanulmányozása mellett, hitéletüket is tekintetbe veszszük, a tények azonnal világosabbakká lesznek.

Ha, visszamenve ezen nép első korszakára, azaz azon időre, melyben intézményeit megalapította, azon fogalmakat megfigyeljük, melyeket magának az emberi lény élet-, halál-, jövőélet- és istenségről képezett, azonnal észre fogjuk venni azon szoros vonatkozást, mely egyrészt ezen vélemények és a régi magánjog szabványai, másrészt az ezen hitéletből leszármazó szertartások és a politikiai intézmények közt létezik.

A hitéletnek és a törvényeknek összehasonlítása mutatja, hogy a kezdetleges (primitiv) hit alapítá meg a római és görög családot, hozá be a házasságot és atyai tekintélyt, határozá meg a rokonság fokozatát, szentesíté a birtok- és örökösödési jogot. Ugyanazon hit, szélesbitvén a családot, képezé a sokkal nagyobb egyesületet, az államot és uralkodék benne ugy, mint a családban. Belőle folyának a régieknek mind intézményei mind pedig magánjoga. A hit az, melytől az állam elveit, szabványait, szokásait és hatóságait vevé. Ámde idők folytával módosultak vagy egészen elhalványultak a vallási nézetek és velök együtt módosultak a magánjog és a politikai intézmények. Ezentul bekövetkezett a forradalmaknak sora és a társadalmi átalakulások rendesen követték az értelem átalakulásait.

Szükséges tehát mindenekelőtt ezen népek hitét tanulmányozni, és pedig azt, mely ezen népek ősrégi korában létezett, mert azon intézmények és hitágazatok, melyeket Görögország- és Rómának virágzó korszakában találunk, nem egyebek mint a megelőző intézményeknek és hitnek fejlődései; ezeknek gyökerét tehát a régi multban kell keresnünk. A görög és itáliai népségek számtalan évvel előzik meg Romulus és Homér korszakát. Igy tehát sokkal régibb kor, melynek idejét meghatározni nem lehet, az, melyben ezen hit képződött és az intézmények megalapíttattak vagy előkészíttettek.

(Folytatás a II. füzetben.)

Pindár életrajza.

Eredeti kútfők után.

Pindárnak, a classicus hajdankor legnagyobb lantosának, Boeotia büszkeségének nevét ki ne hallotta volna? Kit nem indított meg a világhódító macedon király kegyelete, melylyel a lázongó Thebae lerombolásakor egyedűl a költő szülőházát hagyta érintetlenűl? Kit nem bájolt el az „Exegi monumentum" önérzetteljes dalnokának szerénysége, midőn a dircaei hattyuval önmagát, a matini méhet hasonlítja össze? Fájdalom! legnagyobb részt a néven túl megszünnek ismereteink, s bizonyos neméval az áhitatnak gondolunk ugyan arra, hit utolérhetetlennek fest maga Horác, de egyszersmind megnyugvással állapodunk meg itt, — mert hiszen sokkal magasabban szárnyal, sem hogy utólérhetnők! De a szép, a jó, az igaz mind oly fogalmak, melyeket el nem érhet az ember, s mégis nem törekszünk-e utánok? Égi ihlettség s annak megfelelő kifejezés, nemes eszmék s fenkölt szavak jellemzik Pindár költészetét mint alig más költőét. De ez nem inkább ösztönűl szolgáljon-e, hogy megismerjük, tanulmányozzuk és élvezve okuljunk belőle, vissza nem rettenve a kezdet nehézségeitől, sőt inkább törekedve a teljes megérthetésnek útjában álló akadályokat a tudomány eszközeivel elhárítani? S mégis, a németen kivűl nincs irodalom, mely akár a szöveg megállapítása, akár értelmezés vagy magyarázat terén valódi vívmánynyal dicsekedhetnék: magyarban Fábchich József fordítási kisérletein kivűl tudtommal mi sem történt [1]); e körülmény bírt reá, hogy kezdő kisérletkép bevezetésűl Pindár műveinek tanulmányozásához összeállítsam a költő életére vonatkozó adatokat az eredeti kútfők nyomán, — tekintettel az újabb vizsgálatok eredményére.

---

[1]) Bár hogy voltak, kik Pindárral foglalkoztak, sőt értettek is hozzá már a mult században, arról Heyne meleg elismeréssel irt szavai tanuskodnak (ha csakugyan hazánkfiára vonatkoznak) bev. 15. s.: „reliqua mea opera in eo versata est, ut textum poëtae exhiberem emendatissimum: qua quidem in re studium suum commodarunt juvenes duo eximii graecisque litteris praeclare imbuti (seminarii philologici sodalitio in familiaritatem meam recepti), alter Frid. Pauer, ad lares Presburgenses nunc reversus" etc.

A kútfők részben többé-kevésbé összefüggő életrajzok, mint:

1-ször. Eustathius, a tudós thessaloniki érseké az XII-ik századból; munkájának Πρόλογος τῶν Πινδαρικῶν παρεκβολῶν 25—34-ik fejezetei tartalmazzák Pindár életrajzát. Saját vallomása szerint (25-ik fej.) Plutarchból és másokból (ἕτεροι) merített. Hogy Plutarchot használta, az kitetszik a rendezés és előadásból, melyet ez βίος Ὁμήρου-jában követ, de a babonaszülte s jóhiszemmel elfogadott állításokból is, melyek Plutarchot jellemzik. A ἕτεροι között valószinüleg a vita Vratislaviensis szerzője is foglaltatik, — a többiek előttünk ismeretlenek.

2-szor. Vita Vratislaviensis s. Anonymi; szerzőjének neve ismeretlen. Ez életrajz rövid, a főbb mozzanatokra szorítkozik, a költőnek sem születése sem halála évét nem említi, és több adata hamis. Leutsch [2]) bizonyítja, hogy szerzője Didymusból merített.

3-szor. Βίος Πινδάρου Thomas Magister v. Theodulus monachustól, Plutarchból és pedig annak egy romlott kéziratából készített kivonat — úgy látszik, bevezetésül az olympiai dalokhoz (l. az életrajz végét).

4-szer. A Suïdas által összeállított életrajz, kinek irodalmi működéséről bármint itéljünk, éles kutató és biráló elméjének s fáradhatatlan szorgalmának töméntelen adatot köszönünk a classica irodalomból. Pindár életrajzában biographiákat használt, melyek alexandriai forrásból vannak merítve, bár nem magukat az eredetieket használta; ő maga s. v. Hesychius megjegyzi, hogy ennek Πίναξ τῶν ἐν παιδείᾳ ὀνομαστῶν czímü munkájából egy ἐπιτομή-t, kivonatot használt [3]). Hesychius ismét Plutarchot excerpálta, úgy hogy eddigi kútfőink mind Plutarchra mennek vissza, kinek forrásairól Eustathiusnál 27. §. alatt nyerünk felvilágosítást, hol írja: Χαμαιλέων δὲ καὶ Ἴστρος ἱστοροῦσιν. Lehet, hogy ezeknek müveit eredetiben olvasta Plutarch, — lehet, sőt valószínübb, hogy csak grammaticusok, nevezetesen Didymus által idéztetve vette fel müvébe e régibb korbeli neveket. Didymus — βιβλιολάθα melléknévvel, több ezer munka

---

[2]) Philologus, XI. Bd.

[3]) L. Rheinisches Museum II. p. 193.

irója, úgy hogy saját szülöttét is egy ízben megtagadta [4]) — az alexandriai könyvtár elpusztulása után, mely alkalommal Aristophanes és Aristarchus *αὐτόγραφα*-i elvesztek, ezek müvei nyomán kivonatokat készített magyarázatúl a költőkhöz *Περὶ λυρικῶν ποιητῶν* czím alatt, előrebocsátva mindenütt a költő életrajzát [5]). Ez életrajzokhoz kútfőkül Istrust és Chamaeleont használta. Amaz, kit a vita Sophoclis szerzője [6]) különc hírei miatt többször gáncsol és cáfol, Callimachus tanítványa volt s K. e. 250-ik körül élt, *Περὶ μελοποιῶν* czímü munkát írt; emezt Plutarchon kivül Athenaeus említi; ő, mint legnagyobb része a peripatheticusoknak, kiknek sectájához tartozott, való és költés között nem igen tesz különbséget [7]). Ha ezekhez hozzávesszük azon körülményt, hogy a régi költők, kiknek müvei közbirtokká lettek, a nép á tal magasabb lényekkel hozattak összeköttetésbe s bizonyos homályba burkoltattak, neveikhez regék füződtek stb., nem csodálhatjuk, ha Didymusnak s ennek nyomán a többi életrajziróknak még inkább, nem álltak biztos, száraz adatok rendelkezésökre.

Valószínüleg Didymus költeménye s mint ilyen legrégibb eredetü forrás

5-ször a *Γένος. Πινδάρου* [8]), melyet Eustathius őrzött meg. Ez népies nyelven adja elő a költő életét, s mint költemény is sok becses adatot nyujt, vagy legalább megerősít.

Ezeken kivül a *ἡρωελεγεῖον* [9]) hetedik párverse, mely így hangzik:

Πίνδαρος ἡ Θηβαῖος ἀτὰρ πατρὸς Σκοπελίνου
Δώριον αἰνήσας ἁρμορίην ἐπέων

vonatkozik Pindárra; és Eustathius őrzött meg egy gyüjteményt Pindár emlékmondataiból (*Ἀποφθέγματα Πινδάρου*).

Főforrások és leghitelesebbek a föliratak és a költő munkái maguk; azok meg nem hamisított tényeket tartalmaznak,

---

4) L. Athenaeus IV p. 139 C.
5) H. ö. Philologus XI p. 20.
6) L. Westermann: Vita Sophoclis p. 126 ss.
7) L. Athenaeus XIII p. 573 C.
8) L. Philologus XV, 408.
9) L. Boeckh. Pindar II, 1 p. 8.

— ezek a költő kül- s főleg beléletére vonatkozó hű adatokat nyujtanak.

Áttérve már magára Pindár életrajzára, mindjárt kezdetben származásra, születéshelyre és évre nézve egymástól eltérő adatokra bukkanunk.

Atyja Eustath szerint *Παγώνδας* volt (*ὀνοματικῷ τύπῳ Βοιωτίῳ κατὰ τὸ Ἐκαμεινώνδας, Κρεώνδας* — teszi hozzá *E*), anyja Myrto; mások, úgymond, atyjának tartják Daïphantust vagy Scopelinust, a fuvolást. A vita Vratislaviensis első helyen nevezi Daïphantust, és Thomas Magister Suidassal együtt szintén ezt tartják hitelt érdemlőnek; végre a *Γένος* csak őt nevezi atyjáúl, *Κλειδίκη*-t pedig anyjáúl. Az isteneknek szentelt ajándokokon — *ἀναθήματα* —, melyeket Pindár nagy számban áldozott, az ő és Daïphantus neve állottak, s fia is, ki görög ős szokás szerint a nagyatya nevét örökölte, ily nevű volt: úgy hogy bizton következtethetjük, hogy Daïphantus, kit boeot tájejtés szerint Daïphantesnek is hívtak [10]), volt atyja neve. Scopelinus és Pagondas vagy melléknevei voltak [11]), mi különösen az elsőt illetőleg valószinű, vagy rokonok nevei. Myrto vagy Myrtis, kire alább visszatérünk, Pindárral egykorú költésznő volt s vele versenyre is lépett; innen származott a balhit, mely szerint részint anyjának (l. f.), részint oktatójának — mint ezt Suidasnál látjuk — tartották. E részben is a *Γένος* érdemel hitelt.

Különben mind magának a költőnek neve, mind az atyjának tulajdonítottak boeot, és pedig előkelő boeot elnevezések, melyek folyók-, hegyek-, sziklákkal állanak kapcsolatban (*Σκοπελῖνος* = bércfi) [12]), vagy azok neveiből vétettek (Pindusból Pindarus). Eredetre nézve pedig a család a legelőkelőbbekhez tartozott, t. i. az Aegidákhoz, kik Herculestől származtak. Pindár énekli (Pyth. V, 72):

> *τὸ δ' ἐμόν, γαρύεν*
> *ἀπὸ Σπάρτας ἐπήρατον κλέος,*
> *ὅθεν γεγενναμένοι*

---

10) L. Keil: Anal. geogr. p. 174.

11) A διωνυμία szokásban volt. H. ö. Theocrit — Moschus.

12) L. Lobeck: Pathologiae gr. prolegg. p. 203.

ἵκοντο Θήρανδε, φῶτες Αἰγεΐδαι,
ἐμοὶ πατέρες κτλ. [13])

s hogy e nemzetségben szokásos volt a Pindár név, azt bizonyítják föliratok ugyancsak Therából, hol számosan laktak az utódok [14]).

Pindár testvére Erotion, vagy a Γένος szerint Eritimus volt „εἰδὼς θήρης, εἰδὼς πυγμαχίης τε παλαισμοσύνης τ' ἀλεγεινῆς." Ennek fia ismét Pindár.

A család tekintélyéről tanuskodik az is, hogy a költő fia, Daïphantus a tiz évenkint Apollo tiszteletére tartatni szokott δαφνηφορικά alkalmával mint δαφνηφόρος a körmenetet vezette; ennek pedig előkelő származású, deli ifjúnak kellett lenni. Az ő számára az atya egy ᾆσμα δαφνηφορικόν-t írt [15]). Hasonlót tudunk Sophoclesről, ki mint húsz éves ifjú a salamisi ütközet után a diadalmenetet vezette [16]).

Születéshelyére nézve majd thebainak, majd cynocephalaeinek mondatik. Eustath helyesen irja, hogy születéshelye κώμη Θηβαίων οἱ Κυνοκέφαλοι, mi úgy értendő, hogy Cynocephalae Thebához tartozott, a mint hogy ilynevű külvárosa csakugyan volt nyugat felől, megfelelőleg a keleti oldalon fekvő Ismenenek [17]). A Γένος szépen írja, hogy Theba küszöbén — οὔδει Θήβης — született. Moschusnál Idyll. III, 88:

„Πίνδαρον οὐ ποθέοντι τόσον Βοιωτίδες ὗλαι"

a ὗλαι alatt nem az enevü város, hanem a költőknél szokásos képes kifejezés szerint „az erdők" értendők. Hasonlókép gyászolják Daphnist az erdők Verg. Ecl. V, 27.:

Daphni, tuum Poenos etiam ingemuisse leones
Interitum montesque feri silvaeque loquuntur. [18])

Maga Pindár anyjának nevezi Thebát Isthm. I, 1:

---

13) „Bájosan cseng Sparta felől az én dicsőségem is: onnan származva jöttek Therába az Aegeus-fiak, elődeim."

14) L. Corp. Inscr. Gr. II. 1094 sqq.

15) L. Eustath. 25. 31.

16) Σοφοκλέους γένος καὶ βίος. Westermann p. 127.

17) L. Urlichs Reisen u. Forschungen in Grland II p. 21.

18) H. ö. Georg. IV, 400 és Bion I, 32.

Μᾶτερ ἐμά, τὸ τεόν, χρύσασπι Θήβα —
πρᾶγμα καὶ ἀσχολίας ὑπέρτερον
θήσομαι. [19])

Születésévére nézve legbizonytalanabbak a régi források. Eustath és Thomas Magister csak annyit írnak, hogy Aeschylus korában született; amaz hozzá teszi, hogy Abion archon elnöki éve alatt, és a 27-ik fejezetben meg említi azt, hogy a pythiai ünnepen született, mint a költő maga irja:

Πενταετηρὶς ἑορτά βουπομπός, ἐν ᾗ
πρῶτος ἐβάσθην ἀγαπατὸς ἐν σπαργάνοις. [20])

Összevetve ezt azon adattal, melyet Suidas őrzött meg, hogy a 65-ik Olympiasban született és Xerxes hadjáratakor (*κατὰ τὴν Ξέρξου στρατείαν*) negyven éves volt, miután a Pythias mindig az Olympias harmadik évébe esik, valószinű, hogy a 64-ik Olympias 3-ik évében vagyis K. e. 521-ikben született [21]).

A szülői ház külvárosban állott illően a szerény körülményekhez, melyekben a család élt — az atya egyhangú bizonyság szerint fuvolás lévén — mely mesterség, mint hasonlók más családoknál (p. az Jamidáknál a jóslás, l. Ol. VI), talán örökkép szállott apáról fiura. A hajlék cyprusfákkal volt körülvéve s nem dús, de istenfélő és megelégedett embereket rejtett ölében. Maga a költő dalolja

Ἐλαφρὰν κυπάρισσον φιλέειν
ἐᾶν δὲ νομὸν Κρήτας περιδαῖον.

majd

ἐμοὶ δ' ολίγον μὲν γᾶς δέδοται, ὅθεν ἄδρυς.
πενθέων δ' οὐκ ἔλαχον οὐδὲ στασίων. [22])

(Vége a következő füzetben.)

[19]) H. ö. Ol. VI, 85.

[20]) L. Frg. inc. 175 Bergk.

[21]) Boeckh ez évszámot fogadja el, Bergk ellenben Ol. 65. 3-t. A két tudós véleménye abban ágazik el, hogy Boeckh az első Pythiast Ol. 48. 3-ba, Bergk Ol. 49. 3-ba helyezi. Innen származott az egyes költemények chronologiai fölsorolásában is a különbség.

[22]) L. Fragm. incerta n. 131 Bergk.

Külföldi cl. philol. folyóiratok kivonata.*)

I. Hermes: Zeitschrift für cl. Philologie unter Mitwirkung v. R. Hercher, A. Kirchhoff, Th. Mommsen, herausgegeben von Emil Hübner (1866. óta).

Köhler: 1. „Über die Praescripten einiger attischer Psephismen“ Hermes II, 321—329 ll. 1867. Egy márványtáblán, jelenleg Athenben az Acropolison, olvasható egy népgyülési határozat következő előirata — praescriptum, — a betük alakjából itélve a K. e. 3-ik század vége vagy a 4-iknek elejéből:

Ἐπὶ Νικίου ἄρχοντος ὕστε[ρον-ἐπὶ]
τῆς Ἀ[κ]αμαντίδος τετάρτης π[ρυτα-]
[νε]ίας, ῇ [Ἀντ]ι [κρ]άτης Κρατίν[ου . .]
. . ι[εὺς ἐγραμμ]άτευε· Μουνιχ[ιῶ—]
[ν]ος ἕκ[τῃ ἐπὶ δέ] κ[α]· ἑβδόμῃ[τῆς]
[π]ρυτα[νείας· ἐκκ]λη[σ]ία· τ[ῶν προέδρ-]
[ων] κτλ.

fontos ez elöirat az *ἄρχων ὕστερον* kifejezés miatt, mely annyit látszik, a kelet után itélve is, jelenteni, mint: archon suffectus; de ilyféle tisztség létéről hiányzanak a bizonyitékok s itt valószinüleg annyit jelent, mint: iterum archon. Egy Nikias a 121-ik Ol. 2-ik évében archon volt, ki Lachares államcsinye vagy Athen elfoglalása következtében Demetrius Poliorcetes által ez évben elveszté hivatalát, s talán ugyanaz, ki a fönt közölt feliratban említtetik; Ol. 123, 2-ben választatott meg újra, — tehát *ὕστερον* archonnak; úgy látszik: ez évre vonatkozik az előirat is. —

A 98-ik Ol. 1-ső év archon eponymusa a jegyzékekben Diodor XIV, 107 után Pyrrhion-nak neveztetik, Dionys. Hal. Arch. rom. I. p. 189 szerint azonban Pyrgiosnak; ez utóbbi név helyességét bizo

*) A kivonatokat a 1870-ik évben megjelent füzeteknél kezdjük, fentartván a megelőző évfolyamoknak teljes vagy részbeni közlését jövőre. Most csak az oly czikkeknél, melyek folytatását képezik előbbi évfolyamokban megjelenteknek, fogjuk a tárgy teljes átérthetése czéljából ezeket is közölni.

nyítja egy atticai néphatározat egy kőtöredéken, mely az ath. archaeol. muzeumban őriztetik. —

A hónap és prytaniaszám közt különbséget mutat azon előirat, mely az Ἐφ. ἀρχ. n. 939. és n. 3492-ből van összetéve; a fölirat tartalma dicsérő oklevél Castor számára, kiállítva Ergochares archon eponymus alatt, tehát semmikép a 130-ik Olympias előtt; az előirat tanusítja, hogy az ἐκκλησία, mely a határozatot hozta, rendkivüli s előre, bizonyos napra határozva volt (megegyezőleg Aeschines II, 61-el); az ötödik és hatodik sort ugyanis így egésziti ki Köhler:

ἐκκλησί[α ἐν]
τῷ θεάτρ[ῳ σύγκλητος] κατὰ ψήφισμα κτλ.

s e kiegészitést javasolja több praescriptumban (Boeckh: Epigraphisch-chronologische Studien. S. 78 ff.) — Hasonló közelebb meghatározó epithetont mutat a következő előirat, melynek negyedik és ötödik sora így hangzik:

.. βουλὴ ἐμ βουλευτηρίῳ σύγκλητος στρατ[ηγῶν]
[π]αραγγειλάντων καὶ ἀπὸ βουλῆς ἐκκλησία [κυρία]
ἐν τῷ θεάτρῳ. κτλ.

Az előbbi föliratban rendkivüli népgyülésről, itt rendkivüli tanácsülésről — βουλὴ σύγκλητος — van szó. Tanácsülés ünnepnapok kivételével, midőn népgyülés tartatott, mindennap tartatott. A népgyülés reggel tartatván, előtte a tanács, rendszerint legalább, nem ülésezett, s így külön össze kellett hívni (a στρατηγός-oknak), ha egy a népgyülésnek teendő előterjesztés fölött kellett tanácskozni. —

A következő határozat, melynek szövege Boeckh Epig.-chronol. Studien 81. lapon közölt hasontartalmú határozatok után egészíttetett ki (a márványtöredék az Acropolisban látható), ugyanazon nap hozatott ugyanazon férfi, Aphrodisius indítványára, mint az Ἐφ. ἀρχ. 4098. alatt közlött; mindkettő dicsérő oklevél, amaz a múlt évi prytanok számára, ez az ephebek számára. —

2. „Studien zu den attischen Psephismen“ Hermes III, 156—160 ll. Köhler.

II. Kumanudes tanár a Philistorban (1862., 542 l.) egy a 96-ik Ol. 3-ik évében hozott atticai tanácshatározat maradványát (az előiraton vagy fejezeten kivül nehány sor), közölte, mely egy márványlapra vésve találtatott 1862-ben s jelenleg az Acropolisban olvas-

ható. Köhler szerint a felirat szövege, melyet Kumanudes részben roszúl olvasott, részben helytelenül kiegészített, eredetiségében s részben kiegészítve így hangzik:

Ἐπ' Εὐβουλίδου ἄρχοντος ἐπὶ τῆς [Πανδιο-]
νίδος ἕκτης πρυτανευούσης,
ᾗ Πλάτων Νικοχάρους Φλυεύ[ς ἐγρα-]
μμάτευε.
ἔδοξεν τῇ βουλῇ, Κινησίας εἶπε. π[ερὶ ὧν Ἀν-]
δροσθένης λέγει, ἐπαινέσαι Δι[ο]ν[ύ]σιον τὸ-]
ν Σικ[ελίας ἄρχ[ο]ντ[α] καὶ Λεπτίνην [τὸν ἀδελ-]
[φὸ]ν τὸν Διον[υ]σ[ίου κα[ὶ Θεαρίδην τὸ[ν ἀδελφό-]
[ν] τὸν Διονυσ[ίου καὶ Φιλ]όξενον τ[ὸν .....]

Lysias (de bon. Aristoph. §. 19) említi, hogy Conon a cnidusi ütközet után kisérletet tett syracusai Dénest családi összeköttetés altal salamisi Euagorassal az atheniek részére megnyerni. E ki sérletre chro nologiai nehézségek miatt nem vonatkozhatik jelen határozat, hanem egy hasonló valamivel korábbi kisérletre vonatkozik, mit Philoxenus erősít, kinek névrokona, a Cytherabeli dithyrambköltő a müvészetkedvelő király udvarában élt. Köhler e feliratot (Ol. 96, 3-ik évből) tartja az atticai tanács- és néphatározatok legrégebbikének azok közül, melyeket az Euclides utáni időkből birunk (l. a.) —

III. Boeckh (Epigr-chronol. Studien S. 61 ff.) irja, hogy a görög szökőhónap neve még nem tökéletesen biztos, ő és Velsen azonban két praescriptumban „Ποσειδεὼν ὕστερος"-t mint legvalószinübbet állítottak vissza. Köhler bizonyítja, hogy e név a következő feliratban (általa összeállítva Ἐφ. ἀρχ. 1996. és Ἐφ. ἀρχ. 1411-ből teljesen előfordúl; közöljük az 5-ik és 6-ik sor idetartozó részét:

ἐγρα[μμάτ]ευε[ν] Ποσιδεῶ-
νος ὑστέρου τ[ετρά]δι ἐπι κτλ.

a határozat valószinüleg azon küldöttségre vonatkozik, mely Polysperchonnál járt a democratia visszaállítását kérve l. Diodor XVIII, 55 és 61, Droysen Hellenismus I, 217 s k. ll. E határozat legújabb az eddig bizonyos keletüek közt, melyekben a καὶ συμπρόεδροι-kifejezés hiányzik. L. Boeckh Studien 54 s k. l.

3. Hermes V, 1—20 ll. IV. Fönt (III, 159 l.) állította Köhler, hogy az Ol. 96, 3-ból közölt felirat a legrégibb, melyet az Euclides

utáni időből birunk; itt két felirat szövegét közli, melyek Ol. 96, 3. előtti időből származnak; ezek közül az elsőt, (l. Ἐφ. ἀρχ. 1972), melynek tartalma az Atheniek és a Boeotok nevében a Thebaiak közt kötött szövetségre vonatkozik (l. Xen. Hell. 5, 16 sqq. Lys. XVI, 13.) Köhler kiegészítése szerint közöljük:

(Θε)οί
[συμ]μαχία Βοιω[τῶν καὶ Ἀθηναίων ἐς τὸ]
[ν ἀεὶ] χρόνον.
[ἐάν τ]ις ἴῃ ἐπ[ὶ πολέμῳ ἐπ' Ἀθηναίους ἢ]
[κατὰ] γῆν ἢ κατ[ὰ θάλατταν βοήθειν Βοιω-]
[τ]ὸν [π]αντὶ σθέ[νει καθότι ἂν ἐπαγγέλλ-]
[ωσιν] Ἀθηναῖο[ι κατὰ τὸ δυνατὸν και ἐά-]
[ν τις ἴ]ῃ ἐπὶ [πολέμῳ ἐπὶ Βοιωτοὺς ἢ κα-]
[τὰ γῆν ἢ] κ[α]τὰ [θάλατταν βοήθειν Ἀθηναί-]
[ους

a szövetség a Haliartus melletti ütközet (Ol. 96, 2) előtt köttetett. Ugyanez időben vagy az ütközet után kötöttek a Locris-beliek szövetséget az Atheniekkel (Corinthi háború), melyre az Ἐφ. ἀρχ. 3226. számú töredék felirata vonatkozik. Köhler ezt kiegészítve közli.

V. A corinthi háború eseményeire vonatkozik a következő, eddigelé ki nem adott felirat is, mely dicsérő okmányt képez Aristomachus számára s a megőrzött rész a megtisztelt atyjának érdemeit sorolja elő bőven, mint ez utóbbi időben szokássá lett Athenben. (H. Ö. Ἐφ. ἀρχ. 4108. és 1058.). A tartalom, mennyiben Aristomachus atyjára vonatkozik, ennek érdemeit sorolja elő, melyeket az Atheni hadsereg körül az oenoei ütközet alkalmával és Athen körül a hosszú falak s a piraeeusi körfal újbóli felépítése alkalmával szerzett, Aristomachust illetőleg (10-ik sortól kezdve) ennek érdemeit, melyeket az egyesült Argivok és Atheniek háborúja vagyis inkább csak hadikészületei N. Sándor ellen s a békekötés alkalmával (Ol. 111, 1. vagy 2.) szerzett. Különben az eddigi ismert atticai föliratok közül csak kettő, ezek is későbbi időkből, említik N. Sándort: C. J. Gr. 135. és 136.

VI. Egy töredék, melynek fölső részéből nehány sor hiányzik, azonfölül a jobb fél egészen: szerződésről tesz említést, mely az Atheniek s Thessaliaiak közt köttetett, s a férfiak neveit sorolja föl, kik Athenből az eskü elfogadására Thessaliába küldettek, valamint a thessaliaiakat, kik az esküt tették. A felirat keletére az irásmód után

(*πρεσβες, ες*) a Kr. e. 403 és 350 közti időszakra, s egyetlen történeti adatból, mely szövetséget említ Athen és Thessalia közt Ol. 101, 3/4 = 373 K. e. lehet következtetni, hogy az utóbbi évszámban kelt a felirat. A macedon időszakba nem lehet helyezni a feliratot.

VII. Szövetségi szerződésre vonatkozik az itt közölt felirat is, s pedig valószinüleg arra, mely szerint Byzanc Ol. 100, 3-ban, a második tengeri szövetséghez csatlakozott; a szerződő felek Athen és Byzanc 5—5 követ által vannak képviselve; az atheniek: *Ὀρθόβουλος, Ἐξηκεστίδης, Ξενόδοκος, Πύῤῥανδρος, Ἀλκίμαχος*, kik közül Orthobulus valószinüleg ugyanaz, ki Lys. XVI, 13. szerint Ol. 96, 2-ben *φύλαρχος* volt; Pyrrhandrus az Ol. 100, 3-ben kelt szövetségi szerződésben is említtetik, mint egyike a Thebaebe ment követeknek (h. o. Aesch. III, 139); a byzanciak: *Κύδων, Μενέστρατος, Ἡγήμων, Ἑστιαῖος, Φιλῖνος*; *Κύδων* egyike volt azoknak, kik a spartai őrséget elárulva, a várost Ol. 92, 4-ben Alcibiadesnek kezére játszották (L. Xen. Hell. I, 3, 18) s kinek, midőn Byzanc később Lysander által ujra elfoglaltatott, Athenbe kellett menekülni, hol polgárjogot nyert (Xen. Hell. II, 2, 1); most ujra Athen érdekében látjuk müködni szülővárosában, hová Ol. 97, 3-ben (Xen. IV, 8, 27) visszatért volt. A töredék 4-ik és 5-ik sora így hangzik:

... ἀναγ[ρ]άψαι δὲ τὴν σ[τ]ήλ-]
ην τὸν γραμ[μ]ατέα τῆς βουλ[ῆς]

kivételesen hiányzik az utalás a pénztárra, melyből a néphatározat felállítási költségei fedezendők. A negyedik században szól a *ταμίας τοῦ δήμου*-hoz, kinek a költséget fedezni kell „*ἐκ τῶν εἰς τὰ κατὰ ψηφίσματα* (*ἐκ τῶν κατὰ ψ.*) *ἀναλισκομένων* (*μεριζομένων*) *τῷ δήμῳ*"; néha csak „*ὁ ταμίας*" említtetik, l. *Ἐφ. ἀρχ.* 402. és 1043., 1049. „*Ἐκ τῶν εἰς* stb." helyett *Ἐφ. ἀρχ.* 3369-ben kivételesen „*ἐκ τῶν κοινῶν χρημάτων*" áll. A legrégibb utalványozás a *ταμίας τοῦ δήμου*-hoz feliratainak szerint Ol. 102, 1-ben (l. *Ἐφ. ἀρχ.* 184, 1627), a legkésőbbi Ol. 114, 3-ban (l. *Ἐφ. ἀρχ.* 371) történt. A negyedik század vége óta (először l. *Ἐφ. ἀρχ.* 41) a fönebbi kifejezés helyett *ὁ(οἱ) ἐπὶ τῇ διοικήσει*, később *ὁ ταμίας τῶν στρατιωτικῶν* használtatik (l. mindkettőt együtt *Ἐφ. ἀρχ.* 339). A negyedik század első felében néhányszor a *ταμίαι τῶν τῆς θεοῦ*-hoz szól az utalvány, és pedig *ἐκ τῶν δέκα ταλάντων*. (L. C. Inscr. Gr. 87; Boeckh Staatshaushalt, Nachtrag p. XX; és *Ἐφ. ἀρχ.* 1395. 1409. 940; 2040 hol *ἐκ τῶν δέκα ταλάντων* hiányzott). Az Euklides előtti időkbeli feliratokban meghagyatik,

hogy a στήλη felállítási költségeit a ταμίας alkudja ki (l. Hermes II, 18; Rangabé n. 438). Végre nehány népgyűléshatározatban a felállítás az exetastára és a trittyarchára bizatik (Ἐφ. ἀρχ. 1372., 3114., 41). A tanácsvégzések felállítási költségeit a ταμίαι τῆς βουλῆς viselik (a negyedik század közepén ketten voltak) ‚ἐκ τῶν κατὰ ψηφίσματα ἀναλισκομένων τῇ βουλῇ' (l. Philistor I. p. 190 ss. Philologus XV, 402 ss.). — VIII. A közlött felirat annyiban bir fontossággal, hogy a rendes eljárás, mely szerint a népgyűlést tanácsülés és végzés előzte meg, itt megforditva alkalmaztatott, a tanácsvégzés azonban ily esetben újból a nép elé terjesztetett. Különben a 15-ik sorban olvasható: προθεῖναι a rendes χρηματίσαι helyett Ἐφ. ἀρχ. 2000-ben is helyreállítandó. A fönebbivel azonos eljárásról tanuskodik az Ol. 110, 4-ben hozott végzés is (l. Ἐφ. ἀρχ. 1303, és kiegészítve Köhlertől e. h.); azért helyesen mondatik az ötödik és hatodik sorban ἔδοξεν τῷ δήμῳ καὶ τῇ βουλῇ, mit Boeckh (Epigr.-chronol. Studien p. 14) a vésnök tévedésének tulajdonított. Úgy látszik ezekéhez hasonló volt szerkezete Ἐφ. ἀρχ. 1452-nek. Egy προβούλευμα elhatározása állt Ἐφ. ἀρχ. 1406. és 1997. végén. — IX. A közlött fölirat azon tanácsvégzést tartalmazza, mely által Cleonaei Echembrotusnak a προξενία, melylyel már atyja bírt, megadatott. A tanács, úgy látszik, csak a megerősítés jogával bírt (Apemantusnak a προξενία ‚καὶ αὐτῷ καὶ ἐκγόνοις' adományoztatott volt, így valószínűleg Echembrotusnak is), az adományozás a népgyűlés hatáskörébe tartozván (H. ö. Xen. Hell. VI, 1, 4). A feliratban az azon évi jegyző (Πιστόξενος) is megneveztetik, mely szokás az Euclides archontatusa utáni időben kezdődött; a legkorábbi példa Ol. 104, 2-be esik (l. Rangabé 386. és Ἐφ. ἀρχ. 4046). E felirat segélyével egészíthető ki egy másik, mely Lapyrisnak, Echembrotus unokájának πρόξενος-szá választatását tartalmazza. A felirat, az irásjegyek után itélve, a régibb macedoni korszakba látszik tartozni; γραμματεὺς τῆς βουλῆς itt is említtetik, mely tisztség Velsen szerint (Monatsber. der Berlin. Ak. 1856 p. 120) Ol. 114, 3-n túl nem terjed; de egy ujabban talált, eddig kiadatlan töredékben, mely nem lehet Ol. 123, 2-nél korábbi időből való, s így a Lapyrisénál ifjabb, szintén előfordúl ama nevezet. — X. Egy phylehatározat a negyedik század közepéből, melyben Saurias dicsértetik (l. C. J. Gr. I, 85. 104. 213; Ἐφ. ἀρχ. 3865., 1057., 3337., 1977.). A megtisztelt személy azonos a Neaera elleni beszédben (45, 47.) említettel. A felirat kiegészítve így olvasandó:

[Θ ε] ο [ί]
[.....μ]αχος εἶπεν· ἐπειδὴ καλῶς
[ἐχο]ρήγησεν Σαυρία[ς] Πυθογένου-
[ς Λα]μπτρεὺς καὶ ἐνίκ[η]σεν τῇ Ἐρ-
[εχθη]ΐδι φυλῇ καὶ τὰ[ς ἄ]λλας ληϊ-
[τουργ]ίας καλῶς ληΐτου[ργ]εῖ, δεδόχ-
[θαι τ]οῖς φυλέταις ἐ[παι]νέσαι αὐ-
[τὸν κ]αὶ στεφανῶσαι [θαλλ]οῦ στεφ-
[άνῳ κ[αὶ εἶναι αὐτ......τ[ῶ-]
[ν ληϊ]τουργιῶν τ.............

Haupt. Varia. Hermes IV, 27—36, I. Galeni in Protreptico cap. 13 librr. *ἀλλὰ καὶ πᾶσιν ἐντρέπειν τοῖς ζῴοις εἰς τὸ στάδιον ἥκειν ἕν* — delendum est *ἕν*· pro *καὶ ὄνος φησὶ λὰξ ὅτι εἰ βούλεται κτλ.* legendum est *καὶ ὄνος φησὶ λὰξ ποδὶ εἰ βούλεται κτλ.* totam vero hanc narrationem: „*εἰ Διὸς γνώμῃ πᾶσι τοῖς ζῴοις ὁμόνοια καὶ κοινωνία γένοιτο πρὸς τὸν βίον, ὡς τὸν ἐν Ὀλυμπίᾳ κήρυκα μὴ μόνον ἀνθρώπους τοὺς ἀγωνιουμένους καλεῖν, ἀλλὰ καὶ πᾶσιν ἐπιτρέπειν τοῖς ζῴοις εἰς τὸ στάδιον ἥκειν, οὐδένα ἂν ἄνθρωπον οἶμαι στεφθήσεσθαι. ἐν μὲν γὰρ δολιχῷ ὑπέρτατος φησίν ὁ ἵππος ἔσται,*

τὸ στάδιον δὲ λαγωὸς ἀποίσεται, ἐν δὲ διαύλῳ
δορκὰς ἀριστεύσει, μερόπων δ' ἐναρίθμιος οὐδεὶς
ἐν ποσίν. ὢ κοῦφοι ἀσκητῆρες, ἄθλιοι ἄνδρες.

ἀλλ' οὐδὲ τῶν ἀφ' Ἡρακλέους τὶς ἐλέφαντος ἢ λέοντος ἰσχυρότερος ἂν φανείη. οἶμαι δὲ ὅτι καὶ ταῦρος πυγμῇ στεφθήσεται. καὶ ὄνος φησί λὰξ ποδὶ εἰ βούλεται ἐρίσας αὐτὸν τὸν στέφανον οἴσεται· αὐτὰρ ἐν ἱστορίᾳ πολυπείρῳ γράφεται ὄνος ὅτι παγκράτιον νίκησέ ποτε ἄνδρας. εἰκοστὴ δὲ καὶ πρώτη ὀλυμπιὰς ἦν ὅτ' ἐνίκα ὀγκητής." cum studeret versibus includere Thomas Gatakerus (Adv. misc. post. cap. 3 p. 420), — qui recte viderat, in tertio hexametro *ἀσκητῆρες* mutandum esse in *ἀσκήτορες*, — in pangendis vero versibus permultis et erroribus peccavisset, eandem operam subiit Haupt, et hoc fere modo restituendos esse versus putat:

εἰ Ζηνὸς γνώμῃ ζῴοις ὁμόνοια γένοιτο
πᾶσιν πρὸς βίον, ὡς τὸν Ὀλυμπιακὸν κήρυκα
μὴ μόνον ἀνθρώπους ἐς ἀγωνισμοὺς προκαλεῖσθαι,
πᾶσιν δὲ ζῴοις ἐπιτρωπᾶν ἐς στάδι' ἥκειν,

οὐδέν' ἂν ἀνθρώπων δοξάζω στεφθήσεσθαι.
ἐν μὲν γὰρ δολιχοῖσιν ὑπέρτατος ἔσσεται ἵππος,
τὸ στάδιον δὲ λαγωὸς ἀποίσεται, ἐν δὲ διαύλῳ
δορκὰς ἀριστεύσει, μερόπων δ' ἐναρίθμιος οὐδεὶς
ἐν ποσίν, ὢ κοῦφοι ἀσκήτορες, ἄθλιοι ἄνδρες.
ἀλλ' οὐ μήν ποτε τῶν τις ἀφ' Ἡρακλέους ἐλέφαντος
ἰσχύι ἠὲ λέοντος ὑπέρτερος οὔ κε φανείη.
οἶμ' ὅτι καὶ ταῦρος πυγμῇ στεφθήσετ', ὄνος δὲ
λὰξ ἐρίσας ποδί, αὐτὰρ ἐν ἱστορίῃ πολυπείρῳ
γράψεθ' ὁθούνεκα παγκράτιον νίκησέ ποτ' ἄνδρας.
„εἰκοστὴ καὶ πρώτη ὀλυμπιὰς ἦν ὅτ' ἐνίκα
ὀγκητής."

Ib. cap. 11 pro: „τῶν ἀθλητῶν προσαγορευθέντων" Galenus fortasse: „τῶν ἀθλητῶν ἀπὸ τοῦ ἀθλίου προσαγορευθέντων" vel simile aliquid scripsit. — II. Apud Tatianum cap. 46 quod legitur: „τῶν αὐτῶν πράξεων ἐπανῃρημένην τὸ εἶδος" merito improbat Lobeckius (Aglaoph. p. 197) et scribendum putat: τὸ αἶσχος, Hauptius: „τοὔνειδος." — III. Ad. Eurip. Andromach. 17 hoc schol. adscriptum est: σύγχορτα ναίω πεδία· πλησιόχωρα, γείτονα. σύγχορτα (iib. Marcian: σύνορα) τὰ ὅμορα, ὅτι χόρτῳ διέγραφον τὰς πόλεις οἱ ἄρχοντες, Ἀλέξανδρος δὲ ἢ ὀσπρίοις ἢ ἀλεύροις. Alexandrum Dindorfius (Schol. IV. p. 168) inter scriptores rettulit, immo Alexander Magnus intelligendus; futurae urbis Alexandriae formam farina descriptam esse, narrant Strabo XVII, 6 p. 792, Plut. Alex. c. 26, Arrianus III, 2 et a.; morem fuisse Macedonum, ut urbis futurae muros polenta destinarent, Curtius narrat; in scholio illo pro: ‚ἄρχοντες' scribendum esse ‚ἀρχιτέκτονες' patet. — IV. Ad confirmandam recte explicandi rationem verborum, quae leguntur Od. IX, 483 et 540: ἐδεύησεν δ' οἰήιον ἄκρον ἵκεσθαι, ad ea, quae protulit exempla Bekkerus in Schedis Hom. p. 287, accedit Paus. IV, 17, 8: „ὥστε αὐτῶν ἐδέησαν." — Paus. I, 21, 7 pro „διιᾶσι γὰρ καὶ βιαζόμενοι τὸν σίδηρον" legendum docente God. Hermanno est: „διιᾶσι γὰρ καταβιαζόμενοι τὸν σ."; — id. I, 40, 1: pro „κρήνη, καί σφισιν." scribendum censet Haupt: „κ. ἤν σφισιν." — ib. I, 44, 8: non congruum ἥγηντο et νομίζουσιν, illudque permutandum est in: ἥγηνται; — ib. VI, 4, 11: ἐκπεσὼν δὲ ὑπὸ στασιωτῶν ἐκ Κνωσοῦ καὶ ἐς Ἱμέραν ἀφικόμενος πολιτείας τετύχηκεν, ὃς καὶ πολλὰ εὕρετο ἄλλα ἐς τιμήν. Scribe: πολιτείας τ' ἔτυχε καὶ πόλλα κτλ.

— V. In Senec. Ep. 53, 12 legitur: „quaedam defatigat et velut levia tela laxo sinu eludit“ scribendum est: „quaedam defatigat et veluti evitata laxo sinu eludit (cf. Catull. ult. carm.; Lucan. IV, 482). — Id. Ep. 123, 7 libri: „turpe est videri eas te habere sarcinas totas quae tuto concuti possint“ Muretus ‚totas‘ omisit, nuper fuerunt qui rursus adsciscerent, scribendum est: „.... sarcinas tuto quae concuti possint“; similiter in Taciti Dialogo c. 29 quum libri haberent: „horum fabulis et erroribus et virides teneri statim et rudes animi imbuuntur“ Puteolanus recte ‚et virides‘ delevit. — Id. Quaest. Nat. III, 26, 8 in libris legitur: „mare vero cadavera stramentaque et naufragorum reliqua similia ex intimo trahit“, scribendum videtur: „cadavera stramentaque naufragiorum etc.“ — VI. Tac. in Agr. cap. 22: „nec Agricola umquam per alios gesta avidus intercepit“ emendandum est in: „nec A. u. per alios gesta lividus intercepit“; Peerlkampius ‚avidus‘ permutandum in ‚invidia‘ esse credidit. — Tacit. in Dial. cap. 26 pro: „adeo melius est oratorem vel hirta toga induere quam fucatis et meretriciis vestibus insignire“ necessario scribendum est: „adeo melius est oratorem vel hirtam togam i. q. f. e. m. v. insigniri.“ — Ib. c. 32 in libris legitur: „quod adeo neglegitur ab horum temporum disertis ut in actionibus eorum vis (s. ius) quoque quotidiani sermonis foeda ac pudenda vitia deprehendantur“: (librarius fortasse scripserat: corumuisquomque), legendum est: „ut in actionibus quorumviscumque cotidiani etq. s.“ (Halmius ‚vis‘ vel ‚ius‘ in ‚huius‘ mutandum esse censuit). — VII. In Ennodii Ep. I, 11 p. 23 Sirm. pro „domini mihi“ scribendum est „domini mi“, idemque restituendum in Ep. VI, 33 p. 184 Sirm. et VI, 34 p. 185 Sirm, denique VII, 10 p. 197; quod Ep. IV, 26, p. 127 legitur: „domini mei“ in ‚domini mi‘ mutandum est; in Plauti Cistel. IV, 2, 8 scriptum quidem est: „mi homines, mi spectatores“, sed hoc loco in „mei“ permutandum esse videtur. — VIII. Symmachus in Laudibus in Valentinian. II, 8 pro „ut adhuc diu iudicare non possint“ scripsisse videtur: „ut adhuc diiudicare non possint.“ — Eiusdem laud. c. 19. Majus haec dedit: „his virtutis excursibus non obreptioni via quaeritur, nec repentinae caedi insidiarum. haud placet ferire praeventos (libri: appacit ferire praeventus).“ Haupt coniicit scriptum fuisse: „his virtutis e. n. o. v. q. n. r. caedi ansa. parum placet ferire praeventos.“ Mox id. Majus: „sinebas abire cum liberis: et quo magis cognoscerent bella exigi, patiebaris et a barbaris arma transferri“, ubi ‚sinebas‘ a Majo additum superfluum est; recte

dicta haec sunt: „abire cum liberis et, quo magis etc.“ quod ad conlocationem verbi ‚patiebaris‘ cf. Nipperdeyum ad Tac. Ann. I, 35. Mox id. scribit: „nemo vilibus culminibus etc.“, libri praebent: ‚culminis‘, lege „culmis.“ — Ib. cap. 20 legitur: „quidquid interjacet ornando iungetis“, recte Heindorfius monuit scribendum esse: „orando“; in iis vero, quae sequuntur, „rogando“ ineptum est et legendum: „accessu ore toga res tota consumetur.“ — In Laudibus in Gratian. c. 5 scribendum est: „si quis mihi Zeuxis discoloribus ceris haec comitia spectanda digereret“; Majus dedit: „quis mihi Zeuxydis coloriis ceris et q. s.“ — In oratione pro patre c. 9. quod Majus scripsit: „quos mors subripuisset admodum miserabiles nunc habentur“ sic scribendum est: „quos mors subripuisset aerumnis, miserabiles n. h.“ — IX. Quintil. VI, 3, 96 quod legitur in libris „hereditas est quam vocant sapientiam‘, pro illo ‚facilitas‘ est“ (in Ambros: falicitas!) sic scribendum est: „felicitas est quam vocant sapientiam“ (cf. Menand. in Comic. Meinekii IV, p. 212). — Verba, quae leguntur apud Quintil. I, 4, 8: „non enim sic optimum dicimus ut opimum“ sic emendanda sunt: „non enim sic optimum dicimus ut ocimum.“ — X. Apud Claudian. Mamert. de statu animae III, 9 leguntur haec: „quae pulmonum cava, quae tortuosae batulorum enodibusque ligaturis explicitae inflexiones“ ubi pro „batulorum“ scribendum est: „botulorum“ (i. e. intestinorum). — Hermes IV, p. 145—159. XI. In Plinii Nat. Hist. II. §. 5. quod libri habent: „quasi vero mensuram ullius rei possit agere qui sui nesciat aut meror hominis (pler. libri: „miror homines) videre quae mundus ipse non capiat“ mutandum est in „quasi v. m. u. r. p. a. q. s. n. aut in cor hominis cadere quae mundus ipse non capiat.“ — Ib. §. 50 pro „vix prope est iudicare“ scribendum est: „vix probe est iudicare.“ — Ib. §. 154 „extendens contra brevitatem aevi“ dici non potest, sed scribendum: „e. ultra brevitatem aevi.“ — XII. Horatio Carm. I, 26 redditum est auctoritate optimm. codd. „iactibus“ (Bentleyus scripsit: „ictibus“), eadem vox restituenda est in Claudiani versu in Eutrop. I, 93: „Ambitus et raro pulsatur ianua iactu“, ubi vulgo legitur: „tactu.“ — XIII. Senec. in Ep. 113, 16 „magnitudo“ delendum est, ut legamus: „tot animalia, nulli (l. nullius magnitudo) cum altero convenit.“ — Id. de benefic I, 9, 3 scripsisse videtur: „rusticus inhumanus ac mali moris et inter matronas abominandus convicio est“, libri: „.... inter matronas abominanda condicio est (l. Nazarianus a secunda manu: „abominandae condicionis est“; Bentl. excidisse nonnulla putavit). De

vocabulo „convicium“ scribendo cf. interpretationes vetustas ap. Ulp. lib. VII ad Ed. Dig. XLVII, 13, 15 ; Non. p. 64 ; Paul. ex Festo s. v. — XIV. In suspicionis vocabulo *c* littera vetustissimorum librorum auctoritate confirmatur ; v. l. Ambrosianum (fab. Plautin.) Pseud. I. 5, 149 ; Trin. I, 2, 45. 42. — v. Sched. palimpsestas oratt. Cic. Scaurian. §. 6. 11. 12. 14. 31 ; §. 15 ; Fonteianam §. 5 ; in Schol. Bobiens. p. 293, 32 (Orelli) ; et ubique in libro Florentino Digestt. Justinn. — XV. In personarum Eunuchi Terent. tabula nomen Lachetis senis delendum est, quum nusquam in fabula, ne in argumento quidem memoretur et Donatus in init. scaen. V, Act. V. referat: „adnotandum, quod huius senis nomen apud Terentium non est: apud Menandrum Simon dicitur.“ Nomen ex Hecyra sumptum esse videtur. — XVI. Ad Cic. de re publica I, §. 56 quae leguntur: „quem unum omnium deorum et hominum regem esse omnes docti indoctique pariter consentiunt“ pertinere videntur, quae Charisius p. 191 P. dicit: „pariter pro pariliter Cicero, ut Maximus notat“, et indicibus membranis Bobiens. (expoliri l. ex parili = pariliter) illo Cic. loco restituendum est: „pariliter.“ — XVII. In P. Ann. Flor. p. 106, 16 (Halm): „et manu alterutrum tenentes“ scribe: „alter alterum.“ — P. 107, 36 „quae, si quid credis mihi qui multa vidi, omnium rerum, quae ad quietem eliguntur gratissima est“ mutandum est in: „quae si quid credis mihi qui multas vidi, omnium earum (auctore Mommsenio), quae etc. — P. 108, 14 legitur: „unde subvenit reditus? an pater ab Africa subministrat? unde nequaquam, cum hac ipsa peregrinatione offenderim“; altero „unde“ deleto scribi potest: „nequaquam, quem hac ipsa peregrinatione offenderim.“ — P. 108, 29 quae codex habet: „scire te ergo nunc oportet nullum magis predium“ mutarunt in: „maius praedium“, scribendum est: „nullum magisterium.“ — XVIII. In Ausonii Gratiarum actione p. 706 (Toll.): „dantur enim multa nominibus et est Roma pro merito“ pro ineptissimo vocabulo Romae Haupt coniicit: „stemma.“ — Ib. p. 731 leguntur haec: „et adhuc obnoxii in paginis concrematis ductus apicum et sestertiorum notas cum iuvantia de ratione cernebant“; Tollius pro monstroso illo „cum iuvantia“ ex codice aliquo adfert „coniuvantia“, ex alio „cum XXX“, Scaliger nimia litterarum mutatione scripsit: „cum titubantia et trepidatione“, — scribendum esse videtur: „ductus apicum et sestertiorum notas cum titubanti adoratione cernebant.“ — XIX. Eumenii in oratione pro instaurandis scholis c. 17: „etenim si bello parta Marti dicantur, si mari quaesita Neptuno, si mes-

ses Cereri, si Mercurio lucra libantur" post „Mercurio" excidisse videtur vocabulum „mercaturae." — Id. in panegyr. Constantio Caesari dicto c. 14 scribendum est: „etiam illi exercitui tuo quem Sequana amnis (lib. Bertinianus: Sequanam nisi) invexerat." — Id., in grat. actione Constantino Augusto dicta c. 7 haec mutanda videntur: „vidisti enim non ut per agros aliarum urbium omnia fere culta uberta (libri: aperta) florentia", mox „etiam militares vias ita confragosas et alternis montibus arduas atque praecipites" (libri habent: militaris via sit ac confragosa et alternis montibus ardua atque praeceps); denique: „qui cum scires internum regionum nostrarum habitum adque adspectum" (l. itinerum regionum nostrarum aditum). — XX. In Mamertini iun. panegyrico c. 1: „cum quaereres virum animi magni adversus pecuniam", librorum „quaereres" mutandum est ut sit „quaerens." — Ib. c. 11 pro „tempus epularum" scribendum est „sumptus epularum" et „ministro obvio" mutandum in „ministerio obvio." — XXI. In Capitolini Gordiano c. 25 quae leguntur „ut omnia dinumerarem, multa non esse facienda quae feci" sic emendanda sunt: „ut omnia dinumerare mittam, non facienda quae feci." Idem Maxim. et Balbin. c. 2 scripsisse videtur: „quorum unus in re militari tantus est ut vilitatem generis splendore virtutis evexerit, alter" etc., quum libri habeant: „ut nobilitatem generis splendore virtutis ei lexerit." — XXII. Valerii Flacci VII, 356 sq. vulgo:

„Prometheae florem de sanguine fibrae
Caucaseum promit nutritaque gramina ponti
quae sacer ille nives inter tristesqne pruinas
durat editque cruor" —

Quae scribenda esse existimat H.:

„Prometheae florem de sanguine fibrae
Caucaseis promit nutritaque gramina ventis
quae sacer ille nives inter tristesque pruinas
educat imbre cruor."

(Cf. Val. VI, 340; Bentl. ad Hor. Carm. I, 22, 18.)

(Folytatjuk.)

Pest, 1871. Nyomatott az „Athenaeum" nyomdájában.

A saturnusi vers.

(Folytatás. L. I. füz. 3 s k. ll.)

E történeti bevezetés után áttérünk a saturnius elméletének megállapítására. A teljes, tiszta saturnusi vers schemája a következő:

ᴗ ⁄– ᴗ ⁄– ᴗ ⁄– ᴗ | ⁄– ᴗ ⁄– ᴗ ⁄– ᴗ

például szolgálhat ezen, már a régi grammaticusok által használt s általunk is említett vers:

Dabunt malum Metelli — Naevio poëtae.

Mindenek előtt azt kell megjegyeznünk, hogy minden rövid szótag helyett állhat hosszú, és hogy rendesen a két félvers t. i. a dimeter jambicus catalectus és a tripodia trochaica közt versnyug — diaeresis — van. Ily alakban a legtöbb vers megfelel a felállított schemának. Igy a félversek a Carmen arvale-ben, v. 1. 5:

Enós, Lasés, iuváte;
Enós, Marmór, iuváto;

Elog. Scip. I, 3*):

Lucíom Scípiónem — fíliós Barbáti;

El. Sc. I, 4:

Consól, censór, aidílis — híc fuét apúd vos;

és a hasonló El. Sc. II, 4:

Consól, censór, aidílis — quéi fuít apúd vos;

*) A feliratok számai az általunk ez értekezés végén közlött feliratok sorrendjének felelnek meg.

El. Sc. II, 1:

Cornéliús Lucíus — Scípió Barbátus,

El. Sc. III, 7:

Terrá, Publí, prognátum — Púbilió Cornéli;

El. Sc. IV, 4—6:

Quoiéi vitá defécit — nón honós honóre,
Is híc sitús, quei núnquam — víctus ést virtútei
Annós gnatús vigíntei — ís locéis mandátus;

Epigr. Naev. 1. 2:

Mortáles ímmortáles — sí forét fas flére[111])
Flerént diváe Caménae — Náeviúm poétam;

Livius Odyssiájának kezdőverse Gelliusnál Noctes Att. 18, 9, 5 (Hertz kiad. szerint):

Virúm mihí, caména — ínsecé versútum;[112])

egészen tiszták Liv. Od. VI, 295—6 versei Charisiusnál II p. 196, 16. 17 (K.):

Ibí manéns sedéto — dónicúm vidébis
me cárpentó sedéntem — [ín] domúm venísse;[113])

a Festus által s. v. topper (p. 352 M.) közölt vers (Od. X, 395):

Toppér facít hemónes — út priús fuérunt;[114])

---

[111]) Igy a cod. Paris; közönségesen: „flere si foret fas."

[112]) Hertz az utolsóelőtti thesis elnyomásával olvassa a verset:

Virúm mihí, caména — ínsece vérsútum;

Dünzer (Philologus XXVIII p. 264.) Hermann G. első véleménye után indulva nem tartja teljesnek a verset, s a görög eredeti után így olvassa:

Virúm mi, Cásmena, ínsece vórsutum [qui multum],

alább lesz szó arról, miért nem tarthatjuk helyesnek ez olvasást.

[113]) Ha Hermann G. szerint i n-t szúrunk be domum elé. Bartsch („Der sat. Vers und die altdeutsche Langzeile stb.") így olvassa Ritschl nyomán az utolsó sort:

me cárpentó sedéntem — dómum venísse [paréntis];

Bücheler (Jahrbücher für Philologie LXXXVII.) „endo dómum" —, Dünzer (id. h.) „jam domum"-ot hoznak javaslatba.

[114]) Bücheler (id. h. p. 332.) szerint, a kézirat így: „utrius fuerunt."

Priscianus VI, 3, p. 329 (Keil.) (Odyss. XXIII, 304):

Cárnis

vinúmque quód libábant — ánclabátur;[115])

a Marius Victor. által III, 18 idézett vers Naevius Bell. Pun. I-ből:

Novém Jovís concórdes — fíliáe sorόres;

Atil. Fortun. p. 2680 (P.) Naevius B. P. I-ből:

Ferúnt pulcrás cretérras — áureás lepístas;

egészen rendes schemát mutat nézetünk szerint Naevius verse a B. P. II könyvéből Priscciannál VI, 11. p. 255. (K.):

Jámque

ejús mentém fortúna — fécerát quiétem;

vagy ejust t egytagúnak olvasva:

Jamque eius mentém fortúna — fécerát quiétem;[116])

egészen rendes szerkezetű a Varro által de re rust. I, 2, 27 megőrzött vers:

Terrá pestém tenéto — sálus híc manéto,[117])

valamint a Diomodes által (p. 510, 20 K.) megőrzött is:

Summás opés qui régum — régiás refrégit.

A nem teljes sorok közül egészen a felállított schema szerint olvasandók a következők:

Liv. Od. I, 45 Prisciannál VII (p. 305, 10 K.):

Patér nostér Satúrni — fílie;

Liv. Od. I, 248 Paulusnál in exc. Festi (p. 225 Müll.):

υ — Matrém procítum — plúrimí venérunt;

---

115) Bücheler (id. h.) szerint; Spengel (Philologus, XXIII, 81 s k. ll.) így olvassa:

Carnís vinúmque quód li — bábant ánclabátur.

116) Utóbbi módot ajánlja Spengel (id. h.); Hermann G. így olvassa:

Jamque éius mentem

fortúna fécerát quie — tem υ — υ — υ, a caesura megsértésével.

117) Dünzer (id. h.) ugyan ép oly kevéssé talál benne méretet, mint a dajkaversben; „Lalla, lalla, lalla, aut dormi aut lacte“ vagy a varázsmondatokban, melyekről l. Bergket a Philologusban XXI, 585. s k. ll.

így olvasandó Dünzer nyomán (id. h.) Servius idézete Naevius B. P. I-ből.:

Eórum
sectám secúntur múlti — mórtales ;[118])

Naevius verse (B. P. IV.) Noniusnál s. v. danunt p. 97, 18:

Eam cárnem
victóribús danúnt;[119])

Paul. e Fest. p. 323 (M.):

υ — ʊ — Quod brúti — néc satís sardáre
queúnt.

Festus s. v. topper (p. 352 M.):

Toppér capésset flámma — Vólcani.[120])

Az elisio, melylyel a római költészetben később találkozunk, a saturnusi versekben rendesen dívott, bár a hiatus gyakrabban fordúl elő, mint később. Elisioval a schema szerint kell olvasni:

Nonius versét s. v. liquidum (p. 334. Merc.) Naev. B. P. I-ből:

Blande ét docté percóntat — Áeneás quo pácto[121])
Troiam úrbem líquerít;

így a Nonius által s. v. gratulari idézett verset, melyet alább közlünk, s egyéb számos helyen, melyek közül a feliratokban találtatnak a következők: Carm. Arv. 2; El. Sc. I, 5; II, 6; III, 1. 3. 4. 6; Mon. Caec. 2; Tit. Mumm. 1; Ded. Sor. 5; Epigr. Naev. 3 stb. Soha sincs megengedve az elisio a két fél-

---

118) melyet Vahlen (Cn. Naevii de Bello Punico rell. Lips. 1854.) így olvas:

Eorúm sectám secúntur — múlti mórtáles:

Spengel pedig (id. h.):

Eorúm sectám sequúntur
multí mortáles.

119) Vahlen (id. h.) a saturniusban meg nem engedett caesurával olvassa a verset:

Eám carném victóri — bús danúnt;

Dünzer (id h.) e scansiot tartja helyesnek.

120) Bücheler (id. h. p. 334) topper után navis-t told be s Bartschsal (id. h.) így olvas:

Toppér navís capésset — flámma Vólcáni.

121) Bücheler (id. h. 333. l.) Aeneas-t ajánl Aeneas helyett; mire szükség nincsen.

vers közt, hol vagy a synicesis segit, p. Liv. Od. I, 64. (l. a.), vagy a vers máskép olvasandó, mint a hogy közönségesen szokták, p. El. Sc. I, 5 s m. (l. a.)

Hasonlóképen elterjedt a hangolvadás — synicesis, synaeresis — is; l. El. Sc. I, 5; III, 2. 3. 4. 6. — Egészen rendes Liv. Od. VIII, 480 Prisciannál VI (p. 679) ily felosztással:

Nám divína
Monétas fília dócuit;[122])

így az Ep. Naev. 4-ik sora:

Oblíti súnt Románi lo — quier latína língua; s e.

Említettük, hogy az arsisban hosszú szótagnak kell állani, s hogy ilyen állhat mindenik thesisben; de arsisban és thesisben a hosszú szótag feloldathatik két rövidre, úgy hogy a rendes jambus vagy trochaeus helyett állhat: spondeus, tribrachys, anapaestus és dactylus. A kérdés, mely még eddigelé kellően megvilágítva nincs, abban áll, hogy mindennemű feloldás minden helyen eszközöltethetik-e? Az idevágó példák szorgos vizsgálatából ki fog tünni, hogy a feliratok s a műköltészek szabályai egyes pontokra nézve eltérést mutatnak annyiban, hogy amazok oly szabadsággal élnek, melyet ezek a vers rhythmusával nem tartottak összeegyeztethetőnek.

Lássuk az első thesist vagyis a vers anacrusisát. Ezt a feliratokban feloldva találjuk, mit a következő példák bizonyítanak:

El. Sc. III, 5:

Facilé factéis superáses — glóriám majórum;

El. Sc. II, 6:

Subigít omné Loucánam — ópsidésque abdóucit;

Dedic. Sor. 3:

Decumá factá polóucta — léiberéis lubéntes;

---

122) A kéziratokban „filiam" találtatik, mi a görög szöveg szerint értelmet nem ad; Bücheler (id. h.) és Bartsch így osztják föl a verset

Nam dívıná Monétas — fíliá i m dócuit.

elisioval összekötve El. Sc. III, 1:

Quei apice ínsigné diális — fláminís gesístei;[123])

hasonlóan El. Sc. III, 4:

Quibus sei ín longá licuíset — tíbi utiér víta;[124])

Mon. Caec. 3 így olvasandó:

Bene rém gerás et váleas — dórmiás sine qúra.[125])

Így a feliratokban. Livius és Naevius ellenben a kettős anacrusist nem használják. A következő helyek ellentmondani látszanak ez állításnak, de csak látszanak, mert mindenütt oly szóval kezdődik a sor, melyben vagy synaeresisnek van helye, vagy mely mint a fentebbi ‚bene' ‚male' stb. (l. 125-ik jegyz.) egytagúnak ejtetett ki; így olvasandó Prisciannál VI (p. 231, 10 H.) Liv. Od. I, 64:

Mea puer, quid vérbi éx tuo — óre súpera fúgit?

Egytagúnak mondatott ki simul; így áll Festusnál (p. 174 M.) Livius Od. VIII, 88-ban:

Simulác lacrimás de óre — nóegeó detérsit;[126])

és így a Naevius B. P. VI K.-ből Nonius által (p. 325 M.) idézett versben, melyet így tartok helyesen felosztandónak:

Convénit régnum

simulác locós ut habérent.[127])

---

123) E verset Ritschl így olvassa:

Quei ápice insígne diális — fláminís gesístei;

A vers különben, mint azt több okból bebizonyítani lehet (l. Büchelert), később toldatott a sírkőre; a ‚quei' szó balfelől a sorok kezdetén kivül áll.

124) Spengel (id. h.) szerint; Ritschl ellenben így hangsúlyozza a verset:

Quibús sei in lónga lícui — sét tibi útier víta —

a saturniusban meg nem engedett caesurával. L. a köv. jegyzetet.

125) A vígjátékirók szerte egytaguaknak használják a ‚bene' ‚male' s egyéb szókat, p. a névmásokat ‚ejus' ‚cujus' stb.; így ‚quibus' is egytagúnak olvastathatik s az előbb említett versben (El. Sc. III, 4) az elisionak hihetetlensége, mint Dünzer (id. h.) nevezi, elenyészik.

126) Nem mértékes Bartschnak olvasása (id. h.):

Simúl ac lácrimas de óre — stb.

127) A kéziratok atque-t mutatnak ac helyett. Bartsch az előbbi versben követett méréssel ellenkezőleg így olvassa e szókat:

Convénit régnum símul at — qué locós ut habéret.

Ide tartozik Epigr. Naev. 3 is.

Synicesissel olvasandó a Festus által s. v. ‚quianam' Naeviusból idézett vers:

Súmme deúm regnátor
quianám genuísti;

hasonlóúl az Atil. Fortunatianus által Regillus feliratából idézett vers (p. 2679 P.):

Duelló magnó diriméndo — régibús subigéndis,

és Velius Longus (p. 2234 P.) szavai:

Oriéns consúl magístrum — pópulí dícat.[128])

A költőkből felhozott egyéb példák a kéttagú anacrusisra mind, többnyire más okokból is, másképós olvasandók; így Liv. Od. III, 110 Gelliusnál Noct. Att. 6, 7, 11:

Ibídemqué vir súmmus — ádprimús Patrícolus;[129])

Liv. Od. III, 422 versében Isid. Origg. 19, 4 vagy hiányzik egy szótag a vers elején:

υ Túncque rémos jússit — réligáre strúppis

vagy Spengel szer. kiesett egy szó p. ‚ille' tuncque után;[130])
Liv. Od. V, 297 Serviusnál ad Virg. Aen. I, 92:

Ígitur démum Ulíxi
cor fríxit práe pavóre[131])

Festus (p. 352) idézete Liviusból a kéziratok szerint olvasandó szöveggel:

Simúl duóna eórum — pórtant ád návis;[132])

---

128) Hogy e szókban saturnusi mérték rejlik, azt Reifferscheidt fedezte föl. L. Rheinisches Museum XV p. 627.

129) Bartsch szerint (thesiselnyomással az első félversben, l. a.):

Ibidémque vír súmmus — st.

130) Bartsch szerint két sorban:

Túncque rémos jússit
religáre strúppis.

131) Bartsch minden rhythmicus érzék nélkül így:

Igitúr démum Ulíxi cor — fríxit práe pavóre.

132) Bücheler (id. h.) ily javítást (?) ajánl:

famuláe doná eórum — stb.

melyben a kettős anacrusison fölül a többes seml. *a* hosszúnak vétetik, mint azt Livius és Naevius nem használják. L. a. bővebben.

Probus ad Verg. Buc. VI, 31 (p. 14 Keil) idézetének Naevius B. P. I-ből egy versét **Bartsch** (id. h.) olvassa:

Immolábat áurátam — víctimám púlcram[133])

A Priscian VI, 8 (p. 247 K.) idézte vers a Bell. Pun. II könyvéből így hangzik:

Prima íncedít Cererís Pro — sérpina puer;[134])

Naevius B. P. VI könyvének szavai, melyeket Nonius s. v. ilico (p. 325) őrzött meg, nem teljes verset képeznek:

υ Séptimúm decimum ánnum — ílicó sedént,[135])

épen úgy mint a Festus által p. 382 (Müll.) idézettek:

υ — Oneráriae onústae — stábant ín flústris[136])

hol p. **naves** vagy hasonlót egészíthetünk ki.

Az anacrusissal szoros kapcsolatban áll az első arsis. Általában ritkán oldatnak fel az arsisok, hanem a szabályszerű

---

133) trochaeusi alappal és az első félvers harmadik thesisének elnyomásával. Ennyire a különben a szabálytalanságig szabad **Vahlen** (Cn. Naevide bello Pun. rell.) sem ment e helyen, hanem áthelyezést hoz javaslatba ily formán:

Aurátamque ímmolábat — stb.

A sor így olvasandó (l. a. az egész idézetet.):

Ímmolábat
aurátam víctimám pul — cram.

134) a mint már Hermann (El. doctr. metr. p. 631) helyesen felosztotta. **Spengel** és **Bartsch** szerint (id. hh.):

Prima incédit
Cererís Prosérpiná por;

Vahlen (id. h.) borzasztó ékezésével a scansio nem csekély fáradságba kerül:

Prima íncédit Céreris — Prósérpiná puer.

Ha évekig tartó buvárlat után azon eredményhez jutunk, hogy a saturniust így lehet vagy épen kell olvasni, akkor megfoghatatlan, miként lehet versnek mondani azt, mi nem egyéb elcsavart prózánál, mikép lehet elméletének megállapítására egy percet is vesztegetni. Ennyire még Dünzer, Lersch és követőik sem mennek, midőn állítják, hogy a saturniusban csak a szótagok számát kell olvasni.

135) L. **Hermann** G., **Spengel** és **Bartsch** lejtése szerint:

Séptumúm decumum ánnum
ilicó sedént; — az első láb creticus.

136) **Vahlen** és **Bartsch** szerint:

Oneráriáe onústae — stábant ín flústris.

hosszú szótagot rendesen megőrzik; fordúlnak elő oly egy- vagy kéttagú rövid szók, melyek megnyujtva használtatnak, de ezek többnyire a későbbi költészetben is kétesek. Így nevezetesen a que szócska a következő összetételekben:
atquē Liv. Od. IV, 213 v.-ben Priscjannál VI (p. 679 P.):

Altqué escás habeámus — méntiónem;[137])

és Naevius B. P. I. Priscjannál u. o.:

Atqué Purpúreus fílii — Térras; (l. a.)

nequē Liv. Od. I, 65 (?) Prisc. VII (5 p. 303 K.):

Nequé tamén te oblítus — súm Laértie nóster;[138])

itaquē Naevius sírirata 3-ik sorában.
dequē Nonius idézetében s. v. dextrabus:

Dequé manibús dextrábus — ;

így használtatik ibī Liv. Od. VI, 295 Charisiusnál II (p. 197, 16 K.):

Ibí manéns sedéto — dónicúm vidébis (l. f.)

és Liv. Od. III, 110 Gellius szerint Noct. Att. 6, 7, 11:

Ibídemqué vir súmmns — ádprimús Patrícolus;

továbbé tibī Liv. Od. X, 64 (?) versében Priscjannál VII (9 p. 402 K.), mely hexameternek is olvasható; mi így véljük olvasandónak:

Ínferus án superús fert
tibí deus fúnera Ulíxes?[139])

Minde megnyujtásokat, mint a példákból kitünik, az első arsis mutatja; feloldására két rövid szótagra a feliratokban példa nincs, mert nem lehet az El. Sc. III, 1-ső versét Ritschl szerint olvasni, mivel akkor az El. Sc. III, 4 olvasásában is őt kellene követnünk, pedig itt a caesura megsértése miatt határozottan téved (l. f.). A mi a Livius- és Naeviusnál előforduló idetartozó

137) Hermannal a görög eredeti után, a kéziratban: habemus áll; Spengel így olvassa:

Atque éscas
habémus méntiónem.

138) Dünzer (id. h.) áthelyezéssel írja:

Nequé tamen óblitús te — sum stb.

Spengel (id. h.) pedig változtat:

Neque enim oblítus súm te stb.

139) A kéziratban ‚tibi fert‘.

verseket illeti: vagy a synicesis szünteti meg a feloldást, vagy a szokottól eltérő helyes olvasás. Lássuk a példákat!

Liv. Od. VIII, 322-ik versében Prisciannál ‚VI (1 p. 221 K.) a ‚rex' szót Dünzerrel a görög szöveg értelmében betoldva, segít a synicesis:

Mercúrius cúmque eó [rex] — filiús Latónas [140];

hasonlóképen Nonius idézetében Naeviusból:

Siciliensés pacéscit — óbsidés ut réddant;

Bartsch szerinti olvasása Livius versének Od. XXII, 82 (?), melyet Priscian VI (3 p. 229 K.) közöl:

At céler hastá voláns per — rúmpit péctora férro

megdől [141]), s mi így véljük felosztandónak e különben hatméretű lengedi rhythmussal biró verset (ha ugyan Liviustól származik?):

Át celer hásta
voláns perrúmpit férro — péctora;

Naevius verse Noniusnál s. v. auspicari (p. 468 M.) így olvasandó:

Vérum — práetor ádvénit
et áuspicát auspícium — prósperum. [142])

Liv. Od. x, 34-ik verséről már volt alkalmunk szólani, valamint Naevius verséről is a B. P. II könyvéből Prisc. VI, (8 p. 247 K.); Naevius versénél a B. P. VI k.-ből, melyet Nonius s. v. pacisco idéz, a kézirat szövege bizonytalan [143]);

---

[140]) Spengel szerint:

υ — Mercúrius cúmque eo — filiús Latónas.

[141]) már csak azon okból is, mivel a nőnemű *a* hosszúnak vétetik, mint azt Livius és Naevius már nem használták. L. a. Hermann így olvassa:

At céleris
hastá voláns perrúmpit -- péctorá férro.

[142]) Vahlen szerint:

Vérum práetor
advénit et áuspicát au — spícium prósperum.

[143]) A kézirat ezt adja: „Id quoque paciscunt urmoenia sint quae Lutatium reconcilient captivos plurimos"; Bartsch, Vahlen és t. szerint az első arsis feloldásaval kell olvasni, de a szöveg változtatásával is:

Id quóque pacíscunt móenia — út sint quáe Lutátium st. Talán hibás vonatkozással idézett Nonius, s ‚paciscuntur'-nak kell állni, mi mögött az „ut" könnyen kimaradhatott, s akkor így vélném olvasandónak:

Íd quoque
pacíscuntúr ut móenia — sínt quae Lútátium
recónciliént captívos — plúrimós.

Liv. od. VIII, 138-ik s k. versei, melyeket Festus s. v. topper (p. 352 M.) őrzött meg, Bartsch szerint anacrusissal sem birnak:

Námque núllum péjus — mácerát humánum
[pectús] quamdé mare sáevom — víres cuí sint mágnae
tópper cónfríngent — ímportúnae úndae; [144])

talán Bücheler szerint állítandó helyre az első sor:

Nam núllum péius [péctus] — mácerát humánum
quamdé mare sáevom: víres — quói sint mágnae, tópper
confríngent ímportúnae — úndae.

Látjuk e példákból, hogy sehol sem szükséges, sőt hogy legtöbb esetben nem szabad az első thesis feloldásával olvasni; nehézséget egyedül Naevius versei a B. P. I k.-ből Priscinnál VI (p. 679 P.) okoznak; már Dünzer (id. h.) észrevette, hogy a töredék elején hiányzik egy szó, s eszerint az első verset így kellene olvasni:

⏑ Íneraut sígna expréssa — quómodó Titáni;

különben rendesen így olvastatnak a versek:

Ineránt sígna expréssa — quómodó Titáni[145])
bicórporés Gigántes — mágniqué Atlántes[146])
Runcús atqué Purpúreus — fílií Térras;[147])

---

[144]) Hermann és Dünzer (id. h.) kisérlete nem állhat meg:

Námque nílum péjus
macérat hemónem, quámde — máre saevóm; virés quoi
sunt mágnae, tópper cónfrin — gént impórtunae ímdae,

a quoi-nak állása és a harmadik sorban a caesura megsértése miatt.

[145]) E helyett Spengel: Ineránt signá expréssa — stb. a semleges többes *a* megnyujtásával; mindkét mód szerint kettős anacrusis fogadtatik el, mely nem állhat a költőknél.

[146]) Ezen s a következő verset így vélem olvasandóknak:

bicórporés Gigántes — mágni Atlántes, Rúncus
atqué Purpúreus fílii — Térras;

‚magni' mellől elhagytam a ‚que' szócskát hason okból, melyből Dünzer s m. azt bicorpores-hez kiegészíteni akarják.

[147]) E sor nehézségei fentebbi olvasásunk által elenyésznek; fölöslegessé válik Bücheler javaslata is, mely szerint az első arsist feloldva kellene olvasni; szerinte így olvasandó e sor:

Purpúreus átque Rúncus — stb.

Nem merünk határozott itéletet hozni, mert ily alakban kétség kivül el kell fogadnunk az első arsis feloldásának lehetőségét a költőknél; de hát ha hiányos a szöveg? ha ‚inerant' egy verssor végét képezi, s a következő sornak elejéről három szótag kiesett (p. ‚in illis', vagy hasonló)? Traditionk hiányos voltát s a régi grammatikusok gondatlanságát ismerve, ezt legalább is lehetségesnek fogjuk találni, s akkor a töredéket így fogjuk olvasni:

Ínerant
v — v sígna expréssa — quómodó Titáni
bicórporés Gigántes — magni Atlántes, Rúncus
atqué Punpúreus fílii — Térras;

s nem leszünk kénytelenek a költőknek oly szabadságot tulajdonítani, melyet a feliratokban nem találunk, hanem összefoglalva az anacrusisra nézve tett vizsgálatunk eredményét, azt fogjuk állíthatni, hogy a vers első lábának (jambusi vagy spondeusi) tisztasága mindig megőríztetett.

A második, harmadik, negyedik és ötödik arsis feloldva találtatnak — bár mindössze ritkán.

A második arsis csak Liv. Od. VI, 142-ik versében, melyet Diomedesnél I (p. 379 P.) találunk, van feloldva, miután egyedül helyes olvasásnak ezt tartjuk:

υ Útrum génua amplóctens — vírginum óráret[148])

Bartschtól eltérőleg olvassuk az általunk már felhozott Livius-féle verset Festusnál s. v. noegeum, és Liv. Od. VIII, 332-ik versét (l. f.), bár ebben az ő olvasása szerint is elenyészik synicesis által a feloldás.

A harmadik arsis csak Mon. Caec. 3-ben van feloldva:

Bene rém gerás et váleas — dórmiás sine qúra.

A negyedik arsist feloldva találjuk a következő helyeken: El. Sc. I, 2:

Duónoro óptumó fu — íse viró [viróro] [149])

---

[148]) Spengel a többes seml. *a* megnyujtásával így olvas:
Utrúm genuá amplóctens — stb.
Bartsch az első félversben meg nem engedett thesiselnyomással:
Utrúm genua ámplóctens — stb.

[149]) ‚viroro' Ritschl kiegészítése; a verset így is lehet ékezni:
Duonóro óptumó fu — íse viró viróro
synaeresissel az anacrusisban és hiatussal a második lábban.

El. Sc. II, 3:

Quoiús formá virtútei — párisumá fúit;

Livius Od. V, 297 versében Serviusnál ad. Aen. I, 92:

Ígitur démum Ulíxi
cor fríxit práe pavóre (l. f.);

Liv. Od. X, 64-ik hexam. versét mint véljük felosztandónak, már fentebb említettük;

feloldva van a negyedik arsis Naevius B. P. I e verseiben Serviusnál ad Verg. Áen. III, 10:

Ambórum uxóres[150])
noctú Troiád exíbant — cápitibús opértis
flentés ambáe abeúntes — lácrimis cúm múltis;

Naevius B. P. II verseit Macrobiusnál Sat. VI, (5 p. 131 B.) a kézirat szerigt így olvassuk:

Déinde póllens
sagíttis ínclutús ar — quítenens sánctus Délphis
prògnátus Pútiús A — póllo.[151])

Oly olvasása a saturniusnak, minő Bartsché Naevius verseinél B. P. I. (Prisc. VII, 16 p. 342 K.):

Sénex fretús pietátei
deum ádlocútus súmmi — stb.

chimaera, melynél kevésbé merész azon állítás, hogy a második félversben is meg volt engedve az anacrusis, melyek támogatására (?) épen e verset hozhatta volna fel.[152])

---

150) Szükségtelen Bartsch ily ékezése:

Ámborum úxóres stb.

151) azon különbséggel, hogy a que-t ‚sanctus' mellől elhagyjuk. Vahlen így:

Dein póllléns sagíttis — stb.

Bartsch így olvas:

Deindé polléns sagíttis — ínclutús arquítenens
Sanctús Delphís prognátus — Pýthiús Apóllo.

Fleckeisen (Jahrb. für Philologie 1861. p. 148) ‚Delphis'-t hibásnak tartja, s Bücheler (u. o. 812 l.) helyette ‚Jove'-t hoz javaslatba.

152) A versre alább visszatérünk. — Hogy mennyire megy gyakran a tudós elfogultsága, azt ugyancsak Bartsch bizonyítja, ki Naevius B. P. III verseit, melyeket Charisius Inst. gram. I (p. 73 L.) őrzött meg, így olvassa:

Az ötödik arsis feloldva találtatik

El. Sc. I, 6-ban:

Dedét Tempéstatébus — áide méreto [d vótam] [153];

Liv. Od. I, 64-ben Charisiusnál (p. 46 L.):

Mea púer, quid vérbi éx tuo — óre súpera fúgit?

és Liv. Od. XX, 19 (?) Priscjannál VIII (9 p. 402 K.):

Cum sócios nóstros

mandísset ímpius Cýclops.

Látni való ezekből, hogy bizonyos gond volt az arsisok tisztán tartására fordítva, mert azok feloldása nem gyakori, sokkal gyérebb, mint a thesiseké.

A második thesis feloldva találtatik: El. Sc. IV, 1-ben (melyet azonban synaeresissel is lehet olvasni); Liv. Od. VIII, 88-ban (l. f.); u. o. VIII, 138 (l. f.); Naev. B. P. I a Servius által ad Verg. Aen. II, 797 idézett versben, melyet így olvasok:

Multí alií e Tróia — strénui viri [154];

Naevius idézett verseit a B. P. IV könyvéből így hiszem olvasandóknak:

Tránsit Mélitam

Románus exércitús [et] — ínsulam íntégram

urít, populátur, vástat — rém hostiúm concínnat [155];

Naevius versében, melyet Fest. (p. 257 M.) idéz (l. f.); Nonius szavaiban s. v. dextrabus (l. f.); Naviusnak Fest. (p. 382 M.) által idézett versében (l. f.); végre Naeviusnak Prisc. által VI (9 p. 250 K. idézett versében, melyet így kell olvasni:

Márcus Valérius cónsul

partém exércití in — expedítiónem dúcit,

kéttagú anacrusist engedvén meg a második félversben. Curiosumkép még megemlítjük Naevius ismert verseit, általa így olvasva:

Transít Melitám Románu' — exércitu' ínsulam ín tegram

Urít, populátur, vástat — rem hóstiúm concínnat.

153) Ritschl kiegészítése szerint.

154) Bartsch (id. h.) ily felosztást ajánl:

Múlti alií e Tróia

strenuí virí.

155) Az utolsó sort így is lehet olvasni:

urít, populátur, vástat — rem hóstiúm concínnat.

Magnámque
Domúm decorémque dítem — véxarúnt [156]).

Feloldott harmadik thesist mutatnak a következő helyek: El. Sc. I, 5 (l. a.); Men. Cacc. 3 (l. a.); a többször idézett Liv. Od. X, 64; Naevius verse Prisciannál VII (16 p. 342 K.) a mi olvasásunk szerint (l. f.); Naevius Prisc. VI (11 p. 255 K.) a mi fölosztásunk szerint (l. f.); a Nonius által s. v. ilico idézett Naeviusféle vers így felosztva:

◡ Séptimúm decimum ánnum — ílicó sedént ◡̄ [157]);

Naevius (B. P. VI) versét Noniusnál (p. 325 M.) l. f.; Naevius versét Donatusnál ad Terent. Andr. I, 128 l. a.

Az ötödik thesis feloldva van a következő versekben: El. Sc. I, 5 (l. a.); El. Sc. IV, 6:

Ne quáiratís honóre — quéi minus sít mandátus

hol a ‚minus' szó egytagúnak olvastathatik; Tit. Mum. 2 (l. a.); Naevius Festusnál s. v. quianam (l. f.), hol azonban synaeresis is lehetséges; Naevius verse (B. P. I) Prisciannál VI (1 p. 221 K.) így olvasandó:

◡—◡ Éi venit in — méntem hominúm fortúnas [158]);

és Liv. Od. V, 411 Festusnál s. v. ocrem (p. 181 M.) a mi olvasásunk szerint (l. a.)

A hatodik thesis is több helyen találtatik feloldva, bár nagyobbára synicesissel is lehet ezeket olvasni, mint: El. Sc. II, 2:

Gnaivód patré prognátus — fórtis vír sapiénsque;

El. Sc. III, 2 (l. a.); Atil. Fortun. ‚ex Acilii Glabrionis tabula (p. 2679 P.):

Fundít, fugát, prostérnit — máximás legiónes;

és a hasonló Naeviusféle vers Noniusnál s. v. superbiter (p. 515 M.):

Supérbitér contémptim — cónterít legiónes;

---

156) Spengel (id. h.) szerint:
Magnámque domúm decorémque — dítem véxárunt.

157) Dünzer így akarja átidomítani a verset:
Séptumúm decumum ílico ánnum sedent.
Hogy Bartsch kettős anacrusissal olvassa, már említettük.

158) Spengel, Bücheler és Bartsch szerint:
Eí venít in méntem — hóminum fórtúnas.

Liv. Od. I, 65 Priscians nál VII, 5 (l. f.). — Feloldva találtatik a hatodik thesis még e helyeken: Mon. Caec. 3 (l. a.) Atil. Fortunatianus idezetében ‚ex Regilli tabula' (p. 2679 P.):

Duelló magnó diriméndo — régibús subigéndis;

Naevius versében (B. P. III) Festusnál s. v. stuprum (p. 317 M.):

Seséque eí períre — mávolúnt ibídem
quam cúm stupró redíre — ád suós populáris.

A kérdés most az, hogy az utolsó arsist és a félverseket befejező thesiseket is szabad volt-e feloldani?

Hogy az utolsó arsist fel lehetett oldani, azt feliratok és költők emlékei egyaránt bizonyítják; legnagyobb részében ezeknek synaeresissel is lehet olvasni, mint:

El. Sc. III, 2 (l. a.); III, 3 (l. a.); Mon. Caec. 1:

Hoc ést factúm monuméntum — Máarco Cáecílio;

Tit. Mumm. 3:

Ob hásce rés bene géstas — quód [is] in béllo vóverat [159];

és Naevius versében Donatusnál ad Ter. Andr. I, 128:

Ploríque omnés subigúntur — súb suúm judícium;

de tiszta pyrrhichius áll a hosszú szótag helyett ezekben:

El. Sc. III, 6 (l. a.); Ded. Sor. 4:

Donú danúnt Hercólei — máxsumé méreto,

mindkét esetben az ötödik thesis elnyomásával); továbbá Liv. Od. III, 110 Gelliusnál Noct. Att. 6, 7, 11 (l. f.):

Ibídemqué vir súmmus — ádprimús Patrícolus;

Naevius említett versében (B. P. IV):

Tránsit Mélitam
Románus exércitus stb.

így Varro szavaiban Paulusnál (p. 51 M.), melyekben saturnusi mértéket észlelt Fröhner [160]:

Culígnam in féno gráeco — pónito út bene óleat;

---

[159]) ‚is' Ritschl által pótoltatott. L. Index lectt. Bonn. 1852.

[160]) L. Philologus XV p. 350. Ugyanő a saturnusi rhythmust a történetiróknál a népdalok használatából magyarázza ki, így Cato Origg. V Noniusnál p. 103 s. v. ‚pisculentum' ily rhythmust mutat:

Fluviúm Narónem mágnum — púlcrum písculéntum;

nem oly szerencsés Cato e mondatának idézésében;

Aedifícium aestáte frígidum — híeme fórmídum,

hol alliteratio ugyan fordul elő, de mérték nem.

végre a Mon. Eur. 1-ső sorában, ha versnek tekinthetjük (l. f.):

Est hóc moniméntum Márcei — Vérgiléi Eurýsacis.

Az utolsó thesis soha sem oldathatik fel, már csak azért sem, mert az utolsó szótag kétes természeténél fogva az utolsó láb lehetne creticus, mely a saturniuban sehol elő nem fordul. A látszólag ellentmondó helyek synicesissel olvasandók, így:

Liv. Od. I, 225 Prisciannál VII (8 p. 318):

Quáe haec — dáps est, quí festús dies? [161]

Naevius verseit Noniusnál (p. 476, 16) l. f.; Livius Od. V, 411-ről Festusnál s. v. ocrem (p. 181 M.) alább lesz szó.

A mi a negyedik, vagyis az első félverset záró thesist illeti, nincs a feliratokban egyetlen példa a feloldásra, hacsak El. Sc. I, 5-t nem akarjuk Bücheler és Bartschsal felosztani így:

Hec cépit Córsica Alériaque — úrbe [púgnándod];

az ellenében egyelőre Spengel olvasásában nyugszunk meg:

Hec cépit Córsicá A — lériaque úrbe — v [162]

(l. alább); a feliratok többi példáiban, valamint a költők számos verseiben synicesis által elenyészik a vélt föloldás. A példák a következők:

El. Sc. III, 6 (l. a.); Mon. Caec. 2:

Hospés gratum ést, quom apúd meas — réstitístei séedes

Liv. Od. I, 6 Prisciannál VI (p. 231, 10):

Mea puer, quid vérbi éx tuo — óre súpera fúgit?

Liv. Od. II, 99 Gelliusnál Noct. Att. 3, 16, 11:

Quandó diés advéniet — quém profáta Mórta est?

Liv. Od. II, 317 (l. a.); Liv. Od. IV, 678 Diomedesnél I (p. 369 K.) Spengel szerint így osztandó föl:

Ne — xébant múlta intér se flexú nodórum dúbio;

[161]) E vers többféle módon olvastathatik; Spengel szerint:

Quae haec dáps est, quí festús dies —

vagy: Quáe haec dáps est qui féstus diés;

Bartsch szerint: Quae háec daps ést, qui féstus — diés?

[162]) Oly hosszú szó hiánya ellen, minő ‚pugnandod', már a kövön mutatkozó csekély üres tér is bizonyít.

Naevius verseit (B. P. VII) Noniusnál (p. 476) l. f.; Naevius szavai u. a. így olvasandók Bücheler szerint:

Vérum — práetor ádvénit
et áuspicát auspícium — prósperum; [163])

Ez okból nem lehet Liv. Odyssiájának kezdőversét Hermann és Dünzerrel így olvasni:

Virúm mi, Cásmena ínsece — vórsutum . . .

Az eddigi idézetekből is kitűnik, hogy ugyanazon versben több thesis (El. Sc. III, 4. 5; Atil. Fort. ex Reg. tab; Tit. Mum. 3; stb.), s arsis és thesis (Tit. Mum. 1; Naev. apud Serv. ad Aen. III, 10 stb.) feloldható. Nehézséget okoz a Carmen Arvale 2-ik verse; valamint az értelmet nem tudjuk határozottan megállapítani az avult alakokból, úgy a mérték sem biztos az aránylag késő időből reánk származott, talán megrontott szókban; mindamellett megkisértjük olvasását:

Neue lúe rue Mármar síns in — cúrrere ín pleóris.[164])

(Vége a IV. füzetben.)

Dr. Hóman O.

---

[163]) Vagy így: Ve — rúm praetór advénit stb.
Vahlen és Bartsch elhagyják az ‚et' szót; amaz így olvas;

Vérum práetor
advénit áuspicát au — spícium prósperum:

ez: Verúm praetór advénit — áuspicát auspícium

[164]) ‚pleoris' (régi alakja pluris-nak) háromtagúnak vétetett. Bartsch így osztja fel a verset:

Nevé lué, rue, Mármar, — síns incúrrere in pleóris;

Dünzer (id. h.) azt mondja, hogy ez inkább hét-, mint hatlábú vers.

SOPHOKLES
három thebaei tragoediájáról.

A tragikai versenyeknél, melyek Athenben a Dionysos ünnepeken szoktak tartatni, Phrynichus óta (500 k. K. e.) azon szabály létezett, hogy minden versenyző négy drámával lépjen a küzdtérre. E négy dráma állt három tragoediából azaz egy tragoediai trilogiából, melyet egy satyrjáték zárt be, mi által a drámacsoport tetralogiáva lön.[1]) A trilogiához tartozó minden egyes dráma önmagában egészet képezett; azonban a három fő cselekvény közt nem volt nagy hézag és történeti távolság, azért hogy egy nagy egész részeinek tekintethessenek s a valószinüség és egység megsértése nélkül egymás után egy napon előadathassanak.[2]) A negyedik dráma vagyis a satyrjáték azért adatott hozzá, hogy a 3 tragoedia megindító benyomása után a kedélyek felviduljanak s vidámabb kedélylyel távozzanak a hallgatók; továbbá, nehogy a tragoediák által a dionysiák egészen komor szinezetet nyerjenek. Azonban ezen negyedik dráma is rendesen a 3 előbbinek folytatása volt és azért a trilogiát s tetralogiát egy módon lehet meghatározni. A tetralogia négy drámának összfoglalata melyek a bennök feldolgozott mythosi anyag összefüggése, a cselekmény alapjául szolgáló eszme egysége s a szerkezeteknek egymásra vonatkozása által egy nagy egységgé köttetnek össze.[3]) Miután ily szoros tárgyi összefüggésnek kell lenni a trilogia- vagy tetralogiában, hihetetlen, hogy

1) Lübker. Reallexikon d. class. Alterth. „tetralogia“ szó alatt.

2) Pierer. Univ. Lexikon „trilogia“ szó alatt.

3) Conversations-Lexik. Brockhaus Leipzig 1868. „tetralogia“ szó alatt.

pl. két különböző mondakör regéi is egy trilogiává dolgoztathattak volna föl. Sőt a trilogiák fenlevő címeiből is látjuk, hogy csak egy s ugyanazon mondakör mondája képezte meséjöket. A monda egységén kivül még a főeszme és a szerkezet egysége is megkivántatik. Szükséges tehát, hogy az egyes drámák közt szoros kapocs legyen; hogy az 1-sőben vonatkozás, előkészítés legyen a 2-ikra, a 2-ikról a 3-ikra s viszont hogy az utóbbiakban visszatekintés, hivatkozás legyen az előbbiekre. Különösen pedig szükséges az, hogy minden drámának vége a következőnek elejével szoros kapcsolatban legyen s bár némi időköz az egyik és másik meséje közt lehet, mégis egymás folytatása és pedig majdnem szükséges folytatása kell hogy legyenek.

A görög classica irodalomból csak egyetlen trilogia maradt fön teljesen, t. i. Aeschylus Orestiája, melynek részei: Agamemnon, Choëphorok és Eumenidák. A hozzá tartozó satyrjáték Proteus elveszett. Több tetralogiának csak címeit ismerjük, így pl. Aeschylutól: 1) a Persáknak (Phineus, Persák, Glaucus és Prometheus); 2) a Lykurgeának (Edonok, Bassaridák, Ifjak és Lykurg); 3) az Oedipodeának (Laïos, Oedipus, Hetek Thebae ellen és Sphinx) stb. Általában el van fogadva, hogy a drámáknak ilyféle csoportosítása Phrynichus idejétől kezdve volt szokásban; de hogy meddig tartott, azt pontosan meghatározni nem lehet; Sophoklesről tudjuk, hogy ő a régibb szokástól eltért s tetralogiák mellett egészen önálló egyes darabokat is bocsátott versenyre.*) Később is adattak elő tetralogiák; ilye-

---

*) L. Westerman Βιόγραφοι-ban βίος Σοφοκλοῦς. A Dionysos-ünnep három részre oszlott, u. m. Διονύσια τὰ κατ' ἀγρούς υ. τὰ μικρά, Λήναια és Δ.τά κατ' ἄστυ υ. τὰ μεγάλα-ra; egyes drámák előadása valószinűleg csak a Lenaeákon volt megengedve. — Aristoteles hármas egységéhez, melyet a drámától megkiván, tartozik az idő egysége is; legalább ily értelemben magyaráztatik általánosan a μῆκος szó (L. Arist. Poëtic.). Teichmüller a philologusok 25-ik gyűlésén Halléban (1867-ben) hozta szőnyegre e kérdést, s támaszkodva a ‚τραγῳδία' szó azon értelmére, melyben Plato használja (l. Plat. Symposion értelm. Sauppe H.), hogy nemcsak ‚szomorujátékot' jelent, hanem egész tragikai játékot, azaz: tetralogiát, azt állítá, hogy Aristotelesnél is ily értelemben kell felfogni — s a μῆκος-t erre vonatkoztatni. E szerint ‚μῆκος' annyit jelentene, mint azon időtartamot, mely alatt

nek voltak: Oedipodea Meletostól, Pandionis Philoklestől; Euripides tragoediai közül összetartoztak: 1) A phoeniciai nők, Oenomaos és Chrysippos, a 4-ik címe elveszett. 2) Iphigenia Aulisban, Alkmaeon Korinthban és Bacchae.[4]) — Tetralogiák előadatásának biztos nyomai vannak a IV-ik század közepéig.

Minthogy Sophokles három thébai tragoediájában (Oedipus király, Oedipus Kolonoson és Antigone) egy monda van feldolgozva, lássuk, mennyire vannak meg bennök a trilogiai kellékek.

Ha Sophokles e három thebai tragoediájának meséjét tekintjük, első pillanatra szoros összeköttetést vélünk köztük feltalálni, sőt még érveket is találhatunk, melyek ezen véleményt támogatják. Ily nézet mellett harcol Schöll A., s mind Soph. fordításához irt bevezetéseiben[5]) mind más müveiben[6]) a három tragoediát mint trilogiát tünteti föl sőt még a tetralogia eszméjét is megemlíti, azt állítván, hogy a három darab hihetőleg valamely Ismene című drámával volt kiegészítve. Azonban Kvičala J. ellenkező nézeten van s röviden bonckés alá veszi Schoell érveléseit.[7]) Különösen Kvičala értekezésének nyomán akarunk e tárgyról nehány szót mondani. — Könnyebb tájékozás végett előrebocsátjuk az Oedipus-mondának rövid vázlatát.[8])

Laïos thebaei királynak, kinek neje Jokaste (Homer szerint Epikaste) volt, a jósda megjövendelte, hogy, ha fia születik, ez atyjának gyilkosa lesz. Midőn tehát neje fiat szült, Laïos megkötözteté és átszuratván lábait a Kithaeron hegyre kitéteté.

---

egy tetralogia előadatott; s miután Aristoteles szerint ebben egységnek kell lennie, ez annyit tenne, hogy a tetralogiának megszakasztás nélkül kellett előadatnia. V. ö. Zeitschrift f. d. Gymnasialwesen. Berlin. 1868. p. 163. s.

Hóman O.

[4]) Lübker. Reallexikon. „tetralogia" szó alatt.

[5]) Sophokles Werke verdeutscht von Adolf Schöll. Lieferung. 1. 3. 4. 7. 8.

[6]) Schöll. Die Tetralogien der att. Tragiker. Berlin 1839. — Sophokles Leben u. Wirken. Frankfurt. 1841.

[7]) Zeitschrift für die oestr. Gymn. 1870. VIII. Heft. pag. 595. ss.

[8]) Lübker. Reallexikon d. class. Alterth. „Oedipus" szó alatt; és Stoll. Götter u. Heroen. II. pag. 131. ss. Preller Mythologie d. Gr.

Azonban a gyermek a könyörülő szolga által egy pásztor kezébe jutván, ez átadta a gyermektelen Polybos korinthi királynak s nejének Meropenak. Ezek a gyermeket dagadt lábától Oedipusnak nevezték s saját gyermekükként nevelték. Midőn már ifjuvá fejlődött, egy korinthi őt talált gyermeknek nevezé. Megboszankodván e fölött Oedipus, s nevelő szülőitől nem nyervén felvilágosítást, elment a delphii jósdához, megtudakolandó származását. A jósda azonban kérdését mellőzve csak azt felelte, hogy atyját meg fogja gyilkolni, anyját nőül veszi s nemzetsége az emberek előtt utálat tárgya leszen. Az ifju Polybost és Meropét hivén szülőinek, — hogy a jósoltakat kikerülje, Thebae felé indult. Daulis környéken egy szük hegyi uton szembe jő vele az ismeretlen Laïos kisérőivel, s midőn Oedipust az utból kiszorítani akarnák, Oedipus bántalmazá a kocsist, miért Laïos Oedipust megfenyíté, ez pedig felindulva Laïost és kisérőit egynek kivételével agyon verte; ez épen azon szolga volt, ki Oedipust egykor a Kithaeron hegyre vitte. Thebae közelébe jutván Oedipus, megtudá a rettegés okát, melybe a Sphinx ejtette e várost, s megfejtvén a szörny talányát, hogy azon állat, mely reggel négy lábon, délben kettőn és este hármon jár nem más mint az ember — megmenté a várost további áldozatoktól. E jótettért Oedipus az uralkodó Kreontól a Thebae fölötti uralmat s az özvegy Jokaste királynőnek (saját anyjának) kezét nyerte jutalmul. Evvel nemzé Eteoclest, Polynicest, Antigonét és Ismenét. (A régibb monda szerint e hazasságból gyermek nem származott, hanem Eurygania nejétől.) — Több évi boldoglét után nagy döghalál és éhség pusztította Thebaet s ennek elhárítása céljából megkérdeztetvén a delphii jósdát, ettől azon választ nyerte, hogy Thebae a vésztől csak úgy fog megmenekülni, ha Laïos gyilkosa számüzetéssel vagy halállal lakol. Oedipus buzgóságában maga is nagy átkot mond a gyilkosra s a legszigorubb itélettel fenyegeti. A gyilkos felől megkérdeztetik Tiresias jós is, ki azonban nem akarja a gyilkost megnevezni, miért Oedipus gyanakodik, hogy Tiresias Kreonnal szövetségben ármányt szőttek ellene s e miatt halállal fenyegeti őket. Ekkor Tiresias kimondja, hogy a gyilkos maga Oedipus. Erre eszébe jut Oedipusnak a jóslat, de hogy az üldöző eszmétől, miszerint ő atya-

gyilkos, menekülhessen, előhivatja a szolgát, ki Laïos kiséretéből megmenekült, s ez fölfedezi, hogy Oedipus Laïosnak fia és gyilkosa, anyjának pedig férje.

E fölfedezésre Jokaste meggyilkolja magát; Oedipusról pedig innen kezdve igen különbözők a mondák. Homér szerint (Hom. Od. XI, 271. ss.) még ezután sokáig uralkodott Thebaeben üldöztetve az Eumenidák által. Más monda szerint magát megvakítá s a jóslat itélete szerint számüzetett vagy azonnal, vagy csak későbben, és Kolonoson élt Antigone társaságában, hol Theseus attikai király igen jól bánt vele. — Minthogy azonban a jósda azt hirdette, hogy áldás leszen a földön, melyben sirját leli, s vész éri számüzőit, — Polynices, ki ez időben haddal jő Thebae ellen, kéri atyját, hogy részére állván biztosítsa neki a győzelmet; de Oedipus fiait, kik őt nyomorában elhagyták, megátkozza, hogy egymást gyilkolják meg. Ezután dörgés és villámlás közt egy örvényhez megy egyedül Theseustól kisértetve s ott bevégzi életét. — Az atyai átok beteljesedett; [9]) mert midőn Adrastos vezérlete alatt a Hetek Thebae ellen jövének, Eteocles és Polynices egymás karjai által lelték halálukat. Az uralkodó Kreon megtiltá, hogy Polynices mint saját honának ellensége eltemettessék; azonban Antigone, a szerető nővér porral behinté tetemeit, miért Kreon szigoru itéletét vonja magára, tettéért mély börtönnel lakol s itt önkénytes halállal mulik ki.

E mondát dolgozta fel Sophokles az „Oedipus kir.“ „Oed. Kolonoson“ és „Antigone“ cimü tragoediákban.

Az „Oed. kir.“-ban fölfödöztetnek Oedipusnak előre megjósolt, de mégis öntudat nélkül elkövetett bünei. Küzdésben van itt az önszeretet s önbizalom a hazaszeretettel, és miután az utóbbi győz, Oedipus önkényt, sőt akarva aláveti magát a bünhödésnek. Mindenesetre téves azon nézet, mintha a fatum játszanék e tragoediában szerepet. Sophokles bizonyára nem tartható Oedipus bünének, hogy a jóslat után „óvatos nem volt s oly cselekedetekbe bonyolódott, melyek által épen teljesült a jóslat, melyet kerülni akart; mert hiszen a jóslat nem volt föltétes: „Ha óvatos nem leszesz . . . .“ hanem határozottan

9) Lübker. Reallex. d. class. Altt. „Adrastos“ és „Antigone“ szók alatt.

mondá „meg fogod gyilkolni atyádat és nőül veszed anyádat." Tehát a jóslat szerint annak szükségképen meg kellett történni. Azonban nem a tények elkövetése e tragoediánk tárgya, hanem a tettes kutatása s önküzdelemmeli fölfedezése, — a mi egyszersmind a bünhödést is magában foglalja és mint Schöll mondja: látjuk a hőst magasságából, önbizalmából a hallatlan ocsmányság, önelitélés s vakság örvényébe sülyedni. [10]) Ha tehát az előzmény fatalis volna is, a dráma tárgya nem az; hanem egyrészt az isteni gondviselés, másrészt Oedipus határozott ténykedése szerepel, midőn a bünöst fölfedezni törekszik s azt minden tekintet nélkül megbüntetni igéri. Azonban hibája Oedipusnak, hogy a jóslatokat, különösen Tiresiasét nem hiszi, sőt a látnokot korholja s Kreont gyanuból meg akarja ölni. Azért kellett a jóslatnak érvényesülnie, Oedipusnak pedig lakolnia. De hogy a végmegnyugvás is meglegyen, Kreon a tettes fölfedezése után ujolag kérdést intéz a jósdához, vajjon bűnhődjék-e a bünös.

Ez utolsó tényben látja Schöll az átmenetet a második drámához, melynek címe „Oedipus Kolonoson." Schöll szerint e befejezés csak megnyugvás, vagy inkább várakozásunknak fölkeltése a következők iránt. Igaz, hogy itt hézagot vélünk észrevenni, mert, ha e dráma befejezett egész, nem tudjuk meg Oed. jövő sorsát, a jósda válaszát; — azonban a jósda válaszát határozottan következtethetjük az előzményekből. Nem hangozhatott az másképen, mint hogy „Oedipus hagyja el honát" — mert különben Apolló önmagával jő ellenkezésbe, ha visszavonja előbbi határozott jóslatát, miszerint Thebae csak ugy menekülhet meg a dühöngő vésztől, ha Laïos király gyilkosa számüzetik vagy halállal bünhődik. Még az sem mentő ok, hogy Oedipus akaratlanul követé el a tettet; mert a mindentudó jósdának ezt is kellett tudnia, s ha ez mentő körülmény lett volna, bizonyára itéletét is szelidebbre szabta volna. De meg másrészt Oedipus maga mondja ki esküvel erősített itéletét s ezt azután is ismétli, midőn már tudva van, hogy ő maga a bűnös. Sophoklesnek meg kellett említeni, hogy a jósdához még egyszer kérdés intéztetett,

---

[10]) Soph. Werke übersetzt v. Schöll. „Oed. Kol." 3. Lief. pag. 23.

de nem nyujthatta drámájának meséjét annyira, hogy a választ is beleilleszthette volna. Pedig, ha Soph. csak föltehette volna is, hogy hallgatói fölmentő s kedvező itéletet is várhatnának, meg kellett volna a választ említenie akár már „Oed. kir."-ban, akár utólagosan a második drámában. — Épen azon körülmény, hogy csak azon választ várhatjuk, miszerint Oedipus számüzessék, és másrészt, hogy Soph. ellenkező jóslatról említést nem tesz, nem is tehet, érvül szolgál annak bebizonyítására, hogy „Oed. kir." és „Oed. Kol." szoros összefügésben nincsenek.

Az „Oed. Kol." cimü drámában ugyanis Oedipus ugy lép fel, mintha a vészes titok felfedeztetése után még sokáig Thebaeben maradt volna, s csak később — Schöll szerint, valamely országos bajban emlékeztek meg, hogy ennek is ő lehet oka és ekkor számüzték. Így Soph. ellenkezésbe jött a delphii jóslattal, mely Thebaenek nyugalmat csak a tettes bünhödésének föltételével igért, és ellenkezésbe Tiresiás jóslatával, kinek szavaiból kivehető, hogy Oedipus nem sokáig maradhat Thebaeben (Oed. kir. 417 s k. vv. 449 s k. v.). Ez ellenmondások csak ugy türhetők s nem annyira feltünők, ha „Oed. kir." és „Oed. Kol." nem egy trilogia részeinek képzeltetnek. Föltéve tehát, de meg nem engedve, hogy „Oed. kir." drámának kell folytatásának lenni, akkor sem lehet az „Oed. Kol.," miután ez egészen más álláspontból indul ki, s az összefüggés hiányát épen abban is kitünteti, hogy Oedipusnak Thebaeben tovább maradása sem a jósda válaszával sem mással indokolva nincsen. Az egész „Oid kir."-ból azt kell következtetnünk, hogy a bünös, bár ki is legyen az, meg fog büntettetni azonnal. S hogy Kreon mégis mintegy reményt gerjesztve Oedipusban kérdést intéz Apollóhoz, evvel Sophokles csak Kreonnak egy szép jellemvonását akarta kitüntetni, ki nem torolta meg Oedipus hirtelenkedéseit hatalmának sulyával, hanem kész megbocsátani, ha az istenek megengedik. Bizonyos, hogy sem Kreon, sem Soph. nem hihette, s a hallgatók nem is várhatták, hogy Apolló most fölmentse Oedipust. Ha azonban a jósda válasza mégis kedvező lett volna, ezt nyiltan kifejezve kellene látnunk; ha pedig ismét csak az előbbi jóslatot erősíté meg, ugy a számüzetés azonnal foganatosíttatott volna. Hogyan értsük tehát a két dráma összefüggése esetében, hogy

Oedipus, ki az „Oed. kir.“-ban még java korában van kis leányai körében, már „Oed. Kol.“-ban mint ősz vak koldus jelenik meg felnőtt leányával Kolonoson? Tehát „Oed. Kol.“ eleje nincs kellő összefüggésben az „Oed kir.“ drámával.

Ha helyben hagynók is, hogy „Oed. kir.“-ban nem kielégítő a befejezés, hanem szorosan összefüggvén az „Oed. Kol.“ drámával, a büntetlenül szenvedő hős csak emebben találja meg nyugalmát saját akarata és vágya szerint választván meg tartózkodási helyét: miért nem tette Sophŏkles az „Oed. Kol.“ cimű tragoediát egy trilogia befejezőjeül, s miért hurcolja a nézőt ujra a szenvedések, bajok szinhelyére a harmadik darabban? Ha a megnyugvás hiánya miatt befejezetlen „Oed. Kir.,“ akkor „Antigone“ dráma épen e hibában szenved, s csak „Oed. Kol.“ van helyesen befejezve, melyben Oed. — mint Schöll maga is bevallja, — bünössége esetében önkényt, vagy legalább akaratával megférő érzettel távozik és pedig azért, hogy nyugalmat nyerjen. Kibékül éltének keserítőivel az Eumenidákkal, s e rettenes istennők berkében települ le. Annál feltünőbb, hogy Schöll nézete szerint nem végződik e darab sem belső sem külső kibeküléssel, hanem a bün növekedésével. E bünösséget abban találja, hogy Oedipus kimondá az átkot, mely gyermekeit, Tebaet s Kreont szerencsétlenné teszi; hogy nem bocsát meg sem fiainak, sem rokonának, sem hazájának; továbbá hogy azon véleményben van, miszerint ő teljesen ártatlan. Mindezek azonban vétkül nem róhatók fel neki. Oedipus a második tragoediában (Oed. Kol.), ha nem is ártatlannak, de mégis olyannak tüntettetik föl mint ki büntelenül lőn a gonosz tettek részese s a szenvedések, bajok után meg fog dicsőülni. Továbbá, hogy Oed. tettei nagy bűnül be nem számíthatók és hogy legalább nagy részben ártatlan, azt bizonyítják magok az istenek is, hiszen igérték, hogy áldás leszen a földön, mely Oedipus holttestét befogadja: S ha Oedipus büntelensége érzetében panaszkodik is, ezt nem az istenek s nem sorsa ellen, hanem végzete ellen teszi.

Az sem róható fel bűnül, hogy hazájába térni nem akar, noka tudja, hogy ez által más földnek leszen előnye hazája fölött, mert Oedipus e határozata is az isten akaratján alapszik; 88 s k. vv-ben mondja:

ὅς μοι, τὰ πόλλ' ἐκεῖν' ὅτ' ἐξέχρη κακά,
ταύτην ἔλεξε παῦλαν ἐν χρόνῳ μακρῷ,
ἐλθόντι χώραν τερμίαν, ὅπου θεῶν
σεμνῶν ἕδραν λάβοιμι καὶ ξενόστασιν,
ἐνταῦθα κάμψειν τὸν ταλαίπωρον βίον,
κέρδη μὲν οἰκήσαντα τοῖς δεδεγμένοις,
ἄτην δε τοῖς πέμψασιν, οἵ μ' ἀπήλασαν.

E versekből, melyekben Oedipus a nyert jóslatot hirdeti, kitünik, hogy maga Apolló adta Oedipusnak tudtul, miszerint Attikában maradjon; hogy ez az athenieknek előnyül, a thebaeieknek hátrányul szolgált, nem Oed. vétke, hanem a számüzőké. Tette eléggé indokolt az által, hogy inkább engedelmeskedett az isteneknek, mint hazájának. Ezt kitünteté maga Sophokles is kiemelvén azon gondolatot, hogy a thebaeiek nem annyira Oedipus iránti tiszteletből hivák hazájokba mint inkább azon okból, hogy ez által fölényöket biztosítsák ellenségeik fölött (Oed. Kol. 399 és 784 vv.)

Polynices iránti viselete csak az átok szigoru kifolyása, mely ha felfogásunk szerint nem is megérdemlett büntetés, de méltó következménye Polynices önző viseletének, melynek indító oka nem az atya iránti szeretet volt, hanem az, hogy Oedipus bocsánatát kinyerve annak hajlamával győzelmet nyerjen a harcban fivére fölött s így az uralmat saját részére hódítsa. Sőt Theseus és Antigone is igazságosnak látják az atyai átkot, s ha kérik is Oedipust, hogy hallgassa meg Polynicest, nem kérik, hogy bocsásson meg neki. — Sophokles nyugalmat igért Oedipusnak, s e szomoru jelenetet csak azért szőtte közbe, hogy a szenvedő hős érdemeit a megdicsőülére jobban kiemelje. És kellett is Sophoklesnek Polynicest itt fölléptetni, mert mindkét testvér hallván a jóslatot, mely szerint atyjok sírja áldást hozó leend, — miután Eteokles vagy legalább annak részéről Kreon megjelent, atyját részére megnyerendő, szükségképen várjuk a másik testvér megjelenését és kérelmét is.

Legkevésbbé méltatlan pedig Oedipusnak viselete Kreon irányában. Kreon szavaiban és viseletében színlelés rejlik és

habovza hallgat Oedipus vádjára, mely a 761 s k. vv.-ben foglaltatik:

ὦ πάντα τολμῶν κἀπὸ παντὸς ἂν φέρων
λόγου δικαίου μηχάνημα ποικίλον
τί ταῦτα πειρᾷ κἀμὲ δεύτερον θέλεις
ἑλεῖν —

Ebből látszik, hogy a szemrehányásokat magától elhárítani önvádja miatt nincs bátorsága. Különben e bánásmódot eléggé megérdemelte már Kreon az által, hogy elcsábítja Ismenét, elragadja Oedipus egyetlen vigaszát és támaszát Antigonét, mi elég világosságot vet jellemére, melynek fonáksága, ocsmánysága még jobban kirí Theseus nemes és nyugalmas viselete mellett. Kreon még Theseust is izgatja Oedipus ellen, mit azonban az önérzettel utasít vissza.

Általában Kreon kedvezőtlen jelleme itt igen nagy ellentétben áll azzal, melyet „Oed. Kir." drámában látunk; mi már magában elég érv arra, hogy „Oed. Kol." nem lehet szorosan vett folytatása „Oed. kir."-nak. „Oed. kir."-ban Kreon türelmes sőt gyáva Oedipus gyanusítása ellenében; nagy lelkü, midőn Oedipust megmenteni akarván a jósdához még egyszer kérdést intéz; nemes keblű, hogy Oedipusszal nem érezteti hatalmát. Ellenben az „Oed. Kol."-ban alattomos, szinlelő, midőn Oedipust megnyerni akarja; szivtelen, midőn Antigonét elragadja, jellemtelen, midőn Ismenét elcsábítja stb. E jellemkülönbség már világos jele, hogy Sophokles szoros összeköttetést a két dráma között nem akart létesitni, különben a jellem egységére vagy legalább fokozatos átváltozására tekintettel volt volna. Hiába törekszik Schöll már „Oed. kir." végén Kreonban feltalálni a következő jellemtelenség csiráját. Igen természetes, hogy Schöllnek ilyféle átmenetet erővel kelle keresni, nehogy egy személynek ily ellentétes jellemzései közt hézag legyen; azért akar Kreon tettei és szavaiban változást felmutatni. Azonban a mit Kreon „Oed. kir." végén tesz és mond, nagyon méltó előbbi jelleméhez és változást épen nem árul el; mert itt csak önérzetteljesen, de nemesen nyilatkozik jelleme tettek és sza-

vakban. Ha nem is sir, nem jajgat Oedipus és Jokaste fölött, de látszik, hogy sajnálja őket.

Épen ily erőtetett átmenetet talál Schöll „Oed. Kol." alapeszméjéből „Antigoné"-ra, tagadván, hogy „Oed. Kol" alapeszméje a kielégítés, kibékülés; hanem úgy velekedik, hogy átmenet az „a kibékülhetetlenből az átok daemonára,"[11]) miután, úgy mond, Oedipus átka kiséri „Ant."-ban gyermekeinek minden léptét és még sirja is örökké rettegés tárgya marad honfitársaira nézve. E véleményét csupán gyanusítással védheti, t. i. becsempészetteknek tartja azon helyeket, melyekben Oedipus a kiengesztelődés felé látszik hajolni. Hogy azon helyek, hol Oedipus kibékül a rettenetes istennőkkel, hol Oedipus mint jámbor, büntelen tüntettetik fel, hol haláláról dicsőítve tétetik említés, mind becsempészettek lennének; hogy több máson kivül azon helyet is, melyben Oedipus, midőn Theseus nem hiszi a jövendölt ellenségeskedéseket, a gondolkodásmódok s viszonyok időnkinti megváltozásáról szól, Sophocles unokája csempészte volna be, csak azért, mert már akkor Thebae Athennel barátságban élt, s ez által a békét, szövetséget még inkább ajánlani akarta: ezek oly állítások, melyeket felhozni könnyü, de bebizonyítani Schöllnek nem sikerült.

Valamint tarthatatlan azon állítás, hogy „Oed. kir." vége előkészületi kapocs az „Oed. Kol." című tragoediához; úgy nem áll az, hogy az „Oed. Kol." tragoediában előforduló atyai átok s az abból kifolyó viszonyok szerkezetre nézve is szoros kapocsban lennének „Ant."-val, csak azért, mert ebben az átok teljesedik Oedipus gyermekein és Kreonon, s Antigone teljesíti Polynices kérését, hogy t. i. őt eltemesse. A miket Schöll a két szerkezetben egészen hasonlóknak talál,[12]) azok igen természetesen megmagyarázhatók, miután egy szerző müvéről van szó; de másrészt épen ez ellenérv is lehet, miután hihetetlen, hogy Soph. egy trilogiának tagjaiban úgy szólván ugyanazon jeleneteket ismételte volna. Hogy Sophokles a harmadik drámában („Ant.") Oedipus átkát teljesedésbe hagyja menni, ez a monda

---

[11]) Soph. Werke übers. v. Schöll. 3. Lief. p. 44.

[12]) Soph. Werke, übers. v. Schöll. Lief. 7. pag. 7. ss.

tartalmából majdnem szükségkép foly, és a trilogián kivül, sőt ha két külön irótól származnának is a drámák, hasonló okoskodást könnyen kezdhetnénk.

A mit Schöll „Ant.“-ben jelzői s egyéb ilyféle hivatkozásoknak tart pl. hogy Ant. „a szerencsétlen Oedipus szerencsétlen gyermekének“ neveztetik (379. v.), kinek bajai „fékezhetetlen atyjától“ származnak (471.) s kinek sorsa „az atyától örökségül hagyott harc, melyen át kell küzdenie magát“ (835. v.) — ezek Antigone sorsának egyszerü indokolásai s a mese alapeszméjéből oly önkényt folynak, hogy csak nagy erőszakkal láthatunk ezekben szerkezeti összefüggést egy meséjére nézve emezt megelőző darabbal.

Egyenesen ellene szól a trilogiai összefüggésnek az, hogy Sophokles „Antig.“ drámát egészen más álláspontból s más viszonyokból kezdi, mint ez „Oed. kir.“ és „Oed. Kol.“-ból következnék. — „Ant.“-ban jele sincs annak, hogy Antigone vak atyját kisérte volna, vagy, hogy ez Kolonoson halt volna meg. Sőt ellenkezőleg a 49. s k. vv. szerint

οἴμι· φρόνησον, ὦ κασιγνήτη, πατὴρ
ὡς νῷν ἀπεχθὴς δυσκλεής τ' ἀπώλετο,
πρὸς αὐτοφώρων ἀμπλακημάτων διπλᾶς
ὄψεις ἀράξας αὐτὸς αὐτουργῷ χερί —

Oedipus halála összeesik sajátkezü megvakításával. Itt Sophokles a monda azon alakját követé, melyet Hyginus is (Fab. 242.) említ: Oedipus ipse se occidit ablatis oculis,[13]) — holott az „Oed. Kol.“ meséje evvel egészen ellenkező mondát követ. Továbbá Antigone a 900. s k. vv-ben maga azt mondja, hogy atyját és anyját haláluk után megfürösztė, feldiszíté s nekik síri áldozatokat hozott; pedig „Oed. kir.“ és „Oed. Kol.“-ból azt tudjuk, hogy Jokaste rögtön férje bűneinek fölfedezése után meghalt s Kreon temetteté el, mikor még Ant. kis gyermek volt; Oedipus halálát pedig csak Theseus látta, sírját csak ez ismerte

[13]) **Schneidewin: Antigone Einl. 6. és Anm. zu v. 50 etc.**

s azért habár „Oed. Kol.“-ban Antigonét illetőleg mondatik is (1602. v.):

λουτροῖς τέ νιν
ἐσθῆτί τ᾽ ἐξήσκησαν ἣ νομίζεται

de ezt nem lehet egyenértékesítni ἐπιτυμβίους χόας δοῦναι-val, mint „Ant.“-ban (901. v.) áll. [14])

Egy másik érve Schöllnek az, hogy midőn Antigone a hazatérésről gondolkodik, mintegy a következő drámára utalva mondja, miszerint minden eddiginél nagyobb bajok néznek eléje s Theseustól biztatva elmegy a testvérgyilkosságot megakadályozni, midőn az 1769. s k. vv.-ben mondja

Θήβας δ᾽ ἡμᾶς
τὰς ὠγυγίους πέμψον, ἐάν πως
διακωλύσωμεν ἰόντα φόνον
τοῖσιν ὁμαίμοις.

Ez azonban csak a mesére vonatkozik s legkevésbbé sem a tragoediára. Hiszen „Ant.“-ban a testvérek harca csak háttér a többi cselekvényhez; de meg kellett ezt is említenie Sophoklesnek, hogy a mese kiegészítve legyen.

Schöllnek főérve a trilogia védésében az, hogy Ant. veszte, bukása csak úgy lehet tragikailag igazolt, ha Oedipusnak „Oed. Kol.“-ban szem elé állított vétsegeiért bünhődik, miután úgy mond, Antigonénak saját vétsége önmagában oly csekély, hogy egészen eltünik. Azonban mélyebben vizsgálva Antigone viseletét, sokkal bünösebbnek fog az feltünni, mint hogy bukása, bünködése indokolt nem volna. Sőt, hogy Kreon makacsúl gonosz jellemünek tünik fel, sokban Antigonénak tulajdonítható, ki heveskedései, kevélysége (pl. 469. s k. v.) által nem engedi, hogy Kreon megváltozzék, szive meglágyuljon. Ha van is joga Antigonénak fájlalni Kreon viseletét s szigoruságát, de őt gyalázni, nyilvánosan a legtekintélyesebb thebaeiek előtt gúnyolni semmi joga. Ez Kreon királyi tekintélyét igen sérthete, s ha különben tilalmának áthágását, hogy Ant. eltemeté Polynicest,

---

[14]) Kovičala. Zeitschrift f. oest. Gymn. 1870. VIII. Heft pag. 612.

megbocsátotta volna is, ily viselet bizonyosan büntetésre ingerelheté. — Igaz, hogy a holtak eltemetése a legkötelezőbb tisztelet s vallásos tény volt; a holtat el nem temetni a kegyeletnek s vallásnak megsértése — talán ez indítá Antigonét is a tilalom áthágására — ; azonban Kreonnak tilalma tökéletesen jogos és igazságos. Polynices mint honáruló, mint saját hazájának ellensége lép föl; pedig ilyeneknek épen az volt büntetésök, hogy tőlük a temetési szertartás megvonatott s testök a vadak martalékául hagyatott.[15]) Heveskedik Antigone testvére ellen is úgy, mint Kreon ellen, s úgy látszik, a kar ki is mondja Sophokles itéletét (471. v.):

δηλοῖ τό γέννημ' ὠμὸν ἐξ ὠμοῦ πατρός
τῆς παιδός· εἴκειν δ' οὐκ ἐπίσταται κακοῖς·

De az sem érv a trilogia mellett, mintha Antigone az öszszefüggés következtében azért termetné el Polynicest, mert ez „Oed. Kol.“-ban arra fölkérte; mert ha a felszólítás és annak teljesítése közt ily szoros kapocs volna, ez „Ant.“-ban föl volna említve, s Antigone cselekvése nem egyszerüen úgy tünnék föl, mint a szerető szív sugallata.

Mindezekből látjuk, hogy amint nem áll, miszerint „Oed. kir.“ drámának folytatása „Oed. Kol.“, úgy annál kevesbbé lehet emennek folytatása „Ant.“ De Schöll annyira megy a következtetésekben, hogy még „Antigone“-nak is folytatását keresi valamely „Ismene“ címü drámában.[16]) A négy dráma tehát egy tetralogiát képezne. Ismene szerepe úgy mond, sokkal érdekesebb s fontosabb, mint hogy azt Sophoklesnek szabad lett volna oly egyszerre elejteni, mert ez által hiányt érzünk, melynek helyrehozása csak úgy lehetséges, ha Ismene egy 4-ik drámában ujra föllép s szerepét bevégzi. Schöll szerint ugyanis Sophokles azon eszmét akarta keresztül vinni, hogy az atyai átok, bár akarata ellen leányain is teljesedik, azért Ismenének

---

15) Guhl u. Kon. 337. v. — Lübker. Reallexikon d. class. Alterth. „Bestattung“ szó alatt.

16) Soph. Werke übers. v. Schöll. Lief. 7. pag. 44. ss.

is áldozatúl kell esni, s ezt a 4-ik drámában állította volna a költő szem elé. E dráma tehát a szokott satyr-játékot pótolta volna. Azonban ezt még képzelni is nehéz, ha meggondoljuk hogy „Ant."-ban nem Antigone, hanem Kreon bukása a fővonás, evvel pedig Ismene további szereplése semmi összefüggésben nincsen.

Láthatjuk ezekből is, mennyire mesterkéltek Schöllnek érvelései; bár Kvičalával mi sem terjeszkedünk ki Schöll minden egyes érvének cáfolatára. — Még csak nehány szót a tragoediáknak keletkezési idejéről.

Igen természetes, hogy Schöll, mint a trilogiának védője, a mese menetét tekintve, keletkezésre nézve is elsőnek állítja „Oed. kir."-t, 2-iknak az „Oed. Kol." címűt s utolsónak „Ant."-t. Azok ellen, kik „Antigonét" tartják az elsőnek a három dráma közül, Schöll főkép arra utal, hogy sok hamis adat lopta be magát az irodalom történetébe; mindennek dacára azonban oly adatokra, melyek az ő véleménye mellett látszanak bizonyítani, épen nem vonakodik határozottan hivatkozni. Valamint ő, úgy mi is felállíthatjuk azon kérdést: mely adatok hitelesek? Az adatok többsége a mi veleményünk mellett szól, hogy t. i. „Ant." az első darab, és pedig a nélkül, hogy azokat értelmezgetnünk kellene; és hogy épen és kizárólag ezek volnának hamisak, nincsen okunk hinni. — Valerius Maximus[17]) irja, hogy Sophokles közel a 100 éves korhoz (azaz késő öregségében; mert Soph. 91 éves volt) [18]) fél lábbal a sirban irta „Oed. Kol."-t s ezt fia az emlékkövön följegyzé. Igaz, hogy Soph. kézirati életrajza[19]) egészen más sirfeliratot közöl; de hogy melyik adat hiteles, azt eldönteni nem lehet. — Más kéziratok szerint is Sophokles kevéssel halála előtt irta e tragoediát s halála után hasonnevü unokája hozta azt szinre. Igen sajátságos volna, ha ezzel az adat irója azt értené, mit Schöll, hogy t. i. Sophokles unokája is szinre hozta e tragoediát. — „Antigonét" illetőleg byzanci Aristophanes szerint „mondják, hogy Sopho-

---

[17]) Anecdotae 8, 7, 12.

[18]) Lübker. Reallexikon. „Sophokles" szó alatt.

[19]) L. Westermann Βιόγραφοι p. 131.

kles vezérségi állasát a samosi harcban a tetszésnek köszönheté, melyet „Antig.“ szinrehozatala nyert.“ — Ha ezen adoma nem is szorosan véve igaz, annyi mégis látszik belőle, hogy „Antigone“ ez időtájban már ismeretes volt s így keletkezése K. e. 440. év körül tehető. Minden esetre sokkal előbb ismert volt „Ant.“ mint „Oed. kir.“ és „Oed. Kol.“ s ha azon helyek, melyeket Schöll felhoz[20]), vonatkoztathatók is a peloponesusi háború első éveire, ez csak azt bizonyítaná, hogy előbb nem irattak a tragoediák; mert miért ne lehetne valamely háború körülményeit hiven leirni vagy azokra hivatkozni akár utána sok évekkel is?

Nézetünk tehát az, hogy Sophokles e három thebaei tragoediájában csak a tárgy függ össze, de a kidolgozás, szerkezet nem. Ha felteszszük, hogy Sophokles e drámái trilogiák részeit képezték, akkor is inkább „Oed. Kol.“ lehet egy trilogia befejezése, s akkor fel kell tennünk, hogy mind „Oed. kir.“ mind „Oed. Kol.“ drámán később némi változtatások történtek, mert, mint láttuk, e két dráma sem tartoztatik szorosan együvé. Azonban nézetünk szerint valószinűbb, hogy Sophokles e három drámájának mindegyike önálló; megirta ugyanis először „Ant.“-t, s midőn az Oedipus-drámákat dolgozta ki, minthogy meséjök amazzal viszonyban van, néhány összekötő kapcsot használt, a nélkül azonban, hogy a három tragoediát egy trilogia részeinek akarta volna föltüntetni.

Malmosi Károly.

---

[20]) Soph. Werke übers. v. Schöll. Lief. 3. pag. 13. ss.

MUTATVÁNY

Fustel de Coulanges „La cité antique" című művéből.

(Folytatás. L. I. füz. 28 s k. ll.)

De ki mondhatja meg azt, hogy mit gondolnak vala az emberek tiz vagy öt századdal a mi időszámításunk előtt? Tudjuk ugyan, miképen gondolkodtak az áriak keleten 23 század előtt és pedig Veda hymnusaiból, melyek tagadhatatlanul igen régiek; valamint Manunak törvényeiből. De hol vannak a régi görögök hymnusai? Voltak ezeknek is mint az italoknak régi énekeik, régi szent könyveik; de mind ebből semmi sem maradt fenn számunkra. Mily emléket hagyhatott tehát hátra azon nemzetség, melytől egy irott emléket sem kaptunk?

A mult nem hal ki teljesen az emberre nézve. Az ember felejtheti ugyan, de folytonosan megőrzi azt magában. Mert az ember minden korszakban csak a mult korszakoknak foglalatját és eredményeit tünteti fel magában. Ha lelkébe száll, megtalálhatja és megkülönböztetheti ezen különböző korszakokat azon nyomok után, melyeket az egyesek benne hátrahagytak.

Nézzük a görögöket Pericles és a rómaiakat Cicero idejében: ők a régen elmult századok leghitelesebb bélyegét és legbiztosabb nyomait viselik magukon. Cicero kortársának (természetesen csak aköznépből) képzelődése teli legendákkal; ezen legendák átszállottak reá a legrégibb korból és így a gondolkozás azon módjáról tanuskodnak, mely abban az időben uralkodott. Ciceronak kortársai élnek oly nyelvvel, melynek gyökei igen régiek; ezen nyelv, mely az őskornak gondolatait fejezi ki, azok szerint idomult és megtartá az alakot, mely századról századra szállott. E gyöknek eredeti jelentése gyakran

hozhat napfényre egy régi fogalmat vagy régi szokást. Az eszmék átváltoztak és az emlék elhalványult vagy egészen elenyészett, de a szók megmaradtak, mint rendíthetetlen tanui azon hitnek, mely már egészen eltünt. Ciceronak kortársai élnek szertartásokkal az áldozatoknál, temetéseknél, menyegrőknél; ezen szertartások régiebbek azoknál, kik velők élének és csak azt bizonyítják, hogy nem felelnek meg azon hítnek, melyet az illetők vallanak. De ha behatóbban vizsgáljuk ezen szertartásokat, melyeket gyakorolnak és a formulákat, melyeket elmondanak, nyomait fogjuk találni annak, mit az emberek tizenöt vagy husz századdal előbb hittek volt.

ELSŐ KÖNYV.

Ős-hit.

I. FEJEZET.

A lélek és halálról való hit.

A görög és római történet utolsó idejeig lehet látni, hogy a köznépnél oly gondolatok és szokások valának általánosan elterjedve, melyek okvetlen nagyon távol korszakra utalnak, és melyek segítségével minden biztonsággal meghatározhatni, mily fogalmakat képeze magának az ember saját természete, lelke és a halál titkairól. Akármily messze hatolunk az indoeurópai népek történetében, melyeknek egyes ágait a görög és italiai népek képezik, sehol sem fogjuk azt tapasztalni, hogy ezen népek azt hitték volna, miszerint ezen rövid élettel már minden be volna fejezve. Mindezen ősnépek, mielőtt még bölcsészek léteztek volna, azt hiszik vala, hogy ezen életen kivül még egy jövő élet létez. Ők a halált nem tekintették a lét felbomlasztójának, hanem csak az élet egyszerü átváltoztatójának.

De mily helyen és mily módon vala töltendő ezen jövő élet? Hitték-e, hogy a halhatatlan lélek, kibontakozva egyszer a test bilincseiből, egy más testbe száll, hogy azt elevenítse? Nem; a lélekvándorlásról (metempsychosis) való hit sohasem verhetett gyökeret a graeco-italiai népeknél; de az ős áriai népeknek hite sem lehetett ez, a mennyiben a Vedák ezen hittel

ellenkezőt tartalmaznak. Azt hiszik vala tehát, hogy a lélek a mennybe, a világosság országába száll? Korántsem; azon gondolat, hogy a léleknek hazája a mennyország, egy aránylag későbbi korszakból való nyugaton, a mennyiben azt először a költő Phokylides által találjuk kifejezve. A mennyben való létet, sem tekintették másnak mint jutalmazásnak, melyben nagy férfiak, az emberiség jótevői részesülnek. Az italok és görögök ős hite szerint nem vala az idegen, túl-vilag, melyben a lélek jövő életét töltendő vala; a lélek maradt az emberek körében azok közelében és a föld alatt folytatá életét. *)

Hosszabb időn át még azt is hiszik vala az emberek, hogy ezen második életben a lélek egyesítve marad a testtel. Vele születve levén, a halál nem választja el azt től e; a sír egyaránt tartja elzárva a lelket és testet.

Akármily régi legyen is ezen hit, mégis hiteles bizonyságokkal birunk róla. Ezek a temetkezési szertartások, melyek ezen ősrégi hitet jóval túlélték, de a melyek épen e hit következtében keletkeztek és annak megértésére legbiztosabb támpontokat nyujtanak.

A temetkezési szertartások világosan mutatják, hogy az emberek azt hitték, miszerint ugyanakkor, midőn a test a sírba tétetik le, valami élettel bíró dolog az, mely sírba száll. — Vergil, ki a legnagyobb pontossággal és lelkiismeretséggel irja le a vallási szertartásokat, Polydoros temetkezési szertartásáról szóló leirását ezen szavakkal végzi: „animamque sepulcro condimus et magna supremum voce ciemus."

Ugyanezen kifejezés található Ovid- s az ifj. Pliniusnál mely nem felel ugyan meg azon fogalmaknak, melyeket ezen irók magoknak a lélekről képeztek, de azon ősrégi hitről tanuskodik, mely évszázadokon át nemzedékről nemzedékre szállott. [1]) Szokás vala a temetkezési szertartás végeztével háromszor azon

*) Sub terra censebant reliquam vitam agi mortuorum. Cicero Tusc. I, 16. Eurip. Alcest. 163. Hecuba több helyütt.

[1]) Ovid. Fast. V, 451; Plin. Epist. VII, 27; Verg. Aen. III, 67; Eurip. Helena 1061. 1240; Schol. ad Pindar. Pyth. IV, 284; Verg. Aen. VI, 505; XII, 214.

néven szólítani meg a lelket, melyet visel vala. Kivántak neki boldog életet a föld alatt. Háromszor hangoztatták: ‚élj boldogul.‘ Hozzá vala csatolva: hogy a föld könnyü legyen neki; [2]) anynyira hiszik vala, hogy az emberi lélek folytatja életét ezen föld alatt, és hogy megtartja a jóllétnek és fájdalomnak érzelmeit. A sírra fel vala írva: ‚itt nyugszik az ember‘; oly kifejezés, mely túlélte ezen hitet, és mely századról századra egészen mi reánk elszármazott. Mi jelenleg is használjuk, anélkül, hogy valaki is hinné, miszerint valami halhatatlan lény nyugodnék a sírban. De az őskorban oly erős vala a hit, mely szerint az ember a sírban él, hogy nem mulasztották el mind azt eltemetni vele, miről hitték, hogy szüksége vagyon reá, úgymint: ruhát, edényeket és fegyvereket. Bort hintettek sírjára, hogy eloltsák szomját; ételeket raktak reá, hogy enyhítsék éhségét. Megfojtották lovait és rabszolgáit azon hiedelemben, hogy ezek elzárva a sírban a halottal, úgy lesznek szolgálatára mint voltak életében. Trojának elfoglalása után haza készülnek a görögök, mindenki magával viszi szép fogolnőjét; de Achilles is, ki már föld alatt nyugszik, követeli a maga női foglyát; oda adják Polyxenát. [3]) Pindárnak egyik verse megőrzé az ős nemzedék gondolkodásmódjának sajátságos nyomát. Phryxos ugyanis Görögországot elhagyni kényszerült és Colchisba menekült. Itt lelé halálát; de daczára ennek vissza akar térni Görögországba. Megjelenik tehát Pelias előtt, és felszólítja őt, hogy menjen Colchisba, onnan hazájába hozandó lelkét. Természetes, hogy a lélek lekötve levén a testhez, csakis evvel hagyhatá el Colchist. [4])

Ezen őshitből származott a temetkezésnek szükségessége. Hogy a lélek állandóan leköttessék ezen földalatti székhelyéhez, mely is második életének megfelelt, megkivántatott, hogy a test,

---

[2]) Ilias XXIII, 221; Pausan. II, 7, 2; Eurip. Alc. 463; Verg. Aen. III, 68; Catul. 98, 10; Ovid. Trist. III, 3, 43; Fast. IV, 852; Metam. X, 62; Juvenal. VII, 207; Martial I, 89; V, 35; IV, 30; Serv. ad Aen. II, 644; III, 68; XI, 97; Tac. Agric. 46.

[3]) Eurip. Hec. több hely. Alc. 618; Iphig. 162; Ilias XXIII, 166; Verg. Aen. V, 77; VI, 221; XI, 81; Plin. Hist. N. VIII, 40; Svet. Caes. 84; Lucian, de luctu 14.

[4]) Pindar. Pyth. IV, 284 (edit. Heyne); l. a scholiast.

melyhez le vala kötve, földdel befödessék. Azon léleknek, melynek nem vala sírja, nem volt lakhelye, nyugta. Folytonosan bolyonga. Hiába kivánkozék nyugalom után, mely kivánatos volt reá az életnek hánykódásai és fáradalmai után; szakadatlanul kelle bolyongania lidérc és rém alakjában, anélkül, hogy megpihenhetnék, anélkül hogy részt vehetne az áldozatokban, az étkekben, melyekre oly nagy szüksége vala. Szerencsétlen levén, természetes, hogy roszakaratuvá vált. Ő zaklatja az élőket, reájok bocsátja a betegségeket, pusztítja terméseiket, ijesztgeti őket vészthozó megjelenéseivsl és ezt mind azért, hogy figyelmeztesse az élőket, miszerint részesítsék testét és evvel együtt bolygó lelkét a temetésben. Az egész őskor meg vala győződve, hogy a lélek temetés nélkül szerencsétlen, és hogy temetés által örökké boldoggá lesz: Tehát nem bánatuk enyhítése céljából végezték a temetkezési szertartásokat, hanem csakis a halott nyugosztalása és boldogítása végett. [5])

Meg kell jegyezni, hogy nem volt elegendő csak a testet földbe temetni; ezenkivül kellett még a hagyományos szertartásokat megtartani, valamint a meghatározott formulákat is elmondani. Plautusnál olvasható egy visszatérő léleknek története [6]); ez bolyong, mert teste eltemettetett ugyan, de anélkül, hogy a temetkezési szertartás megtartatott volna, miből következett, hogy lelke bolyongván, megjelent az élőknek mindaddig, mig el nem határozák testét kiásni és azt a szertartások pontos megtartása mellett eltemetni.

Ily tények világosan mutatják, mily hatást tulajdonítottak a régiek a temetési szertartások és formuláknak. Mert a mint ezek nélkül a lelkek bolyongókká tétetve megjelentek az élőknek, úgy lettek ezek által oda kötve és elzárva a sírokba. És a mint a régiek olyan varázsmondatok birtokában voltak, melyek az említett hatással birtak, úgy találunk evvel ellenkező hatásu

[5]) Odyss. XI, 72. Eurip. Tro. 1085. Herod. V, 92; Verg. Aen. VI, 371. 379; Hor. Od. I, 23; Ovid. Fast. V, 483; Plin. Ep. VII, 27; Sveton. Cal'g. 59; Serv. ad Aen. III, 68.

[6]) Plautus: Mostellaria.

formulákat a régieknél, melyeknek segítségével a lélkeket idézhették és őket sírjuk elhagyására birhatták.

A régi iróknál olvashatni, mennyire gyötörtetett az ember azon félelem által, hogy halála után a szertartások nem fognak pontos lelkiismeretességgel megtartatni. A régiek kevésbé tartottak a haláltól, mint inkább attól, hogy talán meg fognak fosztatni a temetéstől.

Ezek következtében nem fogunk csodalkozni, hogy az athenbeliek kivégeztették ama hadvezéreket, kik győzelmes tengeri ütközet után elmulasztották a halottakat eltemetni. Ezen hadvezérek, a bölcsészek tanítványai, teljesen megkülönböztették a lelket a testől, s a mint nem hitték, hogy az egyiknek sorsa hozzá van kötve a másiknak sorsához, úgy tetszett nekik, hogy a testre nézve valóságban nem tesz különbséget, akár a földben, akár pedig a vizben bomlik fel. Ők tehát nem dacoltak a zivatarral csak azért, hogy az üres formalitásnak eleget téve, a halottakat összeszedhessék és eltemethessék. De a köznép Athenben ragaszkodott őshítéhez, vallástalanságról vádolta őket és halállal büntette meg. Győzedelmük által megmentették Athent, de hanyagságuk által elvesztettek több ezer lelket. A halottaknak rokonai, gondolván azon hosszú szenvedésre, melynek a lelkek ki lesznek téve, gyászruhában jelentek meg a törvényszék előtt és kiáltoztak boszuállás után.

A régi államban a törvény sujtá a nagy bünösöket a súlyosnak vélt büntetéssel, t. i. a temetés megtagadásával. Evvel sujtatott a lélek, a mennyiben reá majdnem örökkévaló büntetést szabtak.

Meg kell jegyezni, hogy a régieknél még egy másik hit is terjedett el a halottak tartózkodási helyét illetőleg. Szerintök létezett egy vidék, szintén föld alatt, de végtelen nagyobb mint a sír, melyben a lelkek mind, távol testeiktől, egyesülten élnek, és a hol a jutalmak és büntetések azon életmód arányához képest, melyet a földön töltöttek, ki valának osztva. De a temetkezési szertartások, melyeket imént említettünk, világos ellentétben állnak ezen hittel, mi csak arra mutat, hogy azon időben, midőn ezen szertartások behozattak, az emberek sem a Tartarus sem pedig az Elysium létezését nem hitték. Ezen régi nemzedékek-

nek első hite tehát az vala, hogy az emberi lény a sírban él, hogy a lélek nem válik el a testtől, hogy oda van bilincselve azon földhöz, melyben a test nyugodott. Az ember szerintök nem adott számot előbbi életéről. Egyszer leszállva a sírba, nem várt sem jutalmat sem büntetést. — Azon lény, mely e szerint él vala a föld alatt, nem vala annyira kivetköztetve emberi természetéből, hogy élelmezésre nem szorult volna. Azért is az év bizonyos napjain ételek tétettek le minden egyes sírra. Ovid és Vergil leirnak ilyféle szertartásokat, melyek korukig tarták fenn magukat, jóllehet az e részben való hit már egészen átváltozott. Ezen irók említik, hogy a sírok nagy virágkoszorúkkal ékesíttettek, hogy azokra sütemények, gyümölcs és só rakattak le, és azonkivül tej, bor, s némelykor az áldozat-marhák vére is ontatott. [7])

Nagyon hibás volna azon föltevés, mintha ezen halotti torok csak a megemlékezés kifejezései volnának. Az étkek, melyeket a család hozott, valóban csakis a halott számára és kizárólag csak neki szolgáltak. Ezt azon körülmény is bizonyítja, hogy a tej és bor a sír földjére hintettek; hogy gödör vala ásva, melyen át az étkek valának leszállítandók egészen a halottig; hogy, ha marha áldoztatott, az egész husa ott elégettetett. hogy az élőnek épen semmi része se legyen benne; hogy bizonyos formulák ejtettek ki, melyekkel a halott étkezésre és ivásra szólíttatott fel; hogy, bár az egész család volt jelen a tornál, semki sem nyult az ételekhez, és hogy végre, távozván, nagy gondja volt, hogy az edényekben kevés tej és egynéhány darab sütemény maradjon hátra, s hogy istentelenségnek tartották, ha valaki ezen, a halott szükségletére szentelt maradványhoz nyult. [8])

Ezen szokások a leghitelesebb adatokkal be vannak bizonyítva; „öntök a föld sírjára,“ szól Iphigenia Euripidesnél, „tejet, mézet, bort, mert ez az, mivel a halottat megőrvendeztetjük.“ [9]) A görögöknél minden sír előtt hely vala rendelve a

---

[7]) Verg. Aen. III, 300 stb; V, 77; Ovid. Fast. II, 535—542.

[8]) Herod. II, 40; Eurip. Hecub. 536; Pausan II, 10; Verg. Aen. V, 98; Ovid. Fast. II, 566. Lucian, Charon.

[9]) Aeschyl. Choëph. 476; Eurip. Iphig. 162.

marhák leöletésére és a hús megsütésére.[10]) A római sírnak szintén volt saját culina-ja, azaz a konyhának saját neme, mely is egyedül a halott számára vala felállítva.[11]) Plutarch beszéli, hogy a plataeaei ütközet után a harcosok el levén temetve a csatatéren, a plataeaebeliek elhatározták, számukra minden évben halotti tort hozni. Ennek következtében az évfordulat napján nagy menetben vonulának hatóságaik vezetése mellett a sírhalomhoz, mely alatt a halottak nyugvának. Hozának számukra tejet, bort, olajat, illatszereket és levágának áldozati marhát. Miután az étkek oda valának állítva, a plataeaebeliek egy formulát ejtének ki, melylyel meghítták a halottakat, hogy nyuljanak ezen lakomához. Ezen szertartás még Plutarch idejében is megtartatott, ki e szerint a szokás hatszázadik évfordulatának volt szemlélője.[12])

Valamivel későbben Lucian kigunyolván ezen hitet és szokásokat, épen ez által bizonyítja, minő gyökeret vert ezen hit a köznépnél. „A halottak," így szól ő, „éldelődnek azon étkekből, melyeket sírjaikra teszünk, és isznak a borból, melyet ott öntünk; miből következik, hogy azon halott, kinek nem nyujtunk semmit, örökkévaló éhségre vagyon kárhoztatva."[13])

Ime a régi hit, mely előttünk ugyan hibásnak és fölötte nevetségesnek tünik fel, mely azonban sok századon át gyakorolta uralmát az emberek fölött! Ezent hit uralkodott a lelkekben; látni fogjuk, hogy a társadalmat is igazgatá és hogy a régiek házi és társadalmi intézményeinek nagyobb része ezen forrásból eredt.

II. FEJEZET.

A halottak tisztelete.

Ezen hit már jó korán alapítá meg az eljárási módot. Miután a halottnak szüksége volt ételre és italra, meggyőződtek az élők, hogy kötelességök eleget tenni ezen szükségletnek. A

[10]) Eurip. Elektr. 513.
[11]) Festus s. v. Culina.
[12]) Plutarch. Arist. 21.
[13]) Lucian, de luctu.

gond, mely szerint a halottaknak oda kellett vinni az étkeket, nem rendeltetett alá az emberek szeszélyének vagy változó érzelmeinek, hanem kötelességgé lőn. Így alapíttatott a halálnak cultusa, melynek dogmái korán homályosulhattak ugyan el, de melynek szertartásai egészen a keresztény ség győzelméig tartottak.

A halottak szent lényeknek tekintettek. A régiek a legtisztességesebb jelzőkkel illették azokat, nevezvén őket jók-, szentek- és boldogoknak. Mind azon tisztelettel viseltettek irányukban, mint a melylyel az ember az istenség iránt viseltetik, kit szeret vagy a kitől fél. Felfogásuk szerint minden halott isten volt.[14])

Az istenítésnek (apotheosis) ezen neme nem volt csak a nagy embereknek kiváltsága, mert nem létezett különbség a halottak közt. Cicero mondja: „A mi elődeink azt akarák, hogy azon emberek, kik az életből eltávoztak, az istenek közé soroztassanak.“ Erre nézve nem volt szükséges, hogy valaki erényes legyen; a gonosz ép úgy lőn istenné mint a jó, csak azon különbséggel, hogy ő második életében is megtartá a hajlamot a roszra, melylyel már előbbi életében birt volt..

A görögök önként nevezték a halottakat alvilági isteneknek. Aeschylusnál így szólítja meg a fiú halott atyját: „Ó te, ki isten vagy a föld alatt·“ Euripides, szólván Alcestisről, ezeket mondja: „Sirod közelében az utas meg fog állani és így szólani: ez itt már most boldog istenség.“[15])

A sírok valának ezen istenségek templomai, azért is el valának látva következő szent feliratokkal: „Dis manibus“ és görögül: „*Θεοῖς χθονίοις.*“ Itt él vala az isten eltemetve, a mint Vergil mondja: „manesque sepulti.“ Sírjaik előtt létezének az áldozatokra szánt oltárok, mint az istenek templomai előtt.[16])

---

14) Cicero, de leg. II, 22; Szt. Ágoston de civ. Dei IX, 11; VIII, 26.

15) Eurip. Alcest. 1003. 1015.

16) Verg. Aen. IV, 34; Aulus Gell. X, 19. Plut. Quaest. rom. 14. Eurip. Troi. 96; Electra 513; Sveton. Nero 50.

A halottak ezen tiszteletét találjuk a görögök-, latinok-, sabinok- és etruscoknak szertartásaiban; [17]) nem különben az ind-áriaknál; legalább a Rig-Vedának énekei tesznek erről említést. Manu törvénykönyve is szól ezen tiszteletről, mint legrégibbről, melylyel az emberek birtak. Ezen könyvből látjuk, hogy a lélekvándorlás tana tulhaladta ezen régi hitet; már a Brahma tana is gyökeret vert és mégis mindezen tanok uralma alatt is megmaradt a régi vallás épségben, mely is Manu törvényeinek szerkesztőjét arra kényszeríti, hogy ezen hitet is számba véve, erre nézve a szabályzatokat is megirja. Még mai nap, annyi sok változás után sem szünnek meg a hinduk elődeiknek áldozatot hozni. Ezen hit és ezek a szertartások a legrégibbek az indo-german néptörzseknél.

Ezen tisztelet ugyanaz volt Indiában, mint Görögország- és Italiában. A hinduk is készítettek a halottak számára lakomát, melynek neve s z a d d h a. „Hogy a háznak ura készítse a szaddhát rozs-, tej-, szőlő- és gyümölcsökből, hogy a halottak jóindulatát magának kieszközölje." A hinduk hite vala, hogy azon pillanatban, melyben a halotti lakomát hozzák, az elődök lelkei jőnek és melléjök ülvén, magokhoz veszik az ételeket, melyek eléjök tálaltattak. Ők hiszik vala, hogy ezen lakoma kimondhatatlan élvezetet nyujt nekik: „Mihelyt a szaddha a kivánt szertartások szerint elkészült, kimondhatatlan megelégedést tanusitanak annak ősei, ki a lakomát adja." [18])

A keleti áriak kezdetben ép úgy gondolkodtak mint a nyugatiak, a halál utáni rendeltetést illetőleg. Mielőtt még a lélekvándorlásban hittek, mely a léleknek tökéletes elválását a testtől tételezi föl, hittek az emberi lénynek határozatlan létezésében, mely ugyan láthatatlan, de nem anyag nélküli, s mely az élőktől élelmet és áldozatokat követel.

A hinduk úgy mint a görögök, isteni lényeknek tekintették a halottakat, melyek boldogságos lételben részesülnek. De boldogságuk egy feltételtől függött, melynél fogva az élők adomány-hozásra köteleztettek. Ha megszünt a szaddhának nyúj-

---

[17]) V a r r o L. L. V, 74.

[18]) M a n u törv. I, 95; III, 82, 122, 127, 146, 189, 274.

tása, ezen halottnak lelke elhagyá nyugalmas helyét és bolyongóvá lett, hogy nyugtalanítsa az élőket. Hogy ez épen így vala a rómaiak és görögöknél, elébb említettük. [19])

Amint a halott, ki el vala hanyagolva, gonosz lénynyé vált, úgy lőn abból, kit tiszteltek, őrködő istenség. Ő szereti vala azokat, kik neki élelmi szereket hozának; hogy őket megőrízze, nem szünt meg részt venni az emberi dolgokban; halott levén, mégis tudott erőt s tevékenységet kifejteni. Kérések intéztettek hozzá; esedeztek hozzá, hogy támogassa őket és kedvezzen nekik. Valahányszor sírra akadtak, megállottak, mondván: „Alvilági isten, légy nekünk kegyelmes!“ Hogy mily nagy befolyást tulajdonítottak a régiek a halottakhoz intézett kéréseknek, kitűnik azon imából, melyet Electra atyjának lelkéhez intézett; „Könyörülj rajtam és Orestes fivéremen; vezesd őt ezen vidékre; halljad kérésemet, oh atyám! hallgasd meg kivánataimat, elfogadván áldozatomat.“ Ezen hatalmas istenek nem egyedül anyagi javakat nyújtanak, mert Electra még e szavakat is csatolja az előbbiekhez: „Adj nekem sokkal tisztább szivet mint milyen az anyámé, és sokkal tisztább kezeket. [20]) Ilyen kérést intéznek a hinduk is halottaikhoz: „hogy családjukban az emberek és javak száma jóval gyarapodjék és hogy sok adakozni valójok legyen.“

Ezen a halál által istenített emberi lelkek valának azok, melyeket a görögök daemonok [21]) — vagy herosoknak nevezték. [22]) A latinok Lares, Manes és Genii névvel tisztelték meg, „Elődeink hiszik vala,“ úgy szól Apuleius, „hogy a Maneseket, ha roszakaratuak, Larvaknak kell nevezni, különben Lareseknek nevezék őket, minthogy jóakaratuak és kegyesek valának.“ [23])

---

[19]) Ovid. Fast. II, 549—556. L. Aeschyl.

[20]) Aeschyl. Choëph. 122—135.

[21]) Eurip. Alcest. 1140 és Schol. ad Aeschyl. Pers. 620; Paus. VI. 6.

[22]) Ezen utolsó szó eredetileg, úgy látszik, ‚holt embert‘ jelente; legalább a feliratokban, melyek nyelve azonos a görög köznyelvvel, gyakran fordul elő ily értelemben; l. Boeckh, Corp. inscr. 1629. 1781. 1784. 1786. 1789. 3398. — Ph. Lebas, Monum. de Morée p. 205. Theognis. ed. Welker V. 513.

[23]) Serv. ad Aen. III, 63.

És másutt ezt olvassuk: „Genius és Lar egy és ugyanazon lény, így hiszik vala ezt elődeink.“ [24]) Ciceronál pedig: „Azokat, kiket a görögök Daemonoknak neveznek, mi Lareseknek nevezzük.“ [25]) Ebből kitűnik, hogy az ember, mielőtt Indrát vagy Zeust imádta, istenének a halottat tartotta, ahhoz intézvén imáit; úgy, hogy a vallási érzelem itt vevé kezdetét. A halál vala az emberre nézve az első csodálatos titok. Ez emelé gondolatát a láthatóról a láthatatlanig, a mulandótól az örökkévalóig, az embertől az istenig.

Bartal A.

---

[24]) Censorin. 3.

[25]) Cicero. Timaeus 11. Hal. Dénes Ant. Rom. IV, 2 a ‚lar familiarist‘ ‚ὁ κατ‘ οἰκίαν ἥρως‘ által fordítja.

Pindár életrajza.

Eredeti kútfők után.

(Vége.)

E körülményeknek megfelelő volt az első nevelés és oktatás, melyet a fuvolajátékban nyert atyjától. Ez azonban látván a gyermek fényes tehetségeit — „*ἐπεὶ εἶδε μείζονος ἕξεως ὄντα*“ mint Thomas Mag. mondja, — hermionei Lasusra bízta további képzését. A néprege szerint a muzsák avatták fel költőnek, mint más költők is isteni sugallat által téríttettek a művészetre; Aeschylus p. Dionysus által szólíttatott el a szőlőpásztorságtól[23]), Stesichorus bájdalát a fülmilének köszöni, mely reája szállott stb. e. A *Γένος* írja, hogy midőn mind szendergő gyermeket anyja a földre tette, egy méh röpdöste körül mintha kasra akarna szállani, hogy kisded ormányával sejtet építsen; *Γέν*. 6:

τὸν μὲν ὅτε κνώσσοντα ποτὶ χθόνα κάτθετο μήτηρ
εἰσέτι παιδνὸν ἐόντα, μέλισσά τις ὡς ἐπὶ σίμβλῳ
χείλεσι νηπιάχοισι τιθαιβώσσουσα ποτᾶτο.

Majd úgy beszélték, hogy a Heliconon jártában eltikkadva álomba merült, s ekkor épített ajkaira sejtet a méh; mások szerint pedig (l. Eustath. és Anonym.) álmot látott, hogy sejttel s mézzel van telve szája. Bármint tekintjük is e mondákat, a költészet isteni sugallatát akarják jelképezni: a méz édje és ereje mindig a költészet symbolumának tartatott, s az istenekkel vagy a muzsákkal hozatott kapcsolatba.[24]) Az istenek itala, a nectár

---

23) L. Pausan. I, 21.
24) L. Homer hymnusát Mercurra, v. 552.

mézédű. Mézzel táplálja egy kigyópár az erdő sötét rejtekében született Jamust, Apollo és Euadne sarját.[25]) A mézédű szavak költője Sophocles maga *μέλισσα*-nak neveztetett. Hogy a nép, a dal csoda hatását akarván ábrázolni, más költők életéhez is füzött mondákat, annak bizonyságául csak Amphionra s Arionra kell emlékeztetnem.

Hermionei Lasus volt tehát első oktatója a költészetben, vagyis annak bizonyos meghatározott törvényhoz kötött szabályaiban, melyek *τεθμοί*-nek neveztettek.

Az eposköltészet mellett a görög nép különbféle, de a szépre egyiránt fogékony törzsei, czeknek élénk állami élete, változatos, részben viszontagságos története szülte már a K. e. nyolcadik században az alanyi fölfogásnak, az egyéni érzelmeknek kifejezését költői szavakban, egybekötve a nép sajátságához képest zenével, majd tánccal is: az általunk hiányosan lantosnak nevezett m e l i c a i vagy d a l k ö l t é s z e t e t.[26])

Nem célunk a *μέλος* különbféle fejlődési szakait, történetét vázlatban is előadni, csak a legfőbb mozzanatokra akarunk szorítkozni. Nem tartozunk azok közé, kik az egyes fajok származását bizonyos időhöz és személyhez kötik, mint ezt a régiek is teszik; nézetünk szerint az egyes dalkedvelő görög városokban bizonyos ünnepi alkalmakkor mintegy maguktól származtak egyes fajok — lehet, különböző helyeken egyazon időben, — mígnem kitünő lángelmék, kik azokban kiválólag müködtek, s rendszerhez, bizonyos művészi törvényekhez kötötték, támadtak, a kiknek nevéhez azután magát a találmányt kapcsolta az utókor. Fájdalom, hogy még ezeknek müvei is elenyésztek csekély töredékek kivételével; a ragyogó magaslat tetőpontján legalább egy oldalról láthatjuk s bámulhatjuk a művészt, ki meghaladta minden társait, az egyes fokokat azonban sohasem fogjuk telje-

---

25) P i n d. Ol. VI, 45.

26) P l a t o Res publ. III p. 308 l. irja: „τὸ μέλος ἐκ τριῶν ἐστὶ συγκείμενον, λόγου καὶ ἁρμονίας καὶ ῥυθμοῦ·“ Ugyanígy A r i s t o t e l e s Rhet. III, 1, 4: „τρία γάρ ἐστι περὶ ὧν σκοποῦσι (é. μελοποιοί)· ταῦτα δ' ἐστὶ μέγεθος, ἁρμονία, ῥυθμός.“ A r i s t o x e n u s így fejezi ki a három kelléket Elem. rhythm. (ed. Morelli p. 278): „λέξις, μέλος (= ének), κίνησις σωματική.“

sen megkülönböztethetni; s őt magát is csak egy oldalról — mondom, — mert nem említve, hogy fenmaradt művei csak töredékei sokoldalu, a melicai költészet minden ágára kiterjedő munkásságának, a művészi hármasságból csak a szót ismerjük, a kisérő művészeteknek, a tánc és zenének bűbájos titkai rejtvék előttünk.

A meliciai költészet elemei a cultushoz csatlakoztak, úgy látszik, kezdetben Spartában (s itt különösen az ének és zenével) és Cretában (főként tánccal egybekötve, melyről a sziget mindig hires volt — ὑπόρχημα —), tehát a görög nemzet két törzsénél: a dórok- és aeoloknál. Az első kiválóbb zenész, ki művészetével, a fuvolajátékkal Cretából Spartába jött, s annak itt átalánosabb érvényt szerzett, Thaletas. A dór hangfaj és vele a μέλος megalapítása a lesbosi Terpander, a héthúru cithara — barbiton — feltalálója nevéhez köttetik· Nagyobb lendületet nyert költészet és előadás Alcman antistrophicus szerkezete által, melyet legnagyobb tökélyre Stesichorus, az epodusi szerkezet mestere vitt. A természettől komoly dóroknál a vallás és állam maradt: a melicai költészet középpontja, de a könnyed, hővérü aeolok, különösen Lesbos szigetén emberibbé, egyénibbé tevék: a társadalmi állapotok, az egyéni érzelmek a költészet körébe vonattak, bú és öröm, barátság az önfeláldozásig és szerelem az érzék mámoráig egyiránt helyet találtak Alcaeus, Sappho s m. költészetében, s gyakran a lelkesedés legmagasb fokára ragadtak költőt és hallgatót. A kedvező állami viszonyok, a jólét, a biztonság érzete kedveztek ez iránynak. Anacreon ama képzelemdús tartalom bájával az ioni dialectus simaságát köté össze, — míg végre két heros, Pindar és Simonides lángelméje szárnyaival a melicai költészet minden ágát körülölelte, s tartalom és alak tekintében a legnagyobb tökélyre emelte.

Hogy természeti adomány a dalköltészet ily állásánál nem volt elegendő, hogy a hangszerek kezeléséhez, a zene különbféle fajainak (a dór, phrygiai, lydiai, ion és aeoli fajnak) alkalmazásához — a μελοποιία-hoz, — melyhez a tánc és kar vezetése is járult, tanulmány, és pedig beható, komoly tanulmány volt szükséges, az a dolog természetében fekszik. A görög költő irott

elmeszüleményeivel nem léphetett a közönség elé (többnyire versenyre), ha azok nem voltak a művészi szabályok szerint szerkesztve, ha szöveg, zene és tánc nem volt a műértő hallgatóság igényeihez képest tökéletes összhangzatban.

S csakugyan Thaletastól vagy Terpandertől kezdve Göröghon különböző vidékein léteznek daliskolák, melyekben a költészet s az azt kisérö müvészetek szabályai taníttattak. Nagy hírüek voltak többek közt Alcman- és Sapphoé.

Hermionei Lasus Athenben a Pisistratidák védnöksége alatt nyitott u. n. melopoeiai iskolát mint e téren akkor legnagyobb mester s különösen mint dithyrambköltő is kitünő, mely fajt ő honosított meg Athenben.[27])

Hogy Pindárra befolyást gyakorolt Lasos és iskolája azt minden költeménye bizonyítja, de hogy Athen is volt reá befolyással, és pedig nyelv tekintetében, azt mutatja Korinna, az egykorú boeot költésznő itélete, melyben Pindárnak első költeményeiben, a *Παρθένεια*-ban uralgó atticai szólamokat gáncsolja, mig ő — úgymond — honi hangzatu nyelvével gyönyörködteti a várost:

καλὰ γέροια εἰσομένα
Ταναγρίδεσσι λευκοπέπλοις·
μέγα δ' ἔμης γέγαθε πόλις
λιγουροκωτίλης ἐνόπης·[28])

l. Corinna Fg. 11 (Schneidewin), és Fg 13 (u. o.)

Τὸ δέ τις οὐμίων ἀκουσάτω·

hol az *οὐμίων* szót mint boeotot említi Apollonius (382 B).[29]) Athen iránti tiszteletét is hajlamát késsőbb is megőrízte a költő (l. a).

Korinna más tekintetből is birálólag lépett fel Pindár irányában; szemére veté, hogy a honi mythost elhanyagolja. Erre vonatkoznak a *Γένος* szavai: „*Κόριννα θεμείλια ὥπασε*

---

[27]) L. Schneidewint in Prooemio lectt. hib. univ. Gottingens. 1843.

[28]) „Szép ajándokokat hozva a fénylő öltönyű tanagrai nőknek. Örömben ujjongott a város tisztán csengő dalomuak."

[29]) V. ö. Plutarch. de glor. Athen. c. 4. p. 347.

μύθων τὸ πρῶτον· s midőn később e tanácsot követte, akkor mértéket nem tudott tartani, s szelid rendreutasításban részesült a költésznőtől: *„γελάσασα ἐκείνη τῇ χειρὶ δεῖν ἔφη σπείρειν, ἀλλὰ μὴ ὅλῳ τῷ θυλάκῳ.“* [30])

De térjünk vissza Athenre, mely a költő képzésére még tovább is befolyt, és pedig mind Anonymus, mind a *Γένος* szerint Agathocles által, ki feje volt egy Athenben virágzó tanodának, melyben a *‚σεμνὴ μουσική‘* taníttatott, és ez *„κατέδειξεν ὁδὸν καὶ μέτρον ἀοιδῆς*·[31]) Anonymus még Apollodort is említi, ki körkarénekeket — *κύκλιοι χοροί* — azaz dithyrambokat költött, és Suidas szerint azokat versenyre bocsátotta, sőt *„περί μουσικῆς“* munkát is irt. [32]) A mester távollétében a dithyrambok rendezésével s előadásával Pindárt bízta meg, tehát *χοροδιδάσκαλος* — azaz karmesterré tette, dacára — úgymond a kútfő — ifjuságának.

Thebaeben töltötte a költő élete legnagyobb részét. E város a dalköltészet hő ápolója volt, bár Pindár saját vallomása szerint [33]) Dirce dicskörnyezte forrásánál később tünt föl mint egyebütt; költemények előadására mint a boeot szövetség székhelyén sok alkalom nyilt, s ünnepein már régi időben az *αὐλός*— fuvola [34]) — szerepelt, a *νόμοι αὐλῳδικοί* is Thebaeben találtattak fel, mígnem a görög törzsek gyakoribb érintkezése alkalmával a különbféle dalfajok és zeneeszközök kicseréltettek s általános érvényre emelkedtek. Ily kedvező érintkezési alkalmak, melyek az egész nemzet míveltsége előmozdítására a legelőnyösebb befolyást gyakorolták, voltak a dalversenyek — *ἀγῶνες μουσικοί,* — melyek egyes vallási ünnepekhez, ezeknek kiegészítő részeiül csatlakoztak. Itt mutatta be a dalköltő szerzeményét, s nyert dicsőséget vagy legalább buzdítást, itt gyönyörkö-

---

[30]) „Kézzel kell vetni, nem az egész zsákkal.“

[31]) L. Γένος v. 11 s.

[32]) L. Suidast e szó a.

[33]) Ol. XI, 84:

χλιδῶσα δὲ μολπὰ πρὸς κάλαμον ἀντιάξει μελέων,
τὰ παρ' εὐκλέϊ Δίρκᾳ χρόνῳ μὲν φάνεν.

[34]) Igy fordítottuk jobb szó hiányában, alakra nézve inkább hasonlított a klarinet- vagy hautboisboz.

dött s épült a hallgatóság a nemzeti genius halhatatlan műveiben. Aristoteles tiz kiváló helyet sorol föl, hol ily ἀγῶνες μουσικοί tartattak, de kétség kivül a legtöbb, talán minden nagyobb városban, mely a kiállítási költségek fedezésére képes volt, dívott e szokás; [35]) legnagyobb fénynyel tartattak a versenyek Athenben, legtöbb verseny pedig Boeotiában volt [36]), különösen Koroneá- és Thebaeben [37]); még Thessaliában is hangzott dal és lant és fuvola, kisérve szüzek táncától. [38])

Említettük már, hogy Pindár első dalai παρθένεια voltak, azaz oly dalok, melyek úgy mint a προσόδια ünnepi körmenetek alkalmával ajándék — vagy templomszentelésnél fuvolahangok és tánc kiséretében adattak elő, [39]) s az utóbbiaktól csak annyiban különböztek, hogy az előadók kara szüzekből állott. Ezeket követték az istenek tiszteletére írt hymnusok — ὕμνοι, — melyek cithara mellett énekeltettek; továbbá a paeanok — παιᾶνες — vallásos, szigoru erkölcsi tartalmu dalok, [40]) melyekben vagy kérés vagy hálaadás vagy diadal foglaltatott, s az előadás (tánccal és cithara- vagy fuvolazenével összekötve) a tartalomhoz illőleg higgadt, szenvedély nélküli volt. Ennek ellentéte a víg tartalmu ὑπόρχημα, melynek előadásánál főszerepet játszott a deli, szenvedélyes cretai tánc. Harsogó zene, élénk tánc és víg dal közt adattak elő a dithyrambok, melyeknél karkép az istenek kiserete, különösen satyrok szerepeltek. A θρῆνοι gyászdalok voltak, melyek az elhúnyt fölötti fájdalmat fejezték ki, s a világ mulandóságának és a túlvilág örömeinek ecsetelése által vígaszt vagy megnyugvást keltettek. Ἐγκώμια dicsdalok voltak kitünő férfiakra, fejedelmekre, melyek ünnepi alkalmakkor adattak elő; hozzájuk

---

35) Ceosi Simonides egy epigrammája így kezdődik: „Ἓξ ἐπὶ πεντήκοντα, Σιμωνίδη, ἤραο νίκας καὶ τρίποδας“ miből a versenyek számára lehet következtetést vonni. L. Delectus. Schneidewin p. 377. — V. ö. Bergk Poëtae lyr. gr. III p. 1173.

36) L. Scholiont a VII ol. ó. 53-ik verséhez.

37) Bövebben Ottf. Müller. Orchomenos.

38) L. Pythion. X, 37 ss.

39) Boeotiában δαφνηφορικά-nak is neveztettek.

40) Ilyen már Homérnál fordul elő; l. Il. A, 472.

tartoztak a győzelmi dalok — *ἐπινίκια* —, melyek, főleg a négy nagy nemzeti versenyek alkalmával nyert diadalokat ünneplék, s a győztest magasztalák. *Σκόλια* lakomáknál előadott alkalmi víg dalok voltak, tartalmuk: vagy nevezetes cselekedetek vagy bor és szerelem.[41])

A költemények vagy bizonyos alkalomra, néha megrendelés után irattak, vagy a már említett dalversenyek alkalmával adattak elő. Pindár számtalanszor lépett föl, de többször, különösen ifjabb korában meg is győzetett, névleg Korinna által, kiről már volt alkalmunk szólani. Pausanias irja, hogy ő Tanagrában, a költésznő szülővárosában látott egy festményt, mely Korinnát koszorúzottan ábrázolja mint győztest Pindár fölött [42]). Suidas Korinna életleirásában öt ily győzelmet említ, de megjegyzi „*ὡς λόγος*" (mint mondják), miből azt lehet következtetni, hogy ő maga kételkedett valóságán; de ha meggondoljuk, hogy Pindár igen gyakran lépett a versenytérre, különösen szülővárosában Thebaeben és Koroneában, hol a nálánál idösb Korinna szépsége, hazai tárgyu [43]), főleg tisztán boeot tájnyelven írt költeményei által nem csak a nép kegyét, hanem méltó dicsőséget is vívott ki magának, alig fogjuk kétségbe vonhatni, hogy Pindár fölött is diadalt aratott. Azon megjegyzést, melyet Myrtisnek Pindár ellen intézett támadására tett, s mely Boeckhöt és Schneidewint arra indította, hogy a fenebbi állítást koholmánynak tartsák, joggal tehette Korinna, mert ő nem gyalázta, sem meg nem támadta Pindárt, hanem illetékes birák előtt lépett vele sorompóba; a kérdéses töredék így hangzik:

μέμφομη δὲ κὴ λιγούραν Μούρτιδ' ἰώνγα
ὅτι βανὰ φοῦσ' ἔβα Πινδάροιο ποτ' ἔριν· [44])

---

[41]) Pindár ezeket is ἀντιστροφικῶς rendezte, s elöadatásukat karra bízta.

[42]) P a u s a n. IX, 22, 3 írja: ἔστι δὲ ἐν τῷ γυμνασίῳ γραφή, ταινίᾳ τὴν κεφαλὴν ἡ Κόριννα ἀναδουμένη τῆς νίκης εἵνεκα, ἣν Πίνδαρον ᾄσματι ἐνίκησεν ἐν Θήβαις.

[43]) Több hagyomány bizonyítja, hogy Orion volt tárgya költészetének.

[44]) L. S c h n e i d e w i n Delectus. Korinna n. 21. „Roszalom én is, hogy a csengő dalú Myrtis, nö létére (βάνα boeot = att. *γυνή*) Pindárral kelt harcra." V. ö. a szöveget és jegyz. B e r g k nél Poëtae lyr. Gr. III p. 1211 (Ed. III).

Hogy Pindár Korinnát a nem épen megtisztelő névvel ‚σῦς Βοιωτία‘ illette volna, mint azt Aelian [45]) beszéli, valószínűleg félreértésen alapúl, s a kifejezés a bárdolatlan, de nyelvjárásukra büszke s azért részrehajló boeotiai versenybirákra vonatkozik.

Láttuk, hogy Pindár zene és költészeti tanulmányokat tett; hasonló szorgalmat kellett fordítnia a regék — μῦθος — kutatására, részint helyben [46]), hol támadtak s legalább nagyjában eredeti tisztaságukban megőríztettek, részint az irodalomból, mely azokat már feldolgozta volt. Homért ő maga is említi, többször vonatkozik reája és a cyclicusokra, különösen Hesiod munkáit, a Θεογονία-t, főleg a Κατάλογος γυναικῶν és a (μεγάλαι) Ἠοῖαι-t, melyekben hellen és thessaliai nők és ezeknek istenektől nemzett utódai iratnak le, ismernie kellett [47]). Az egykorú költőkkel is összeköttetésben volt; a dicsőségére féltékeny Bacchylidesre nem egy találó nyilat lőtt, s Simonidest, az egykoru vetélytársat ismerte, a nélkül azonban, hogy mint Thomas Magister állítja, hallgatója — ἀκροατής — azaz tanítványa lett volna; valószínűleg erre s nagybátyjára vonatkoznak a II ol. óda önbizalomteljes szavai (86 v.):

σοφὸς ὁ πολλὰ εἰδὼς φυᾷ· μαθόντες δὲ λάβροι
παγγλωσσίᾳ, κόρακες ὣς ἄκραντα γαρύετον
Διὸς πρὸς ὄρνιχα θεῖον.[48])

Természetadta tehetség s szorgalmas tanulmány szülik a tökélyt, s Pindár mindkettővel felkészülve a hír szárnyain csak hamar a dicsőség fénylő polcára emelkedett. Husz éves korában (Ol. 69,3-bán) készíté az első győzelmi dalt — ἐπίνικος — a pythiai játékokban nyertes Hippoclesre, nyolc évvel utóbb egyet Xenocratesre, majd Midasra, kik mind pythiai győztesek voltak.

---

[45]) Variae histt. XIII, 25 ; l. Ol. VI, 90.

[46]) L. Pausan. IX, 22.

[47]) Ezekről l. Leutsch Theses 60 ; Philologus XI p. 178.

[48]) „Bölcs az, kinek tudása önmagában rejlik: kik azt mástól lesték el, mohó fecsegéssel, mint a varjak, üres ízéket kárognak Zeus isteni madara ellen.“ H. ö. Nemeon. IV, 39 ss, mely versekben a scholionok Simonides irigykedésére vélnek vonatkozást látni.

Delphi általában kedvenc tárgya volt költészetének, a delphii istent, Apollot legtöbb dalban magasztalta. Midőn egy ízben kérdezték, mi áldozatajándékot hoz az istennek, azt felelé: paeant [49]). De Delphi is tisztelte dalnokát, s a *θεοξενία*-ból (midőn Apollo lakomára hívta az isteneket Delphibe) ő rendesen részt kapott [50]); midőn az áldozár a lakoma vendégeit egybehívta, Pindárt is szólította „*Πίνδαρος ἴτω ἐπὶ τὸ δεῖπνον τοῦ θεοῦ*", vagy hasonló szavakkal [51]). Ő maga gyakorta volt Delphiben, mint ez némely *ἐπίνικος* természetéből foly (p. a VI és VIII pyth. od.), sőt neki Delphiben külön széke volt — *θρόνος Πινδάρου* —. Mindezen körülmény azon következtetésre vezet, hogy Pindár a delphii szentélynek és jósdának költésze volt, minőket ez választani s valószínűleg díjazni is szokott, kik a jóslatokat kellő versalakba öntötték, bizonyos ünnepélyes alkalmakkor az istenséget s szentélyét dalban dicsőítették, s a kart és zenét, melyhez nagyszámú személyzetet — *ὑμνῳδοί* — tartott, igazgatták [52]). Azért nevezi a költő Delphit mintegy második hazájának az I isth. odában (3. v.), hol szülőjéhez, Thebaehez tér vissza dalában, mert ez minden egyébnél becsesebb; azért, úgymond:

μή μοι κραναὰ νεμεσάσαι
Δᾶλος, ἐν ᾇ κέχυμαι κτλ. [53])

Göröghon egyéb helyein és külföldön is időzött, Olympiában, az ott tartatni szokott fényes játétoknál [54]), melyek szerinte is a nemzeti ünnepek közt első helyet foglalnak el, Nemeában, az Isthmuson, — mindenütt a költészetnek legszebb gyöngyeivel gazdagítva nemzete dicsőségének koszoruját; Athenben, melyet dithyrambban dicsőített [55]), s Aeginában,

---

49) L. Eustath. prol. c. 31.

50) L. Eust. c. 27.

51) Eust. c. 27.

52) L. Hermann Handbuch der griech. Antiquitäten II §. 27.

53) „Ne neheztelj reám, szirtes Delos (= apolloi Delphi!), hol meg telepedtem; — bocsáss apollóniai föld (= hazám)!" stb.

54) Mi p. a IV és X olymp. győzelmi dal rögtönzött voltából tűnik ki.

55) L. Bergk. Dithyr. fragm. 54.

melynek lakói közt sok vendégbarátja volt. A költő mindenki előtt a legnagyobb tisztelet tárgya volt; Boeotia s a szigetek (Rhodus, Aegina), Athen s a távol Cyrene, Thessalia dús kényurai s Macedonia és Sicilia hatalmas királyai kitüntetéssel s díjjal versenyeztek a kegyért, általa dalban örökíttetni meg. [56]) Siciliában személyesen járt s Gelo és Hiero udvarában tartózkodott (általános megegyezés szerint Ol. 66, 3 v. 4—Ol. 77-ig), de nem sokára visszatért hazájába. Eustath (c. 26) őrzé meg a feleletet, melyet adott, midőn kérdeztetett, miért nem költözik Simonides példájára állandóan a siciliai királyok udvarába: „Mert", úgymond, „ magamnak akarok élni, nem másnak."

Függetlenségét soha sem áldozta föl; díjért bár [57]), soha hízelgésre nem pendíté meg lantját. „Hajdan nem volt pénzvágyó, nem dolgozott dijért a muzsa; bájhangú dalokat nem zengett pénzért az édesszavu Terpsichore bérelve ezüsttel; de most neki is jelszava: χρήματα, χρήματ' ἀνήρ" így ír a költő Isthm. II. 5. [58])

Pindár k ö l t ő volt a szó nemes, magasztos értelmében, valódi bölcs — σοφός, — ki egy kézzel babért oszt, elismeri s magasztalja a jót, de a másikkal int, óv, nem tekintve sem személyt, sem rangot [59]); véleményét szabadon kimondja, mert érzi igazságát s becsét [60]); nem lekötelezéttje senkinek, hanem kora legkitünőbb férfiaival egy polcon áll [61]); így Xenocrates fiával, Trasybulussal meghitt viszonyban él, [62]) Hierot barátjának szólítja [63]) stb. Az istenek kegye megengedé ismernie az

---

[56]) L. a különbféle ódákat.

[57]) V. ö. Pyth. XI, 41.

[58]) H. ö. H o r a t i u s gyakorlati tanácsát „pecunia prima quaerenda est, virtus post nummos!"

[59]) Intést olvashatni Chromioshoz IX nem. 45 v-ben, Psaumishoz az V ol. óda végén, Theronhoz, Agrigent kényurához III ol. 44; Hierot, Syracusae királyát majd óvja tulságos vágytól (I ol. 114), majd kitartásra, béketürésre inti, l. III ol. 81.

[60]) V. ö. Ol. IV, 14 ss.

[61]) L. a II pyth. ódát.

[62]) L. a VI pyth. ódát.

[63]) Pyth. III, 69 s k. v.

élet helyes utját, ez a mindennapiság homályába burkolt emberek fölé helyezi s feljogosítja, hogy tanácscsal útbaigazítsa a tévelygőket, nemesre, jóra, különösen az ősök erényei utánzására buzdítsa embertársait [64]) — hisz a dalnok legjobb mester, a dal belopódzik az emberi szív legbenső rejtekébe, varázshatalmának nem képes ellenállani senki, „Apollo s az ibolyafürtös muzsák közös birtokának, az arany phorminxnak hangját lesi az örömünnep megnyitója, a lejtő lépés, intésére vár az énekes; míg megzendülnek karbuzdító dala első ütemei; ő eloltja az örök tüzet szóró villámot, álomba szenderíti Zeus madarát — sőt maga a zord Ares is elhagyva a dárdák rengeteg tömegét, üdíti szivét az ünnepi öröm hangjain.“ [65]) Söt a jeles tettek, maga a nemzeti játékban kivívott győzelem, mi e földön a legnagyobb tiszteletben részesít, a dalnok által nyer csak valódi dicsőséget s örök fényt. [66])

Pindár a jó tanácsot annál inkább oszthatja, mert tettben is az egyenes uton jár, álnokság nem fér szivéhez: „Gaz csalás létezett hajdan is, — így zeng a VIII nemeai ódában, 32 s k. vv. — hizelgő szavakba burkolt, álnok, roszakaró rágalom. Soha ne adj ily lelkületet nekem, atyám Zeus, hanem engedj az élet egyenes utain járnom, nehogy halálom után örökül gyalázó hírt hagyjak gyermekeimre. Aranyt kivánnak, mások földet határ nélkül; az én csontjaimat polgártársaim becsülésével takarja a föld.“

Mint polgárt hasonló dicskör övezi Pindárt. A közügyek kormányzásában nem vett részt, de nézeteit azok iránt nyiltan kimondotta. Ő a dóroknál dívó államszerkezetet, különösen oly alakban, mint Spartában létezett, tartotta helyesnek s üdvösnek, [67]) a születési aristocratiát hatalomra, uralkodásra hivatottnak, [68]) azért kedvelte különösen Aeginát [47]); a zsarnokságot megvetette

„μέμφομ' αἶσαν τυραννίδων“

64) L. Ol. XIII, 11.
65) Pyth. I, 1—12.
66) L. I ol. o. 97; továbbá Ol. III, 3 ss; Pyth. V, 1.
67) Spartát „ὀλβία Λακεδαῖμον“-nak mondja Pyth. X, 1-ben.
68) Ebben többek közt Theegnissal van egy véleményen.
69) L. Ol. VII.

így szól a XI pyth. óda 53 v-ben; Athenhez, annak democraticus államszerkezete dacára ragaszkodott, nemcsak mert a művészet hazája, hanem mert Göröghon szabadságának védbástyája volt:

ὦ ταὶ λιπαραὶ καὶ ἰοστέφανοι καὶ ἀοίδιμοι
Ἕλλαδος ἔρεισμα, κλειναὶ Ἀθᾶναι, δαιμόνιον πτολίεθρον[70])

így hangzanak töredékei az Athenre készített dithyrambnak. Hogy e várost s a salamisi fényes győzelem által nyert dicsőségét megénekelte, azt maga is említi. [71]) Nem is képzelhető, hogy oly fenkölt, nemesen érző lélekre benyomást nem gyakoroltak volna a hős tettek, melyek által a maroknyi nép Ázsia megszámlálhatatlan csordái ellen vítt küzdelmeiben megörökítette nevét, — dacára annak, hogy hazája kicsinyes féltékenységből az ellenség pártján állott. Tudjuk a történelemből, mily keserüen lakolt meg e miatt Thebae, de hogy Pindár határozottan a persák pártjára állott volna, mint azt nemcsak Polybius állítja, hanem az ujabb korban T. Momsen is bizonyítani igyekszik,[72]) azt már csak azon okból sem hihetjük, mert ő soha nyilvános politikai szerepet nem viselt; hozzájárul, hogy ő békére, egyetértésre inti polgártársait, továbbá a fentidézett magasztalások Athenre, melyek miatt Eustath, a Vita Vratislaviensis, Isocrates és Aeschines levéliró szerint[73]) a thebaiak által ezer drachma birságra itéltetett. Thebae akkori szomorú sorsa miatt, továbbá azon körülménynél fogva, hogy a democratia és vele Athen ültek a kormány rudján, nem biztos ez állítás, hihetőbb, hogy amaz összeggel mint tiszteletdíjjal jutalmazták az atheniek, kik ezen fölül πρόξενος-nak választották s ércszobrot emeltek neki.[74]) Hogy hazája szomorú sorsa mélyen hatott reája, az azon időben kelt dalaiból világlik ki.[75])

---

70) L. Eustath. c. 28 és Bergk fragm. 54.

71) Pyth. I, 75.

72) L. Polyb. IV, 31, 6. Tycho Mummsen: Pindaros, zur Geschichte des Dichters u. der Parteikämpfe seiner Zeit. Kiel. 1845.

73) Eust. c. 28; Isocrates περὶ ἀντιδοσ. 166; Aeschines Epist. 4.

74) L. Aeschin. Ep. 4.

75) V. ö. Bergk Fragm. 179: ὦ ταλαίπωροι Θῆβαι, és a VII isthmiai óda kezdetét.

Pindár jellemének fővonása azonban a mély vallásosság, párosulva a legtisztább erkölcs érzetével; ez vörös fonalkint huzódik keresztül költeményein és tettein. „Már Philyra fia Chiron — így ír a VII pythiai ódában, 21 s k. v. — Achillesnek szivére kötötte

μάλιστα μὲν Κρονίδαν,
βαρυόπαν στεροπᾶν κεραυνῶν τε πρύτανιν
θεῶν σέβεσθαι. [76]

Az istenek tisztelete az ember első kötelme,[77] mert tőlük függ léte, mindene; nélkülök „egynapi lény, árnyékálom vagyunk,

ἐπάμεροι·
σκιᾶς ὄναρ ἄνθρωπος· ἀλλ᾽ ὅταν αἴγλα διόσδοτος ἔλθῃ,
λαμπρὸν φέγγος ἔπεστιν ἀνδρῶν."

Az isten hatalma határtalan; ő meghaladja röptében a sast, s a delphint a tengerben;[78] az istenek mindent tudnak: Helios a tengerfőveny szemeit, a kikelet virágainak számát, ő tudja a jövendőt s multat;[79] csalódik, ki azt véli, hogy az istent meg lehet csalni.[80] Csak az istenek tisztelete, az erény és igazság utja vezet célhoz;[81] ki az erényt követi, ragyogó ösvényen halad,[82] ki az igaz uton jár, azt a szerencse kiséri.[83] Ragyogó színekkel ecseteli az igazak jutalmát a túlvilágon: „Kik háromszor itt és ott (a lélekvándorlást az orphicusok tanították, s Pindár is hisz benne) minden igaztalantól tisztán tartva lelküket futják meg pályájukat, azok Zeus utján jutnak Kronos várába, hol oceáni szellők lengik körül a boldogok szigeteit; aranyból

---

76) „Tiszteld mindenek fölött Kronos fiát, a villámok s menykövek messzelátó urát."

77) Pyth. V, 25.

78) Pyth. II, 49.

79) Pyth. IX, 44 ss.

80) Ol. I, 64.

81) Ol. IX, 37.

82) Ol. VI, 72.

83) Pyth. V, 14.

fakadnak virágok, száraz felől sugár fákon ezek, másokat víz táplál, — azokból fonnak koszorúkat karjaik s halántékaik körül" stb.[84]) — A gonoszt, a rágalmazót azonban eléri a megérdemlett büntetés,[85]) ha e földön nem — a tulvilágon;[86]) szerencsétlenség itt üldözheti az embert, de a ki nem csügged, hanem bátran kitart, az győzedelmeskedik rajta;[87]) a szerencsében viszont mértéket kell tartani, mert, ha emberi irigységtől, mely kisérni szokta amazt,[88]) nincs is mit félni, hisz „*κρέσσων γὰρ οἰκτιρμοῦ φθόνος*" (jobb irigyeltetni, mint szánatni), [89]) az istenek a fenhéjázót rettentően megbüntetik, mint azt Asclepias sorsa, ki nem elégedett meg betegeket gyógyító erejével, hanem a sors utjába vágva halottakat támasztott életre, intő példakép bizonyítja; [90]) az istenek sujtó keze éri utól a hálátlant is.[91]) Legfényesb jutalma azoknak, kik e földön erényt, igazságot gyakoroltak, az, hogy haláluk után herosokká, félistenekké lesznek; ezek dicsőségét a legkiesb színben zengi a költő lántja, majd minden győzelmi dalban egy heros tetteit magasztalja, s utánzásukra bátorítja, ösztönzi az embereket, különösen a fejdelmeket, — mert e dísz érheti a tökéletes embert a mostani korban is; Battos herossá lőn,[92]) félistenekkint tiszteltettek holtuk után Hiero, Gelo s m.

De nemcsak szóval, tettben is nyilatkozott vallásossága Pindárnak, ki az istenek megjelenésében hitt, s maga is látta álmában Demetert, ki szemére veté, hogy ő az egyedüli az istenek közt, kit dalban még nem dicsőített, mire a „*Πότνια θεςμοφόρε χρυσανίου*" kezdetü hymnust költötte;[93]) Pant pedig a Cithaeronon halották Pindár egy paeanját énekelni; hálából írt az isten

---

[84]) Ol. II, 68 ss.
[85]) Ol. I, 53.
[86]) Ol. II, 59 s.
[87]) Ol. XII, 10 s.
[88]) Ol. VII, 20.
[89]) Pyth. I, 85.
[90]) Pyth. III, 55.
[91]) L. Ixion megfenyítését Pyth. II, 24.
[92]) Pyth. V, 88.
[93]) L. Eustath. prol. c. 27.

tiszteletére egy hymnust, melynek kezdete: „Πάν, Πάν, Ἀρκαδίας μεδέων καὶ σεμνῶν ἀδύτων φύλαξ; [94]) mindkét istennek laka előtt oltárt emelt; ezen kivül számtalan ajándokot áldozott föl az isteneknek különösen Apollonak Delphiben, Jupiternek Olympiában s e.

Az istenek kiváló kegye kiséré egész életében. Neje Magaclea (a Vita vrat. szerint, — a Γένος Τιμοξείνη-nek nevezi) Lysitheus leánya volt. Gyermekei közül fiát Daïphantust már említettük, ezen kivül volt két leánya: Protomache és Eumetis, kik őszinte gyermeki szeretettel ragaszkodtak hozzá, az agg atyának utazásaiban kisérői voltak, s midőn kivánsága szerint[95]) szelid, csendes halállal mult ki Argosban 80 éves korában,[96]) tehát a 84 Ol. 3-ik évében v. 441-ben K. e., a kegyelet végső szolgálatában részesíték, megkönyezék s tetemeit visszaszállíták a szülő földre:

ἦ μάλα Πρωτομάχη τε καὶ Εὔμητις λιγύφωνοι
ἔκλαυσαν, πινυταὶ Πινδαρίου θύγατρες,
Ἄργοθεν ἦμος ἵκοντο κομίζουσ' ἔνδοθι κρωσσοῦ
λείψαν' ἀπὸ ξείνης ἀθρόα πυρκαϊῆς. [97])

A költő tisztelete általános volt Görögországban, s hogy emléke is szentnek tartatott az utódok által, azt bizonyítja a hagyomány, mely szerint Nagy Sándor [98]) hamuvá égetvén a lázongó Thebaet, egyedül a költő szülőházát kimélte meg, e szavakat iratván reája: „Πινδάρου τοῦ μουσοποιοῦ τὰν στεγὰν μὴ καίετε.“ [99])Hogy Pausanias hasonló kegyelettel viseltetett iránta,[100]) az lehetséges, de a történelem mitsem tud arról, hogy a lacedaemoniak Thebaet fölégették volna.

---

[94]) L. Eustath. prol. c. 27.

[95]) L. Eustath. c. 29, 1 s.

[96]) A Γένος utolsó két verse így hangzik:

τοῖος ἐὼν καὶ τόσσα παθὼν καὶ τόσσα τελέσσας
κάτθανεν, ὀγδώκοντα τελειομένων ἐνιαυτῶν.

[97]) E két distichon fejezi be a Vita Vratislaviensist.

[98]) L. Arrian Anabas. I, 9 extr.

[99]) L. Thomas Mag. 25; Suid. 17.

[100]) Mint Eust. c. 28 és a Vita Vratisl. állítják.

Kora megértette s nagyrabecsülte Pindár költeményeit, s több dala valószinüleg halála után is előadatott, de a dalköltészet legragyogóbb csillaga egyszersmind utolsó volt, mert az őt követők bágyadt fénye amannak ragyogó világa mellett elenyészett. De sőt a költészet maga a drámában tökélye felé közeledvén, a dalköltészet s vele Pindár költeményei is a nyilvános életből lassankint kiszorultak, főleg midőn a költő nézetei nem egyeztek meg többé a görög cultura élén álló nép modern politikai gyakorlatával,[101]) — s o l v a s ó k kezére maradtak, főként a tudomány és művészet minden ágát ápoló Athenben.

De ebből épen nem lehet azt következtetni, még kevésbbé bebizonyítani, hogy műveinek egy teljes gyüjteménye s felosztása forgott volna ott közkézen, mit több ujabbkori tudós állít.[102]) Tudjuk, hogy az atticai törvények gyüjtettek s az enyészet ellen megvédettek, hogy Pisistratus eszközlé a homeri költemények összegyüjtetését, — lehetséges, sőt valószínű, hogy pindári költemények nemcsak egyenkint, hanem nagyobb számban is voltak Athenben elterjedve, de hogy teljes gyüjtemény létezett volna, hogy a költemények felosztása, a szöveg hiteles megállapítása, mint ez névleg az utóbbira nézve Homérral s Lycurg törvényjavaslata nyomán a három tragikus darabjaival történt,[103]) eszközöltetett volna, azt, eltekintve a külső nehézségektől, eltekintve attól, hogy sehol erre vonatkozó bizonyítékot nem találunk, már csak azért is tagadnunk lehet, mert Pindár boeot költő volt. Különben is az alexandrinusok előtt élt görög, névleg atheni irók (p. Plato) idézeteiben Pindárból mindig csak a költő neve említtetik az idézet mellett, a költeményfaj vagy a könyv száma soha, mit, ha teljes és faj s szám szerint felosztott gyüjtemény létezet volna, aligha elmulasztottak volna.

Mindamellett azonban történt változtatás Pindár költeményein Athenben, külső bár, de mégis fontos és pedig fájda-

---

101) Pindár élte delén túl nem fordult meg többé Athenben, mivel ez az előtte kedves Aeginát, hol a hős őskor utolsó ép maradványai laktak, leigázta volt.

102) L. B e r g k Poëtae lyr. gr. I p. 284.

103) L. P l u t a r c h Vita Lycurgi; S o m m e r b r o d t Rhein. Mus. XIX, 130.

lom, hátrányosan fontos. A 94-ik Olympias 4-ik évében ugyanis megszüntettetett a régi irmodor[104]) s általános érvényre emelkedett az ioni, ez átirás alkalmával a gyakori olvasás után is nem ritkán értelmetlen vagy legalább nehézkes nyelvezet, párosulva a különböző dialectus sajátságaival zavarólag hatott az átiróra s tömérdek hibákat szült.[105])

Valamint Homér s a legtöbb régi görög iró müveinek, úgy Pindár költeményeinek rendezése is az alexandrinusoktól származik; Pindár a legelsö költők közé tartozott,[106]) kikre munkásságukat kiterjeszték, mely gyüjtésben, a szöveg megállapításában, magyarázásban és fölosztásban állott. Az alexandriai tudósok két coryphaeusa, byzanci Aristophanes és Aristarchus vállalák magukra e munkát.

A gyüjtés könnyen eszközöltetett; némely költemény az eredeti alakban kőbe vésve létezett még, p. Jupiter Ammon templomában,[107]) nagy számban megvoltak még a régi kéziratok — ἐδάφια, — melyeknek segítségével a szöveg is megállapíttatott. Már Zenodot kezdett e munkába, melyet Aristophanes annyi elmeéllel mint kitartással létesített; Aristarchus is foglalkozott a szövegcriticával, — mennyi és mily része volt mindeniknek, azt meghatározni többé nem lehet. Annyit tudunk, hogy a rendelkezésökre álló kéziratok már sok helyütt el voltak ferdítve, úgy hogy néhol épen nem tudtak eligazodni, mit azután egész őszintén be is vallottak. Különben az általuk megállapított szöveg kánonnak tartatott, úgy hogy a kik költeményeket másoltattak, javítás s mintegy hitelesítés végett Alexandriába küldötték.

---

104) Mely szerint p. ε = ε, ει, η; ο = ο, οι, ω stb.

105) Már az alexandrinusok figyelembe vették e körülményt, (innen az „ἐν ἀρχαίᾳ σημασίᾳ“ jegyzet oly helyeken, hol nem boldogultak, p. Nem. I, 24; Ol. I, 3 stb.) az ujabb időben pedig Bergk az eredeti szöveg megállapíthatására mindenütt visszaállítá a régi irmodort, s ez által nem egy conjecturát tett fölöslegessé, nem egy corruptusnak tartott helyet derített föl.

106) A könyvtár tudvalevőleg a 124-ik Ol. 4-ik évében = 282-ikben K. e. nyittatott meg.

107) L. Pausan. IX, 16, 1.

A költemények magyarázásával, mely különösen Pindárnál a legszükségesebb, de egyszersmind legnehezebb feladat volt, már a sophisták és socraticusok foglalkoztak, de teljes és minden tekintetben kielégítő munkát e téren is csak az alexandrinusok, Aristophanes és Aristarch nyujtottak. A magyarázat nemcsak a szöveg alakjára és tartalmára, hanem az előadásra: zenére és táncra is kiterjedt, — tehát nyelvészet és művészet tekintetében tökéletes volt. Ezen magyarázat szolgált alapul minden többi nagyszámú magyarázónak, kik magukat Aristophaneusoknak vagy Aristarchousoknak nevezték, s a legkésőbbi időkig vagy amazok munkájából kivonatokat készítettek vagy az ő szellemükben magyaráztak. Minket csak Didymus, kiről már fönebb emlékeztünk, érdekel, ki Augustus korában élt és 3000-re menő munkái között Pindár költeményeihez írt magyarázatot is hagyott hátra, mely azért bírt nagy becscsel, mert Aristophanes és Aristarchból volt merítve, kiknek tudományos jegyzetei a könyvtár elpusztulásával elvesztek; Didymus munkája is elenyészett, de a következő magyarázóknak mind ez szolgált alapul, úgy hogy ha közvetlenül nem, közvetve mégis sok becses jegyzete maradt meg ama kiváló két könyvtárnoknak.

A felosztásnál is irányadók voltak az alexandriaiak. Forrásaink közül a Vita Vratislaviensis és Suidas két, egyes részletekben egymásból elütő felosztást mutatnak. Az előbbinek szerzője ismeretlen; Leutsch a felosztást cyrenei Callimachusnak tulajdonítja, ki a 120—140-ik Olympias közti időben virágzott, és „*Πίνακες τῶν ἐν πάσῃ παιδείᾳ διαλαμψάντων καὶ ὧν συνέγραψαν*“ című munkájában 120 könyvben[108]) az írókat s azok munkáit sorolja elő, följegyezve a mű tartalmát, sorainak számát s a kezdősor szövegét. Pindár 17 könyvben volt foglalva. E felosztást azonban Bergk (l. f.) már az atheniektől eszközöltnek tartja. Az utóbbi fölosztás, szinte 17 könyvbe foglalva Pindár költeményeit, Aristophanestől származik és általános elfogadtatásban részesült; e szerint írt Pindár: *προσόδια, παρθένια, ἐνθρο-*

---

[108]) L. Suidast e név alatt.

νισμούς, Βακχικά, δαφνηφορικά, παιᾶνας, ὑπορχήματα, ὕμνους, διθυράμβους, σκολία, ἐγκώμια, θρήνους, δράματα τραγικά,[109]) és győzelmi dalokat *v. ἐπινίκια* négy könyvben.

Azon nagy csapás után, mely a tudományt az alexandriai könyvtár elégése által Caesar alatt érte, melynél annyi jeles teremtménye a görög lángésznek nyomtalanúl elengészett, a pindári költemények itészete is bizonytalan lett, mert alapja, a hiteles szöveg elveszett. Pindár mindamellett olvastatott, s tudósok s költők előtt ismert volt. Didymuson s forrásainkon kivül Athenaeus (a III században) gyakran idéz belőle;[110]) Nazianzi Gergely (360 körül) sok helyt vonatkozik reá. A byzanci korszakban is míveltetett; így különösen a Tzetzes testvérek, Eustathius kortársai által (a XII században); a XIV és XV században Theodulos (Thomas Magister), Moschopulos és Demetrios Triklinios foglalkoztak szövegbirálással — bár minden tudományos érték nélkül.

Legelterjedtebb volt a győzelmi dalokat tartalmozó négy könyv, melyek *περίοδος*-t képeztek,[111]) mivel ezek, mint Eustath mondja, emberibbek, és sem oly áradozók sem annyira érthetetlenek, mint a többiek.[112])

E periodus maradt fön számunkra nagyszámu kéziratban, többé kevésbbé teljesen,[113]) melyek közül legjelentékenyebbek:

V a t i c a n u s B, nem egészen jó szöveggel, de teljes (a XIII századból);

P a r i s i n u s C, szinte teljes, de sok helyt interpolálva, különben elég jó;

---

[109]) Ezekről semmi közelebb tudomásunk nincs, s így nem is tudjuk, mit értsünk a gyanus cím alatt, mely a tudósoknak mindennemű sejtelmekre szolgáltatott alkalmat; annyit határozottan lehet állítani, hogy az atheni tragicusok modorában írt tragoediákat, bár ezek kelete Pindár korába esik, nem szabad értenünk.

[110]) L. L e u t s c h a Götting. Gelehrt.-Anzeiger-ben 1855, n. 27.

[111]) V. ö. T h o m a s M a g i s t e r életleirását.

[112]) „Οἳ καὶ περιάγονται μάλιστα διὰ τὸ ἀνθρωπικώτεροι εἶναι καὶ ὀλιγόμυθοι καὶ μηδὲ πάνυ ἔχειν ἀσαφῶς κατά γε τὰ ἄλλα" E u s t. c. 34.

[113]) A kéziratok száma meghaladja a másfél százat. L. a kimutatást Tycho M o m m s o n kiadásában.

Ambrosianus A, az első 12 olympiai dalt tartalmazza, jó;
Parisinus A, tartalmazza a ol. pyth. és részben a nemeai énekeket, szövege a legjobb;
Vindobonensis (a XIII v. XIV századból) Caesareus A, az ol. pyth. és részben a nemeai ódákat jó szöveggel tartalmazza;
Gottingensis, tartalma: Olymp. Pythion. I—III; nagyrabecsültetik, (de alig kibetüzhető);
Palatinus C, papirkézirat, mely az Ol. és pyth. dalokat tartalmazza jól megőrzött állapotban.[114])

A fölebb említett bizonytalanságnak, mely a szövegre nézve beállott, bizonyságai e kéziratok mind, melyek nemcsak egy közös kútfőből nem eredtek, de sőt a törekvéssel, mely őket családokká akarja csoportosítani, dacolnak, s többnemű, egymástól különbözött eredetre vezetnek. E hagyomány különben a szöveget meglehetős tisztaságban és nagyobb hibáktól menten nyujtja; a hol pedig ilyek találkoznak, Pindár nyelvezete, különösen pedig a versmérték azonnal kitüntetik; ugyane két sajátság őrzé meg a szöveget interpolatiok és glossemáktól, melyek, ha előfordulnak, önmagukat árulják el.

Becses adalékot Pindár magyarázatához szolgáltatnak a scholionok, melyek két részre oszlanak, u. m.

1) scholia vetera;[115]) ezek Didymus és egy tudós ellenfele magyarázataiból vannak kivonva,[116]) keletük: a III vagy IV század; különösen annyiban becsesek, a mennyiben sok helyt Aristophanesre és Aristarchra mennek vissza. Hephaestionra, a II században (k. u.) élt grammaticus és metricus iróra[117]) is többször vonatkoznak;

2) scholia recentia, amazok átdolgozása byzanciak

---

114) L. a collatiot Kayser „Lectiones Pindaricae.“ Heidelberg 1870.

115) Ezek állanak α) a Vaticanus B-ből (Böckh által és az ed. princepsben) kiadott scholia vulgaria-ból, és β) a scholia vratislaviensi-a-ból (csak az Olympionicákra vonatkozókat l. Böckhnél); e scholionok eredetijét az Ambrosianus A. tartalmazza.

116) Az isthm. ódákra vonatkozó scholionokban gyakran előfordul e két mondat: Δίδυμός φησι — és ὁ δὲ ἕτερός φησι.

117) L. Suidast. Töle van a meglevő „Ἐγχειρίδιον περὶ μέτρων καὶ ποιημάτων“ (talán nem teljesen).

által a XI századból; terjednek az olympiai ódákra és néhány pythiaira.

Megemlítendők még a scholia metrica, melyek még kellőleg megvizsgálva s felhasználva nincsenek; nehezek, mert nincs kellő tudomásunk az ókor metricájáról, és mert sok helyen részben roncsolvák, részben elferdítvék. Egy részük a byzanci korból való, másik a IV századból; alapúl Hephaestion versmértana szolgált, ki ismét Aristophanes és Aristarchból merített;[118]) továbbá az u. n. paraphrases, prózába átirása a költeményeknek (a II—IV századból) kevésbbé képzett olvasók számára, kik az alak és néhol a tartalom nehézségeivel az eredetiben alig tudtak volna megmérkőzni. Ily prózai átdolgozás létezett az Iliasból is.[119]) Böckh Pindar paraphrasisát a scholia vetera egy részének tartotta.[120]) Végül ha felemlítjük a csekély becsű glossákat, s ittott elszórt jegyzeteket az Etimologicum Magnum-ban, Suidas és Hesychiusnál, körülbelül elsoroltuk mindazt, miben Pindár költeményeire vonatkozó magyarázat vagy megjegyzés találtatik.

Az ujabbkori kiadások közül a jelentékenyebbek következők:

Editio princeps: Pindari, Callimachi etc. Venetiae apud Aldum 1513.

Pindarus c. commentario Erasmi Schmidii, Viteb. 1616.

Pind. c. lect. var. et interpret. lat. cur. C. G. Heyne, Gottingae, 1773 (iterum 1797—1799. 1817).

Pind. recens. annot. crit. Schol. commentarium perpet. et ind. adjecit A. Boeckh. 1811—22. 4 r.

Pind. comm. perp. illustr. L. Dissen. Gothae. 1830. (Edit. II cur. Schneidewin. 1847—52).

Pind. carmin. rec., integram script. div. subj., annot. crit. add. C. J. T. Mommsen. Berolini. 1867.

Poetae lyrici Graeci. Tom. I. Pindarus. Th. Bergk. Editio 3-a 1866.

Dr. Hóman Ottó.

---

118) L. Böckh kiadását.

119) L. Bekker kiadását.

120) „'O δὲ γνοὺς"-szal kezdődnek. L. Bergk a Philologusban XVI p. 598.

Jegyzetek

Curtius György előadásaiból az összehasonlító görög nyelvtan köréből. *)

Curtius a nyelvtényeket részint a görög nyelvből magából a régi görög dialectusok segítségével, részint a szanszkrit vagy az indogermán ősnyelvből magyarázza ki. Négy korszakot különböztet meg, melyekben az indogermán nyelvcsoport egyes családjai magukat individualisálták, u. m.

I) az indogermán korszakot, az egység vagy közösség korszakát, melyben alakrendszer a lényeges nyelvtüneményekben már fölismerhető;

II) az európai korszakot, midőn az indusok és régi persák már szorosabb egészet képeztek. Az elnevezés proleptice, nem pedig úgy értendő, mintha Európa már akkorában szükségkép hazája lett volna a nyugatindogermán nyelveknek; V. Ö. Fick Adolf: Wörterbuch der indogerm. Sprachen, Götting. 1870, hol főleg az európai nyelvek tárgyaltatnak; Curtius: Über die Spaltung des A-Lautes (Monatsbericht der sächs. Gesellschaft der Wissenschaft. 1864);

III) a graeco-itáliai korszakot, melyben görögök és latinok képeztek szorosabb egészet;

IV) a panhellen korszakot, midőn a görögök már önálló, egységes egészet képeztek. Innen kezdődik a görög nyelv történeti, — emlékek által felderített kora, mely ismét három szakaszra oszlik:

---

*) Dr. Télfy Iván egyetemi tanár és e. i. bölcsészkari dekán úr szivességéből közöljük e jegyzeteket a m. kormány költségén Lipcsében tartózkodó pályatársunknak, Straub Józsefnek a jelen iskolai év első és második haváról hozzá beküldött jelentéséből. *Hóman O.*

1) a dialectusokra való elválás,

2) a virágzó atticai irodalmi nyelv,

3) a görög köznyelv — ἡ κοινὴ διάλεκτος, — vagy Curtius szerint a hanyatlás korszakára.

1) A dialectusokra való elválás korszakát illetőleg Strabo négységet állított föl: ἡ Αἰολίς, ἡ Δωρίς, ἡ Ἰάς és ἡ Ἀττίς-t, pontusi Heraclides a hármas szám mellett állapodott meg. A dialectologiára a döntő érveket a feliratok szolgáltatják, kevésbbé a régi grammaticusok, minthogy ezek csak az irodalmi nyelvet vevék tekintetbe, a nyelvtényeket csak logikai kategoriák szerint törekvének kimagyarázai, s a dialectusokat csak elferdítéseknek tarták. V. ö. Böckh: Corp. Inscriptt. grr; Giese: Über den aeol. Dialekt, Berlin. 1857; Ahrens: De dialectis graecis; Curtius: Zur gr. Dialektologie (Götting. Gel. Anzeiger. 1862).

A) Az aeol dialectus feloszlik:

a) a thessálira; fősajátsága, hogy az ο-hang gyakran ου által fejeztetik ki; a dat. sing. ου-ra végződik, a gen. ellenben οι-ra;

b) a boeotra; (L. Keil K. Sylloge inscriptt. boeot. Lipsiae. 1847.) e dialectusban ου helyettesíti az υ-t, p. τού = σύ; a Ϝ (digamma) igen elterjedt volt, mi miatt „gamma aeolicum"-nak nevezteték, p. Ϝίκατι Ϝέτεα = εἴκοσι ἔτεα; a gen. αυ-ra végződik; η gyakran képviseli az αι-t, p. ἀρχῆος = ἀρχαῖος· más helyütt ismét ει áll az atticai η helyett, p. Ϝείρως = ἥρως, ezen ει későbben egészen ι-be ment át; sok szóban az atticai οι helyén υ áll (mintegy átmenetül az i hangra) p. Ϝύκια = οἰκία;

c) a lesbosira, mely ‚κατ' ἐξοχήν' aeol dialectus. L. Hitzel L: Zur Beurtheilung des aeol. Dial. Leipz. 1852. — Fősajátságai: a barynismus vagyis ellenszenv az oxytonismus ellen, a psylosis, tulnyomó alkalmazása a spiritus lenisnek, és a kettőzés különösen a folyékony és orrhanguaknál, p. ἔμμι (= εἰμί), κέννος (= κενεός), mely az ős κενϳος-ból származott; ϳ-ről a régi grammaticusok mitsem tudnak, de nyomai megmaradtak, és szánszkrit gyökökkel bebizonyítható: „ἔστελλα, att: ἔστειλα ἔστελϳa-ból, φθέρρω, att: φθείρω φθέρϳω-ból. Továbbá

az att. ζ helyén áll σδ (holott ζ épen δσ--ből lett). V. ö. Blass: Über die Aussprache des Gr. (Naumburg. Gymn.-Progr.);

d) az arcadi dialectusra, melyet Ahrens nem sorol az aeolhoz és pseuaeolnak nevez. Hogy ide tartozik, azt mutatja a tegeai fölirat. L. Bergk commentatio de titulo Arcadico. Hal. 1862; Curtius: Studien über gr. u. lat. Grammatik II köt. de dial. Arcadica. Az οσιοι végzetü számnevek itt ασιοι-ra végződnek, ἐξ itt ἐς stb.

e) a cyprusira. L. Schmidt M. in Kuhns Zeitschrift etc. IX Bd. ἆρα itt ἐρ, ἐν itt ἰν, βώλομαι = att. βούλομαι, δι helyén áll ζ p. Κόρζα = att. Καρδία.

Valószínüleg ide sorolandó az elisi dialectus; περὶ alakja itt παρ; az augmentum α p. ἄδειρα = ἔδειρα Hesychiusnál.

Általában a legrégibb alakok az aeol dialectusban észlelhetők, az igék többnyire μι-végüek p. φίλημι stb.

B) A dór dialectus. V. ö. Herod. I, 56. Ahrens két főrészre osztja, u. m. a szigoru és az enyhe dorismusra.

1-ször. A szigoru dorismus — τὸ ἀκρῶς Δώριον —; ebben meg kell különböztetni:

a) a crétai dialectust; itt az α túlsúlyt gyakorolt; különös a kettős ϑ használata p. ϑάλαϑϑα-ban, továbbá τ Τῆνα-ban e helyett Δῆνα v. Ζῆνα;

b) a tarenti és heracleai dialectust, mely utóbbira a tabulae Heracleenses szolgáltatnak példát, l. Inscrr. Gr. III, 5774. Találtatnak dat. pl. alakok ασι végzettel, p. πρασσόντασι;

c) a lakón dialectust, melyben az att. υ-t ου helyettesíti. Főképviselői Alkman, és Aristophanes Lysistrata c. darabjában. Az att. ϑ helyét pótolja σ, a vég-ς-t ρ (rhotacismus), p. σιόρ = ϑεός. Továbbá a szókon belül nem ritkán a σ felcseréltetik a spiritus asper által, p. Μῶἁ = att. Μοῦσα.

2-szor. Az enyhe dorismus — ἀνειμένη Δωρίς, Doris remissa. — Ide tartozik:

a) a dorismus Argosban, Messenében, Corinthban;

b) a dór dialectus Görögország éjszaki részében — Doris Septentrionalis. Ahr. — A Lokrok dialectusában birunk két föliratot, hol többek közt ἐν c. acc. fordul elő εἰς helyett;

c) a dorismus Siciliában; föhelyek voltak: Syracusae és Agrigent, képviselői az irodalomban: Epicharmus, Sophron és részben Theocrit. V. ö. Ahrens de dialecto Sicula.

Sok közös sajátság létezett az összes dór dialectusokban; így p. ἐς végzet az att. ἐν helyén, p. φαμές = att. φαμέν; a többes 3-ik szem. ντι p. φαντί = att. φασί; a jövő idő σιω v. σεω-val végződik; nevezetes pél. ἐλπίζω futuruma: ἐλπιξίω, aor: ἔλπιξα.

C) Az ioni dialectus. Ez egészben véve a legkevésbbé régi, a νεωτερισμός itt nagyon szembeötlő, úgy hogy inkább idői mint helyi különbségről lehet szó. Feloszlik:

a) ó-ionira v. epicusra. Középpontja e dialectusnak Chios (a homeridák iskolája), Homérnál keverten fordul elő ujabb alakokkal;

b) uj-ionira, melyet a jambographok használtak először, Archilochus, Simonides, Hipponax. Jellemzi e dialectust 1) hogy az aspiratio elmarad p ἀπ' οὗ = att. ἀφ' οὗ, 2) a κ betű a kérdő szókban, p. κῶς = att. πῶς, κότε = att. πότε. V. ö Curtius Studien I: quaestiones dialecti poëseos elegiacae. — Prózában ennek főképviselője Herodot. Mindkét ioni dialectusban közös az η, ει ου és τ iránti előszeretet.

2) Az atticai dialectus. Sokkal közelebb áll az ó-ionihoz mint az ujhoz, úgy hogy Aristarch ennek nyomán Homért atheninek tartá. A legtöbb grammaticus a) ἡ πρώτη Ἀττίς vagy régi és b) ἡ δευτέρα Ἀττίς vagy ujabb att. dialectust különböztet meg; némelyek szólnak közép-att. dialectusról is — οἱ μέσοι —. A régit képviselik: Solon, a tragicusok, Thucydides, az ujabbat: a szónokok és comicusok. Ha középsőről van szó, Platót, Lysiast, Xenophont kell értenünk. A különbség csekély: a régiben dívó σσ az ujban ττ, a régiben ρσ az az ujban ρρ, a nom. és acc. plur. az ευς végü főneveknél némelykor ῆς-nek hangzik, p. ἱππῆς az uj ἱππεῖς (ill. ἱππέας) helyett.

3) A görög köznyelv. Nagy Sándor óta nagyon elterjedvén a görög nyelv, többféle árnyalat keletkezett, mely azonban mind az atticai irodalmi nyelven alapult. A régibb alakokat mindinkább kerülék, s többrendbeli ujítást hoztak a nyelvbe; így az ω-végü igék annyira elszaporodtak, hogy

μι-végű már nem igen használtatott; oly alakok, mint ἀγαθότερος elterjedtek; Kappadociában kapott lábra az u. n. ταχεῖα γλῶσσα, mely szerint a hosszú és rövid hangzók közt nem tétetett a kiejtésnél különbség, s e szokás alkalmasint másutt is elterjedett. E mellett keletkeztek különbféle népdialectusok, melyek az atticai nyelv finom árnyalatait már nélkülözték, egyszóval hanyatlásnak indult a régi nyelv. V. ö. Mullach: Die Vulgärsprache, Berl. 1865 és Curtius birálatát Kuhn folyóiratában. — A következő népdialectusokat meg lehet különböztetni:

a) a macedont, mely azonban nem egy a régi macedon nyelvvel;

b) az elexandriait, melyben a két aor. felcserélve használtatott;

c) az egyptomit, az irodai nyelvet, mely hosszú szavai által tünt ki, p. δικαιοδότης az egyszerű δικαστής, κωμασία — κῶμος helyett;

d) a mindezektől elütő Ἑλληνισμός-t, a keleti görög nyelvet, melyet olyanok használtak, kik orientalis gondolatmenet mellett görögül beszéltek.

Áttérve a görög alphabetumra, alakra nézve kétféle volt, t. i. keleti és nyugati; ez utóbbbihoz a latin állott közel. Továbbá meg kell különböztetni régi, Euklides archon koráig használtat, és ujat, Joniából átszármazottat. A régi alphabetumban *E*-nek háromféle jelentése volt, állhatott ε, η és a nem sajátképi ει-ért (nem sajátképi p. az εἰ εἰμί-ben, mivel ἐσμί-ből származott); tehát δῆμος *ΔEMOΣ*-nak iratott, ἔδει *EΔE*-nek. *O* hasonlóképármat képviselt ο, ω és a nem sajátképi ου-t p. *BOΛE* = βουλή (ellenben *HOYTOΣ*, *TOYTOΣ*, mert itt tiszta az ου). *H* a régi alphabetumban a spiritus asper jele volt, χ és φ aspiraták ily alakban fordulnak elő: *KH*, *ΠΗ*. Két jel, ψ és ω egészen hiányzott. Ϙ (koppa) ο, ου és ϱ előtt a *K*-hang megjelölésére használtatott.

Az uj v. ioni alphabetumban H hehezetét mindinkább vesztvén az éta jelévé lett. Az alsó-itáliai dóroknál még egy ideig ily alakban fordul elő a spir. asper: ⊦, p. ⊦ο = ὁ. Idővel az ου is divatba jött. A görög betük neveiről l. Schmidt: Beiträge zur Geschichte der griech. Grammatik.

A görög hangzók kiejtésére vonatkozólag Curtius nézetei a következőkbe vonhatók össze.

η kiejtésére nézve egy Syriában talált feliraton 350-ből K. u. ἐκκλησία így van írva: ἐκλεσία. V. ö Wettstein: Ausgewählte gr. Inschriften auf Reisen gesammelt.

υ, melyet a rómaiak a régi időben *u*-val irtak, *u* és *i* közt hangozhatott, s mivel e hangot a rómaiak nem tudták utánozni, hozták be Cicero idejében az *y*-t az alphabetumba. Különben Quintilian írja, hogy a rómaiak a legkellemesb hangzatú betük hijában vannak.

ου minden ikerhangzók közt legelébb vált hosszú hangzóvá, de nem az által származott, hogy ο-hoz υ lépett volna. Boeotoknál ου állott óly szókban, melyeket Attikában υ-nal irtak, p. κούνες = att. κύνες (szanszkr. çunas).

Az iota ἀνεκφώνητον v. προσεγραμμένον-nal képzett diphthongok régi idő óta nem ejtettek ki kettőshangzóknak; a boeotok υ-t használtak ῳ és οι helyett, p. τῦ δάμυ = att. τῷ δήμῳ.

ει már a K. e. IV században felcseréltetett ι-vel, p. τιμή és τειμή egyiránt előfordul. L. Herodian „περὶ ὀρθογραφίας."

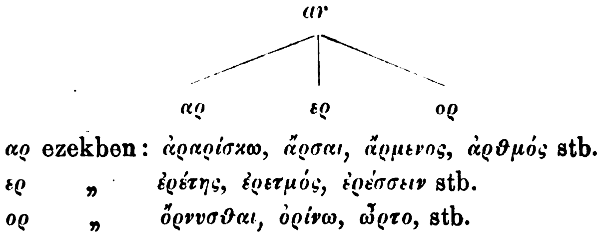
αι Curtius szerint a legjobb korban diphthong volt, mivel a crasisban (p. κἄν = καὶ ἐν, κἀγώ = καὶ ἐγώ) nem érvényesíti magát az e-hang, továbbá mivel a boeotokról mint feltünő jelenség említtetik, hogy náluk αι helyett η használtatott.

οι-nak Curtius csak a régi időre vindicálja a diphthongszerű kiejtést; Herodián idejében οι és υ már egyformán hangzottak; a feliratokon ἐποίησε mellett ἐπύησε is előfordul; az Etimologicum Magnumban azon szabály állíttatik föl (289, 11), hogy ξ előtt mindig υ-t kell írni, az egy „προίξ" szó kivételével (ez kül. = προΐξ.)

αυ, ευ, ηυ-t illetőleg azt tartja Curtius, hogy ha azok av v. af-nak stb. hangzanak, akkor nem hosszu szótagok. Ellenben ἀναπαυόμενος helyett ἀναπαϜόμενος és ἀναπαόμενος is találtatnak. V. ö. Curtius Studien etc. II K. 445 l.

A magánhangzók rendszerére térve át Curtius böven tárgyalta az *A*-hangnak, mely leginkább a szanszkritban praevalidal, a görög és latinban *E* és *O*-hanggá átváltozását. V. ö. Curtius: Über die Spaltg. des A-Lautes (Berichte der

sächs. Ges. d. Wiss. 1864). P. *ar* gyök a görögben így hasadt szét:

αρ ezekben: *ἀραρίσκω, ἄρσαι, ἄρμενος, ἀρθμός* stb.
ερ „ *ἐρέτης, ἐρετμός, ἐρέσσειν* stb.
ορ „ *ὄρνυσθαι, ὀρίνω, ὦρτο,* stb.

Némely szóalakok majd az *a*, majd az *e* és *o* hangot tüntetik elő, b. *δ έ ρ κεσθαι, δέδ ο ρ κα,* (pf), *ἔδ ρ α κον* (aor)'; *τ ρ έ φειν, ἔτ ρ α φον, τέτ ρ ο φα* stb. (H. ö. a német ‚Ablaut'-ot.)

A mássalhangzók rendszerének tárgyalásánál tünt ki, hogy Curtius az aspiraták jeleit illetőleg Ritschlétől eltérő nézeten van; míg t. i. ez a jeleket a semiticus alphabetből átvetteknek állítja, Curtius azt tanítja, hogy régenten így irattak *ΚΗ, ΠΗ, ΤΗ.* Evvel megegyező a kiejtési mód, mely szerint nem pusztán spiransokként hangzottak, hanem mint a kemény mássalhangzók, követve a hehezet által, tehát aspirata = tenuis + aspirata. V. ö. Dionys. Halicarn. c. 14. Bizonyságul szolgál, hogy *χαλκός* gyakran így találtatik irva: *χαλχός*, *'Αχαῖος* helyett *'Ακαῖος* fordul elő, *βάθρα* helyett *βάτθρα.*

Érdekesek Curtius fejtegetései az elavult *F* (digamma) és az elhangzott *j* spiransokról.

A görög grammaticusok a digammát tévesen tartották aeol hangzónak, — közös volt az valamennyi dialectussal. Hogy az ioni dialectusban megvolt, azt bizonyítja *'Ελέα* (l. Velea) város nevének régi alakja: *'Υέλη*, mely etymologice is tökéletesen helyes, mert Strabo szerint (l. VI, 289) a város nevét a mocsároktól (*ἕλος*) nyerte, melyek környezték. Homérnál világosan fölleljük a digamma nyomait. A régieknek erről sejtelmök sem volt; Bentley Rikhárd első jegyzé föl magának azon szókat, melyekben véleménye szerint digamma előfordult. V. ö. Hoffmann: Quaestiones Homericae, Klausthal. 1842 és 1848. Becker E. Homér kiadásában (Bonn, 1858) a szövegbe is felvette a digammát, mindössze valami 80 szónál; Curtius csak harminc nehánynak vindicálja a digammát. V. ö.

Leskien, rationem, quam Becker secutus est in instituendo digammate. Lipsiae. 1868.

Források a digammára nézve első sorban a föliratok, bár ezekben sok graphicus hiba találtatik (p. a régi locrisi feliraton olvasható *Fὀτι*). A grammaticusok is tartalmaznak egyet mást, de többnyire téves fogalomra mutatót (p. Hal. Dénes azon állítása, hogy *Fανήρ* dór alak, alaptalan), egyedül Hesychius képez kivételt, kinek lexicona jó forrásokra támaszkodik. Hesychius elég sajátságosan, sohasem használja a *F* jelet, hanem vagy *β* vagy *γ* által írja körül.

Legtovább tartotta magát a digamma a szók kezdetén. Az aeol lyricusok kézirataiban olvassuk e szót *Fέσπερος*. A szók közepén sokkal gyérebben fordul elő; feliratokban találjuk e szót: *κλέFος* (szanszkr. çravas), a boeotoknál *ῥαψάFυδος*-t, mi egyértelmű *ῥαψῳδός* — szal. Homérnál bennhangzó digammának nincs biztos nyoma: Meyer Leo véleménye, hogy *ναῦς* genitivusa Homérnál *νηFος*-nak hangzott volna, hypothesis.

A digamma gyakran átváltozik *β*-vá, mi azonban megkülönböztetendő a fenérintett graphicus tüneménytől. Hagyományozva van a lesbosi aeol alak *βρήτωρ*, melyben, hogy előbb *F* volt, azt mutatja az elisi *Fράτρα*; a homéri *νεβρός* valószínűleg nem egyéb, mint *νεαρός*, *νεFαρός*. Hasonló példák: *βρέχειν* (*Fρέχειν* ből) rigare (vrigare) mellett (szanszkr. varsh, esni); *βρόχος* (góth vrugjô) a lat. laqueus (vlaqueus-ból) mellett; az aeol *βράκος* (*Fράκος*-ból) = *ῥάκος*, *βρυτίς* (*Fρυτίς*-ből) = *ῥυτίς*, ránc; *βρυτήρ* (*Fρυτήρ*-ből) = *ῥυτήρ*, szíj stb. *O* előtt is gyakran átment *β*-ba; így a régibb corcyrai feliraton olvasható: *OPΣOΣ* (*Σ* másik jele a digammának), a későbbin: *OPBOΣ*.

Néha vocalisálva van a digamma *υ*-ná, bár ez szók elején ritkán történik. Hesychius őrízte meg e szót *ὕλη* *Fίλη* helyett (*Fελ* gyökből), ugyancsak nála ily alakban is előfordul: *βείλη*. Gyakoribb e tünemény a szók bensejében: *εἱλύω* = lat. volvo; különösen aeol alakokban, p. *αὔηρ* (*ἄFηρ*-ból) = *ἀήρ*; így *αὔως* *ἄFως*-ból, *ναῦος* *νᾶFος*-ból; *φαῦος* *φαFος*-ból stb. Ilynemű a homéri *εὔαδεν* szóban az *υ* (*ἔFαδεν*); Hesiodnál Erga 666 fordul elő: *καυάξαις* — *καταFάξαις*. Ide számítandó a homéri imper. *οὖλε* (=

lat. salve), melynek eredetileg valószinüleg ὄλϝε alak felelt meg. (Ugyane tőtől származott: ὁλοός = salvus.)

Némelykor ο által képviseltetik a digamma; így p. latin tulajdonneveknél: Valerius Ὀαλέριος-nak iratik. Ἄξος (Ϝάξος-ból) cretai város neve gyakran így van írva: Ὄαξος, lakói feliratokban Ϝάξιοι-nak neveztetnek. Οἰλεύς nem más, mint Ϝιλεύς (ἴλη — csapat —). Alkmannál fordul elő ezen alak ‚δοάν' = δήν, minek eredeti alakjául δϜάν-t kell tekintenünk; bizonyítja ezt azon körülmény, hogy Homérnál δήν positiot eszközöl.

Gyakran a digammával kezdődő szóknál Ϝ előtt Ε hangzott (ez Ε tehát nem a Ϝ-ból lett!); p. ἐ[Ϝ]έρση [Ϝ]έρση mellett, [Ϝ]έδνα mellett ἕ[Ϝ]εδνα, [Ϝ]έργειν mellett ἐ[Ϝ]έργειν stb.

Digamma gyakran spiritus asper v. sp. lenisbe ment át anélkül, hogy biztos szabályt lehetne fölállítani, mikor melyikbe; p. οἶκος (Ϝοῖκος), ἔπος (Ϝέπος), ἦθος (Ϝῆθος), — ἁνδάνειν (Ϝανδάνειν), ἱδρώς (Ϝιδρώς), ἑστία (Ϝεστία) stb.

Mely szók birtak Homérnál digammával, az leginkább kitetszik a hiatus illicitusból. Nem minden hiatusból lehet digammára következtetni. (Ide tartozik a harmadik láb női, és a 4-ik láb bucoli metszete. V. ö. Becker kiadását, és Leskien emlitett munk.)

Homér után is volt használatban a digamma, igy — bár nem egyenlő mértékben — a homéri hymnusokban. V. ö. Windisch: de hymnis Homericis. Lips. 1867. Pindárnál a hiatus mutat a digammára. V. ö. Boeckh Pindar I, 2 p 309. Sőt még a tragicusoknál is találkoznak legalább a digamma utanhatásának egyes nyomai.

A mi a J elhangzott spiranst illeti, az egy görög dialectusban sincs irásjel által képviselve. A görög grammaticusok e hangzóról semmi tudomással sem birtak. A j utánhatása kiderítésére tanulságos példát nyujt az att. κενός, mely Homernál κενεός és κεινός alakokban fordul elő, az aeol dialectusban κέννος. Ha alapalaknak κενjος-t fogadjuk el a dialectusbeli alakok világosak lesznek: az egyik homéri alakban vocalisáltatott a j ε-ná, a másikban helyet cserélt és a rokon ι magánhangzóba ment át, az aeolban assimilálódott az előtteálló mássalhangzóval, a szánszkritban çûnyas (j a szanszkritban

y-nal jelöltetik), mely az indogermán kvanyas-ra vezet vissza.

Nyomai az elhangzott jotának a főbb pontokban ezek:

1) a kezdetbeli görög ζ, mely δσ-ből keletkezett; a latin legtöbb esetben megtartotta az ős *j*-t. Oly alakoknál tehát, hol a kezdetbeli ζ latin *j*-nek felel meg, bizton következtethetünk görög-latin *j*-ra; p. ζυγόν = jugum, szanszkr. yugám; ζευγνύναι = lat. jungere, sz. yug; Ζεύς = Jupiter, sz. dyâus — az ég — stb.

2) A régi *j* helyére a görögben gyakran spiritus asper lépett; így ὅς = szan. yas, ἥ = sz. yâ, ὅ = sz. yád; ἡλίκος = sz. yâdrças; ἕως (régen εἷος) = sz. yâvat; ἧπαρ = jecur = sz. yakr't; ὥρα, a zend yâre, Jahr; ὑμᾶς = sz. yushmân.

3) A *j* elenyészett magánhangzók között mind a görögben, mind a latinban; tehát valószinüleg a graeco-italiban; a görög igékben άω-, έω-, όω-ra (άjω-, έjω-, όjω-ból) és a latin are végű infinitivusban; így lett τιμάjω-ból τιμᾶω, ebből τιμάω; δομάjω-ból δομάω, szan. damáyâmi, lat. domô (domajo domâo domaô). — A genetivusban is elenyészett a *j*, p. ἀγροῦ (ἀγρόο-ból), Homérnál még ἀγροῖο alakban fordul elő, mely ἀγροσjο-ból keletkezett.

4) Görögben a *j* folyékony és orrhanguak után gyakran áthasonult az őt megelőző mássalhangzóhoz; így származtak: λλ, ρρ, νν; σσ és ζ a jelenidejü igetők és némely névtők végén szintén ily úton keletkeztek; p. ἄλλος — ἄλjος-ból; az aeol κτέννω (= att. κτείνω) κτένjω-ból; aeol φθέρρω (= att. φθείρω) φθέρjω-ból; θάλασσα θάλατjα-ból; πίσσα πίκjα-ból; ὀρύσσω ὀρύκjω-ból; ἐλάσσων ἐλάχjων-ból; ἁρπάζω ἁρπάγjω-ból; ἐλπίζω ἐλπίδjω-ból; μείζων μέγjων-ból stb.

5) Utánhatása *j*-nak gyakran az ε is; p. az att. στερεός (más alakja: στερρός) στερjός-ból képződött; ily úton keletkezett a genetivus πόλεως is; πολι a tő (szan. purî), gen. πολι-j-ος, (a spirans *j* a két magánhangzó közt), ebből πολῖος (szan. puryâs) aztán πολῃος, végre quantitascsere által πόλεως. Vagy δο gyök futuruma a dór dialectusban: δωσίω (δόσjω-ból), a második személyben *j* átment ε-ba: δωσέεις (a fut. a szanszkritban: dasyâmi).

Homérnál ὡς szócskánál (szan. yât) a *j* utánhatása a versmértékben tűnik ki, hol ὡς positiot eszközöl.

Külföldi cl. philol. folyóiratok kivonata.

(L. Philol. Közl. 37 s k. ll.)

H a u p t : V a r i a. XXIII. Non solum „ullius“ et „ullo“ saepius dicuntur ita ut significent „ullius rei, ulla re, ulli rei“ sed eodem modo etiam „ullum“ et „nullum,“ ut „quicquam“ et „nihil“ significent, quamque hoc sane raro fit. Cf. N o n. p. 75 ; F r o n t o ad amic. I, 8 p. 179 (Nab.) ; idirco tenendum est, quod H. in praefat. Frontini de aquis dixit, et scribendum „neque enim ullum homini satius certius fundatius crediderim,“ quum lib. Casinensis habeat: „ullū omīsactus certius fundatius.“ — XXIV. T a c i t i in dialogo c. 31 rectissime emendata a Lipsio sunt haec: „sed eum qui quasdam artes haurire (pro librr. „audire“), omnes libare (pro librr. „liberaliter“) debet ;“ sed in iis quae antecedunt: „neque enim sapientem informamus neque Stoicorum civitatem,“ quum civitas (item quod alii voluerunt „civem“) absurde memoretur, „neque“ et „civitatem“ omittenda sunt. — XXV. P r o b. in Verg. Georg. III, 293 quae leguntur „qui deorum curam egerat“ non possunt intelligi, possunt autem sic scripta „quod earum chorum regat.“ — XXVI. Emendanda quaedam in vetusto libro Salmasii. — XXVII. Epigrammatis P e t r o n i i ex libro eccl. Bellovacensis a Claud. Bineto editi distichon quintum sic emendandum esse videtur:

„flumine vicino stultus sitit, et riget (jam Bin. l: effugit) euro,
cum calidus tepido consonat igne tholus (l. „rogus,“ Buecheler „focus“).

De balneorum tholis cf. Alciphr. Ep. I, 23 ; Thesaur. Stephani IV, p. 398 ; Theodoreti Hist. eccl. IV, 15 ; Ammian. Marcell. XXVIII, 4, 9 ; Claudian. Idyll VI, 59. — XXVIII. Nullas fuisse Ephemeridas C. J. Caesaris a Commentariis diversas, Nipperdeyus docuit, (V. in. Quaestion. Caesarian. et ib. p. 35) idque Arator in Epist. ad Parthenium v. 39 confirmat (v. Ennodium, edid. Sirmondus p. 267 ss.):

Caesaris historias ibi primum te duce legi,
quas ut ephemeridas condidit ipse sibi. —

XXIX. De exordiis orationum Catonianar. Jordanus omisit quod Symmachus dicit Ep. III, 44. Idem p. 111 verba, quae in Sermonn. Augustino tributorum, quos Angelus Maius edidit, I tom (bibl. nov. patr.) XCIV. c. 6 p. 454, leguntur „si absque femina esset mundus, conversatio nostra absque diis non esset," inter memorabilia dicta Catonis rettulit, quamquam ipsis illis verbis Catonem usum non esse, persspricuum est. Ista verba Catonis exstant etiam in commentariis Aegidii Maserii ad Argonautica Val. Flacci, Paris. 1507 et 1619 p. XXVIa. —

Hermes IV p. 326—345. XXX. In Moschionis versibus quos Stob. Ecl. phys. I, 8, 38 habet, nonulla emendanda sunt; v. 3. ὁπηνίκα recte se habet (Meinekius dedit: ποθ' ἡνίκα); v. 5. δυσηλίους servandum est (Nauckius mavult: δυσαυλίους) cf. Aeschyl. Prom. 451 v. 13 depravatus est ἀλλ' ἦν ἀκύμων κωφεύουσα ῥέουσα γῆ, et hoc modo emendandus: ἀλλ' ἦν ἀκύμων κάφνῶς ἀργοῦσα γῆ (cf. Xen. Inst. Cyri I, 6, 11); v. 16. Canteri conjectura δίκῃ pro νηί sive νηδία, quod libri praebent, aptissima est; v. 17 defendi potest librr. lectio σμεινόνων (Nauck: ἀρειόνων); v. 20 Meinekii conjectura πλάσας pro librorum σπάσας apta videtur; v. 27. ἄστη Wesselingius scripsit, l: αὕτη; ultimi versus intellegi possunt, quamquam concinna videntur esse, quae Meinekuis dedit v. 32—33: νεκροῖς ἀθάπτοις, μηδ' ἐν ὀφθαλμοῖς ἐᾶν κτλ. — XXXI. Alex. Trallianus IX, 4. p. 539 Bas: λαβὼν χαλκὸν Σπανὸν ἢ Κύπριον κτλ., ubi Roeperus probabiliter scripsit Ἱσπανόν, deinde rectius fortasse scribetur: Κύπριον. Mox ib. legitur: ὥστε φανῆναι δακτυλίῳ, rectius legendum: παγῆναι; denique in: „γράψον τὸ ὄνομα τοῦ θηρίου" ultimum verbum mutandum esse in κυρίου verisimile est. — XXXII. In Manilii qui dicitur versibus 236—242 pulcherrinae Bentleii emendationes omnino tenendae sunt. Alibi quoque Semelen dici vitem, confirmant Schol. in Hes. Theog. 940, et Athenagoras in Legat. c. 19. — XXIII. In Avieni Phaenom. Aratiis v. 402. „tunc Oceanum stata flamina caeli propellunt pelagus" pro „Oceanum" Georgius Valla scripsit „tunc coeaneum," unde restituendum erit „tum cyaneum" (cf. id. Ora maritima v. 191, Descript. orbis v 370 et 769, 964; in Phaenomenis: „Alveus ocanoea est" pro: „alvus cyanea"); Vallae lectio ib. v. 431 — „frons aequore surget Oceani" (nov: Oceano) retinenda est. In Vopisci Carino c. 19 instituente Salmasio scribendum est; „toechobaten (scrips: tichobaten, libri vet: thycobaten; gr. τοιχοβάτης), qui per parietem urso eluso

cucurrit." Ad multifariam illarum *oe* et *y* vocalium confusionem utile est attendere; sic probari potest Schneidewini conjectura ad Prob in Verg. Georg. I, 244; „Cyrillus cumait *'Ωκεανός, ᾧ πᾶσα περίρρυτος ἐνδέδεται χθών*," Probum nominasse Choerilum. — In Avieni Prognosticis v. 182 Grotius scribit: „caelum super, aula deorum, axi compactum convolvitur," quum vero Valla hoc daret: „axea denteo convolvitur," scribendum erit: „axe adamanteo convolvitur." (Cf. v. 229) — XXXIV. Apud Pacatum Drepan. in Panegyr. Theodosio dicto „non contentus ipse ultra vitia recessisse" scribendum est „citra vitia" (cf. Caes. de b. G. VI, 8). — XXXV. In Trebellii Pollionis Trig tyr. c. 26 „in intima et tuta Isaurorum loca munitus" male additum „loca" est. — XXXVI. In Flavii Vop. Firmo c. 3 quae lectum ex eis fecisse narratur. quia et nunc scitur" ante „quia" inserendum est „quam." — XXXVII. Apud Augustin. de civ. dei VII, 24 in iis a Varrone quae dicuntur: „cymbalorum sonitus ferramentorum jactandorum ac manuum et ejus rei crepitus in colendo agro qui fit significant" inserendum videtur post „manuum" vox „usum", et „fit" mutandum in „fiunt." *Ib.* pro „quod sedes fingantur" rectissime conjecit Zoega „quod sedens fingatur." — Augustinus de civ. dei X, 11 epistulam Porphyrii ad Anebontem Aegypt. tradens, in fine „aut humanum omne commentum" male addit; v. ipsa verba epist. *πρὸς 'Ανεβὼ τὸν Αἰγύπτιον* apud Euseb. Praep. euang. v. 10 p. 199 Vig. et Theodoret. Graec. adf. cur. p. 49 Sylb. — XXXVIII. Scholion ad Verg. Georg. IV, 289, quod in l. Bernensi ita scriptum est „phaselis. genus navium picturam (cod. Par. „pictarum"), sicut phasillus ille quem agiunt auctorem esse navium calaetarum quem habuit hospes serenus" scribendum est: „phaselis. genus navium pictarum, sicut phaselus ille quem ait auctor esse navium celerrimum quem" etc. — XXXIX. In Quintil. VII, 2, 33 „neminem non aliquando coepisse peccare nec pro encenia ducendum scelus primum" pro „encenia scribendum est: naenia." Cf. Phaedr. III prol. 10, et IV, 1, 14; Arnob VI, 12. — *Id.* in prooemio l. VIII depravata habet haec „certa quaedam varia est," quae mutanda videntur esse in „aperta quaedam area est." — *Ib.* VIII, 2, 3 „navis saccaria" videtur mutari posse in „navis stlataria." *Ib.* VIII, 3, 24 in iis vocabulis, quae e Vergilio proferuntur, legitur etiam „pollicerent," quod Vergilii esse nequit; scribendum videtur „porricere." Cf. Aen. V, 238. 776 et Macrob. Sat. III, 2. — In Quintil.

VIII, 3, 54 pro verbo mirabili sapasī" „stasin" videtur scriptum fuisse. — *Id.* VIII, 6, 41 quae libri praebent „nam fit longa et impedita uti quaestionibus eam jungas" corrupta sunt; scribendum est „nam fit longa et impedita ubi congestioribus eam jungas." — *Id.* VIII, 6, 64 librorum lectio „significat plurimis modis scripta, quod eum quoque maxime facere experiretur" mutanda est in „s. plurimis modis scripta quam quo eum qui maxime placeret experiretur." — XL. In Apuleji Metamorph. I, 2 „equi sudorem frontem curiose exfrico" legendum est „sudoram." C. Cf. Met. IV, 7. — *Id.* Met. I, 7 Florent. lib. quod profert „enī his" legendum est „me nimis." — Id. Met. V, 19 in verbis quae leguntur: „meque magnopere semper a suis terret" mutandum est „meque" in „nempe." — XLI. Eurip. Aeolo ap. Stob. Ecl. phys. I, 8 p. 234 (Heer.) alter versus ita legendus est

λάλος ἐστὶ καὐτὸς (l. *ἐστὶν οὗτος*) *οὐκ ἐρωτῶσιν λέγει.*

Vers. Eur. Alcm. apud schol. ad Aristoph. Ran. 93 v. Meinekium. — Ad Statii Theb. 163 v. Porsonum in Eur. Or. v. 667. — XLII. Plato de leg. V p. 747d *ὡς οὐκ εἰσὶν ἄλλοι τινὲς* — scripsisse videtur *ὡς πεφύκασιν* *α. τ.* — XLIII. In Aristotelis ap. Athenaeum XV p. 696 et ap. Diog. Laert. V, 7 versu septimo recte se habet „*καρπὸν ἀθάνατον*", sed versus octavus sic corrigendus esse videtur „*καὶ πόσεων μαλακευνήτοιό θ' ὕπνου.*" — XLIV. In carmine int. Theocrit. XXVII v. 23 legitur: *πολλοί μ' εμνώοντο, νόον δ' ἐμὸν οὔτις ἀείδει*; postremum verbum mutandum est in *ἀρέσκει.* — XLV. Ad schol. p. 531 verba ad Oribasii XLVI, 11. IV p. 157 (Dar.) cod. Vat. addit haec: *τούτῳ καὶ οἱ λιθοξόοι τῷ τρόπῳ χρῶνται εἰς τὴν τῶν φαρμάκων κατέτρειςιν·* ultima verba sic corrigenda sunt *εἰς τὴν τῶν μαρμάκων κατάτρησιν.* — XLVI. In schol. ad Persii 3, 50 adscripto pro „ludo nucum orcae collum ponitur" scribendum est „vel ordo nucum" etc. — XLVII. In Laude Messallae v. 146 nomen populi „Magynos" ignotum legitur, Mosyni certe non intelliguntur. Scymni (g. d.) v. 901 sic componendus est *οἱ λεγόμενοι Μόσσυνες ὠμοῖς ἔθεσι βαρβαρώτατοι.* — XLVIII. In iis, quae Aelianus de animal. VI, 63 scribit *ἔνθηρον ἦν τοῖτο παραπέμψας ᾤχετο* legendum est *ἔνθηρον ἦν τοῦ τόπου κτλ.* — XLIX. Euseb. verba in Stob. Eclog. physic. II, 8, 6 p. 413 (Heer) legenda sunt *οἷά τε μέντοι εὐτυκέι* (l. *εὐτυχεῖ*) *πόνῳ ἀνυσθῆναι.* — Ib. mox pro *ὥστε καὶ μηδενὸς κτλ*, legendum est: *ἄλλως τε καὶ μηδενός.* — Apud Stob. II, 8, 3 p. 408 quae leguntur „*ὄναρ χαίρει τε καὶ ἔρρωται καὶ*

παναχήδης ἐστί — in vocabulo *παναχήδης* latere videtur *νηκηδής*. Cf. Plat. Conviv. p. 167c. — L. In Philostrati de arte gymn. p. 72 Dar. quae leguntur *ὅθεν ἄνοσοί τε ἤσκουν* ultimum verbum mutandum est in *ἤρκουν* (cf. Thucyd. I, 71. Xen. Inst. Cyri VI, 2, 31). — Ib. p. 74 legendum est *ἔτι τε τὰ χοίρεια τῶν κρεῶν σὺν τετραλογίᾳ ᾄδουσα* (l. *ἄγουσα*). —

Hermes. V. p 21—47. LI. Lycurgi in Leocratea §. 80 id, quod libri praebent *ὅμως ἰσχνῶς ἔστιν ἐν τοῖς γεγραμμένοις ἰδεῖν τὴν ἐκείνων ἀρετήν* sic emendandum esse videtur *ὅμως ἴχνος ἔστιν ἐν τοῖς γεγραμμένοις ἰδεῖν τῆς ἐκείνων ἀρετῆς*. — LII. Epigrammatis in insula Philis reperti editique a Hamiltono in Aegyptiacis p. 51 (a Franzio in Mus. Rhen. novo III p. 241; C. J. G. 4924 b) versuum primis litteris partim duabus partim tribus conjunctis hanc nasci acrostichidem Franzius et Letronnius (Sylloge inscr. Gr. et Lat. Aeg. II, 155) docuerunt: *Κατιλίου τοῦ καὶ Νικάνορος*. Sed additis aliis epigrammatibus ibidem repertis ab eodemque Catilio factis (C. J. G. 4923. 4924), si versuum primis litteris interponuntur ultimae, idem nascitur *Κατιλίου τοῦ καὶ Νικάνορος*. — LIII. Epigrammatis a Millero (Notices et extraits des manuscr. de la bibl. imp. XXI, 100) editi duo disticha non inter se cohaerent et particulae carminis cujusdam esse videntur, quale est *Γαλήνη* Andromachi. — LIV. Theomnestus, de quo sermo est apud Millerum Notes et extr. XXI p. 56, qui Carnunti moratus est imperatorem Licinium anno p. C. n. CCCXIII comitatus esse videtur, quum is iter in Italiam festinaret. Cf. Lactant. de mort. persecut. c. 45; Anonym. Valesii c. 13; Aurel. Vict. c. 12. — LV. In Theodosiano cod. VI, 21 „Impp. Theodosius A. et Valentinianus Caesar Theophilo V. P. Grammaticos Graecos Helladium et Syrianum" etc., qui legitur Helladius, Alexandrinus intellegendus est. Nam Svida teste vixit senex *κατὰ Θεοδόσιον τὸν βασιλέα τὸν νέον*. — LVI. In epigramate codicis Vossiani (Anthologia Riesii CDVI, Burmanni II, 35) alter versus sic scribendus est „impius infandae religionis apex." — Plinii in Panegyr c. 9. quae leguntur „quid enim si provincias ex provinciis, ex bellis bella mandaret? eodem illo uti jure" etc post „mandaret" inserendum esse videtur „adparet." — *Ib.* c. 14. levis hic, non subsidium intineris sed decus et cum, subsequebatur" tollendum est „et cum." — *Ib.* c, 20. „cum abactus hospitium exereret," quod cod. Vindob. praebet, servandum est. — *Ib.* mox pro „sciant tanti tuum constat" scribendum est „sciant tuum tanti constat."

— *Ib.* cap. 23. „quam similis illi dies qui hunc genuit diem" emendandum est in „quam similis illi qui hunc genuit dies." — *Ib.* cap. 32. quod nonnulli cod. habent „ut quae feruntur quaeque expetuntur opes invicem capiant gentes et discant quanto libertate discordi servientibus sit utilius unum esse cui serviant" (cod. Vat. et Vindob: „ut quae ferunt quaeque expetunt opes gentes discant invicem capiant quanto" etc), mutandum videtur esse, ut sit „ut qaue seruntur quaeque emetuntur omnes invicem capiant gentes discantque quanto libertati discordi" etc. — LVIII. *Φιλόγελως ρξζ'* p. 37 Eb. pro *εὐχαριστῶ τῷ κυρίῳ μου* scribendum est *ε. τῷ κουρεῖ μου.* — *Ib.* *σδ'* p. 45. legendum est *ἀφυὴς μαθηματικὸς μοιρολογῶν* (l. *μακρολογῶν*) *τινὰ κτλ.* — *σε'* p. 45. legendum est *νικήσεσθε, εἶπεν, τοὺς πολεμίους* (l. *τὸν πόλεμον*). — *σλθ'* p. 52 versus, quem *νεανίσκος τραγωδὸς* pronuntiat, non antiqui tragici est, qui *δυοῖν* diceret, non *δυσί.* — LIX. Quae scriptor Characterum, quem Theophrastum esse putant cap. 14 dicit "*ἡδύ γε τῶν ἄστρων νομίζει*" *ὅ τι δὴ καὶ οἱ ἄλλοι λέγουσι πίσσης* corrupta sunt; emendatio haec est "*ἡδί γε τῶν ἄστρων ὄζει,*" *ὅτε δὴ καὶ οἱ ἄλλοι λέγουσι* "*τῆς γῆς.*" Cf. Plin. Nat. Hist. VIII § 38. — Quae ib. cap. 16 leguntur, recte emendata sunt a Wyttenbachio ad Plutarch VI, 931. — *Ib.* c. 20. *καὶ ἀμφότερα δὲ οὐκ ἔχοντα οὐ ῥάδιον ἄνθρωπον λαβεῖν* sic emendanda esse videntur *ἀμφότερον εὑρεῖν ἐντυχοῦντ' οὐ ῥάδιον ἄνθρωπον.* — LX. In epistula Martialis secundo libro praeposito scribendum est „video quare tragoediae aut quare comoediae (Schneidew: tragoedi atque comoedi) epistulam accipiant." Cf. Quintil. VIII, 3. 31. — Martial. V, 16, 5 scribendum est: „nam si falciferi defendere templa tenacis" (l. tonantis). — LXI. Senec. Ep. 53, 11 „omnes mortales vita antecedes, non multo te di antecedent" inepte illatum „vita" est, scribendum potius videtur „omnes mortales tute, non multo te di antecedent". — LXII. Valeriam, de qua mentionem facit Hieronym. adv. Jovinian. I, 46 Vall., sororem fuisse M. Valerii Messallae Corvini cs. a. DCCXXIII et M. Val. Messalae Potiti cs. a. DCCXXII (v. Fastos min. CIL, I p 471.). Illius Valeriae filiam Sulpiciam Tibullus carminibus celebravit. — Ausonii in epist 22, 27 quae leguntur „et nunc paravit triticum casco sale" (sic Tollius, alii habent „caseum tritico et sale") emendanda sunt ut legatur „et nunc paravit triticum vesco sale." — *Ib.* v. 46 s. leguntur „Triptolemon olim, sive meden vocant, Aut Tullianum Buzygen" pro „meden" scribendum for-

tasse est „Epimenidem"; versu qui sequitur praeclara Valckenarii (ad Herod. VII, 231) conjectura ad Cic. de offic. III § 54, pro „execrationibus publicis" fortasse scribendum esse „e. Buzygis" non leve pondus accipit. Cf. Porphyr. de abstin. IV, 22; schol. in Soph. Ant. 255; appendicem proverbb. I, 388; Diphil. apud Athenaeum VI p. 238f. — LXIV. Epithetis a nomine deae Cythere ductis Cythereius, Cytheriacus et quae sunt sim. inde ab Ovidio usi sunt poëtae; ipsius deae nominis non antiquiorem usum invenies saeculo p. C. altero, unum si excipias exemplum, in quo nomen illud ad Venerem tralatum est, Bion. 1, 35, ita ut usum illius nominis ab Alexandrina poesi repetamus. — Aeschyl. versus Suppl. 1001 ab Hermanno emendatus μηδ' ὑπ' ἀνάγκας γάμος ἔλθοι κύθέρειος legendus est μηδ' ὑπ' ἀνάγκας νόμος ἔλθοι κυθερείας. — LXV. Madvigius ad Cic. de fin. V, 40 docuit, molestam Latinis fuisse pronunciationem literarum c et q conjunctarum („sicque" „hicque" „nuncque" non esse auditum), et sane ipsa ea exempla, quae e Tac. Annalibus (XV, 38; XIII, 37; XIV, 15) affert, non certam fidem habent. Rara sed tamen exstant exempla e tertio post Tacitum saeculo apud Avienum, Apollinarem Sid., Alcimum Avitum; sed simile aliquid legitur hodie in Ov. Trist. I, 10, 34 „Hincque Propontiacis haerentem Cyzicon oris" ubi aut „que" omittendum, aut „inde" scribendum est. Ubi legitur „sicque" in Fast. IV, 848 „'sic'que 'meos muros transeat hostis' ait" — non pertinet particula ad eam sententiam, ad quam vocabulum, cui adjuncta est. Hoc genere dicendi audaciore saepius usus est Ovidius; quem suam et alienam orationem etiam licentius connexuisse, testantur Met. V, 44; IX, 131; Fast. IV, 597; simili modo verba junxit Val. Max. I, 8, 10; VI, 3, 10; et inter graecos Plutarchus in Romulo c. 19; Herodian. I, 6; Theodoret. Graec. adf. cur. p. 140 Sylb; in epistula Phalarid. LXXI; Sophron patriarch. 6, 103. — LXVI. Propertius IV. 13, 6 scripsisse videtur „et venit e rubro concha Erythraea salo" (l. „Erycina"): — mox v. 9—10 ita legendi sunt: „haec etiam clausas expugnant arma puellas (Markland; l: „pudicas"), quaeque gerunt (Sciopp. et Guyet; l: „terunt) fastus, Icarioti, tuos." — LXVII. Quae leguntur in prologo libri Dicuilii de mensura orbis terrae, recte se habent; non egent emendatione. —

Kirchhof: Adalék az atticai epigramma történetéhez. Hermes V, 48—60. — Eion bevétele után a győztes hadvezérnek Cimonnak megengedtetett három az eseményre vonatkozó

mértékes feliratu hermának felállítása a stoában. L. Aeschin. adv. Ctesiph. 60 és Plutarch. Cim 7, kik e feliratokat három önálló epigrammának tekintik, míg Demosthenes (Leptines ell. b. 112.) csak egyről tesz említést, mi a tartalmat tekintve is valószinübb. Az epigramma részeinek eredeti sorrendben (az Aeschines által követett rend számok által van megjelölve) így hangzik:

III Ἔκ ποτε τῆσδε πόληος ἅμ' Ἀτρείδῃσι Μενεσθεὺς
ἡγεῖτο ζάθεον Τρωικὸν ἄμ πεδίον·
ὅν ποθ' Ὅμηρος ἔφη Δαναῶν πύκα θωρηκτάων
κοσμητῆρα μάχης ἔξοχον ἄνδρα μολεῖν.
οὕτως οὐδὲν ἀεικὲς Ἀθηναίοισι καλεῖσθαι
κοσμητὰς πολέμου τ' αμφὶ καὶ ἠ ν ο ρ έ η ς.
I ἦν ἄρα κἀκεῖνοι ταλακάρδιοι, οἵ ποτε Μήδων
παισὶν ἐπ' Ἠιόνι, Στρυμόνος ἀμφὶ ῥοάς,
λιμόν τ' αἴθωνα κρυερόν τ' ἐπάγοντες Ἄρηα,
πρῶτοι δυσμενέων εὗρον ἀ μ η χ α ν ί η ν.
II ἡγεμόνεσσι δὲ μισθὸν Ἀθηναῖοι τάδ' ἔδωκαν
ἀντ' ε ὐ ε ρ γ ε σ ί η ς καὶ μεγάλης ἀρετῆς.
μᾶλλόν τις τάδ ἰδὼν καὶ ἐπεσσομένων ἐθελήσει
ἀμφὶ περὶ ξυνοῖς π ρ ά γ μ α σ ι δῆριν ἔχειν.

Ismeretes az atticai dialectusban a hosszú α történeti fejlődése és az atticai és ioni dialectus közti különbség az a purum-ra nézve; a látszólagos kivételek (p. κόρη, ῥοή) csak a szabályt erősítik meg (eredetileg: κόρϝα, κόρϝη, ῥοϝα, ῥοϝή). Az atticai köznyelv e szabály alól nem mutat kivételt; a költői nyelv a kardalköltészetben és a dráma melikai részében az ó alakok túlnyomóságát mutatja (kivéve a ragokban), söt az α purumra nézve egyes csekély számú esetekben az ioni alakokat használják: azonban mindig meghatározott törvények szerint. A jambus- és elegia-költők maradványai ellenben Solontól Kritiasig atticai és ioni alakok tarka egyvelegét mutatják, minden törvény, minden szokásos szabály nélkül. A kérdés az, hogy az ezen korbeli feliratok ugyane zavart mutatják-e? A prózai feliratok csak ioni város- vagy szigetneveknél mutatnak eltérést az atticai köznyelvtől. A hatodik és ötödik század epigrammáiban szinte megőrízve látjuk az atticai a purumot (l. Kekulé: die ant. Bildwerke im Theseion p. 159; — Ross Epist. ad Boeckh. 1850 p. 5; — Kirchhof Studien zur Gesch. d. gr. Alphab. p. 70. Anm.; — Philol. XXVIII, 175; — Kekulé ib. 153; —

Ross Archaeol. Aufs. 2, 672; — C. Inscr. Gr. 12 mely így olvasandó: ἐν μέσ(σ)ῳ κεφαλῆς τε καὶ ἄστεος; — Monatsber. d. Berl. Ak. 1869 p. 414; — C. Inscr. Gr. 170;); — kivételt csak az idegenek által készített Athenben felállított feliratok tesznek (l. Kekulé ib. p. 142; — Michaelis Zustand der Akropolis 1869 p. 19). Ennek nyomán a fent közölt föliratban, hol ἠνορέης, ἀμηχανίην, εὐεργεσίης ellentétben állanak πράγμασι-val, változtatni kell, és pedig, miután οὕτως οὐδὲν ἀεικὲς (5-ik v.) az ioni köznyelvben szokásos kifejezés volt (h. ö. Herodot. VI, 98; III, 33), az atticai πράγμασι-t ioni πρήγμασι-vá. Úgy látszik, hogy Cimon idegen által készítteté ama föliratokat. Chiosi Jon (l. töredékeit Müllernél II, 46 sk. ll.) a győzelem utáni időben (Olymp. 77) mint ifjú — παντάπασι μειράκιον — Athenben tartózkodott s úgy látszik Cimonnal baráti viszonyban élt. Lehetséges, sőt valószínü tehát, hogy ő szerzé amaz epigrammákat, főleg miután az egyetlen prózai felirat, mely ioni dialectust mutat, reája vonatkozik. A felirat így szól (Ἐφημ. ἀρχ. 3813)

[Ἴ]ων ἀνέθηκεν ἄγ[α]λ[μα τ]-
ῇ Ἀθηναίῃ. —

V. Rose. Über die gr. Commentare zur Ethik des Aristoteles. Hermes V p. 61—113. Aristoteles Ethikájához egy commentárgyüjteményt birunk, (nyomtatva Velencében Ald. 1536.), melynek szerzőit Schleiermacher igyekezett kideríteni és megkülönböztetni (l. Werke III, 2 p. 309—326). A kéziratok szemléletéből s összehasonlításából azon határozottabb eredményre jut R., hogy következő magyarázatokat kell megkülönböztetni:

1) Aspasiuséit (az 1-ső 2-ik századból); „ὑπομνήματα" az I, II, III, IV, VII (nem teljes), VIII könyvhez;
2) egy Anonymuséit; σχόλια a II, III, IV, V könyvhez (közönkint kettős scholionokban különböző magyarázatokból);
3) Michael Ephesiuséit; σχολαὶ az V, IX, X könyvhez;
4) Eustratiuséit (a 11-ik 12-ik századból); ἐξηγήσεις az I, VI könyvhez (többet nem írt);
5) egy ifjabb Anonymuséit; σχόλια a VII könyvhez.

Az velencei kiadás „Eustratii et aliorum commentaria" áll: I Eustratius, II—IV Anonymus, V Ephesius, VI Eustratius, VII Anonymus rec., VIII Aspasius, IX és X Ephesius magyarázataiból; nyomtatásban még nem jelentek meg Aspasiusei I—IV és VII-hez, és Anonymuséi V-hez.

A legrégibb latin fordítási kisérlet a II és III könyvé: Liber Ethicorum c. a., mely Ethica vetusnak is neveztetett, az Ethica nova csak az I könyvre terjedt ki. A Compendium philosophiae-ben (Albertustól, körülbelül 1240-ik évben), e kettőből van az Ethica összetéve s 4 könyvre fölosztva. A teljes fordítást az ismeretes lincolni püspök és bölcsész Robert († 1253) eszközöltette három alsó-olaszhoni görög által. E fordításhoz valószínüleg Robert maga csatolta a keresztény-theologiai, történeti és grammatikai jegyzeteket. Egy 16-ik századbeli tudós élvezetet lelt abban, e Lincoln-féle fordítást görögre visszafordítani (az eredeti kézirat Cod. Par. gr. 2060). Rose (p. 77—113 kivonatokat közöl 1) e fordításból az V k.-höz, 2) a Cod. Par. (1854) szélén levő régi scholia-ból, 3) Aspasius magyarázataiból (cod. Par. 1903.), és 4) a lincolni Robert-féle fordításból (Anonym. III-hoz a cod. Nav. 51-ből).

R. Schoell Plutarch-kéziratok Florencben. Hermes V p. 114—128. Codex Abbatiae Florentinae (nunc Laurentianus), membr. fol. saec. X. E kézirat eleinte a Badiaé volt (Fiesole mellett), a francia uralom alatt vitetett a Laurentianába. Tartalmaz hét pár életrajzot, melyek rendesen a Plutarch *βίοι παράλληλοι* három könyvének másodikában foglaltatnak. Sch. a kézirat külsejét, technikáját, irását ismerteti a magyarázatokkal együtt, s megjegyzi, hogy nyolc javító és észrevételező kezet lehet megkülönböztetni. A codex irójától (a 10-ik századból) származnak a szélen levő jegyzetek. E kéziratot egy másikkal egyetemben, mely Plutarch első és 3-ik könyvbeli életrajzai tartalmazza (Agesilaus és Pompejus, Galba és Otho hijával) Bessarion bibornok (1455-ikben) a Badia könyvtárból másolás végett (mely Jo. Rhosos által 1467 october havában be is fejeztetett Rómában; l. e másol. cod. Marc. 384), kölcsönkérte; de e másik codex (a cod. abbat. 169) nem származott ugyanazon kéztől, mely amazt írta (mit többek közt Montfaucon Palaeogr. p. 268 is állított), hanem a 14-ik századból ugyanazon Andreastól, ki e gyüjtemény második könyve alá (Laurentian. pl. 69, 3) így jegyezte nevét 1399-ikben: *Ἀνδρέας ὁ θύτης καὶ ταβουλλάριος ὁ Λεαντηνός.* — Ama két, külön korszakokból származó codexe a Badianak szolgált alapul az 1517-ben a Juntina által eszközölt Editio princepshez; csak a hiányzó négy életrajz és Sulla vége vannak más kéziratból véve. A nyomatás alá valószínüleg Euphrosynus Boninus rendezte, ki 1514-től 1517-ikig a Giunták által kiadott görög auctorok correctora volt ugyanakkor, midőn Musurus a Manuzziaknál működött

ily minőségben (l. a levelet Theocriti Bucolica ed. Junt. 1515 előtt, és Bern. Junta dedicatioját ad Aphthonii Progymnasmata et Hermogenis Rhet. a. 1515). —

Th. Mommsen: Atheni alapítványi okmány. Hermes V p. 129—137. Athenben a Panagia Pyrgiotissa templomán egy hoszszú, bajjal olvasható fölirat van, mely eddigèlé katasztertöredéknek tartatott (V. o a hasonló therai és astypalaeai feliratokat Hermesben III, 436). A fölirat, melynek pontos másolatát az archaeologiai Ephemerisben (1870, 52—54 sz.) közli Eustratides, hosszú jegyzékét tartalmazza személyeknek, földbirtokoknak és pénzösszegeknek, melyeknek célja az elején és végén s egyes helyeken is csonka feliratból nem tűnik ki. Mommsen három szakaszt közöl belőle, melylyekkel a többiek a lényegben megegyeznek; ezekben megnevezve találtatik 1) egy szabad férfi vagy nő (v. többek) neve, 2) egy (v. több) földbirtok, 3) a földbirtok fekvésének közelebbi meghatározása, 4) egy pénzösszeg; vagy ha több birtokrészletről van szó, több összeg egyenkint és végül összesítve e jel alatt/$\overset{\circ}{\text{M}}$ (= ὁμοῦ Mommsen szt.) — Mommsen úgy vélekedik, hogy e jegyzék nem kataszterhez tartozik, hanem valószínűbb, hogy alapítványra — obligatio praediorum — vonatkozik, hasonlólag a Trajan- vagy Plinius-féle alapítványokhoz (l. Hermes III, 101), melylyel a szöveg szerkezete is megegyez, bár az italiai okmányok tökéletesebbek. A kamatláb biztossággal meghatározható (8%); de az, hogy császári vagy magánalapítvány volt-e, nem. A korhoz csak a nevek után itélve lehet hozzávetni (K. u. 1-ső század végére; a harmadik századon túl semmi esetre sem). Az összegek az Augustus óta az egész római birodalomra nézve érvényes denárokban és ennek részleteiben vannak kifejezve; a jegyek ezek ·

*	=	1 den.
∠	=	1/2 „
ΔPA, ΔPB stb	=	1/6, 2/6 „
S	=	1/12 „
—	=	1/36 „
Ↄ	=	1/72 „

A denár részleteiül azonban nem a sestertius és a s szerepelnek, hanem a denár feloszlik 6 drachmára, és ez ismét, úgy mint az eredeti görög drachma az obolosrendszer szerint osztatik föl a hemiobolionig. Hasonló leszállítása az eredeti pénznemnek váltópénzzé történt Aegyptomban is (L. Hultsch, 1,234; h. ö. Böckh metrol. Untersuchgen p. 153).

H. Herwerden: Ad veterum Orphicorum fragmenta. Hermes V p. 138—145. In illo, quem Tzetzes Exeg. p. 26 refert inter Orphei versus *ἱστὸν ἐποιχομένην ἀτελῆ πόνον ἀνθεμόεσσα* scribendum est *ἀνθεμόεντα* (cf. Il. X, 440 s. Lobeck Aglaoph. p. 550). — Versus Orphicus apud Procl. in Tim. II, 121 legendus est sic *ἕς τ' ἂν παῖδα τέκῃ* (l. *τέκοι*) *Ῥείῃ Κρόνῳ ἐν φιλότητι*. — Orphei vel Pythagorae (cui tribuitur versus a Stobaeo Floril. XLII p. 238) scribendus videtur *Ἀείδω* (l. *ἀείσω*) *ξυνετοῖσι κτλ.* (Cf. Bergkium ad Theogn. 4 in ed. III lyric. Graec.). Versus Orpicus apud Procl. in Tim. III, 130 sic persanandus est: *πολλὰς — κρίας, ταυρείας, ὄφιος χαροποῦ τε λέοντος* (aliter Lobeck Aglaoph. 490). — Versus ab Athenagora c. XX, 266 servatus tertius *ἧς χαῖται μὲν ἀπὸ κρατὸς καλόν τε πρόσωπον* aut lacunosus est, aut mendosus et sic emendandus: *ἧς χαῖται μὲν παρθενικῆς καλόν τε πρόσωπον* (cet. v. Lob. Agl. 493; et Lob. ib. 454, ubi versus citatus scribendus esse videtur *σὺ δ' ἄκουε φαεσφόρου ἔκγονε* (pro *ἔγγονε*) *Μήνης*). — Una littera addenda est in prooemii theogoniae Orphicae v. 5 quam servavit Jo. Malela IV p. 31: *σὲ δέ γ' αὐτόν, ἑκήβολε, μάρτυρα θείμην* (editur *θείην*). Ib. v. 4 legitur *δωδεκάτην δὴ τήνδε παραὶ σέο ἔκλυον ὀμφήν*, in quo pro *παραὶ σέο* Bentlejus corrigere voluit *παρά σέο*, scribendum potius est *περίσσην* (Cf. Soph. O. R. 841). — Non intelligi potest, ut legitur, versus Orphicus apud Procl. Tim. I, 38: *ἠελίου τρέπεται ποτινευμένος, οὔτε τι λίην* sed coll. v. Orphico, qui exstat apud Macrobium I c. 18, 312: *οὕνεκα δινεῖται κατ' ἀπείρονα μακρὸν Ὄλυμπον*, scribendum videtur: *ἠελίου τρέπεται δινεύμενος* (sive *δινευμένου*) *οὔτε τι λίην*. — Indescriptione Minervae apud Procl. in Tim. I, 41 et in Crat. p. 24 Orpheo reddendum est: *ἱστὸν ἐποίχεσθαι* (l. *ὑφήνασθαι*) *ταλασήϊά τ' ἔργα πινύσσειν* (cf quae supra dicta sunt ad Tzetz. Exeg. p. 26). — Fragmentum apud Malelam (IV, 31) et Cedrenum (p. 58) servatum ita incipit *θῆρές τ' οἰωνοί τε βροτῶν τ' ἀλιτώσια* (Mal. l.: *ταλεῖτε οἷα*) *φῦλα*. Bentlejus et Lob. (Agl. p. 580) scripserunt *τ' ἀλιτήρια*; Nauckius *τ' ἀετώσια*. fortasse praestat *βροτῶν τε Fετώσια φῦλα* (cf. Il. XVIII, 104). In versu Orphico apud Clementem Strom. V, 236 pro *θαλλῶν δ' ὅσσα βροτοῖσιν ἐνὶ φρεσὶν ἔργα μέμηλεν* scribi potest *θαλλῶν δ' οἷα κτλ*, nisi malis *φύλλων δ' οἷα*. — Apud Proculum in Theolog. V, 10, 264 (cf. Lobeck Agl. p. 511 ss.) leguntur versus Orphici:

ὑπὸ Ζηνὶ Κρονίωνι
ἀθάνατον αἰῶνα καμεῖν καθαροῖσι γένειον
καὶ διεροῖς χαίτας εὐώδεας, οὐδέ τι πάμπαν κτλ.

recepta pro καμεῖν posita correctione Hermanni λαχεῖν sic emendandi videntur versus

ἀθάνατον αἰῶνα λαχεῖν καθαροῖο γενείου
καὶ διερὰς χαίτας εὐώδεας, οὐδέ τι τόνγε. —

Homerus ignorare videtur infinitivum, quem legimus in versu illo Orphico: ἶσόν τοι κυάμους τε φαγεῖν κεφαλάς τε τοκήων, et semper scripsit φαγέμεν (v. Odyss. κ. 386, ο. 377, π. 143, ρ. 404, σ. 3; semel legitur φαγέειν Od. π 429, ubi reponendum esse φαγέμεν videtur. — Locus, quem servavit Clemens coh. 17, depravatus emendandus est, ut scribatur:

ὣς εἰποῦσα πέπλους ἀνεσύρατο, δεῖξε δ' ἄφαντον
σώματος οὐδὲ πρέποντα τύπον. παῖς νηπίαχος δὲ
χεῖρ' ἰταμὴν ῥίπτασκε γελῶν Βαυβοῦς ὑπὸ κόλπους·
ἡ δ' ἐπὶ (τῷ μ) εἴδησε θεὰ γήθουσ' ἐνὶ θυμῷ,
δέξατο δ' αἰόλον ἄγγος, ἐν ᾧ κυκεὼν ἐμέμικτο.

Codd. vs. 1: δεῖξε δὲ πάντα· v. 2: παῖς δ' ἦεν Ἴακχος· v. 3: χειρί τε μεν ῥίπτασκε· κόλπους jam Heinsius dedit pro κόλποις· v. 4: ἡ δ' ἐπεὶ εἴδησε· v. 5: κυκεὼν ἐνέκειτο (Hom. Il. Λ 623. Od. κ 290 et 316: κυκεὼν ἐτέτυκτο). Cf. Lob. Agl. p. 818 ss et Ov. Met. V, 446. — In versu Orphico servato a Procl. in Crat. p. 112 Λητοῦς εὐπλοκάμοιο κούρη προσεβήσατ' Ὄλυμπον auctori reddendum est προσεβήσετ' Ὄλυμπον. —

P. Krüger Ciceroniana Hermes V p 146—149. Cicero pro Tullio beszédjének néhány sorát, melyeket a lelkiismeretes pontosságu Peyron hiányosan közöl, K. a Turinban levő Cicero A II 2 palimpsestusában ujból összehasonlította s a következő eredményre jutott: Peyron p. 51 col. 1 a tizenkettedik sorban hoc és me et M. Claudium közt olvasható modo. Col. 12 v. 12 csak Beier olvasása: (datur) Claudio cum (ita) illik a térhez. A többiekben Pnyron olvasása biztos. — Tudva van, hogy a kézirat egy egyes levelet is tartalmaz Cicero leveleiből ad famil. l. VI ep. 9. 10; mellső oldalát már Peyron olvasta, K. a hátsót is olvassa; mindkettő szövege a Mediceus és ifjabb kéziratokétól elüt, úgy hogy külön osztályt képezne, ha különösen a számos kihagyások

és rövidetések azon gyanítást nem erősítenék még, melyet már Peyron mondott ki, hogy t. i. e levél maradványa egy uj, megrövidített recensionak. Kivonatról Cic. leveleiből már Fronto ad Anton. 2, 5 p 107 (Nieb) tesz említést. Egyes helyeken azonban figyelembe kell venni a Taurinensis olvasását is.

C. Aldenhoven fil. Victor „de viris illustribus"-hoz Hermes V. p 150—154. Mommsen nyilvánította azon nézetet, hogy az u. n. Victor traditioja Valerius Antiasra megy vissza. A régibb annalistákat Livius és Dionysius elbeszelései nyomán (l. a a római királyokról) két csoportra, a Sulla előtti, és Sulla utániakra lehet osztani. Amazok: Cato, Fabius Pictor, Calp. Piso egyszerű irály, rövid elbeszéléssel azon törekvést kapcsolják egybe, hogy a régi mondákat hihető alakban adják elő, ezek bőbeszédűség és okoskodás mellett a hagyomány hiányait saját képzelmük termékei által igyekeznek pótolni, a régi mondákból regényt vagy p. egyes királyok neveihez kapcsolt hirekből összefüggő állam- és hadtörténetet alkotni, minőt Dionysiusnál olvasunk; ezen irány főképviselője Antias (V. ö. Auctor de origine gentis rom. c. 21). Victor Róma alapítása történetét csekély eltéréssel úgy beszéli el, mint Livius, mindamellett ettől önállóan (p. c. II „mox exercitu facto", továbbá „quae nuptiae quia feliciter cesserant" s e. önállóságról tanuskodnak). A ‚lacus Curtius' történetére vonatkozólag Victor Liviussal I c. 12 a régibb mondát követik (eltérőleg Plut. vita Romuli c. 18); u. o. említtetnek ‚tres centuriae equitum' (l. H. I, 36) s Liviussal (I c. 38) megegyezőleg így adja elő Tarquinius tetteit: „Latinos bello domuit: circum maximum aedificavit, ludos magnos instituit." Antias más hagyományt követ (l. Plin. Nat. hist. III, 5, 70.). Numa intézkedéseit illetőleg (l. Liv. I, 20. 32) Liviussal együtt a józanabb hagyományt követik, a Janusívet illetőleg (Liv. I, 19; Varro L. L. V, 165), a király halálára (V. ö. Plut. Numa 21; Dionys. II, 76) valamint a koporsójában talált könyvekre vonatkozólag, szintugy Tullus halálát illetőleg (Liv. I, 31) Victor Pisot követi (V. ö. Plin. H. N. II, 54, 140). H. ö. még Liv. c. 44 és 46. Ezekből az tünik ki, hogy Livius 1-ső könyvének és Victor elbeszéléseinek Calpurnius Piso annalesei szolgáltak alapul.

Rose V. Suidas latinul (liber Suida). Hermes V p. 155—. 158. A hires lincolni püspök (v. ö. Rogeri Bacon opp. ined. p. 91) és tudós állítólag Suidas lexiconát is általa meghitt görögök által lefordít-

tatta. Rose kimondotta volt már azon véleményét, hogy ez alatt csak a nagyobb töténet-életrajzi cikkeknek egy kivonata értendő (l. de Aristotelis librorum ordine et auctoritate. Berol. 1854 p. 255); támogatja illetőleg bizonyítja ezt a cod. Lond. reg. (Casley) 8 B IV. —

Jaffé Ph. A mássalhangzók kettőzéséhez a német irásban. Hermes V p. 158. Ma kéziratban egy magánhangzó vagy a következő mássalhangzó fölé helyzett vizszintes vonás *m* v. *n*-et jelent, p. sūptus v. supтus = sumptus; innen van, hogy a mai német irásban csak *m* v. *n* szokott megkettőztetni vonal által; eredetileg e vonal nem jelentett kettőzést.

M. H. Egy palaeographiai mese. Hermes V p. 159. Azt állítják némelyek, hogy egymás után következő egyenlő szótagok vagy betüsorok kéziratokban néha csak egyszer irattak, de a betük sajátságos alakja által kitüntettettek. Homoeoteleuta gyakran félrevezették ugyan a leir ókat s egyes szótagok átugrására vitték, de ez mindig csak elnézésből történt; Torello (a florenci Digesták kiadásában) találta fel a fenjelölt módot, a mint ezt előszavában maga bevallja; régi sírköveken szótagok átugrása szinte észlelhető, de nem szándékosan történt (mint azt Cramer Savigny folyóiratában I p. 287 állítja), hanem hanyagságból. Hogy egyenlő betüsorok csak egyszer irattak volna, az képtelenségre vezet, mert akkor e szót „italiam" így lehetne olvasni: Italiam *v.* ita Italiam *v.* Itali Italiam *v.* Itali aliam *v.* Italiam aliam *v.* Italia alia iam *v.* Itali aliam iam *v.* ita talia iam stb. (V. ö. az arboreai kézirat szerzője elmefuttatásait). —

Mommsen T. A két ütközet Betriacumnál 69-ikben K. u. Hermes V. p. 161—173. E helyrajzi vizsgálat Tacitus Hist. első könyvein alapszik, vagy ezekre vonatkozik. K. u. 69-ik év tavaszán a germaniai seregek két erős szakasza lépte át az Alpeseket, hogy eddigi helytartójuk, Vitellius számára a birodalom fölötti uralmat fegyverrel kivívják; 40,000 ember Alsó-Germániából Fabius Valens vezérlete alatt a cott, 30,000 Fölső-Germániából Caecina Allienus alatt a pennini havasokon át vonult be Fölső-Italiába (Hist. I, 61). Caecina, ki előbb érkezett meg, még útközben fogadta el Mediolanum, Novaria, Eporedia, Vercellae városok csatlakozását, csak hamar Valens is ellenállás nélkül haladt Ticinumig (H. II, 27). Tacitus azon állítása, hogy az egész tartomány az Alpesek s Po között a vitellianusok birtokában volt (H. II, 17), csak Fölső-Italia nyugati részére vonatkoztatandó, mert

Otho császár hívei birtokában legalább a két főút, Aquilejától Patavium és Atestén keresztül és a Vicentia s Veronán át vezető, melyeken a Pannoniából s Dalmatiából várt legiok haladtak, megmaradt. Cremonát a Vitellianusok szállották meg (Hist. III, 32 ; talán önként adta meg magát), Placentiát a későbben érkező othonianusok. Cremonánál s ettől nyugatra vivták ki a vitellianusok az első előnyöket (H. II, 17), de a Po átkelésében megakadályoztattak Vestricius Spurinna, Otho parancsnoka által. E közben az othoi hadak főparancsnoka, Annius Gallus is előnyomulván, átlépte a Pót, hatalmába ejté a via Posthumiát, (mely Hostiliától Betriacumon át Cremonába vezetett,) és Betriacumnál ütött tábort. Betriacum (a kéziratt. szt.) vagy Bedriacum Cremonától 20 (l. Schol. ad Juvenal.) vagy 22 (l. tabula Peutingeriana) r. mföldnyire feküdt, a Mantua vagy (a mi egyértelmű evvel) Hostiliába vezető uton. (Ez a ‚via Posthumia.‘ H. ö. Tac. Hist. II, 42. 24 ; III, 23 és II, 70). A hely (a mai Calvatone mellett vagy az ettől nyugatra eső Piadena felé), hadászati tekintetben fontos volt azért, mert a via Posthumia itt találkozott a Veronaból jövővel, honnan Gallus a dunamelléki legiók érkeztét várta. Eleinte az othoiak voltak előnyben kisebb összeütközésekben Caecina egyes hadcsapataival (Hist. II, 23), minek következtében Valens Ticinumból előrehaladt s Caecinával egyesült Cremonánál. Ekkor az othonianusok császárjok nélkül, ki tétlenül ült Brexillumban, elhatározták, hogy megütköznek, s Cremona felé 4 mfnyire előnyomultak a nélkül hogy a Po jobb partján táborzó csapatokat magukhoz vonták volna, sőt „a legjelesb vezénylők ellentmondása dacára a menet a 16 miliára fekvő Addatorkolathoz megkezdetett.“ Így Tacitus! Ez adat két okból hamis; először azért, mert ha Otho serege Betriacumtól négy mértföldnyire táborzott tehát 16—18 mföldnyire Cremonától, az ettől nyugatra fekvő Addához 16 mfldnyi menettel nem érkezhetett; másodszor azért, mert köztök s az Adda között táborzott megerősített állásban az ellenség, ki őket aligha bántatlanul engedte volna keresztülvonulni táborán. Valószinü tehát, hogy a Brixia felé vezető úton haladtak előre azon szándékkal, hogy az ellent összeköttetési vonalától Germaniával elvágják, eleinte a via Posthumián, azután ettől letérve az északra vezető úton. A távolság Betriacumtól Brixiáig csakugyan 20 mf. Már 12 (Plut. szt.) vagy 16 (Tac. szt.) mföldet haladtak volt, midőn a vitellianusok 4 mföldnyi menet után utjokat állták, úgy hogy ők, kik nem csatázni, hanem egész podgyász-

szal indultak utnak (Tac. II, 40. 41), hogy útjokat folytathassák, kényszeríttettek a csatát elfogadni. Ez maga s az othoiakra nézve szerencsétlen kimenete híven van leirva Tacitusnál (II, 42—45). Dio ez ütközetet cremonainak nevezi (64, 10), s színhelye csakugyan sokkal közelebb esik e városhoz, mint Betriacumhoz.

Hat hónappal utóbb, octoberben vivavott egy második csata ugyane vidéken Antonius Primus, Vespasiunus előhadainak parancsnoka s a vittellianusok közt. Tacitus elbeszélése itt is hiányos. Primus Veronáig haladt volt előre, Vitellius seregei részben Cremonánál, részben Hostiliánal vonattak össze (Tac. Hist. II, 100; III, 14). Utóbbiak Caecina vezérlete alatt a Tartarus folyóig nyomultak előre, midőn a ravennai hajóhad és saját vezéröknek Vespasianushoz pártolása következtében kényszerültek visszavonulni Hostiliára, hogy innen egyesüljenek a cremonai két legioval. De Antonius a történtek hirére 5 legiojával Veronából Betriacumba nyomult két nap alatt, s harmadnap indult Cremona ellen; Betriacumtól mintegy 8 mfnyire ütközött meg a cremonai őrséggel s ezt az est beálltáig, midőn derékhada megérkezett, visszavetette a városba. Ekkor jött híre, hogy a hostiliai 6 legio megérkezett Cremonába. Mely úton? ezt Tacitus elhallgatja. Valószinü, hogy átkeltek volt a Po jobb partjára, s Parmán át értek Cremonába; tették ezt dacára annak, hogy számra tulsulyban volták Vespasian hadai fölött, söt hogy rendes menetekben a via Posthumián is Antonius előtt érhettek volna Cremonába. Eljárásukat csak az ételemhiány (Hist. II, 13) s a fegyelmetlenség (II, 26) magyarázhatják. Az öldöklő harcról, mely Cremonában éjjel folyt, s melynek csak a kelő nap vetett Vespasianus serege győzelmével véget, l. Tacitus rajzát.

Haupt. Varia. Hermes V p. 174—191. LXVIII. In Etymologico Magno quod Parthenio tribuitur p. 170, 47: „*αὐροσχάδα βότρυν Ἰκαριωνίης*“ scriptum fuisse videtur: „*α. β. Ἰκαριωνίνης*“. (Cf. Naeckii Opusc. II p. 44). — LXIX. Apud Dionysium Hal. in Excerptis Ambros. IV p. 269 K. quod legitur: *καὶ τὸ μὲν πρῶτον ἐπὶ τοῖς ὄρεσιν ἄγραυλον καὶ πλείονα τὸν βίον εἶχεν* — nihili est, neque quod Struvius (*καὶ μείονα*) neque quod Kiesslingius (*καὶ λιτόν*) conjecerant, probari potest; recte fortasse legitur: *ἄγραυλον καὶ ἀλήμονα τὸν βίον εἶχεν.* — LXX. Apud Onesandrum (recte sic legitur nomen, quamquam Suidas ‚*Ονόσανδρον*‘ tradit) c. 4 leguntur haec: *εἰδέναι δὲ χρή, καθότι οὐ μόνον οἰκίας κτλ.; καθότι* permutandum in

ὅτι· mox scribendum esse videtur: ἀλλὰ καὶ πολέμου τὰς ἀρχὰς δεῖ κατασκευασάμενον ἰσχυρὰς καὶ κρηπῖδας θέμενον ἀσφαλεῖς (ll: ἰσχυρῶς καὶ κρηπῖδα περιθέμενον ἀσφαλείας) οὕτως ἐξάγειν τὰς δυνάμεις. In prooemio § 4: οἵ τε εὐπραγήσαντες ἠγέρθησαν εἰς δόξαν recte se habet, quod protulit Wyttenbachius in Bibliotheca crit. III, 2 p. 75: ἤρθησαν· (Koechlyus vult: ἠέρθησαν). — LXXI. In Menaechmis v. 116 Plautus nil nisi hoc scribere potuit: „quid petam, quid feram, quid foras egeram“; ll: „quid foris egerim.“ Versum Menaechm. 882 „lumbi sedendo, oculi spectando dolent“ suum fecit Ausonius in Ludo 7 sap. p. 278 (Toll.) nisi quod ad ‚oculi‘ addidit voculam ‚que‘, itaque nil reprehendendum est in illo versu. — LXXII. In Terentii Eun. I, 2, 117 libri antiqui habent: „me miseram, forsitan hic mihi parvam habeat fidem;“ Bentleio auctore scriptum est ‚forsan,‘ quod probari nequit (idem ‚forsan‘ intulit in Andriam V, 5, 1) et si quid mutandum est, sic scribas versum: „me miseram, forsitan mi hic parvam habeat fidem.“ — Ib. Eun. III, 5, 43 in libris legitur: „ego homuncio hoc non facerem? ego illud vero ita feci ac lubens“; Terentius scripsisse videtur: „ego h. h. n. facerem? facerem ego illud vero item, ac lubens,“ in qua emendatione ‚item‘ debetur Bothio. — LXXIII. Seneca de amic. p. 103 (Nieb): „An aurum ingenti opera tegi creditis“ dici non potest, sed scribas ‚legi‘ pro ll. ‚tegi‘; a legendo auro dicti sunt ‚aurilegus‘ = χρυσολόγος, ‚aurilegulus‘ = χρυσορύκτης. — LXXIV. Taciti in Dial. c. 12 „nec ullis aut gloriâ major aut angustior honor, primum apud deos, quorum referre responsa et interesse epulis ferebantur“ ‚epulis‘ mutandum est in ‚oraculis.‘ — LXXV. Apulej. Met. VI, 14 ll. quum habeant: „iamque et ipsae semet muniebant vocales aquae,“ scribendum est „et ipsae metum iniciebant“. — LXXVI. Apud Non. p. 357, 7 leguntur haec: „Accius Astyanacte ‚hunc aicaispinem regionum fac ac desisset exercitum morari nec me ab domuitione marceretu obsceno homine‘; scribendum esse videtur:

nunc Calcham aruspicem legionum fac desisse exercitum
morari nec me ab domuitione arcere tam obscaeno omine. —

LXXVII. Scholion libri Veronensis, quod pertinet ad Verg. Aen. VII v. 341—3 ita scriptum dederunt Maius et Keilius: „haec sine ulla lectionis intercapidine pronuncianda sunt, quia ἰοφόρον πρόσωπον induxit hoc ex nocendi festinatione“; graeca illa verba plane absurda sunt, et quum in codice sit ΤΩΦΟΠΡΟΣΟΠΟΝ manifestum est scri-

bendum esse: *κωφὸν πρόσωπον*. Donatus idem adscripsit ad Hecyrae I, 2, 3, cf. etiam Martial. VI, 6. — LXXVIII. Eurip. Med. v. 846 qui legitur: *τὰν οὐχ ὁσίαν μετ' ἄλλων* Euripides scripsisse videtur sic: *τὰν οὐχ ὁσίαν μεταλλᾶν*. De verbi *μεταλλᾶν* usu vide Pind. Ol. VI, 61. Cf. Eur. Suppl. 959; Sopt. Phil. 1352; Aesch. Sept. 670. — LXXIX. Aristoph. Av. v. 1344 consentiente Meineckio delendus est, v. 1345 s. vero sic constituendi:

ὀρνιθομανῶ γὰρ καὶ πέτεσθαι βούλομαι
κῴκεῖν μεθ' ὑμῶν κἀπιθυμῶ τῶν νόμων

ll. habent: *καὶ κέτομαι καὶ βούλομαι οἰκεῖν*. — LXXX. In Plat. de leg. IV p. 719ᵈ quae leguntur: *ἐγὼ δέ, εἰ μὲν γυνή μοι διαφέρουσα εἴη πλούτῳ, καὶ θάπτειν αὐτὴν κελεύοιτο ἐν τὸ ποιήματι* pro *ποιήματι* scribendum esse videtur: *νοσήματι*. — Quod ad explicandum Leg. I p. 633ᵉ: *καὶ πάντες που μᾶλλον λέγομεν τὸν ὑπὸ τῶν ἡδονῶν κρατούμενον τοῦτον τὸν ἐπονειδίστως ἥττονα ἑαυτοῦ πρότερον ἢ τὸν ὑπὸ λυπῶν·* semel *ἥττον ἑαυτοῦ* positum est, sed intelligendum quasi bis esset. De qua loquendi brevitate cf. Dindorf ad Xen. Hist. Gr. II, 3, 19; et licet compares ex. in Phaedone p. 114ᵇ. — De ellipsi vocabuli, cujus notionem suppeditat verbum, in Leg. V p. 734ᶜ v. Ind. Lect. Berol. hib. a. 1865. — LXXXI. Apud Aelian. Var. hist. I, 31: *Πέρσαι κατὰ τὴν ἑαυτοῦ δύναμιν ἕκαστος προσκομίζουσιν* post *ἕκαστον* excidit *τι*. — In Aelian. II p. 269, 19 H: *θίασόν τε μίμων καὶ κορδακιστῶν περὶ αὐτὸν μάλα πλῆθος εἶχεν·* mutandum *μάλα* in *μέγα*. — LXXXII. In Achillis Tatii IV, 4 quae legimus: „*ἂν δέ τις ἀδροτέρων ἴδῃ*" scribendum est: *ἁβροτέρων*; cf Longi I, 8. — LXXXIII. Cercidae Megalopolitani mentionem fecit Gregorius Nazianz. in carmine *περὶ ἀρετῆς* v. 598 ss.

ὀρθῶς λέγει που Κερκιδᾶς ὁ φίλτατος,
τέλος τρυφώντων αὐτὸς ἐσθίων ἅλας,
αὐτῆς τρυφῆς ἔθ' ἁλμυρὸν καταπτύων· quorum vv. ultimus sic corrigendus est: *αὐτῆς τρυφῆς δὲ θἀλμυρὸν καταπτύων*. V. Jahrb. f. Philol. 1863 p. 387 (Meineke). Cf. ejusd. *Σύγκρισις βίων* v. 96 ss. p. 394.

(Folytatjuk.)

Pest, 1871. Nyomatott az „Athenaeum" nyomdájában.

A saturnusi vers.

(Vége. L. Philol. Közlöny 3 s k. 49 s k. ll.)

Említettük már egy alkalommal, hogy gondos vizsgálat azon eredményhez vezet, hogy némely pontban az eposköltők eltérnek a feliratokból elvont szabályoktól; erre vonatkoznak Ritschlnek szavai (Ind. lectt. Bonn. aest. 1852 p. 1): „expendendum erit, in quibus ab indagatae normae constantia Livii Naeviique ars discesserit, aliquanto plus licentiae sibi sumens"; csakhogy mi az anacrusist illetőleg ép az ellenkezőről győződtünk meg, hogy t. i. Livius és Naevius kisebb szabadsággal éltek mint a feliratköltők, és soha kéttagú anacrusist nem írtak. Ugyanez áll egy eddigelé nem kellő figyelemmel vizsgált pontra, t. i. a nőnemű egyes számú *a* és a semleges többes *a* quantitására nézve; mindkettő a feliratokban hosszúnak és rövidnek használtatik, a költőknél kizárólag rövidek.

A mi az első ejtegetésű egyes számú *a*-t az alanyesetben illeti, kétségtelenül hosszú e helyeken:

El. Sc. III, 3:

Honós, fam*á* virtúsque — glória átque ingénium;

El. Sc. III, 7:

Terrá, Publí, prognátum — Públió, Cornéli;

El. Sc. II, 3:

Quoiús formá virtútei — párisumá fúit (l. a.)

így felosztva Bücheler (id. h.) szerint; s ennek megfelelőleg a régi *a* végű accusativus El. Sc. I, 5-ben, melyet Spengel így olvas:

Hec cépit Córsicá A — lériaque úrbe — ∪

két szótag hiányával a vers végén; ily olvasás több rendbeli szabálytalanságnak vet véget, melyet e versben látni véltek sokan — de a kövön nincs nyoma betüknek, hely pedig egy-két szótagra elegendő volna, hacsak, mint némelyek szeretik állítani, a kőmetsző feledékenységének nem akarjuk tulajdonítani ezeknek elhagyását; én részemről úgy vélekedem, hogy a sor teljes, mert így ékezve:

Hec cépit Córsicá A — lériaqué úrbe

oly alakot mutat, mely mind a latin nyelvszokásnak, mind a saturnius szabályainak, mind végre az emlékkő oeconomiájának megfelel.

Bücheler (id. h.) állítása, hogy nemcsak a feliratok, hanem az összes Ennius előtti irodalom saturniusai nem mutatnak példát a megrövidített *a*-ra, téves; mert Varro versében (de re rust. I, 2, 27; l. f.), mely a régi népköltészet terméke, az *a* hosszu ugyan, de Livius és Naevius idetartozó versei épen ellenkezőről tesznek tanuságot:

Livius Od. I, 64 verséről már szólottunk; így olvasandó:

Mea puér, quid vérbi éx tuo-óre súpera fúgit?

a Priscian által VI (8 p. 247 K.) idézett Livius Od. IV, 513-ik versének elején hiányzik egy szótag, a második félversben pedig synaeresissel kell olvasni:

◡ Sáncta puér Satúrni — fília régína[165])

Liv. Od. VIII, 480 (l. f.):

Nám divína

Monétas fília dócuit;

Livius Od. XXII, 82 (l. f.) az anacrusis feloldása miatt sem olvastathatik a szokott módon;

Naevius verse (B. P. II) Priscianná VI (8 p. 247 K.) a kéttagu anacrusis elkerülése végett is így olvasandó:

---

165) Közönségesen így olvastatik e vers:

Sanctá puér Satúrni — fíliá regína;

Hermann G. által így:

Sáncta puér Satúrni

filía regina.

Prima íncedít Cererís Pro-sérpina puer,
(l. f. a különböző olvas.).

Az accusativust szinte nem szükséges hosszunak venni Liv. Od. IV, 557 versében Prisciannál VI (p. 210, 9), mint azt közönségesen teszik, hanem így kell olvasni Dünzerrel:

Apud nýmpham
Atlántis fíliám Ca — lýpsonem; [166])

Ezekből látjuk, hogy az *a* hossza Livius és Naeviusnál nem szabadság megengedése, hanem ellenkezőleg épen szabályszerű olvasás által enyészik el.

Áttérünk a többesszámu semleges *a*-ra. A feliratokhan csak egy példa van az *a* hosszu haszálatára: El. Sc. III, 2. de ez kétségtelen [167]), akár ugy olvassuk, mind rendesen szokott olvastatni:

Mors pérfecít tua ut éssent — ómniá brévia,

akár Bücheler (id. h.) szerint, mit helyesebbnek tartunk, mert a hosszu *a* hiatusban áll:

Mors pérfecít tuá ut — éssent ómnia brévia.

Livius és Naevius versei, melyek a hosszú *a* bizonyitékául hozatnak fel, mind máskép olvashatók, s nagyobbára egyéb okokból is máskép olvasandók, így:

Liv. Od. XIV, 186 (vagy XXIV, 297 [168])) Noniusnál (p. 509) nem teljes vers:

Tuqué mihí narráto — ómniá disértim

hanem vagy két versre oszlik:

Túque — mihi narráto ómnia
disértim,

---

[166]) Spengel (id. h.) szerint:

Apúd nymphám Atlántis — fíliám Calypsónem,

hól a második hemistichium második lába creticus; Bartsch az utelsó thesisben két szótagot enged meg:

Apúd nymphám Atlántis — fíliám Calýpsonem.

[167]) ha t. i. a rendes grammatikai szerkezet nyomán ‚tua' a mellékmondathoz számíttatik; bár e helyen talán azt is lehetnē vitatni, hogy ‚mors'-ra vonatkozik — akkor ez egyetlen példa is elesik.

[168]) Bartsch (id. h.) hibásan tartja e verset Hom. Od. I, 169 fordításának. L. Dünzert id. h.

vagy így olvasandó:

Tuqué mihi — nárrato ómnia disértim;

Liv. Od. VI, 142 versénél Diomed. I. (p. 379 P.) megdől Spengel olvasása:

Utrúm genuá amplóctens — vírginum óráret

s vagy ‚utrum' után egy szó toldásával (Dünzer szerint ‚jam'), vagy az anacrusis hiányával kell olvasni:

υ Útrum génua amplóctens — vírginam őráret (l. f.);

megdől több okból Hermann olvasása L. Od. XXII, 82 versénél:

At céleris

hastá voláns perrúmpit — péctorá férro (l. f.);

Livius versét Festusnál (p. 352) a kézirat szerint kell olvasni, nem Bartsch s m. szerint (l. f.); Liv. Od. V, 411 Festusnál l. f.; Naevius töredékéről Prisciannál VI (p. 679) már volt alkalmunk szólani; Naevius szavai, melyeket Nonius s. v. atrox (p. 76 M.) őrzött meg, így lejtendők:

Simul atrócia — pórricerént éxta

minístratóres [169]).

Livius és Naeviusnál bizonyítékot az *a* megnyujtott használatára hasztalan keresünk.

A hiatus a saturniusban épen úgy volt használatban, mint a későbbi költészetben. Például szolgáljon:

El. Sc. I, 5; III, 2; Ded. Sor. 2:

Paréns timéns heic vóvit — vóto hóc solúto;

Liv. Od. I, 136 Noniusnál s. v. pollubrum (p. 544 P.):

Argénteó pollúbro — áureó ex glútro [170]);

Liv. Od. IV, 213 (l. f.); Naevius Serviusnál ad Verg. Aen. II, 797 (l. f.); Naevius u. o.

Úbi forás cum áuro

illúc exíbant [171]);

---

169) Spongel ez olvasást javalja:

Simúl a — tróciá proícerent

extá minístratóres

a szöveg csekély változtatásával; Bartsch részben Spengel, részben Büchelcr után indulva, egy versben olvassa:

Simul átrociá porríceront — éxta mínistra'óres.

170) ‚ex'-et irtunk a kéziratbeli ‚et' helyett. L. a görög szöveget.

171) Bartsch szerint:

Ubí forás cum áuro — ílluc éxíbant.

Naevius szavai Macrobiusnál Sat. VI, 5 Spengel szerint olvasandók:

Sílvicoláe hemónes
duellíque inértes, stb.

A saturnius két félverse közt vagy versnyug — diaeresis — vagy metszék — caesura — van; ez utóbbi azonban csak úgy, hogy egy két- vagy többtagú szónak első szótaga után áll be; a caesura ily alakban bár ritkább, de szintoly rendes, mint a diaeresis mind a feliratokban mind Livius és Naeviusnál: L. p. Carm. Arv. 2 (l. f.) és 3 (l. a.); El. Sc. I, 1:

Hoc óino plóirumé co — séntiónt [Románe] [172];

El. Sc. I, 2:

Duónoro óptumó fu — íse viró [viróro] (l. f.);

El. Sc. IV, 1. 2 (l. a.); Epigr. Naev. 4:

Oblíti sunt Romái lo — quiér latína língua;

Tit. Mum. 2:

Corínto déletó Ro — mám rediéit triúmphans;

Liv. Od. IV, 517 és IV, 676 (l. f.); Naevius verseit (B. P. I) Probusnál ad Verg. Buc. VI, 31 (p. 14 K.) így vélem olvasandóknak a kézirat szerint:

Póstquam
avem áspexít took templó An — chísa, sácra in ménsa
Penátium órdiné po — núntur, ímmolábat
aurátam víctimám pul — cram [173];

Naevius verseit Prisciannál VII, (16 p. 342 K.) már felemlítettük, szintúgy Naevius fragm. Prisc. VI, (11 p. 255 K), Macrob. Sat. VI (5 p. 247 K.), Charis. I (p. 73 L.), Non. (p. 468 M.) l. f. Megdöl Ritschl felosztása a következő három versben:

---

172) ‚Romane' Bücheler kiegészítése; e helyett Ritschl: ‚Romai'.

173) Bartsch a kéziratot változtatva, így olvas:

Postquám avés aspéxit — ín templo Ánchísa,
sacra ín mensá Penátium — órdiné ponúntur:
immolábat áurátam — víctimám púlcram; (l. f,)

Dünzer így osztja fel a verseket:

Postquam áspexít avem in témplo Anchísa, sácra in ménsa
Penátium ordine pónebántur, ímmolábat
aurátam víctimám pulcrám, —

azt jegyezvén meg, hogy ‚ponebantur' önmagát ajánlja (?).

El. Sc. I, 5:

Hec cépit Córsica Áleri — áque urbé pugnándod; (l. f.)

és El. Sc. III, 4:

Quibús sei in lónga lícui — sét tibe útier víta; (l. f.)

és El. Sc. II, 3:

Quoiús fórma vírtu — téi parísuma fúit (l. f.).

Igen fontos kérdés a saturnius elméletének megállapításában a thesiselnyomás kérdése. A classica philologia irodalmában e kérdésuek egész története van (l. f.). A latin grammatikusok már mit sem tudtak a vers e sajátságáról, s a középkoron keresztül az ujabb időkig e sajátság ismeretének hiánya különbféle theoriákat szült, melyek eredménye rendesen a saturniusnak ama régi ‚horridus', ‚inconditus,' st. melléknevekkel jellemzésében összpontosult. Müller Otfrid (Suppl. Fest. p. 397) mondotta ki általánosságban a thesiselnyomás lehetőségét, s ez által az eddigi nehézségeket ugyan eltüntette, de minden vagy több helyen engedvén meg, a saturniust nézetünk szerint nemcsak eredeti alakjából vetkőztette ki, hanem minden rhythmusától megfosztotta. Volt alkalmunk idézni több verset a legujabb theoretikusok, Vahlen, Bartsch olvasása szerint, melyek semmi rhythmust sem mutatnak; maga Ritschl, a régi latin nyelv legkitünőbb ismerője korunkban, e pontra nézve oly szabadsággal ruházza föl a saturniust, melylyel az valósággal nem bírt.

Tény az, hogy egy thesis elnyomása meg volt engedve, de soha más, mint a hatodik. Ezt a feliratok és költők verseiből egyaránt be lehet bizonyítani:

El. Sc. III, 6:

Qua ré lubéns te in grémiu — Scípió récipit;

El. Sc. III, 4 (l. f.); El. Sc. IV, 1:

Magná sapiéntiá mul — tásque vírtútes;

Ded. Sor. 4. 5:

Donú danúnt Hercólei — máxsumé méreto [174])

Semól te oránt se vóti — crébro cóndémnes;

---

[174]) Bartschnak (id. h.) egy hamis állítását kell itt megcáfolnunk. Ő ugyanis azt mondja, hogy azon esetben, ha egy thesis elnyomatott az utána következő arsist nem szabad feloldani; e vers és a fent idézett El. Sc. III, 6 azt bizonyítják, hogy ez meg volt engedve.

Mon. Caec. 1 (l. f.); így olvasandó El. Sc. II, 3:

Quoiús formá virtútei — párisumá fúit [175]),

és elenyészik az első félvers harmadik thesisének elnyomása El. Sc. IV, 2-ben, melyet még Spengel (id. h.) is megenged, ha így olvassuk:

Aetáte quóm parvá po — sídet hóc sáxsum [176]);

elhanyagolt ötödik thesissel kell olvasni az Antinoi bronsz versét (l. Fröhner a Philologusban XIII, 207):

Versúne dúnom dédca — cúmniós cétur;

Liv. Od. IV, 513 (l. f.); Liv. Od. XII, 17 Festusnál (p. 352 M.):

Toppér cité ad áedis — vénimús Círcae,
Simúl duóna eórum — pórtant ád návis;

Naevius verseit (B. P. I) Serviusnál ad Aen. III, 10, Priscianná VI (p. 679 P.) és Noniusnál s. v. auspicari és s. v. atrox l. f.; így olvasandó Naeviusnak Noniusnál s. v. censere (p. 325 M.) megőrzött verse:

Censét eó ventúrum — óbviám Póenum;

Naevius szavairól Noniusnál s. v. pacisco, Festusnál (p. 382 M.), Vel. Longusnál (p. 2234 P.) és Non. s. v. metus már f. szólottunk.

Gyakran szabad választásunkra van bízva elisioval és így thesiselnyomással, vagy hiatussal olvasni; így Dedic. Sor. 1:

Quod ré suá diféidens — ásperé afléicta
vagy: — áspere áfléicta;

Liv. Od. VI, 142 Diomedesnél I (p. 397 P.):

υ Útrum génua amplóctens — vírginum óráret
vagy: — vírginúm oráret;

---

[175]) Ritschl szerint:

Quoiús fórma vírtu — téi parísuma fúit

meg nem engedett caesurával.

[176]) Ritschl és Spengel szerint:

Aetáte quóm párva — pósidét hoc sáxsum.

Utóbbi (id. h. 98 l.) azt mondja, hogy ez az egyedüli példa a feliratokban arra, hogy az első félversben thesis elnyomatik. De a mi ékezésünk helyességét bizonyítja őmaga, midőn a Nonius által s. v. metus (p. 214 M.) idézett verset így olvassa:

Magní metús tumúltus — péctorá possídit

bár nem egészen helyesen, mert a semleges többes *a* megnyujtása, mint láttuk, nincs megengedve, hanem így olvasandó a vers:

Magní metús tumúltus — péctora póssídit.

Liv. Od. XI, 317 Festusnál (p. 190 M.):

υ ín Pylúm advéniens — áut ibí omméntans
vagy: — áut ibi ómméntans;

Liv. Od. I, 136 (l. f.) és Naevius versében Varronál de l. l. VII, (51 p. 336 Spengel sz.):

Patrém suúm suprémum — óptumum ádpéllat
vagy: — óptumúm adpéllat;

Naev. Prisciannál VI (p. 679 P.) l. f.

Fölöslegesnek tartjuk itt mind azon thesiselnyomásokat, melyekkel egyes versek a theoretikusok nagyobb része által olvastatnak, külön elősorolni; a figyelmes olvsó az idézetekben, melyeket fölhoztunk, bizonyára észrevette; mi ama helyeket mind máskép olvassuk, s így a thesiselnyomásokra alapitott állításokat is téveseknek tartjuk. Különösen áll ez az első thesis vagy anacrusisra nézve, melynek elhanyagolását Bartsch (id. k. 4-ik fej.) a költőknél megengedi, mig a ‚mérvadó feliratokban' ő sem tudja sehol fölfedezni. De ha a feliratokban nem hagyatott el az anacrusis, miként lehet ezt Livius és Naevius műköltészetéről állítani, mely, mint láttuk, inkább kiküszöbölte az előbbi és a népköltészetben akkor is dívó szabadságokat? miként lehet ez odavetett, de be nem bizonyított állítást döntő érvül (?) használni fel a saturnius és ó-német hoszsor közti analogia bebizonyítására? Spengel, ki leghelyesebben fogta fel a saturnusi vers lényegét, s kivel több pontra nézve egyetértünk, úgy nyilatkozik, hogy a kettő közti hasonlat a versek asynartetikus szerkezetében rejlik, s nem lehet elismerni azon eljárás jogosultságát, mely a német hoszsor sajátságait reáerőszakolja a saturniusra, s ennek folytán állítja fel az azonosságot. Bartsch és Westphal [177]) ez eljárást követik.

Még nehány szót az alliteratioról és rímről. Az alliteratio a legszokottabb rhetorikai alakzatok egyike a latin nyelvben, melylyel nemcsak a költészetben, hanem a prózában is igen gyakran találkozunk. Mindenki emlékezik a Ciceroféle: „effugit, evasit, erupit"-ra és Caesar hadijelentésére: „veni, vidi,

[177]) Legutóbb e művében: „Die Metrik der Griechen" II. Aufl. II. Bd. p. 36 sqq. ő három korszakot különböztet meg a latin költészetben: 1) a tisztán ékezetes, 2) a nehéz ütemrészekben mértékes vagy saturniusi és 3) a tisztán mértékes vagyis görög korszakot. L. 45. l.

vici,"[178]) s igen természetes, hogy a Saturnus-irodalomban is gyakran találkozunk vele. Ha az Epigr. Naev. 4-ik versét:

Obliti sunt Romai *l*oquier *l*atina *l*ingua

vagy El. Sc. III, 7:

Terra *P*ubli *p*rognatum *P*ublio Corneli

vagy a Ded. Sor. 4-ik versét:

*D*onu *d*anunt Hercolei *m*axsume *m*ereto

olvassuk, bizonyára rögtön föltünik az alliteratio, s ha a számot és helyzetet figyelembe vesszük [179]), szándékos alkalmazást és bizonyos rendszert is fogunk találni.

Ugyanez áll kisebb mértékben a rímről, csakhogy a maradványok csekély és bizonytalan volta a saturniusra nézve nem nagy eredménynyel kecsegteti a kutatást. Rímeseknek lehet mondani a félversek végeit p. Livius versében:

Argenteo pollubro — aureo ex glutro,

Naeviusnál:

Novem Jovis concordes — filiae sorores stb.

Valószínüleg gyakoribb volt a rím a népköltészet termékeiben, mint ezt a görögben hasonlókép tapasztaljuk; p.:

Terra pestem teneto — salus hic maneto.

Értekezésünket a saturnusi vers lényegének rövid összefoglalásával zárjuk be, a mint azt a reánk maradt emlékek alapján iparkodtunk megállapítani:

A saturnius asynartetikus mértékes vers, mely egy dimeter jambicus catalectus és egy tripodia trochaicaból van összetéve, tehát hat arsissal bir.

Synaeresis, elisio és hiatus egyiránt elterjedettek.

A vers vagy diaeresissel bír az első félvers után, vagy caesuraval ugyanott egy két- vagy többtagú szó első szótaga után.

A thesisek hosszúk lehetnek.

Az arsisok (talán az első kivételével) föloldhatók.

---

[178]) Fájdalom, a vizsgálatok e téren még igen hiányosak, s majdnem kizárólag Naeke értekezésére a Rhein. Mus. III, 324 s k. ll-ra szorítkoznak.

[179]) E munkát egy ifjabb pályatársunk szorgalmára bízzuk.

A thesisek közül az első — anacrusis — feloldására csak a feliratokban van példa, Livius és Naeviusnál nincs. A többiek, a 4-ik és 7-ik kivételével, feloldathatnak.

Thesiselnyomás csak az ötödik arsis után engedtetik meg.

A saturnusi versekben reánk maradt föliratok. [180]

Carmen Arvale. [181]

1. a. E nos Lases iuuat /
   b. / nos Lases iuuate
   c. E nos Lases iuuate
2. a. Neue luae rue Marma sins incurrere in / leores
   b. Neue lue rue Marmar //ns incurrere in pleoris
   c. Neue lue rue Marmar sers incurrere in pleoris
3. a. Satur eurere Mars limen //// sta berber [182]
   b. Satur fu fere Mars limen sal/ sta berber
   c. Satur fu fere Mars limen sa/i sta berber

---

180) A feliratok szövegére nézve mindenütt a Corpus Inscrr. Latt. szövegét fogadtuk el alapul, mint legujabbat s leghitelesebbet; ha ettől eltérünk, jegyzetben fölemlítjük.

181) Közöljük versek szerint fölosztva. A ferde vonalok (/) a betük hiányát jelölik ezen s minden következő föliratban (A Corp. Inscr. Lat.-ban a Carmen Arvale-ban a vonalok helye ki van töltve a könnyen kiegészíthető betükkel). — Az irodalmat illetőleg az I. füzet 17-ik lapján említetteket kiegészítjük a következőkben: Lanzi Saggio di Lingua Etrusca I, 142 s; Hermann G. Elementa doctrinae metr. p. 613; Klausen R. H. De carmine fratrum Arvalium lib. Bonn. 1836. Corssen Origines poëseos Rom. p. 86 s; Ritschl Priscae latinitatis monumenta epigraph. tab. XXXVI; Bergkh T. Zeitschrift für Alterthumswissenschaft. 1856 p. 129 s.

182) „eurere"-t mutat a kő; Corp. J. L.: fu fere.

4. a. /// unis alternei aduocapit conctos
   b. Semunis alternei aduocapit conctos
   c. Simunis altern// aduoca/it /////os
5. a. E nos Marmor iuuato
   b. E nos Marmor iuuato
   c. E nos Marmor iuuato
6. a. Triumpe
   b. Triumpe
   c. Triumpe
   d. Trium//
   e. ////mpe.

Mérték szerint így véljük felosztandóknak e verseket:

1. Enós, Lasés, iuváte.
2. Neųelúe rue Mármar, síns in — cúrrere ín pleóris. [183])
3. Satúr fufére Márs li — mén salí, sta, bérber.
4. Semúnis álternéi — áduocápit cónctos.
5. Enós, Marmór, iuváto.
6. Triúmpe! Triúmpe! Triúmpe! Triúmpe! Triúmpe! [184])

---

[183]) Az ének szövege maga tesz tanuságot régi koráról, de egyes szók mégis ujabb alakban csusztak be; így a kettős *r*-rel írt incurrere és pleoris a régibb pleosis helyett.

[184]) Az ének az „Acta fratrum Arvalium" szerint Macrinus császársága és Adventus consulsága alatt 218-ik évben K. u. az Ambarvalia ünnep második napján azaz máj. 29-én énekeltetett; promagister (a papi testületnek saját köréből választott feje) Alfenius Avitianus volt; az Acta így szólanak: „promagistro Alfenio Avitiano clusi succincti libellis acceptis carmen descindentes tripodaverunt in verba haec (következik az ének) post tripodationem deinde signo dato publici introier(unt) et libellos receperunt." V. ö. C. J. L. I. p. 10. Mily felosztással énekelték e papok az egyes sorokat (Corssen szerint a sor háromszoros ismétlése azt mutatja, hogy mindeniket a promagister és a két kar egymás után énekelte), azt már nem határoztatjuk meg.

Elogia Scipionum. [185])

I.

L. Cornelius L. f. Scipio sírirata. [186])

V·CORNEVIO·V·F·SCIPIO
AIDIVES·COSOV·CESOR

HONC OINO · PVOIRVME · COSENTIONT R [187])
DVONORO · OPTVMO · FVISE · VIRO
VVCIOM · SCIPIONE · FIVIOS · BARBATI
CONSOV · CENSOR · AIDIVIS·HIC·FVET·A
HEC · CEPIT · CORSICA·AVERIAQVE·VRBE
DEDET · TEMPESTATEBVS·AIDE·MERETO

---

[185]) A Scipioknak Róma határában a porta Capenán kívül a via Appia mellett volt sírboltjuk, melyben a család tagjainak holttestei koporsókban őríztettek, miutan hagyományos szokás szerint a patricius Corneliusok tetemei Sulla előtt nem égettettek el. L. Cic. De leg. II, 22, 57 és Plin. Nat. Hist. VII, 54, 187. (Kivételt úgy látszik a Scipiones Nasicae és Asinae képeztek, kiknek más temetkezési helyök is volt). A sírbolt a rómaiak előtt mind azért, mivel a hazai történet annyi fényes nevének birtokosa nyugodott benne, mind a hit miatt, hogy Ennius porait tartalmazza, ismert és becses volt. Liv. XXXVIII, 56 irja: „Romae extra portam Capenam in Scipionum monumento tres statuae sunt, quarum duae P. et L. Scipionum dicuntur esse, tertia poetae Q. Ennii" és Svetonius ap. Hieron: „Ennius sepultus in Scipionis monumento via Appia intra primum ab urbe miliarium"; V. ö. Liv. XXXVIII, 55; Cic. Tusc. I, 7, 13: „an tu egressus porta Capena cum Calatini, Scipionum, Serviliorum, Metellorum sepulcra vides, miseros putas illos?" V. ö. Cic. pro Mil. 7, 17 és pro Arch. poeta 9, 22. — L. Corp. I. L. I p 11.

A sirboltot az írók által megjelölt helyen (l. Becker Topogr. R. p. 517) csakugyan meglelték 1614-ikben; de csekély fontosságunak vagy épen csalásnak tartván a leletet, ujra behányták. Az I sz. föliratot már e lelet után közölte Sirmondus (Romae. 1816).) 1770-ik évben több régi emlékkel együtt e sírbolt is ujra megvizsgáltatott s pontosan leiratott, a sírkövek, miután a Scipiók porai kétezer éves nyughelyeikből kivétettek, a vaticáni muzeumba vitettek. L. a tüzetes rajzot Amaduti usnál: Novelle Fiorentine 1780—83; Dutens: Oeuvres mêlées, Genève 1784; Visconti-

Az elogium mértékesen így olvasandó:

Honc oíno ploírumé co — séntiónt Románe [188])
Duónoro óptumó fu — íse viró viróro [189])
Lucíom Scípióne — fíliós Barbáti
Consól censór aidílis — híc fuét apúd vos [190])
Hec cépit Córsicá A — lériaqué úrbe [191])
Dedét Tempéstatébus — áide méretod vótam. [192])

tól „Monumenti degli Scipioni publ. dal. C. Franc. Piranesi. Roma, 1785"; Lanzi: Saggio di lingua Etrusca, Roma, 1789, I p. 150 ss; Orelli: Inscript. lat. sel. 550—561. V ö. Wagner: De insignioribus veterum Romanorum monimentis sepulcralibus. 1828. Pars III.

[186]) Corp. I. L. n i 31. 32. Két részből áll: Egy kőlapból, mely csak a nevet s a viselt hivatalokat említi; a betük nincsenek a kőbe vésve, hanem vörös festékkel színezve; találtatott 1781-ben. V. ö. Ritschl Priscae latinitatis mon. epigr. tab. XXXVI D; Visconti: Antologia Rom. p. 378 s a fönt említetteket (6-ık jegyz.); — egy másik márványlapból, mely a verses eloginmot tartalmazza, vésett betükkel; a sírboltban eredetileg valószinüleg az előbbi festett felirat alatt volt elhelyezve, s már 1614-ben találtatott. V. ö. Ritschl tab. XXXVIII E; Jac. Sirmondus (l. f. és Graevius Thesaurusában IV, 1832—1840); Maffei: Ars Crit. lap. p. 449 és a föntieket.

Lucius Cornelius L. Barbati f. Scipio, vagy mint a Fasti consulares és ‚Tabulae triumph.'-ban neveztetik: L. Cornelius L. f. Cn. n. Scipio consul volt C. Aquillius Florussal 495-ben R. é. u. (viselt dolgairól l. Liv. Ep. XVII; Zon. VIII, 11; Flor. I, 18 Jahn sz; Valer. Max. V, 12 és Frontin. strat. III, 10, 2; a vonatkozást Ovidiusnál Fast. VI, 193 már Sirmondus észrevette), censor 496-ban (cf Fastos a. 496); az aedilitasról csak e föliratban tétetik említés.

A felirathoz hasonló volt A. Atilius Calatinusé (a kezdet után itélve), ki a Scpio consulsága utáni évben 496-ban R. é. u. viselte e méltóságot (ezen kivül még egyszer: 500-ban), és a Scipiók sírboltja közelében temettetett el (L. Cic. Tusc. I, 7, 13). Cicero de senectute 17, 61 emlékezik róla ily szavakkal: „Quanta (é. fuit auctoritas) in Atilio Calatino? in quem illud elogium: Unum hunc (ll: uno cum s. unicum) plurimae consentiunt gentes populi primarium fuisse virum" (az eredeti föliraton talán ily alakban: Oino [mire a kéziratok uno-ja utal] honc ploirume cosentiont gentes populi primario fuise viro). „Notum est carmen incisum in sepulcro." H. ö. Cic. de finibus II, 35, 116 és Ritschl Rheinisches Museum, IX, 7.

[187]) A kő törött, vagy egyes sorok vége más kőre volt vésve. A negyedik sor hiányzó része a II sz. föliratból könnyen kiegészíthető, nem nagy bajjal jár az első sor kiegészitése em, csak a második és hatodik okoznak nehézséget, mert oly alakban, minőt a kő mutat, nem foglalhatók versbe. Az ötödik sor nézetem szerint teljes.

II.

L. Cornelius Cn. f. Scipio sírirata.[193])

O · CN · F · SCIPIO

/ /
/ / / / / / / / / /. /. / ./ CORNEVIVS · VVCIVS·SCIPIO·BARBATVS·GNAIVOD·PATRE
PROGNATVS · FORTIS · VIR · SAPIENSQVE—QVOIVS · FORMA · VIRTVTEI · PARISVMA
FVIT — CONSOV·CENSOR·AIDIVIS · QVEI · FVIT · APVD · VOS — TAVRASIA · CISAVNA
SAMNIO · CEPIT — SVBIGIT·OMNE · VOVCANAM · OPSIDESQVE · ABDOVCIT

A mértékes sírirat így olvasandó:

Cornéliús Lucíus — Scípió Barbátus
Gnaivód patré prognátus — fórtis vír sapiénsque
Quoiús formá virtútei — párisumá fúit [194])
Consól censor aidílis — quéi fuít apúd vos
Taurásiá Cisáuna — Sámnió cépit
Subigít omné Loucánam — ópsidésque abdóucit.

III.

P. Cornelius P. f. Scipio sírirata. [195])

QVEI · APICE INSIGNE · DIAL AMINIS · GESISTEI
MORS · PERFE TVA · VT · ESSENT · OMNIA
BREVIA · HONOS · FÁMA · VIRTVSQVE
GLORIA · ATQVE · INGENIVM · QVIBVS SEI
IN · LONGA · LICVSET · TIBE VTIER · VITA
FACILE · FACTEIS SVPERASES · GLORIAM
MAIORVM QVA · RE · LVBENS · TE · IN GREMIV
SCIPIO RE CIP T TERRA · PVBLI [196])
PRŌGNATVM · PVBLIO · CORNELI

---

188) „Romane“ kiegészítés Dünzer és Bücheler szt, Ritschl „Romai“

189) „viroro“ Ritschl után.

190) „apud vos“ a II sz. sírirat 4-ik sora után.

191) Szerintem felosztva. Ritschl így olvassa a sort:

Hec cépit Córsica Áleri — áque urbé pugnándod,

Bücheler ès Bartsch:

Hec cépit Córsica Alériaque — úrbe púgnándod

Spengel:

Hec cépit Córsicá A — lériaque úrbe — υ.

192) A kiegészítés Ritschltől, ki így scandál:

Dedét Témpestáte — bus aíde méretod vótam.

Bartsch:

Dedét Témpestátebús — áide méretod vótam.

193) Corp. I. L. n i 29, 30. A sírirat korát illetőleg v. ö. I füzet 25 l. — A fölirat címe csak színezett betükkel van írva, a verses sírirat betűi ellenben kőbe vésvék és színezvék. L. Ritschl tab. XXXVII AB s a fönt-idézett kiadásokat. — Rómában ősi szokás volt, a köemlékek feliratait s így a síriratokat is miniummal írni (V. ö. Plin. Hist. nat. XXXIII, 7, 122: „minium clariores litteras vel in auro [Momms: muro], vel in marmore etiam in sepulcris fecit“ és a Furiusok címiratait); később, a VI században jött divatba a görög eredetű kőbevésés is. E föliraton a hazai és görög szokás egyesítve találtatnak. Nevezetes még azon körülmény is, hogy a verses sírirat első sorának minden, s a másodiknak körülbelül 11 betüje, melyek valószinűleg a régi elogiumot tartalmazták, a kőből ki vannak karcolva. Mindezen körülményekből meglehetős biztonsággal lehet következtetni, hogy e Scipio címirata (mely jelenleg is megvan) és elogiuma mindjárt halála után

Mérték szerint így véljük felosztandónak a feliratot:

Quei apice ínsigné diális — fláminís gesístei [197])
Mors pérfecít tuá ut — éssent ómnia brévia [198])
Honós famá virtúsque — glória átque ingénium
Quibus sei ín longá licuíset — tíbi utiér víta [199])
Facilé factéis superáses — glóriám maiórum
Qua ré lubéns te in grémiu — Scípió récipit
Terrá, Publí, prognátum — Públió, Cornéli.

(az V száz. végén) készült, és pedig ősi szokás szerint színezett betükkel; később, a fia halálára készített sírirat kelte után (tehát a VI században) eltüntettetett a régi elogium s vésotett helyébe, illetőleg utána a most is olvasható fölirat.

L. Cornelius Cn. f. Scipio Barbatus (az I síriratban említettnek atyja) consul volt 450-ben R. é. u. Cn. Fulvius Max. Gentimalussal, censor 464-ben.

A felirat közelebb megtekintése mutatja, hogy az egyes verssorok az első kivételével, vizszintes vonalak (—) által vannak egymástól elkülönítve. A szöveg értelmezésére nézve csak annyit jegyzünk meg, hogy Ritschl szerint „Samnio" a régibb alaku accus. Samniom v. Samnium helyett, Mommsen szerint, kinek nézetéhez mi is csatlakozunk: ablat. mely mellől a helyviszonyszó in, főleg a régibb időben, gyakran elhagyatott. H. ö. loco, terra marique stb.

[194]) Ritschl ily felosztást javal:

Quoiús fórma vírtu — téi parísuma fúit.

[195]) Corp. I. Lat. n. 33. — V. ö. Ritschl tab. XXXIX F; Visconti: Antol. Rom. p. 387 és a f. i. kiadásokat.

A felirat betüi a márványba vésvék, bal felöl mélyebben, mint jobb felől, s kiásatáskor még a festék nyomait is mutaták. A felirat P. Cornelius Scipio Africanus major fiára vonakozik, kinek gyenge testéről, de fényes szellemi tulajdonairól és nagy reményekre jogosító képzettségéről Cicero de sen. 11, 35 ezt írja: Quam fuit imbecillus P. Africani filius is quí te (é. Amiliarum) adoptavit? quam tenni aut nulla potius valetudine? qui ni ita fuisset, alterum ille exstitisset lnmen civitatej, ad paternam enim magnitudinem animi doctrina ubdrior accesserat." H. ö. Cic. Brut. 19, 77; de offic. I, 33, 121; Vell. I, 10; Liv. XL, 42.

A sírirat szövegét illatőleg már felemlítettük Bücheler azon megjggyzését, hogy az első sor valószínűleg későbbi toldás, a Scipiok többi síriratа mind csak 6—6 sorból állván; az egyes verssorok többnyire üres közök által vannak megkülönböztetve, így ‚brevia,' ‚maiorum,' ‚recipit' után.

[196]) Corp. J. L.-ban ‚recipit' után hibásan áll pont.

[197]) Ritschl így olvassa e sort:

Quei ápice insígne diális — fláminís gesístei.

IV.

L. Cornelius Cn. f. Cn. n. Scipio sírirata. [200])

L·CORNELIVS·CN·F·CN·N·SCIPIO· MAGNA·SAPIENTIA
MVLTASQVE·VIRTVTES·AETATE·QVOM·PARVA
POSIDET·HOC·SAXSVM·QVOIEI·VITA·DEFECIT·NON
HONOS · HONORE·IS·HIC·SITVS · QVEI·NVNQVAM
VICTVS · EST · VIRTVTEI·ANNOS·GNATVS·XX·IS
L EIS · MANDATVS·NE·QVAIRATIS·HONORE [201])
QVEI MINVS · SIT MAND V [202])

A saturnusi versekben írt elogium így olvasandó:

Magná sapiéntiá mul — tásque vírtútes
Aetáte quóm parvá po — sídet hóc sáxsum [203])
Quoiéi vitá defécit — nón honós honóre
Is híc sitús quei núnquam — víctus ést virtútei
Annós gnatús XX (= vigíntei) — ís locéis mandátus
Ne quáiratís honóre — quéi minus sít mandátus [204])

---

[198]) Ritschl a vésnök hanyagságának tulajdonítja az ‚ut'-ot ‚uti' helyett; a vers szerinte így olvasandó:

Mors pérfécit túa ut — éssent ómnia brévia

Spengel és Bartsch szerint:

Mors pérfecít tua ut éssent — ómniá brévia.

[199]) Ritsshl úgy vélekedik, hogy a költő ‚ntier tibe'-t irt, mit a vésnök gondatlanságból cserélt föl; a verset így scandálja:

Quibús sei in lónga lícui — sét tibe útier víta.

[200]) C. J. L. n. 34. — V. ö. Ritschl tab. XLI Ka, s f. kiad. — Visconti véleménye szerínt a fölirat Calvus (cons. 532-ben) unokájára, Hispallus (cons. † 578-ban) fiára vonatkozik; ezt azonban bebizonyítani nem lehet. — Megjegyzendő, hogy (v. 5) ‚annos' kettős *n*-nel van írva, és (az utolsó sorban) ‚sit' áll a régibb ‚siet' helyett.

[201]) Az első szót a hiányzó betükkel Mommsen ‚loceis'-re egészíti ki, Ritschl: ‚diteist'-re, Bücheler és Bartsch ‚diveis'-re.

[202]) Ritschl ‚mandatus' helyett az Index Scholl. Bonn.-ban 1852 ‚nanctus'-t hozta javaslatba.

[203]) Szerintem ékezve. A kiadók Ritschl nyomán így olvasnak:

Aetáte quóm párva — pósidét hoc sáxsum.

[204]) A régi latin nyelvemlékek egy kitűnő ismerője előtt fejeztem volt ki egykor azon nézetemet, miszerint a szöveg felosztása a kövön azon fölte-

Monumentum M. Caecilii [205]

HOC · EST · FACTVM · MONVMENTVM
MAARCO · CAICILIO
HOSPES · GRATVM·EST·QVOM · APVD
MEAS · RESTITISTEI·SEEDES
BENE · REM · GERAS · ET · VALEAS
DORMIAS·SINE · QVRA

A felirat mértékesen így olvasandó :

Hoc ést factúm monuméntum — Máarco Cáecílio
Hospés gratum ést quom apúd meas — réstitístei séedes
Bene rém gerás et váleas — dórmiás sine qúra. [206]

---

vésre vezet, hogy a vésnök a síriratot saturnusi hemistichiumokban írva **kapta** a költőtöl ilyformán :

Magna sapientia
Multasque virtutes
Aetate quom parva
Posidet hoc saxsum stb.

s a név után kezdvén a verseket, csekély eltéréssel e beosztást követte munkájában ; ezt annál valószinűbbnek tartom, mert a verssorok semmi jel által nincsenek egymástól elválasztva vagy megkülönböztetve, mi az eddig ismertetett három felirat egyikében sincs egészen elmulasztva.

205) A kőemlék találtatott Rómában a via Appia mellett. Lásd Corp. J. L. n. 1006 ; Ritschl tab. LXIXD és Rhein. Mus. Neue Folge VIII, 258.

206) Egy barátom igy kisérlé meg a fordítást eredeti versmértékben :

E kő mutatja sírját — Marcus Caeciliusnak.
Vándor, kivánatim halld — poraim nyughelyénél :
Szerencse s bék kisérjen, — álmod gond ne zavarja !

Titulus Mummianus. [207])

L·MVMMI·L·F·COS·DVCT
AVSPICIO · IMPERIOQVE
EIVS·ACHAIA·CAPT·CORINTO
DELETO·ROMAM·REDIEIT
TRIVMPHANS · OB·HASCE
RES·BENE·GESTAS·QVOD
IN·BELLO · VOVERAT
HANC·AEDEM·ET·SIGNV
HERCVLIS·VICTORIS
IMPERATOR·DEDICAT

---

[207]) A felirat találtatott 1786-ban Rómában a mons Caelius alján. L. Corp. J. L. n. 541; Ritschl tab. LIA és Ind, scholl. Bonn, aest. 1852; Meyer Anthol. n. 13 s f. i. k. — A felirat Mummiusra, Achaia meghódítójára vonatkozik, ki a zsákmány tizedrészéből Herculesnek templomot szentelt. Szokás volt ez időben Rómában, Hercules Victornak a vagyonból felajánlani egy tizedrészt, de a példák, melyeket a történelem följegyzett (p. Sulláról, Plut. Sulla 35. Crassusról Plut. Crass. 2; l. P. Ateius Regillus C. J. L. n. 3578), mind magánbirtokra vonatkoznak, úgy hogy Mummius ajándoka sajátságos kivételt képez, mert hadi zsákmányból adatott, de csak abban az időben, melyben a templom építtetett, t. i. a VII században. Régente ugyanis a monda szerint azon helyen, hol a templom építtetett (a forum boarium-on) Hercules Cacus legyőzése után, midőn neki mint győztesnek (H. Victor) Euander és az Aborigines áldozatot mutattak be, a népet a préda tizedrészével megvendégelte. Ez szokássá lön Róma vezéreinél, kik visszatérve a harcból a zsákmányból, mély régen természetesen leginkább marhából állott, a népet megvendégelték (v. ö. Varro L. L. V, 5). De a szokás elhalványult, s később csak a viszatérő katonák áldoztak egy csekély ajándokot Hercules Victornak (l. Henzen Annali 1857 p. 106), majd a kereskedők s egyéb magánemberekre szállt, kik által a VI és VII században rendesen gyakoroltatott.

A hadi zsákmánytized feláldozásának hajdani szokását ujítá fel Mummius a VII században (a felirat 609 előtt R. é. u. nem készülhetett), s erre vonatkoznak az alább olvasható reatini felirat szavai: „donum moribus antiqueis pro usura hoc dare sese visum.“ Mummius töméntelen ajándékot, melyeket a dús Corinthból hozott volt, osztott szét Rómában („ἐν Ῥώμῃ τὰ πλεῖστα καὶ ἄριστα“ l. Strabo VIII, 6, 23, a mi igen természetes), környékén, söt a provinciákban is, miről valamint az ő önzetlenségéről is

A három saturnius így olvasandó:

Ductu áuspicio ímperióque — éius Acháia cápta
Corínto déletó Ro — mám rediéit triúmphans
Ob hásce rés bene géstas — quód [is] in béllo vóverat [208])

a felirat többi része véleményünk szerint próza. [209])

---

elismeröleg nyilatkoznak a tudósítások. Frontinus strateg. IV, 3, 15 írja: „Mummius, qui Corintho capta non Italiam solum sed etiam provincias tabulis statuisque exornavit, nihil ex tantis manubiis in suum convertit"; h. ö. Strabo id. h. Cic. de off. II, 22, 76; Verrin. III, 4, 2; Victor Vir. ill. 60; Plin. Hist. nat. XXIV, 7, 36 és m. Ezt bizonyítják föliratok is, így a Trebulában, a Nursiaban és Parmában találtak, és a Reate-ben kiásott (L. Petrus Marsus tudósitását 1483-ból), melyet mint legrégiöb hexameterekben írt föliratot C. J. L. n. 542 nyomán közlünk (v. ö. Ritschl Ind. Scholl. Bonn. 1852).

Sancte!
De decuma, Victor, tibei Luciu(s) Mummiu(s) donum
Moribus antiqueis pro usura hoc dare sese
Visum animo suo perfecit, tua pace rogans te
Cogendei dissolvendei tu ut facilia faxseis,
Perficias decumam ut faciat verae rationis,
Proque hoc atque alieis doneis des digna merenti.

V. 2. Mommsen ‚pro usura' helyett ‚promiserat', és ‚sese' után pontot ir; Ritschl ‚hoc' után ‚quod'-ot szúr be.
V. 4. Mommsen kihagyja ‚facilia'-t, és csak a schemat (— ◡◡) irja.
V. 6. Ritschl ‚atque' helyett ír ‚eoque'-t.

208) ‚is' Ritschl kiegészítése; Bücheler így olvassa a félverset: quód in duéllo vóverat.

209) Ritschl még egy sort olvas saturniusnak:

Hanc áedem ét sígnu — Hérculís Victóris,

a véget „imperator dedicat" ő is prózának tartja. Versekkel kézdődő s prózával végződő felirat több is találkozik.
Bartsch önkénytesen jár el, midőn egy szót kihagyva, a fönt megjelölt véget saturniusnak (?) olvassa ily formán:

Hanc áedem et sígnu Hérculis — dédicát Victóris.

Spengel így osztja fel a véget:

Hanc áedem et sígnum Hercúlis
Victóris ímperator dédicát

az első sort saturnusi félversnek, a másodikat ötlábu jambusi versnek mondva, a nélkül, hogy erre az alább következő, szint oly bizonytalan Atistia síritatán kivül analógiát tudva felhozni.

Rossi abból, hogy a sírirat kezdete és vége nem mértékes, azt következtette, hogy nem az eredeti alakban, hanem restauralva bírjuk az emléket. E nézeten volt eleinte Bücheler is.

Monumentum Eurysacis. [210])

EST·HOC·MONIMENTVM·MARGEI·VERGILEI·EVRYSACI
PISTORIS·REDEMPTORIS·APPARET

Monumentum Atistiae. [211])

FVIT. ATISTIA·VXOR·MIHEI
FEMINA·OPITVMA·VEIXSIT
QVOIVS·CORPORIS·RELIQVIAE
QVOD·SVPERANT·SVNT·IN
HOC·PANARIO

---

[210]) L. Corp. J. L. n. 1013—1015; Ritschl tab. LXXXVIII ABC. Az emlék, mely 1838-ban takartatott fel Rómán kivül a porta Esquilina előtt, két oldalán mutatja e feliratot, a harmadikon egyedül a név áll (az első sor!). Volt már alkalmunk kijelenteni, hogy nem tartjuk mértékesnek a föliratot, s az első sor saturnusi rhythmusát csak a véletlen játékának tekintjük; a második sort prózának mondja Bücheler is. Ritschl két soros saturniusnak (?) olvassa a föliratot:

Est hóc moniméntum Márcei — Vérgiléi Eurýsacis
Pistórís redémp — tóris áppáret.

Bartsch nem tartja teljesnek a második sort s így ékezi:

Pistóris rédemptóris — ápparét . . .

Spengel ugyane sort felosztja saturnusi félversre és a feliratot befejező három szótagra (υ—υ):

Pistóris rédemptóris
Appáret.

[211]) L. Corp. J. L. n. 1016; Ritschl tab. LXXXVIII D. Ez emlék az előbbihez tartozott s avval egy időben s helyen találtatott. A feliratban Bücheler eleinte csak a saturniuséhoz hasonló hangzatú rhythmust vélt fölfedezni, utóbb azonban így rendezte a verseket, részint a költőt, részint a vésnököt vádolva a felirat elferdítésével (!):

Fuít Atístia úxor — mí opitumá véixsit
Quoius córporís relíquiae — súnt in hóc moniménto.

Ritschl hasonlókép azt állítja, hogy a költőnek máskép kellett volna szerkesztenie a verset, p. így:

Fuít mi Atístia úxor — fémina opítuma véixsit;

a véget prózának tartja;

Dedicatio Sorana. [212])

M·P·VERTVLEIEIS·C·F·
QVOD·RE·SVA·D*i*FEIDENS·ASPER*e*
AFLEICTA ·PARENS·TIMENS
HEIC·VOVIT·VOTO - HOC
SOLVT*o* ·*de*CVMA · FACTA
POLOVCTA LEIBEREIS · LVBE*n*
TES DONV · DANVNT·
HERCOLEI·MAXSVME·
MERETO SEMOL·TE
ORANT · SE· *u*OTI·CREBRO
CONDEMNES

Bartsch is változtat a fölirat szövegén (mintha az volna föladat, miként lehet a felirat prózájából saturniust faragni?) mindaddig, mígy csakugyan saturnusi rhythmushoz alkalmaztatja:

Fuít Atístia úxor — míhi, opítuma véixsit
Quoius córporís relíquiae — súnt in hóc panário.

Végre **Spengel** három saturnusi félverset talál a feliratban, melyeket egy ötlábu jambusi verssor zár be:

Fuít Atístia úxor
Mihi fémina opítuma véixsit
Quoius córporís relíquiae
Quot súperant súnt in hóc panário.

Eurysaces és Atistia emlékei közelében találtatott egy harmadiknak töredéke, melynek szavaiban **Ritschl** s mások saturnusi mérték nyomait vélték felfedezni, s következőkép kisérlék meg kiegészítését:

Quoiús formá[e decórem] — vicérunt móres
vagy: Quoiús formá[e venústa — tém] vicérunt móres.

V. ö. Corp. J. L. n. 1018 és **Ritschl** tab. LXXXVIII F.

212) L. Corp. J. L. n. 1175; **Ritschl** tab. LII A. Az emlékkö Sorában van, — innen nyerte nevét. A Vertuleiusok valószinüleg kereskedők voltak, kik közül sokan találkoztak, kik vagyonuk vagy nyereségük tizedrészét felajánlották Hercules Victornak, — miről bövebben szólottunk a ›titulus Mummianus‹ tárgyalása alkalmával. (L. 207-ik jegyz.) A saturnusi verssorokat üres közök választják el egymástól. A szöveg hiányzó betüi könnyen kiegészíthetők.

A saturniusok így olvasandók:

Quod ré suá diféidens — ásperé afléicta
Paréns timéns heic vóvit — vóto hóc solúto
Decumá factá polóucta — léiberéis lubéntes
Donú danúnt Hercólei — máxsumé méreto [213])
Semól te oránt se vóti — crébro cóndémnes.

Epigrammá Naevianum. [214])

Mortáles ímmortáles — sí forét fas flére
Flerént diváe Caménae — Náeviúm poétam.
Itaqué postquam ést Orcíno — tráditús thesáuro,
Oblíti súnt Romái lo — quiér latína língua.

Dr. Hóman O.

---

213) Ritschl így ékezi az első félverset:
Donú danúnt Hércolei.

214) L. Gellius Noct. Att. I, 24, 2 (Hertz szer.).

A latin particulák.

Valamint a règi úgy az ujabb grammaticusok is a latin alaktant három részre osztják, melyek közül az első a névszókkal (nomina), a második az igeszókkal (verba), a harmadik a részecskékkel (particulae) foglalkozik. — A nyelvtudomány ellenben azt tanítja, hogy miután a gyökök, melyekből a latin nyelvben szók származhatnak, csak kétfélék lehetnek, t. i. igeszói és névmási gyökök, [1]) ennélfogva az alaktant is szigoruan véve csak két részre lehet osztani. — Az első rész a névszókat, jelesen a tárgyneveket, tulajdonságneveket, számneveket, névmásokat, igehatározókat, elöljárókat és kötőszókat, — a második rész pedig az igeszókat foglalja magába. [2]) — Ezen két, egymástól lényegesen különböző elemből van tehát a latin nyelv egész szókincse összetéve, s ezeknek alkatrészei különféle módosalataikban képezik a legbonyolódottabb s mesterileg képzett mondatoknak szerkezetét is. — A grammaticusok tanítása szerint külön részt alkotó igehatározók, elöljárók és kötőszók nem egyebek mint már korán megmerevült s részben megcsonkult s elkopott casusalakok.

Jelen értekezésünknek nem könnyü s épen ezért elnézésre igényt tartó feladata tehát az lesz, hogy ezen nyelvbeli holttetemeket a nyelvtudomány galvanismusával álmukból felrázva, ha életre nem is, de legalább oly állapotba hozhassuk, hogy rajtuk az egykori élet biztos jelei felismerhetők legyenek. — A latin particulák összefüggő s lehetőleg kimerítő buvárlata, ha t. i. az philologiai s összehasonlító nyelvtudományi alapon s

---

[1]) V. ö. Nyelvtudományi közlemények VII, I, 137. l.

[2]) Az indulatszók (interjectiones) tulajdonképen nem is szók, hanem csak indulatot kifejező természeti hangok; épen ezért a nevezett két rész közül egyikhez sem számíthatók.

rendszerben történik, úgy a névragozástanra mint a mondatok szerkezetének megértésére is eddig nem sejtett világosságot vethet, s épen ezért csak sajnálatunkat fejezhetjük ki a fölött, hogy a nyelvtudománynyal foglalkozó szaktudósok a particulák tanával aránylag mind maiglan a legkevesebbet törődtek. — A legfontosabb s egyszersmind a legterjedelmesebb mű, mely a latin particulákkal tüzetesen foglalkozik, még mindig Hand „Tursellinus"-a, melyet, hogy feladatának megfelelhessen, egészen meg kell ujítani s át meg átdolgozni, és pedig úgy, hogy benne kő kövön ne maradjon. — Mindenekelőtt a benne betürendben összehalmozott különbnél különbféle particulák rendsorozata helyett az egészet azon casusok szerint, melyeket a particulák képviselnek, kell rendezni s minden egyes particulának történeti fejlődését, annak különböző viszonyulásaiban, alakulásaiban s a régi meg a classicus kori nyelvben megvolt használataiban a hozzá hasonló jelenségekkel egybevetve s összefüggésbe hozva, criticailag megállapítani.

Ezen feladat megoldása azonban sokkal több nehézséggel jár, mint a mennyit még a nyelvtudomány is jelenlegi állásában legyőzhetne. — Az eddigi buvárlatoknak egyetlen biztos eredménye az, hogy az általa fölvetett tétel, hogy t. i. a particulák részben jelenleg, részben egykor casusok voltak, kétségtelenné van téve.

A particulák a latin nyelvben leginkább következő három casusalakban szoktak feltünni: accusativus, ablativus és locativus.

A nevezett casusalakok alább következő fejtegetésére nézve minden lehető félreértés kikerülése tekintetéből szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy eljárásunkban sem az individualistákat sem a syncreticusokat, sem pedig a philologusokat vakon követni nem szándékozunk, hanem valamint nyelvünk — mint Szepesi úr mondja (Jelen viszonyaink, 10. l.) — a közép aranyuton jár, úgy mí is azon álláspontot igyekszünk elfoglalni, melyet Phoebus fiúnak, Phaëtonnak, oly tiszta atyai szivből eredő, de minden eredmény nélkül elhangzott, következő szavaiban ajánlott: medio tutissimus ibis. — Ez azonban nem fog bennünket akadályozni,

hogy rokonszenvüket az „individualismus“ iránt lépten nyomon ki ne mutassuk, s a mennyire csak lehetséges lesz, ezen iskola tanai szerint járjunk el.

Pott (Etym. Forsch. I. 95—98) azt tanítja, hogy a következő simuló szócskákban: -dem, -de, -dam, -do, -dum, mint szintén következő conjunctiókban is: iam, dum, ezen szónak: dies vagy pedig mellékalakjainak elavult casusai rejlenek, melyek mindnyájan a szanszkrit div- gyökből = splendēre, származnak. — Ezen állítást kell hát nekünk bebizonyítani a syncreticusok ellenében, kik azt állítják, hogy az idézett particulák eredeti alakja a szanszkrit ta névmási gyökben rejlik (v. ö. Meyer Leo, Vergl. Gramm. I, 325 l.).

A simuló -dem mindenekelőtt ezen accusativusi alakból: die-m, az *i* elejtésével jött létre. — Kérdés azonban, hogy ezen alak a latin dies névszó accusativusa-e, melynek a szanszkritban: divas = nap, felel meg és a mint Dies-piter, ho-dier-nus szók bizonyítják, a tőbeli *s* elejtése után ment át az *e*-névragozásba —, vagy pedig ebből: dia-m, e helyett: divā m, állott elé mint accusativusi alak az eredeti divā- tőalakból, melytől a szanszkritban a casus instrumentatalis: divā = nappal, származik.

A -dem, e helyett: diem accusativusi alak következő szókban fordul elé.

pri-dem	ibi-dem	tan-dem
i-dem	indi-dem	tanti-dem
iti-dem	qui-dem	tantun-dem.
identi-dem	utrobi-dem	

A -dem ragasztékszóval származásra nézve egészen megegyez -de, mely a következő latin szókban fordul elé:

in-de	un-de	quam-de
	ali-cun-de	

melyekben a -de vagy ablativusi alak, mint -die a következőkben: pri-die, ho-die, peren-die —, vagy pedig accusativusi alak, azon különbséggel, hogy a vég *m* ragot elvesztette.

A görög nyelvben a latin -dem és -de simuló-szócskáknak tökéletesen megfelel *δήν* és *δή*, továbbá *δάν*, *δοάν*, e helyett: *δFάν*, ebből: *διFαν*, melyeknek mindnyájoknak diva-m eredeti accusativusi alak szolgál alapul, ezen szanszkrit tőalaktól divā- = nappal; ezekhez sorozhatók *ἤ-δη*, *ἐπει-δή* szók is, mely előbbinek a szanszkrit a-dja = hodie, alak és jelentésre nézve tökéletesen megfelel.

A latin nyelvben dies mellékalakja: di-ūs, mely magában is eléfordul: neque noctu neque dius (Plaut. Merc. 862), de leginkább következő összetételekben: per'-diūs, inter-diūs szokott használtatni; ebben pedig: di-ur-nu-s a sziszegőhang *r*-be ment át. Ezen -dius semleges nemü accusativusi alaknak a szanszkritban megfelel -djus ezekben: pūrvē-djus = heri, parē-djus = cras, melyeknek második alkatrésze nem egyéb mint a szanszkrit div-ās, melyből azután div-ōs, később di-ōs, végre di-ūs fejlődött ki. — Ezen di-ūs-ból pedig az *s* elejtésével diū és inter-diu hasonlóképen accusativusi alakok jöttek létre. — A hímnemü -dius alaknak, ezekben: nu-diu-s tertiu-s a szanszkritban dju-s = dies, felel meg. — Ezen -diu- tőalaktól származik aztán du-m, e helyett: diu-m, mely épen olyan accusativusi alak, mint -dem, e helyett: die-m, ettől: die. Ezen -du-m mint simulószócska a következő latin szókban fordul elé:

mane-dum	primum-dum
age-dum	etiam-dum
jube-dum	vix-dum
respice-dum	ne-dum
circumspice-dum	nec-dum
fac-dum	haud-dum
ades-dum	nihil-dum
du-dum	qui-dum.
inter-dum	

Jelentésre nézve dum tulajdonképen annyi mint: naphoszszat, naphoszszában, mely jelentésből aztán a közönséges „míg," „mialatt" könnyen kimagyarázható, még

akkor is, ha - d u m mint simuló-szócska áll: m a n e - d u m = m a r a d j, v á r j e g y i d e i g, i n t e r d u m = n é h a n a p j á n stb.

Hogy - d u m csakugyan egy eredetü -d e m, -d e simuló-szócskákkal, azt az oszk nyely is bizonyítja, a mennyiben -d u, e helyett: -d u m, ugyanazon jelentésü a latin -d e m-vel, ezekben: í s - í - d u, lat. = i - d e m,

i u s - s u, e h. i u s - d u = lat. i i - d e m.

A látott -d e m, - d e, - d u m simuló-szócskákkal származásra nézve tökéletesen egyenlő a simuló - d o, mely mindenekelőtt e helyett áll: - d i o, ezekben: - q u a n - d ō, e helyett: q u a m-d o = v a l a m i k o r a n a p o n, a l i-q u a n-d o = m á s - m i k o r v a l a m e l y n a p o n, innen azután — v a l a m i m á s k o r, végre az a l i jelentésének elerőtlenedése után = e g y k o r; mint conjunctio q u a n d o = mikor. — Ugyanezen - d o ragasztékszóval találkozunk ezekben: d o-m i c u m, d o - n e - c; jelentésük tulajdonképen = a n a p o n (v a l a)m i k o r, tehát azon időpontot jelölik, mikor valami van, jövőre vonatkozva, azon időpontot határozzák meg, mikor valami más, ezen valamitől különböző dolog kezdődik, innen = a d d i g, m í g.

A simuló - d o származása ez: tőalak - d i v ā, ebből lett: d i j ā, ebből ismét - d j ā, d j ō, végre a *j* elejtésével d ā (v. ö. szkr. k a - d ā = q u a n d o), azután d o; tehát a tőalak ugyanaz, melyből i a m, e h. d i a m is származik. — Az eredeti *a* épen úgy ment át ō-ba, mint ezekben: n ō m e n, i-g n ō-t u - s, d ō - s, s a c e r - d o - s, p ō - t u - s, p ō - c u l u - m, következő szanszkrit alakokból: n ā - m a n, g y ö k: g n ā -, gyök: d ā-, gyök: p ā -.

Ugyanazon tőalakra vihető vissza - d o simuló-szócskával - d a m is, az ilyenekben: q u o n - d a m, q u i - d a m, ebből: - d j a - m, eredetileg d i v a - m, mely a szanszkritban nem egyéb mint egy accusativusi alak, épen úgy mint d i v ā instrumentalis; e szerint - d a m accusativus, - d o pedig ablativus. — A szanszkrit accusativusi alak: d i a - m, melyből a latin - d a m létre jött, feltalálható — mint fentebb is mondók — ezen particulában is: i a m, mint szintén következő szókban is:

et-iam	quis-p-iam
quon-iam	us-p-iam
nunc-iam	nus-p-iam,

de már ezekben a szó elején álló *d* épen úgy elveszett mint ezekben: Jovis, e h. Djovis, Janus, e h. Djanus, e mellett: Diana.

Ide sorozható quia is, mely bizonyára e helyett áll: qui-iam, csakkogy az *m* rag leesett, a kezdő *i* pedig az elavult ablativus (qui) *i*-jével összeolvadt; ezért hosszu az *i* ebben: quī.

A magyarázott particulák átnézete:

Gyök: div-, splendēre.

Főalak: divā-, div-ăs, dies.

	a	*o*	*u*	*e*
Szkr.:	divā		djū-s	
	a-dja		purvē-djus	
	ka-dā		parē-djus	
Görög	δοάν			δήν
	δάν			δή
Latin:	quon-dam	do-ni-cum	dius	ἤ-δη
	qui-dam	do-ne-c	-diu-s	ἐπει-δή
	iam		diu	dies-
	quon-iam	quan-do	per-dius	die-s
	et-iam	aliquan-do	inter-dius	die
	nunc-iam		inter-diu	pri-die
	quis-p-iam		nu-diu-s	
	us-p-iam		dum	
	nus-p-iam		age-dum	pri-dem
	quia		inter-dum	i-dem
			primum-dum	tan-dem
			vix-dum	qui-dem
		Oszk.	ísí-du	in-de
				un-de
				quam-de.

Imhol eléadtuk véleményünket a dies szótól származó particulákra nézve s meghatároztuk, micsoda casusokat képviselnek az egyes részecskék. Ámde először is — mint fentebb is

mondók — abban is eltérés van, hogy mitől származnak az említett particulák, de még nayobb az eltérés azon casusokra nézve, melyeket az egyes párticuláknak képviselniök kell.

Meyer Leo a szóban levő particulák tőalakjául a szanszkrit névmási themat: ta veszi föl. — Bopp (Vergl. Gramm. II, 142 s k. lap.) a látott részecskéket két részre osztja, s az ilyeneket; i-dem, qui-dam, qui-dem, dum, donec, donicum hasonlóképen a szkr. névmási ta tőalakból igyekszik kimagyarázni; ellenben quon-dam. tandem, diu, pridem stb.-ről megengedi, hogy die-, szkr. divā- tőalakból származhatnak. — „Ich kann nicht glauben — mondja Bopp —, dass die Adverbia: dum, donec mit einer Benennung des Tages zusammenhangen, eher könnte man eine solche in dam, von quon-dam und in dem, von tandem annehmen, ohne dass man zu dieser Erklärung genöthigt ist, noch weniger zu der Folgerung, dass auch quidam, qui-dem und i-dem auf diese Weise entstanden seien." — Azt tanítja továbbá, hogy ez: donec, e h. donicum legközelebb áll a görög τηνίκα szóhoz (142. l.); quan-do pedig, épen úgy mint mi fentebb tanítottuk, szerinte is divā-névtőalakkal áll rokonságban (248.) l.). Weber ellenben (Zeitschr. f. d. Gymnasialw. XIX, 37. l.) a donicum, donec és quando szókban foglalt do tőalakjául a szkr. névmási tőalakot: da állítja fel.

Mi fentebb Bopp és Corsennel tartva, azt tanítottuk, hogy a dius alak, ebben: inter-dius, épen úgy mint a szanszkritban: djus, ebben: purvē-djus, semleges egyes-számu accusativusi alak. Ezen magyarázatot Grassmann is elfogadja (Zeitschr. f. vergl. Spr. IX, 8); de már Bücheler (N. Jahrb. 65—66. köt. 1867, 69. l.) a nélkül, hogy állítását kellőleg okadatolná, a dius alakot, ebben inter-dius genitivusnak vallja, ezen tőalaktól diu-. Ezen tanítás azonban aligha fog addig hivőkre találni, míg be nem bizonyítható lesz, hogy inter praepositio egykor a latin nyelvben genitivust is vonzhatott. [3]) — Pott ezen tanítások egyikével sem elégedvén meg

[3]) Erre nézve figyelmébe ajánlom épen Bücheler „Grundriss der lat. Declination" cimű művét, hol pag. 32 ezt olvassuk: „Heute wird man vor-

(Wurzelwörterbuch d. Indogerm. Spr. II, 1029. l.) egy uj theoriát állít fel, mely szerint diūs, ebben: inter-diūs, pluralis accusativusi alak volna, diu pedig ebben: inter-diu szerinte singularis ablativusa egy *u*-névragozáshoz tartozó tőalaknak, s hogy ez igaz, jegyzi meg Pott „noctu diuque" kifejezésből kiki láthatja. Tehát Pott szerint, mert noctu ablativusi alak következőleg diu-nak is annak kell lenni. — Feltünö ezen állítás azért is, mert maga Pott az általunk fentebb idézett Plautus-féle mondatban: neque noctu neque dius, különböző casusalakokat lát egymás mellett; ha tehát az itt lehetséges, miért ne volna amabban is lehetséges —, azt be nem láthatjuk. Különben maga Pott sem hoz fel semmi döntő okot a mellett, hogy inter-dius a vele jelentésben tökéletesen megegyező inter-diu-val, ugyanazon alak ne lehetne, mert hogy a tőbeli sziszegőhang ezekben: di-u, inter-diu, ezek mellett: di-us, inter-dius, elveszhetett, bizonyítják maio és mino alakok, melyek bizonyára mindenekelőtt maios, minos, azután pedig maius és minus helyett állanak (v. ö. Corp. Inscr. Lat. I, 108. 136; 78, 79). — E szerint ezen alakokat: diūs és -diūs, ebben: inter-diūs pluralis accusativusnak —, diū és -diū-t, ebben: inter-diu singularis ablativusnak —, a szanszkrit -djus képzőt, ebben: purvē-djus singularis genitivusnak tartani; továbbá inter-diūs-t a vele jelentésre nézve tökéletesen megegyező inter-diū alaktól erőszakosan elszakítani — mint ezt Pott teszi —, arra sem az ezen szókban levő hangok alakulása, sem

sichtiger arbeiten als Lachmann zu Lucr. p. 104, der an sechs Stellen seines Dichters das echte interutrasque, wobei der Genetiv so wenig von dem ersten Compositionsglied abhängt, als der Ablativ und Locativ in interea und interibi, verdrängt hat. Ich rechne anf die Zustimmung verständiger, wenn ich in Stellen wie Plaut. Poen. 5; 3, 43: quid si eámus illis obviam?... at ne inter vias praeterbitamus metuo, Ter. eun. 629 dum rús es, coepi egomet mecum inter vias aliam rem ex alia cogitare, Turpilius 196 R, inter vias epistula excidit mihi etc. die Erklärung von vias als Acc. Plur. für unnatürlich, in der terenzischen für völlig sprachwidrig halte, vielmehr in dem adverblialen inter vias das lateinische Seitenstück zum deutschen „unterwegs" erkenne." Bartal.

pedig a bennök rejlő jelentés sehogy sem hatalmaz fel. — Legegyszerübb mindnyájokra nézve az eredeti -as, -ās képzőt venni fel, mivel ezeknek segítségével mind a hangalakulás mind pedig a jelentés ugyanazonossága legkönnyebben kimagyarázható.

Fentebbi tanításunkból kitünik, hogy mi az ilyeneket: qui-dem, tan-dem stb. acccusativusi, az ilyeneket pedig: in-de, un-de, aliun-de, quam-de ablativusi vagy pedig hasonlóképen ezeket is accusativusi alakoknak tartjuk, s ezen véleménynyel az összehasonlító nyelvészek tanításai legnagyobb részt meg is egyeznek; ellenben a philologusok megfordíják a dolgot s azt állítják, hogy a látott alakok kivétel nélkül ablativusok, még pedig olykor a casus insrumentalisszal összevegyülve. — Szerintök ugyanis az ablativus elavult végzete: de*(d)*, az instrumentalisé pedig: bi*(m)* vala.

Az ilyen alakokban: inde, unde stb. mind a két végzet megvan, mert hiszen ezek bizonyára ibi-de, ubi-de helyett állanak; ellenben quamde szerintök nem egyéb mint a megrövidített quamdem, mely épen úgy van képezve mint tandem, hemdem stb. — A szóban levő ablativusi képzőnek legteljesebb alakja azonban quidem szóban tünik fel, mely nem egyéb mint a pronomen indefinitium elavult ablativusa, csakhogy a képzőhöz még egy vég *m* járul, épen úgy mint a görögben, hol *θε*, *θεν* képzővel vegyesen fordul elé. — Az oszk nyelvben ezen quidem-nek tökéletesen megfelel pid, mely épen oly ragasztékszó mint que a latinban, ezekben: quis-que, quicun-que; ezen que-vel ismét az umber pei (pe) azonos. E szerint ezen que is nem lehet egyéb mint quidem megrövidülése.

Ezen kivül van a philologusoknak egy másik osztálya is, az úgynevezett „apocope-isták.“ Ezeknek tanítása szerint minden latin nyelvben levő *d*-n és *m*-en végződő particulák *ἀποκοπή* folytán jöttek létre. — A latin nyelyvben ugyanis az apocope sokkal gyakrabban fordul elé mint a görögben; míg az apocope a görög nyelvben csak a végönhangzóknak rájuk következő mássalhangzó előtt történt kihagyására szorítkozott, s erre is csak nehány particulánál, milyenek: *ἀνά*, *κατά*, *παρά*, *ἄρα*, de

már itt is gyéren ἀπό és ὑπό szócskáknál: ἀνδύεται = ἀναδύεται, κὰπ πεδίον = κατὰ πεδίον stb. —, addig a latin nyelvben ez az apocope romboló hatalmát nemcsak a végönhangzókkal, hanem mássalhangzók, sőt egész szótagokkal is éreztetė, s nem ritkán név- és igeszókat is megtámadott: ager, e h. agerus (ἀγρός); famul, e mellett: famulus; prosper, e mellett: prosperus; celer, e mellett: celeris; tot, e mellett: toti-dem; duc, e mellett: traduce (Terentius, Ad. V, 7, 19); fer, e helyett: fere; fac, e mellett: face stb. továbbá haec, e mellett: hai-ce; ut, e mellett: uti s több más. — Ebből látható, hogy Charisius helyesen magyarázza az apocope-t következő szavaiban: Apocope est cum ex ultima parte loquellae aut littera detrahitur aut syllaba; littera, ut:

Aspice num magi sit nostrum penetrabile telum (Verg. Aen. X, 481), pro magis; syllaba, ut:

„endo suam do,“ hoc est domum (Ennius).

Az apocope minél könnyebben vehető észre a név- vagy igeszón, annál nehezebb a particulákban rájőni, melyeknek eredeti alakjukat meghatározni, gyakran a legnehezebb nyelvészeti feladathoz tartozik. A legfőbb s egyszersmind a legközönségesebb példái az apocopénak a particulák körében e következők:

1. o leesett ezekben: ab, gör. ἀπό, szkr. apa; sub, gör. ὑπό, szkr. upa.
2. e leesett a következő particulákban:

a) ce, az ilyenekben: hi-c, hae-c, ho-c, ezek helyett: hi-ce, hae-ce, ho-ce; épen így: si-c, elavult sei-c, e h. si-ce;

b) que, az ilyenekben: ne-c, a-c, ezek helyett: ne que, at-que;

c) ve, az ilyenekben: ne-u, se-u, ce-u, ezek he lyett: ne-ve, sei-ve, ce-ve;

d) nĕ, az ilyenekben: me-n, poti n, tanto-n, vide-n, si-n, tu-n, sati-n, falso-n, novisti-n, ezek helyett: qui-ne, me-ne, sati-ne, ebből: satisne stb.

3. i leesett a következő szócskákban: post, ebből: posti, e h. postid (v. ö. postid-ea, postid-hac); tot, e h. to-ti (v. ö. to-ti-dem); ut, sicut, velut, prout,

ezek helyett: uti, sicuti stb.; aut, e h. au-ti (v. ö. gör. ἔ-τι, szkr. a-ti, ez utóbbi megvan ezen latin szóban: aṭ-avus).

Az apocopeisták elismerik, hogy ezek azok a példák, melyeket a nyelvészek közönségesen fel szoktak hozni, ebből azonban véleményük szerint nem az következik, hogy ezeken kivül is sok más példa ne volna a particulák között az apocopéra, hanem az, hogy a nyelvészeknek a többiről még sejtelmök sincs. — Nekik ugyanis, mint állítják, sikerült a látottakon kivül még számos más megcsonkult particulában a kiegészítést föltalálhatni, természetes, hogy az által az apocopéra vonatkozó példák is megszaporodtak a latin nyelvben.

Ily nemü szaporodás:

a) a *d* az ilyenekben: prod, sed, red-, antid-, postid-, mely alakok többnyire ma már csak összetételekben fordulnak elé;

b) az *m* az ilyenekben: tum, cum v. quom, num és etiamnum, tam, quam, dum, -dem, ezekben: i-dem, pridem stb., dam, ezekben: qui-dam és quondam, enim, in, ex-in és ex-im, confestim stb.

Vegyük fel először a nevezett *d*-n végződő particulákat. Hogy azonban előadásunk annál világosabb legyen, eléadjuk röviden saját véleményünket a kérdéses ügyben.

Az ablativusi képzőnek az indogerman nyelvekben eredeti alakja -at volt; a latin nyelvben azonban a mint ezen képző a névszók tőalakjaival egyesült, lényeges módosuláson ment keresztül. Először is a foghangu tenuis átment mediába, azután pedig tompa, szók végén alig hallható hangzásánál fogva a latinban már korán egészen leesett. — A régi nyelvemlékek tanuságaiból azonban kitünik, hogy az eredeti -at képző, az *a* tőönhangzóval egyesülve: -ād, az *o*-val, -ōd, az *u*-val, ūd, az *i*-vel, īd lett, így:

praidād (= praedā), Corp. Inscr. Lat. I, 63, 64;
Gnaivōd (= Gneo, Cneo) Corp. Inscr. Lat. I, 30;
magistratūd (= magistratu) Corp. Inscr. Lat. I, 196, 12;
marīd (= mari) Corp. Inscr. Lat. I, 195.

A mássalhangzón végződő tők egészen az *i*-tők szerint képeztetnek, így:

airīd (= aere), Corp. Inscr. Lat. I, 61;
conventionīd (= conventione), C. J. L. I, 169, 23.

Az *e*-tőkhöz tartozó szókból, fájdalom, egyetlen egy példa sem maradt ránk. A legrégibb feliratokon (Kr. e. 204—164) csak fide, re s egyszer ree (C. J. L. I, 1011) ablativusi alakok olvashatók. — Ilyen ablativusi alakok a következő particulák is:

antid-, e helyett: ante,
posstid-, e helyett: poste, post, következő szókban: antid-ea, antid-eo, antid-hac, postid-ea;
sed (= nélkül), e mellett: sē, következő szókban: sēd-itio, sē-cedere, sē-ducere, sē-vocare stb.;
sed (= de, hanem); mind a kettő a személyes névmás harmadik személyének ablativusától (sēd, sē) származik.

Ilyenek továbbá:
mēd, e helyett: mē
tēd, „ „ tē
sēd, „ „ sē
red-, csak összetételekben: red-ire red-hostire, red-uvia stb.;
prod-, csak összetételekben: prod-esse, prod-ire, prod-igus stb.

Honnan származik red-, azt mi megmondani jelenleg képesek nem vagyunk; ellenben prod- elavult ablativusi alak, töje a latinban: pro, a görögben: πρό, a szanszkritban: pra:

Ezen tanítás szerint tehát a felhozott particulák mindnyájan ablativusok volnának, mit azonban az apocopeisták a fentebb elszámlált prod-, sed, red-, antid- és postid-ra nézve határozottan tagadnak s az egész tanítást mint a latin nyelv történetével meg nem egyezőt, a nyelvtudománynyal ellenkezőt, alaptalannak s tarthatatlannak nyilvánítják. — Nem áll szerintök a régi tanítás sem, mely szerint az ilyenekben: prod-eo, prod-igo, prod-es, prod-esse red-arguo, red-eo stb., a *d* csak a hiatus elkerülése végett vétetett föl, mivel ezen tanítást a Plautusnál eléforduló red-

duco, Terentiusnál red-do és a császári korszakból (2. v 3. század Kr. u.) ránk maradt felirat: PROD ILLIVS...... CONDISCIPVLATV —, egészen megsemmisíti. — Az apocopeisták tanítása szerint a látott particulák végén álló *d* egyszerüen a de elöljáróból jött létre, és pedig mint Ritschl (Opusc. phil. vol. II, 565) mondja, a dē elöljáró először is dĕ-vé gyengült, a mint ez pl. in-de szócskában látható; azután az *e* leesett épen úgy mint ne és ce ragasztékszókból, az ilyenekben: hic, illic, istic, nunc, tunc, sic.

Mivel igazolják ezen állításukat?

1. Schuchardt Hugo fölfedezésével, ki „Vocalismus des Vulgärlateins" cimü müve II-ik kötetének 504. lapján a diäresisről szólván, így tanít:

In Ermangelung von Beispielen der Silbendiäresis führe ich ein interessantes der Wortdiäresis an. — Prodest wurde nicht in prod est, sondern nach Analogie von pote est, in prode est aufgelöst (vgl. experge autem factus Guelfern. Actt. App. XVI, 27) un prode als adjektivisches Neutrum aufgelöst. So sagte man nicht bloss prode est, prode fuit, sondern auch prode fit, prode facis u. s. w., bis sich dieses prode zu einem selbstständigen in der Bed. „Nutzen". entwickelt hattte. Da man aber auch prode sum, prode ero u. s. w. decomponirte, so entstand ein zweites Wort prode, nützlich, tüchtig. — Erre a ránk késő korból fenmaradt kéziratokban lalálható következő példákat idézi: prode est, prode ero, prode esse, prode erunt, prode fit, fuit prode, prode facitis.

2. Savelsberg J. további fölfedezésével, ki „Rheinisches Museum für Philologie" címü folyóirat XXVI kötetének 1-ső füzetében 119. lapon így tanít:

Diese Darstellung der Sache vermögen wir durch zwei weitere Beispiele (t. i. a Ritschl által felhozott in-de és prode-n kivül) zu bestätigen, durch das Adverb quamde und die Praeposition rede. Das erste ist uns aus Versen des Ennius in doppelter Gestalt quamdĕ und quandĕ bei Festus erhalten (p. 261, ed. Müller): Quamde pro quam usos esse

antiquos, cum multi veteres testimonio sunt, tum Ennius in primo: „Juppiter ut muro fretus magis quamde manus vi;“ idem in secundo: „quande tuas omnes legiones ac popularis“ (Vahlen, Ennianae poesis reliquiae p. 8, 22), und kommt noch sonst einigemal vor, z. B. bei Lucrez I, 640. Das andere ist die in redivivus enthaltene, aus re und de zusammengesetzte Praeposition rede, welche hier den Schlussvocal *e* in *i* verwandelt hat, wie inde und unde in indidem und undique, sonst aber ihren Schlussvocal ganz eingebüsst hat, nicht nur vor Vocalen in red-eo, red-igo u. a., sondern auch vor Consonanten in red-do so wie bei Plautus und Terenz auch in red-duco.

Ezen prode, rede, inde, quamde szócskákban foglalt de végszótag származása s történeti fejlődése az opocopeisták tana szerint következő: Panzerbieter (Progr. von Meiningen 1851) egy a bantiai táblán talált feliratot: dat senate [is] tanginud, következőleg fordítja: de senatus sententia, tehát a dat az oszk nyelvben annyi volna mint a latin de. — Schweizer (Zeitschr. f. vergl. Spr. III, 218) ezen oszk eredetű dat tőalakjául a szanszkrit adhât-adhas particulát veszi föl a kezdő *a* elejtésével. Ezen szanszkrit alakkal tökéletesen megegyeznek a rendben következő adverbiumok: aini-dhat = ἄλλοθεν, i-dhat és i-dhât = hic, avadhât = huc. A látott oszk dat és zend -dhat képzőalakokból könnyen ki lehet a latin dē részére egy dēd tőalakot magyarázni, mely aztán épen oly viszonyban áll amahoz, mint a névmási mēd, tēd alakok a szanszkrit mat, tvat-hoz, azaz:

dē, dēd: dat, -dhat
mēd, tēd: mat, tvat.

A szanszkrit a-dhas képző eredeti alakja: a-tas, épen úgy mint a görökben ἐκ-τός, ennek ἐχ-θός; hasonlóan viszonylik a görög ἐν-τός a latin in-tus-hoz, melynek megfelelő attikai alakja ἔν-δον = lat. en-do. — E szerint a szanszkrit -tas = gör. τος = lat. -tus, az ilyenekben: pari-tas = in circuitu, ἐν-τός, ἐκ-τός; caeli-tus, fundi-tus.

Imhol eléadtuk az opocopeisták véleményét, mely mint látjuk, a legvastagabb syncretismussal végződött. — Mí az egész

tanításra csak azt jegyezzük meg, hogy sok tekintetben figyelemre méltó s lehet, hogy egykor részben érvényre emelkedik. Hogy azonban már most ezen Ritschl s követői által hirdetett tant elfogadhassuk, ahhoz mindenekelőtt szükséges:

1. hogy a Ritschl által felhozott p r o d e-ne csak a Tischendorf által kiadott igenis késő kori codexekben, milyenek: Palatinus der Evangelien (Kr. u. 4-ik v. 5-ik századból), Claromontanus der Paulinischen Briefe (6-ik századból), Cantabrigensis der Evangelien und der Apostelgeschichte (5. századból), végre a Blanchini-féle Evangeliarium quadruplex (6. századból) —, hanem szükséges, hogy a régi latinságból vagy legalább a classicus korból fennmaradt nyelvemlékekben és az azon korban élt auctoroknál is előforduljon, mert így csak annyi bizonyos, hogy p r o d e e s t stb. alakok késő kori latin iratokban csakugyan találtatnak, s hogy ezen p r o d e -ból semleges nemü substantivum is [képeztetett (v. ö. Du Cange, Gloss. Paris, V, 469), s hogy végre p r o d e az olasz nyelvben is fennmaradt. — Ezen történeti igazságból azonban, úgy hiszszük, inkább lehet azt következtetni, hogy ez a p r o d e, p r o d u m az eredeti p r o, p r o d -ból jött létre, mivel csak ez utóbbi alakok fordulnak elő a regi feliratokon és kéziratokban. Épen azért mí készek vagyunk elfogadni Schuchardt fentebb idézett p r o d e -ra vonatkozó magyarázatát, hogy t. i. p r o d e s t, p r o d e s s e a később kori népnyelvben épen úgy oldatott fel alkatrészeire, mint e x p e r g e f a c t u s a felhozott e x p e r g e a u t e m f a c t u s példában.

A későbbi nyelv ezen mindenesetre visszás eljárásának a régi nyelvben is akad analogiája, e mennyiben a régiek épen úgy irták ezeket: p o t e e s t, c a l e f a c e r e, mint a későbbiek p r o d e e s t, p o d e e s s e, p r o d e f i t, p r o d e f a c i t i s stb.-it.

2. Szükséges, hogy Ritschl bemutassa, miszerint egykor p r a e helyett p r a e d*) is volt, s per helyett perd használtatott, épen úgy mint p r o helyett p r o d. — Ámde ez alig valószinü, mert

*) Talán meg is érjük, hogy Ritschl p r a e d vagy p r a e d e alakot is feltalál, mert már (Neue Plautin. Excurs. 96. l.) Plautusnál p r a e d o p t a v i s s e igealakot szeretne olvasni.

pl. a Terentiusnál eléforduló igében: prodeambulare, e mellett: deambulare már Donatus magyarázata szerint is pro és de külön praepositiók foglaltatnak, épen úgy mint a következö két praepositióval képzett igékben: ad-im-plere, ad-in-dere, co-ad-dere, co-ad-iicere, co-inquinare, con-de-liquescere, de-con-ciliare, re-prae-sentare, re-pre-hendere, sub-intel-ligere stb.

Egyrészről tehát szükséges, hogy mielőtt a prode stb. alakokat elfogadnók, az általunk épen felhozott ellenvetések megczáfoltassanak, másrészről pedig méltányos, hogy az ő a mi tanításunkra tett kifogásaikat is figyelemre méltassuk. — Az apocopeisták ugyanis azt állítják, hogy ha igaz volna az, miszerint a *d*-n végződő praepositiók nem egyebek mint elavult ablativusi alakok, épen úgy mint mēd, tēd névmások, akkor a *d* előtt álló önhangzónak azokban is mindig hosszunak kellene lenni; miut a fentebb általunk idézett -ād, -ōd, īd, ūd ablativusi alakokban. A dolog azonban nem úgy áll, mert pl. ebben: re, az önhangzó épen oly rövid mint ebben: red, tehát rĕfero, rĕd-igo, rĕd-imo stb.; épen így rövid ezekben- antid, postid, p. o. antĭd-eo, antĭd-it, postĭd-ea —, s ez nem változik akkor sem, ha a *d* hiányzik: antĭ-cipare, postĭ-lena stb. — Ebben sēd-itio igaz, hogy a *d* előtt álló *e* hosszu; ámde ez magában nem sokat bizonyít, mert költőknél, különösen hexameterben, a rhythmicus megnyujtás nem épen ritkaság. Nem többet bizonyít a se-ben levő önhangzó hosszusága sem ezekben: sē-cedo, sē-duco, mivel itt pótlónyujtás van épen úgy mint Plautusnál ezekben: rē-duco, e mellett: red-duco, ā-moveo, e helyett: ab-moveo st. — A conjunctio sĕd-ben pedig, mely bizonyára azonos a sed (= külön, nélkül) praepositióval, ebben: sed frude, sed fraude = sine fraude (v. ö. Corp. Inscr. I, 198,64, 200, 29, 42) az önhangzó eredeti rövidséggel bir; épen így sē, az ilyenekben: sĕ-orsum, so-cordia v. secordia, so-lutum, ettől: solvo, ebből: se-luo, sobrius e helyett: sŏ-ebrius, sudus, e h. sĕ-ūdus (Festus szerint: sudum, siccum, quasi seudum).

Egyedül prod az, melyben az *o* gyakran hosszu:

prōd-ire, prōd-innnt, prōd-igere, prod-iguae; továbbá prōd-es, prōd-eram, mint szintén pro is ebben: prō-sum. — Ámde ezen körülmény sem birhat a szóban levő önhangzó hosszuságára nézve döntő hatással, mert mint a görög nyelvből kölcsönzött szokból kitünik (v. ö. prŏlogus, prŏpola; amaz Plautus és Terentius, emez Luciliusnál fordul elő), az önhangzó eredetileg bizonyára rövid vala s csak később fokonként vergődött hosszuságra. Hogy ez így van, mutatják prŏtinam, prŏficiscor alakok, melyekben az önhangzó egészen rövid, a következőkben pedig: propagare és propellere kétes, végre az ilyenekben prōtinus, prōficio stb. határozottan hosszu. — E szerint valamint prō úgy prōd szócskában is az önhangzó hosszusága csak késő eredetű, míg ellenben az oly particulákban, melyek valósággal ablativusi alakok, mindig már eredetileg hosszuak, p. o. exstrād, suprād (sen. con. de Bacchan. 16, 29, 21, 25, 29), s ezen hosszuságot a latin nyelvben később is megtartották, mikor már a *d*-t el is ejtették: extrā, suprā stb. — Figyelemre méltó az is, hogy ezeknek az igazi ablativusi alakoknak a több latin dialectusokban rendesen megfelelő alakok találtatnak, és pedig azokban is mindig hosszu önhangzóval, p. o. az oszkban: ehtrād = extra, contrūd = contra; ellenben valamint az oszkban úgy az umber nyelvben is a latin prod-nak pru, vagy a későbbi pro felel meg; ennek gedig: postid az umber nyelvben pusti vagy a későbbi posti felel meg, mely szóból az oszk post alakban már hiányzik a végönhangzó is. Ebből látható, hogy a latin *d*-n végződő particuláknak megfelelő szócskákban a *d*-nek semmi nyoma nincs. — Ezek az apocopeisták kifogásai.

(Folytatása következik.)

Szénássy Sándor.

MUTATVÁNY

Fustel de Coulanges „La cité antique" című művéből.

(Folytatás. L. 28 s k., 83 s k. ll.)

III. FEJEZET.

A szent tüz.

A görög vagy római ház körülfogá az oltárt; ezen oltáron folytonosan kevés hamunak és parázsnak kelle lennie. [26]) Szent kötelessége vala mindenkinek, minden ház urának ezen tüzet éjjel-nappal ápolni. Baj és szerencsétlenség éri a házat, melyben a tűz elaludt. Minden este hintettek hamut a parázsra, hogy az teljesen fel ne emészsze magát. Felkeléskor első gond vala föleleveníteni a tüzet és azt faágakkal ápolni. A tűz nem szünt meg lángolni az oltáron mindaddig, míg a család minden tagja el nem pusztult. A kihalt tűzhely, a kihalt család, egyértelmű kifejezések valának a régieknél. [27])

Világos, hogy az örök tűz ápolásának szokása régi hitre vonatkozott. A szabályok és szertartások, melyek ezen alkalommal tekintetbe vétettek, mutatják, hogy ez nem vala jelen-

---

[26]) A görögöknél sokféle név alatt fordul elő az oltár, minők: βωμός, ἐσχάρα, ἑστία, az utolsó megnevezés később túlsúlyra vergődött, melytől is Vesta istenség vette nevét. A latinoknál ezen oltárnak neve vala ‚ara' v. ‚forus.'

[27]) Hom. hymn. XXIX; Orph. hymn. LXXXIV; Hesiod oper. 732. Aeschyl. Agam; 1056. Eurip. Herc. fur. 503, 599; Thucyd. I, 136. Aristoph. Plut. 795; Cato de r. rust. 143; Cicero pro domo 40. Tibull. I, 1, 4; Hor. Epod. II, 43; Ovid. A. A. I, 637; Verg. II, 512.

téktelen szokás. Nem vala szabad ezen tüzet mindennemű fával ápolni; a vallás megkülönbözteté a fát, melyet ezen használatra alkalmazni szabad volt. [28]) A vallás parancsolá azon kivül, hogy ezen tűznek tisztának kell maradnia örökké; [29]) a mi szó szerint azt jelenté, hogy semmiféle tisztátalan dolgot nem volt szabad a tűzbe dobni, átvitt értelemben pedig, hogy semmiféle tisztátalan dolgot nem volt szabad a tűzbe dobni, átvitt értelemben pedig, hogy semmiféle bűnös cselekedetnek nem volt szabad történnie annak színe előtt. Az évnek bizonyos napján, és ez Martius elseje volt, a rómaiaknál minden családnak kellett eloltania tüzét, de nyomban egy másikat raknia; [30]) de ezen fris tűz megszerzésére léteztek bizonyos szertartások, melyeket lelkiismeretesen kellett megtartani. Óvakodni kellett, nehogy kovakőből csaljanak acél segedelmével tüzet. Az egyedüli eljárás, mely meg vala engedve, következőből állott: vagy a nap sugarait kellett egy pontra egyesíteni, vagy két fa-darabot meghatározott módon egymáshoz dörzsölni, és így a szikra birtokába jutni. [31])

Ezen tűz valami isteni dolognak tartatott; imádták és valóságos isteni tisztelettel illették azt. Hoztak számára adományokat, azaz mind azt, miről hitték, hogy kedves lehet előtte, mint isten előtt: virágokat, gyümölcsöt, tömjént, bort és áldozati marhákat. Kérték védelmét, mert hiszik vala, hogy hatalmas. Imákat intéztek hozzá, hogy megnyerhessék tőle az emberi óhajnak ezen örökös tárgyait: egészséget, gazdagságot és boldogságot. Ezen imáknak egyike, mely az orphikai hymnusok gyüjteményében foglaltatik, igy hangzik: „Tégy bennünket mindig virágzókká, mindig boldogokká, oh tűzhely; oh te, ki örökkévaló, szép, mindig fiatal vagy, te, ki táplálsz, te ki gazdag vagy, vedd jó szivvel adományainkat és add meg nekünk viszont az egészséget és boldogságot, mely oly édes.“ [32]) A veszély ide-

28) Verg. Aen. VII, 71; Festus s. v. Felicis; Plut. Numa 9.

29) Eurip. Herc. fur. 715; Cato de r. rust. 143; Ovid Fast. III, 698.

30) Macrob. Saturn. I, 12.

31) Ovid. Fast. III, 143; Festus s. v. Felicis; Julian, Oraison à la louange du soleil.

32) Orph. hymn. 84. Plaut. Captiv. II. 2. Tibull. I. 9, 74, Ovid A. A. I, 637. Plin. H. N. XVIII, 8.

jében menedéket keresének nála. Miután a görögök Priamus várába rontottak, Hecuba maga után vonszolja az agg királyt a tüzhely közelébe: „Fegyvered nem lesz képes megvédeni téged, szóla hozzá, de ezen oltár meg fog védeni mindnyájunkat.“ [33])

Példa erre Alcest is, ki halálba rohanván életét férje üdveért feláldozandó, ezen szavakkal közeledik a tüzhelyhez: „Oh istenség, ezen háznak ura, ez utolsó percben meghajlok előtted és hozzád intézem imámat, mert azon vagyok, hogy leszálljak oda, a hol a halottak léteznek. Örködjél gyermekeim felett, kiknek nem lesz többé anyjok, adj fiamnak kedves hitvest és leányomnak derék férjet. Ne engedd, hogy meghaljanak idő előtt, mint én, hanem hogy a boldogság ölében hosszu életnek örvendjenek.“ [34]) Szerencsétlenségben az ember a tüzhelynek fordulva szemrehányásokkal illeté azt, míg ellenben a szerencsében köszönetet monda neki. A katona, ki visszatér a csatából, hálát ad neki, hogy megmenté őt a veszélyből. Aeschylus a Trojából visszatérő Agamemont boldognak, dicsőséggel elhalmozottnak állítja elénk. S ő nem siet Zeus-nak hálát mondani, nem a templomhoz, hogy ott örömét és elismerését fejezze ki — az oltárhoz siet, mely az ő házában van, hogy előtte hálaimáját végezze. [35])

A férfiu sohasem távozott el házából anélkül, hogy imával ne fordult volna a tüzhelyhez; visszatértekor pedig, mielőtt nejét viszontlátta és gyermekeit megölelte volna, a tüzhely előtt meghajolnia s azt segítségül hínia kellett. [36])

A tüzhely tüze e szerint a család gondviselése alatt állott és tisztelete egészen egyszerü vala. Az első szabály az volt, hogy a tüzhelyen folytonosan parázs legyen, mer ha a tüz elaludt, ez azt jelente, hogy az, ki megszünt lenni, isten. A nap bizonyos perceiben raktak reá száraz füvet és fát, mert az isten tüzes lángban jelentkezett. Hoztak neki áldozatot. Minden áldozásnak legjelentékenyebb része vala pedig, ápolni és éleszteni ezen

[33]) Verg. Aen. II, 523; Hor. Ep. I, 5; Ovid. Trist. IV, 8, 22.

[34]) Eurip. Alcest. 162—168.

[35]) Aeschyl. Agam. 1015.

[36]) Cato, de r. rust. II; Eurip. Herc. fur. 523.

szent tüzet, ápolni és növeszteni az isten testét. Ez vala oka, hogy mindenekelött fát raktak reá, hogy bort, olajat, tömjént hintettek reá, lerakván egyszersmind a kövér áldozati marhák husát. Az isten elfogadja ezen adományokat; megelégedve hatol fel az oltárra s világítja meg sugaraival az imádkozót. Ez vala az imádságnak perce; a szívből fakadó imaének megcsendült az ember ajkain.

Az étkezés vala a legfontosabb vallási cselekmény. Az isten elnökölt nála. Ő vala az, ki a kenyeret megsüté és az ételeket elkészíté; [37]) azért is imával tartoztak neki az ebéd kezdete- és végével. Étkezés előtt az oltárra rakták le az ételek zsenge falait (primitiae), ivás előtt pedig bort hintettek az oltárra (libatio). Ez vala az istené. Senki sem kétkedik vala benne, hogy az isten jelen vagyon, hogy magához veszi az étkeket és bort; és valóban, nem látták-e, hogy nevekszik a láng, mintha tápláltatott volna a nyujtott étkek által? Így osztozott ember és isten étel s italban; ezen szertartás tehát szent vala, melynek közvetítésével az ember és isten közösségre léptek. [38])

Régi hit ez, mely idők folytával kiveszhetett ugyan az emberek elméjéből, de mely maga után hagyá a szokásokat, szertartásokat, formulákat, melyek alól még a hitetlen sem vonhatá ki magát. Horác, Ovid, Petronius tüzhelyeik előtt vacsoráltak, hozák a libatiokat és végzék imáikat. [39])

A szent tüznek ezen tisztelete nem kizárólagos sajátja Görögország és Italia népségeinek. Találjuk keleten is. Manunak törvényei azon szerkezetben, melyben reánk szállottak, a már egészen megállapított Brahma vallásnak szabványait mutatják, melyek máris hanyatlásnak indulnak: s még ezekben is akadhatni oly nyomokra, melyek korábbi hitre mutatnak. A Brahma-vallás t. i. a második rangba helyezé a tüznek tiszteletét s így nem volt képes azt mellőzni. A brahmannak is van saját tüzhelye, melyet éjjel-nappal fentartani köteles; minden este és minden reggel éleszti azt fával; mely azonban, mint a görögök-

---

[37]) Ovid. Fast. VI, 315.

[38]) Plutarch, Quaest. rom. 64; Comm. Hesiod. 44; Homer. hymn. 29.

[39]) Hor. Sat. II, 6, 66; Ovid. Fast. II, 631; Petron, 60.

nél, nem lehet más, mint a vallás által meghatározott fajból való. Valamint a görögök és italok bort áldoznak vala ott, ép úgy önt a hindu erjedésbe ment italt, melyet „sonna"-nak nevez. A lakoma szinte vallási cselekvény s a követendő szertartások lelkiismeretesen le vannak irva Manu törvényeiben. Imákat intéznek a tüzhelyhez mint Görögországban; feláldozzák a lakoma zsengéit, rist, vajat, mézet. Mert mondva vagyon: „A brahmannak nem szabad élveznie az idei aratás risét, mielőtt annak zsengéit nem áldozta a tüzhelynek; mert a szent tűz vágyik ezen fű után, s ha nincsen megtisztelve, felemészti a hanyag brahmannak lételét." A hinduk épen úgy képzelék magoknak mint a görögök és rómaiak, hogy az istenek nem csak a tisztelet, hanem az étel s ital utan is vágynak. Az ember kényszerítve érzé magát, hogy azok szomját és éhségét enyhítse, ha haragjukat ki akarja kerülni.

A tűznek ezen istensége a kinduknál gyakran „Agni" név alatt fordul elő. Rig-Veda számtalan hymnust foglal magában, mely hozzá van intézve. Az egyikben ez foglaltatik: „Oh Agni! te vagy az élet, te vagy az ember megvédője. Tiszteletünk fejében adj a családatyának, ki hozzád folyamodik, dicsőséget és gazdagságot. Agni! te gondos védelmező és atya vagy: neked köszönjük az életet, mi vagyunk családod." Igy tehát a tüzhely tüze ép oly hatalmas védő mint a görögöknél. Az ember folyamodik hozzá bő termésért: „Tedd, hogy a föld számunkra mindig bőkezü legyen." Kér tőle egészséget: „Hogy soká élvezhessem a napvilágot s hogy elérjem az öregséget, mint a nap lenyugtát." Söt még a bölcseség végett is fordul hozzá: „Oh Agni! te helyes nézetre tereled az embert, ki roszra tévedett. — Ha hibát követtünk el, ha tőled elpártoltunk, bocsás meg nekünk." A tüzhely ezen tüze, ép úgy mint Görögországban, lényegében tiszta volt; szigoruan meg vala tiltva a brahmannak valami tisztátalant beledobni, söt mellette lábait melengetni. Valamint Görögországban, úgy itt sem közeledhetett hozzája vétkes ember, mielőtt vétkeiből ki nem tisztult.

Azon körülmény, hogy ezen hit a középtenger partjaitól kezdve, egészen Indiáig vala elterjedve, tanuskodik annak régiségéről. Ezen hitet nem kölcsönözték egymástól e népek, hanem

közös volt az, a mennyiben a görögök, hinduk és italok ugyanegy néptörzshez tartoztak. Ezeknek ősei ősrégi időkben közösen éltek a központi Ázsiában. Ez vala azon hely, hol először fogamzott meg e hit s alapíttattak meg a szertartások. A szent tűz vallásának kelte ősrégi és mesés időszakra vezetendő vissza, melyben sem görögök, sem italok, hanem csakis áriak léteztek. Miután ezen népek elváltak egymástól, magokkal vitték ezen isteni tiszteletet: az egyik a Ganges, a másik a középtenger partjaihoz. Később ezen elvált néptörzsek közül, melyeknek semmiféle összeköttetésök nem volt egymással, az egyik Brahmát imádja vala, mások ismét Zeust, mások Janust; minden csoport képeze magának saját isteneket. De mindannyian mintegy régi köteléket megőrzik vala az eredeti vallást is, melyet származásuk közös bölcsőjében megalapították és gyakoroltak.

Ha ezen isteni tiszteletnek minden indo-europai népeknél való létezése nem bizonyítaná eléggé annak öszégiségét, más bizonyitékokat fogunk találni a görögök és rómaiak vallási szertartásaiban. Minden áldozatnál, még azoknál is, melyeket Zeus és Athene tiszteletére hoztak, mindig a tüzhely volt az, melyhez első imáikat intézték. [40]) Minden imának, bárminő lett legyen is, a tűzhelyhez intézett imával kellett kezdődnie és végződnie. [41]) Olympiában az első áldozat, melyet az összegyült görögök hoztak, a tüzhelyé volt s csak a második Zeusé? [42]) Hàsonlag Rómában is az első ima Vestához intéztetett, mely nem volt egyéb, mint a tüzhely [43]). Ovid azt állítja ezen istenségről, hogy az emberek vallási intézményeiben a legelső helyet foglalja el. Hasonlót olvasunk a Rig-Veda hymnusaiban: „Minden isten előtt Agnit kell segítségül hivnunk, tiszteletteljes nevét ki fogjuk ejteni minden halhatatlan neve előtt. Oh Agni! akárki legyen azon isten, kit áldozatunk által tisztelünk, mindig hozzád van intézve a teljes áldozat“ (holocaustum). Bizonyos tehát, hogy Rómában

---

[40]) Porphyr. de abstin. II p. 106. Plutarch de frigido.

[41]) Homer hymn. XXIX. ugy. ott III, 33 v. Plato Cratyl. 18; Hesych. ἀφ ἑστίας; Diodor. VI, 2; Aristoph. aves 865.

[42]) Pausan. V, 14.

[43]) Cicero, de nat. Deor. II, 27; Ovid. Fast. VI, 304.

Ovid és Indiában a brahmanok idejében a tüzhely tüze elsőbbséggel birt a többi istenségek felett, nem mintha Jupiter és Brahma nem nyertek volna nagyobb fontosságot a vallásban, de mert az emberek emlékeztek, hogy a tüzhely tüze sokkal előbb létezett, mint az említett istenek.

A tüz foglalá el az első helyet több századon át az isteni tiszteletben és a legujabb és leghatalmasabb istenek sem valának képesek azt helyéből kimozdítani.

Ezen vallásnak jelképei módosultak az időszakok szerint. A midőn Görögország és Italia népsége szokásba vette az isteneket személyeknek képzelni, minden egyesnek megfelelő nevet és alakot adni, a tüzhelynek ezen régi tisztelete alá volt vetve azon általános törvénynek, melyet az emberi értelem azon korszakban minden vallásra nézve szabott. A szent tüznek oltára személyesíttetett. Ezen személynek neve vala ἑστία, Vesta; a név ugyanaz vala a latinban és görögben s nem volt egyéb azon szónál, mely köz- és eredeti nyelven az oltárt fejezé ki. A közönséges eljárás szerint köznévből képeztetett a tulajdonnév. Lépésről lépesre fejlődött a legenda. Asszony alakjában képzelték maguknak ez istenséget, mert a szó, mely az oltárt jelölte, szintén nőnemü vala. Még egy lépés, és az istenség szobrokban is előállíttatott. Dacára ennek soha sem vala eltörölhető az eredeti hitnek vonása, mely szerint az istenség egyszerüen az oltárnak tüze vala, és maga Ovid vala kényszerítve elismerni, hogy Vesta nem volt egyéb, mint az élő láng. [44])

Ha most ezen szent tüznek tiszteletét összehasonlítjuk a halottak tiszteletével, melyből imént szó volt, azt fogjuk észrevenni, hogy ezen kétnemü tisztelet közt a legszorosab összeköttetés vehető észre. Jegyezzük meg mindenekelőtt, hogy ezen tüz, mely a tüzhelyen ápoltatott, az emberek akkori gondolkozásmódja szerint, nem az anyagi világ tüze. A mit az ezen korbeli emberek benne látnak, nem tisztán physikai elem, mely világot és meleget áraszt, átváltoztja a testeket, olvasztja az ásványokat és az emberi iparnak hatalmas eszköze. A tüzhelynek ezen tüze egészen más természetü. Ez tiszta láng, mely csak

---

[44]) Ovid. Fast. VI, 291.

bizonyos szertartások mellett támasztható és csak bizonyos nemü fa által éleszthető. Ez szüzies tűz; azért a nembeli egyesülésnek előtte nincsen helye. [45]) Nem kérik tőle csak a gazdagságot és egészséget, hanem imádkoznak hozzá még a szív tisztasága — a mértékletesség és bölcseség elnyeréseért is: „Tégy bennünket gazdagokká és virágzókká, így szól az orphicus hymnus; tégy bölcsekké és szüziesekké is." A tüzhelynek tüze e szerint az erkölcsi lénynek bizonyos neme. Igaz hogy ég, hogy melegít, hogy a szentelt ételt megsüti; de ugyanazon időben gondolattal és öntudattal is bir; ismeri a kötelességeket és felügyel, hogy teljesíttessenek. Embernek mondható, mert az ember kettős természetével bir: physicailag fénylik, mozog, él, szerzi a bőséget, késziti az étket, táplálja a testet; szellemileg bir érzelmekkel és szenvedélyekkel, nyujtja az embernek a tisztaságot, ajánlja a jót és szépet, s táplálja a lelket. Mondhatni, hogy fenntartja az emberi életet nyilatkozatainak kettős irányában. A tűz egy és ugyanazon időben forrása a gazdagságnak, egészségnek és az erénynek. Ez valóban az emberi természetnek istene. Később, midőn ezen tisztelet második rangra szállíttatott le Brahma és Zeus által, a tűz-helynek tűze annak maradt, a mi az istenségben leginkább megközelíthető az emberre nézve; ő vala az ember közbenjárója az anyagi természet isteneinél; ő vala megbízva az ember imáinak és áldozatainak felvitelével az egekbe, valamint az isteni kegyek lehozatalával. Később, midőn a szent tűz mythosából a nagy Vestát képezék, Vesta vala a szüz istennő; ő nem jelképezé a vilagban a termékenységet, sem a hatalmat; ő a rend vala, de nem a szigoru, elvont, mathematikai, a parancsoló, végzetteljes törvény, a kényszer (ἀνάγκη), melyet minden percben észlelhetni a természet tüneményei közt. Ő vala az erkölcsi rend. Azért is egyetemes léleknek képzelék azt, mely a világ különféle mozgalmait ép úgy szabályozza, mint az emberi lélek az emberi test egyes szerveit.

Igy tehát az eredeti nemzedék gondolatmenetét áttekint-

---

[45]) Hesiod. Opera 731; Plut. Comm. Hes. frag. 43.

hetni. Ezen tiszteletnek főelve kivül esik a physicai természeten és fellelhető azon titokszerű világban, mely az ember.

Ezen vizsgálat visszavezet bennünket a halottak tiszteletéhez. Mind a kettő ugyanazon régi időkből való. Oly szoros öszszeköttetésben állanak egymáshoz, hogy a régiek hite csakis egy vallást képeze belőlök. Tüzhely, Daemon, Heros, Laresek, mind összezavartattak.[46]) Plautus és Columellából láthatni, hogy a rómaiak köznyelven egyaránt mondák tüzhely vagy házi Lar és Ciceronál olvassuk, hogy nem különböztették meg a tűzhelyt a Penatesektől, sem pedig a Penateseket a Lar istenektől. [47]) Serviusnál ezt találjuk irva: „A tüzhelyek alatt a régiek a Lar isteneket értették; azért használhatta Vergil egyaránt majd a tűzhelyet Penatesek helyett, majd Penateseket tűzhely helyett" [48]) Az Aeneis egyik nevezetes helyén Hector mondja Aeneasnak, hogy átadja neki a trójai Penateseket és a tűzhely tűze az, melyet neki átszolgáltat. Más helyen ismét Aeneas könyörögvén ugyanazon istenekhez, azokat majd Penates — majd Lares — majd Vestának nevezi. [49])

Láttuk más helyen, hogy azok, kiket a régiek Lares — vagy Herosoknak neveztek, nem valának egyebek, mint a halottak lelkei, kiknek az ember természetfölötti és isteni hatalmat tulajdonított. A szent halottak egyikéhez csatolt emlék folytonosan a tüzhelyhez vala kapcsolva. Imádván az egyiket, nem lehetett megfeledkezni a másikról. Ők egyesítve valának az emberek tiszteletében és azoknak imáiban. — Az utódok, valahányszor a tűzhelyről beszélnek, szeretik említeni elődük nevét: „Hagyjad el ezen helyet," szól Orestes nővéréhez, „és menj Pelopsnak régi tűzhelyéhez, hogy meghalljad szavaimat". [50]) Hason-

46) Tibull. II, 2; Hor. Od. IV, II; Ovid Trist. III, 13; V, 5. A görögök házi isteneiket vagy herosaikat ἐφέστιοι vagy ἑστιοῦχοι jelzőkkel illették.

47) Plaut. Aulul: II, 7, 16. „In foco nostro Lari." Colum. XI, I, 19: „Larem focumque familiarem." Cicero pro domo 41; pro Quintio 27, 28.

48) Serv. in Aen. III, 134.

49) Verg. IX, 259; V, 744.

50) Euripid. Orest. 1140—1142.

lag Aeneas, beszélvén a tüzhelyről, melyet a tengeren át magával visz, azt Assaracus Larnak nevével jelöli meg, mintha ezen tüzhelyen elődjének lelkét látná. Servius, a nyelvész, ki igen jártas volt a görög és római régiségekben, mondja, hogy igen régi szokás volt a hallottakat a házakban eltemetni és ezután ezt csatolja hozzá: „Ezen szokás következtében a házaknál is megvala az, hogy tisztelik vala a Lareseket és Penateseket [51].) Ezen kifejezés világosan alapítja meg a vonatkozást a halottak és a tüzhely tisztelete közt. Gondolhatni tehát, hogy a házi tüzhely nem vala kezdetben egyéb, mint a halottak tiszteletének jelképe, hogy a tüzhelynek köve alatt az elődök egyike nyugszik vala, hogy a tüz az ő tiszteletére vala gyujtva, és hogy ezen tüz az életet látszék fenntartani benne, vagy a mindig őrködőnek lelkét jelképezni.

Ezen hit nem vala mindig egyaránt hatályos a lélekre nézve; idővel gyengült, de nem enyészett el soha. Egykoru levén az ázsiai néptörzs első korszakával, oly gyökeret vert benne, hogy a görög Olymposnak fényes vallása sem vala képes azt kiirtani, és hogy erre a keresztény vallás volt hivatva.

IV. FEJEZET.

A házi vallás.

Ezen régi vallást nem kell olyannak képzelnünk, minő az volt, mely az emberiség előhaladottabb korszakában megállapíttatott. Századok hosszu sora óta az emberi nem valamely vallás tanát csak két feltétel alatt fogadja be: az egyik, hogy az egy isten létét hirdesse; a második, hogy minden emberhez szóljon, s hogy mindenki számára hozzáférhető legyen, a nélkül, hogy visszataszítana rendszeresen más osztályt, más faju embereket. De az első időszaknak vallása ezen föltételeknek egyikét sem teljesíté. Nem csak hogy nem nyujtotta imádásra az embereknek az egy istent, de ezen istenek még el sem fogadák mindennemű ember imádását. Ők nem mutaták magukat az egész emberi nem isteneinek. Ők még Bramához sem hasonlítottak, ki legalább egy nagy népfajnak, sem a pánhelléni Zeushoz, ki'

[51]) Serv. in. Aen. V. 84; VI, 152. l. Plat. Minos 315 lap.

egy nemzetnek vala istene. Ezen kezdetleges vallásban az istent csakis egy család imádhatá. A vallás tisztán házi volt.

Ezen fontos pontot meg kell világítanunk, mert e nélkül lehetetlen felfogni amaz igen szoros vonatkozást, mely ezen régi hit és a görög s római családnak alkotmánya között létezett.

A halottak tisztelete semmiféle tekintetben sem hasonlított azon tisztelethez, melylyel a keresztények a szenteket illetik. Ama tisztelet legelső szabályainak egyike az vala, hogy csakis azon család által vala teljesíthető, melyhez a halott vérrokonságánál fogva tartozott. A temetkezési szertartásokat csakis a legközelebbi rokon végezheté érvényesen. A mi pedig a halotti lakomákat illeti, melyek meghatározott időszakokban megujultak, csak a családnak volt joga azoknál jelen lehetni, a miért is minden idegen szigoruan kizáratott [52]. Azt hiszik vala, hogy a halott nem fogadja el az adományt, hacsak nem övéi kezéből; nem akar részesülni tiszteletben, hacsak nem jő utódai részéről. Az idegen embernek jelenléte zavará a halottnak nyugalmát. Azért is megtiltá a törvény az idegennek valamely sírhoz közeledni [53]. Lábbal érinteni, még véletlenségből is, a sírt, istentelen cselekménynek tartatott, melyért a halottat megnyugtatni és magát tisztítani kellett. Azon szó, melylyel a régiek a halottak tiszteletét megjelölték, jelentékteljes; a görögök mondák „πατριάζειν" a rómaiak pedig „parentare." Ez annyit jelente, hogy az ima és az adomány csakis mindenki atyjához vala irányozva. A halottak tisztelete egyedül csak az elődöknek vala tisztelete [54]. Lucian, kigunyolván a köznép ebbeli nézetét, ezt világosan megmagyarázza, szólván: „A halott, ki nem hagy hátra fiakat, nem kapja meg az adományokat és ki vagyon téve az örökkévaló éhségnek" [55].

Indiában ép úgy mint Görögországban az áldozat csakis

---

[52]) Cicero de leg. II, 26. Varro L. L. VI, 13. Ferunt epulas ad sepulcrum quibus jus sibi parentare. Gaius, II, 5, 6: Si modo mortui funus ad nos pertineat, Plut. Solon.

[53]) Pittacus omnino accedere quemquam vetat in funus aliorum. Cicero de leg. II, 26. Plut. Solon, 21. Demosth. in Timocr. Isaeus, I.

[54]) Legalább kezdetben; mert későbben a polgárzatoknak saját helybeli és remzeti herosaik voltak.

[55]) Lucian de luctu.

az utódok által vala hozható a halottnak. A hinduk valamint az athénbeliek törvénye nem bocsátá a halotti lakomához az idegent. Annyira volt szükséges, hogy ezen lakoma az utódok által hozassék és ne mások által, hogy azt hiszik vala, miszerint a halottak nyughelyeiken mindig csak ezen kivánatukat fejezék ki: „Bárcsak születnének egymásután egyenes vonalban fiuk, kik áldoznának nekünk minden következők időben tejben főzött rist, mézet és tiszta vajat“ [56]).

Ebből következett, hogy Görögországban ép úgy mint Rómában valamint Indiában a fiuk kötelessége volt az atyjok, valamint minden elődjük lelkének libatiokat és áldozatokat hozni. Ezen kötelezettségnek eleget nem tenni, a legsúlyosabb istentelenség vala. Ezen elhanyogolás nem vala kevesebb a valódi apagyilkosságnál, mely annyiszor szoroztatott a hány ős vala a családban.

Ha ellenben az áldozatok mindig az illető szertartások mellett vitettek véghez, akkor az elődből, feltéve, hogy az élelmiszerek is meghatározott napokon vitettek a sírra, őristen lőn; ellensége levén mind azoknak, kik tőle nem származtak, visszaüzvén azokat sirjaiktól, betegséggel sujtván őket, ha oda közelednének; övéi irányában jó és gondos vala.

A szolgálatkészségnek folytonos viszonyossága uralkodott minden család élői és halottai közt. Az előd utódaitól a halotti lakomák egész sorát nyeré, azon egyedüli élvezetet, melyben más világon részesülhetett. Az utód ellenben az előd részéről annak segítségében és erejében részesült, melyre szüksége volt a világon. Az élő nem lehetett halott, a halott pedig élő nélkül. Ez által hatalmas kötelék fejlődött ugyanazon család minden nemzedéke közt és képeze testet, mely örökké elválaszthatatlan marada.

Minden családnak vala sírboltja, melyben halottai letétettek, egyik a másik mellé, mindig együvé. Ezen sírbolt rendszerint a ház szomszédságában vala, nem messze a kaputól, „azért, mint egy régi mondja, hogy a fiuk, bemenvén vagy kijövén hajlékukból, minden ízben találkozhassanak atyáikkal és minden ízben in-

---

[56]) Manu törv. III, 138; III, 274.

tézhessék hozzájok imáikat.“ [57]) Igy tehát övéi körében maradt; láthatatlanul ugyan, de mindig jelen, folytonosan egyik részét kepezé a családnak, és annak atyja vala. Ő a halhatatlan, boldog, isteni érdeklődött az iránt, a mit a földön hagyott; ő ismeré azok szükségleteit, ő támasza vala gyengeségeiknek. Amaz pedig, ki él, dolgozik vala, ki a régiek kifejezése szerint nem hagyott fel még a léttel, vezetőkkel és támaszszal birt s ezek valának az ő elődei. Valóban nehéz napjainkban felfogni, hogy imádhatta az ember atyját vagy elődjét. Emberből istent képezni, ellenkezik a hittel [58]). De gondoljuk meg, hogy a régieknek nem vala fogalmuk a teremtésről; azért is a nemzés titka az vala reájok nézve, mi talán mi reánk nézve a teremtésé. A nemzőt isteni lénynek tartották, azért is imádják vala az elődöt. Ezen érzemény természetes és hatalmas volt, mert ez kezdetben majdnem minden emberi társaság vallásának alapjakint tűnik fel. Ezt találjuk a chinaiaknál ép úgy mint a régi getek- és scytháknál, Afrika népeinél szintugy mint az uj világ népeinél.

A szent tűz, mely oly szorosan vala összekapcsolva a halottak tiszteletével, azon lényeges jelleggel birt, hogy minden egyes családnak kizárólagos tulajdona volt. Az elődöket jelképezé az [59]); a családnak gondviselése vala „semmi közössége sem vala a szomszéd család tüzével, mely egy másik gondviselést képviselt.“ Minden tűzhely védelmezé hozzá tartozóit és visszaűzé az idegent.

Ezen egész vallás a ház kerítésén belül létezett. Az isteni szolgálat nem vala nyilvános. Minden szertartás titokban tartatott. Csakis a család körében levén helye, el vala zárva az idegen előtt. [60]) A tűzhely sohasem volt sem a házon kivül, sem közel a külkapuhoz helyezve, a honnan könnyen látható lett volna. A görögök mindig kerítésbe helyezék el azt,

---

[57]) Euripid. Helena 1163—1168.

[58]) Most ugyan nem egészen, mióta a pápa isteni attributummal a csalhatatlansággal felruháztatott.

[59]) Ἑστία πατρῴα focus patrius. Hasonlag fordul elő a Védákban Agni gyakran mint házi Isten.

[60]) Isaeus VIII, 17, 18.

mely az idegenek megérintése sőt látása ellen is óvá. [61]) A rómaiak házuk belsejébe rejték el azt. Mind ezen isteneket, a tűzhelyet, Lares-Maneseket elrejtett vagyis belső isteneknek nevezték. [62]) Ezen vallás minden cselekményéhez szükség volt rejtekhelyre, titokra [63]); ha valamely szertartást idegen látott, az meg vala zavarva, bemocskolva egyetlen tekintete által.

Ezen házi vallásnak nem vala sem egyöntetű szabálya sem pedig közös szertartása. Minden család független vala e tekintetben a másiktól. Semmi külhatalomnak sem vala joga ezen isteni szolgálatot vagy hitet szabályozni. Nem létezett más pap, mint a házi atya; mint pap nem ismert más papi kormányzatot, hierarchiát. A római főpap vagy a athénbeli archon szerezhete ugyan magának bizonyosságot a fölött, hogy a családatya teljesít-e minden vallási szertartást, de nem volt joga még a legcsekélyebb módosítást is ajánlani. Suo quisque ritu sacrificia faciat, ez vala az általános szabály. [64]) Minden családnak valának saját szertartásai, saját ünnepei, saját ima-formulái és hymnusai. [65]) Az atya levén vallásának egyedüli magyarázója és főpapja, egyedül volt felruházva a tanítás hatalmával és nem taníthatott mást mint fiát. A szertartások, az imának kifejezései az énekek, melyek ezen vallás lényeges részét tevék, atyai örököt, szent birtokot képezének, melyet a család senkivel meg nem osztott s melyet az idegennel közölni nem vala szabad. Igy vala ez Indiában is. „Hatalmas vagyok ellenségeim irányában, így szól a brahman, az énekek erejénél fogva, melyeket átvettem családomtól és melyeket atyám reám átruházott.“ [66])

Igy tehát a vallás nem székel vala a templomokban, hanem a házakban; mindenkinek valának saját istenei; minden isten csakis egy család fölött őrködik vala és csak egy háznak vala istene. Nem lehet egyszerűen feltenni, hogy az ilyen vallást valaki hatalmas képzelődésénél fogva kinyilatkoztatta volna az

---

61) Ezen kerítés ἕρκος-nak neveztetett.

62) Θεοὶ μύχιοι dii Penates.

63) Cicero, De arus. resp. 17.

64) Varro, L. L. VII, 88.

65) Hesiod. opera 753. Macrob. Sat. I. 10. Cic. d. leg. II. 11.

66) Rig-Veda Langlois ford. I. 113 l. Manu törv. VIII, 3; IX. 7.

embereknek, vagy hogy erre az embereket a papok bizonyos osztálya oktatta volna. Az önmagától született az emberi lélekben; bölcsője vala a család: minden család költé saját isteneit.

Az ilyen vallás csakis nemzedékről nemzedékre szállhatott. Az atya adván fiának az életet, átadá neki egyszersmind a jogot, mely szerint a tűzet fentarthatta, e temetési lakomát hozhatta és az ima-formulákat elmondhatta. A nemzedék titokszerű kapcsot alapíta meg a gyermek, ki az életre született, és a családnak istenei között. Ezen istennek képezék az ő családját, *Θεοὶ ἐγγενεῖς*; ezek valának az ő vére, *Θεοὶ σύναιμοι* [67]). A gyermek születvén, magával hozá a jogot azokat imádni és nekik áldozatokat hozni; a mint ismét, késöbben, ha majd ő is a bekövetkezett halál által isteníttetett, biztosan számíthatott, hogy a család istenei közé fog soroztatni.

Megjegyzendő azon sajátszerűség, hogy a házi vallás csakis fiágról fiágra szállott. Ez kétségkivül azon fogalomból keletkezett, melyet magoknak az emberek a nemzésről képeztek [68]). Az ősidőknek hite, a mint azt a Vedákban és bizonyos árnyalatokban a görög és római népeknél találjuk, az vala, hogy a nemzési tehetség csak az atyában rejlik. Ezen régi meggyőződésből következett, hogy a házi isten-szolgálat mindig fiuról-fiura szállott, hogy a nő abban csakis atyjának vagy férjének közvetítése által részesült és végre, hogy a nő halála után nem részesült oly módon mint a férfiu a tiszteletben és a halotti lakomában. Ennek még más igen fontos következménye vala, miről majd késöbben szó leszen.

MÁSODIK KÖNYV.

A család.

I. FEJEZET.

A vallás vala a régi családnak eredeti alapitó elve. Ha gondolatainkban ezen régi nemzedék körébe helyezzük magun-

[67]) Sophoc. Antig. 199 és 659. összeh. πατρῷοι θεοὶ Arist. Darázs 388. Aeschyl. Pers. 404. Soph. Elek. 511; θεοὶ γενέθλιοι, Plato törv. V. 729 Di generis Ovid. Fast. II.

[68]) A Vedák nevezik a tűzet a fi-utódok okának. l. Mitakchara ford. Orianne által 189. l.

kat, találni fogunk minden házban egy oltárt és ezen oltár körül összegyülekezett családot. Minden reggel és minden este találjuk a családot az oltár közül, hogy hozzá intézze első és utolsó fohászait. A nap folytán még egyszer jelenik meg az oltár előtt az étkezés végett, hogy ima és libatio után vele azt megossza. Minden vallásos cselekményeinél énekli el közösen azon énekeket, melyeket atyái neki hagyományoztak.

A házon kivül, igen közel, a szomszéd mezőn, van egy sírbolt. Ez ezen családnak második székhelye. Itt nyugosznak közösen több nemzedéknek ősei; a halál nem választá el őket [69]).

Bizonyos napokon, melyeket minden ház saját házi vallásánál fogva meghatározott, összejönnek az élők elődeiknél. Ide hozzák a lakomát a halott számára, öntik a tejet és bort, rakják le a kalácsokat és gyümölcsöt, égetik el számára a levágott áldozati barmok husát. Ezen adományok fejében követelik amazoknak védelmét; isteneiknek nevezik őket és kérik, hogy szántóföldeiket termékenyekké, a házat bőségessé, a sziveket erényesekké tegyék.

A régi családnak alapelve (principium) nem egyedül a nemzés (generatio). Ezt bizonyítja egyrészt, hogy a nővér nem az a családban, mi a fivér, másrészt, hogy az atyai hatalom alól

---

[69]) A családi sírboltok használata tagadhatatlan a régieknél; csak akkor enyészett el, midőn a halottak tiszteletére vonatkozó hit eltűnt. A kifejezések: τάφος πατρῷος, τάφος τῶν προγόνων szakadatlanúl fordúlnak elő a görögöknél valamint a latinoknál: tumulus patrius v. avitus, sepulcrum gentis. L. Demosth. in Eubul. 28. in Macart. 79. Lycurg. in Leocr. 25. Cicero de off. I, 17, de leg. II. 22: mortuum extra gentem inferri fas negant. Ovid. Trist. IV, 3, 45. Vellej. II, 119. Sueton, Nero 50. Tiber. 1. Digesta, XI, 5; XVIII, 1, 6. Ezen hitet megerősíti a következő adoma: Midőn a lacedaemonbeliek azon valának, hogy megütközzenek a messeneiekkel, karjaikra sajátszerű bélyegeket illesztettek, melyeken nevük és atyjuk neve vala olvasható, azon célból, hogy a halál esetére testeiket felismerni és atyai sírboltjaikba elhelyezni lehessen. Justin, III, 5. 1. Aeschil. Sept. 889 (914), τάφων πατρῴων λαχαί. A görög szónokok gyakran erősítik meg ezen szokást; midőn Lysias, Isaeus, Demosthenes azt akarják bizonyítani, hogy ilyen és ilyen férfiú tartozik e vagy ama családhoz és hogy örökösödési joggal bir, soha sem mulasztják el megmondani, hogy ezen férfiunak atyja e vagy ama család sírboltjában vagyon eltemetve.

megszabadnlt fiu (emancipare) vagy a férjhez ment leány megszünik teljesen a család részese lenni. De a természetes hajlam, a szeretet sem alapelve a régi családnak. Mert a görög és római jog semmi tekintetbe sem veszi ezen érzelmet. Létezik ugyan az emberi szív mélyében, de nincsen helye a jogban. Az atya szeretheti leányát, de nem adományozhatja neki birtokát. Az örökösödési törvények az az, a törvények közül azok, melyek leginkább mutatják, mit képzeltek magoknak az emberek a családról, a legkirívóbb ellenmondásban állanak mind a születési renddel, mind pedig a természetes hajlammal.

A római jognak történészei, helyesen vevén észre, hogy sem a születés sem pedig a természetes hajlam nem képezé a római családnak alapját, azt hiszik vala, hogy ezen alapot az atya vagy férj hatalmában kell keresni. Ezen hatalmat tehát az imént említett kezdettleges intézmény bizonyos neméneк tekintették. De nem magyarázzák meg, hogy miképen képződött, legalább hogy ez nem az erőnek felsősége, melyet a férj neje, az atya fia fölött gyakorolt. De nagy tévedés, az erőt tekinteni a jog forrásának. Más alkalommal látni fogjuk, hogy az atya vagy férj tekintélye, a helyett, hogy első ok lett volna inkább csak következmény vala; származását csak a vallásnak köszöni és általa lőn megalapítva. Ez tehát nem az alapelv, melyből a család kiindult.

Az, a mi régi családnak tagjait egyesíté, valamivel hatalmasabb dolog mint a születés, érzelem, physicai erő. Ez a tüzhelynek és az ősoknak vallása. Ez eszközlé, hogy a család ezen és a más világon egy testet képeze. A régi család inkább vallásos mint természetszerü egyesület. Igy fogjuk látni, hogy a nő csak annyiban jön tekintetbe, mennyiben a szent házassági szertartás őt az isteni tiszteletbe beavatta; hogy a fiu nem vétetik többé számba, mihelyt lemondott azon isteni szolgálatról, hol az atyai hatalom alól megszabadult; hogy a fiunak fogadott valóságos fiuvá lesz, mert jóllehet nem füzi őt a családhoz a vér, mégis valami hatalmasabb tényezővel bir az isteni szolgálat közösségében; hogy az örökös, ki ezen család isteni szolgálatát elfogadni vonakodik, ki van zárva az örökösödésből; végre, hogy az atyafiság és az örökösödési jog nem a szü-

letés, hanem azon jog szerint vannak szabályozva, mely szerint valaki részt vehet a vallás által megalapított cultusban. A vallás ugyan nem teremté a családot, hanem bizonyosan a vallás az, mely amannak adá szabályait, miből következett, hogy a régi családnak egészen más szervezete volt, mint lett volna, ha csakis a természetes érzelmek képezték volna annak alapját.

A régi görög nyelvnek volt egy szava, mely igen jellemző a család megjelölésére, és ez vala: ἐπίστιον, mi szó szerint azt jelenti: a ki az oltár közelében van.

II. FEJEZET.

A házasság.

Az első intézmény, melyet a házi vallás létrehozott, valószinüleg a házasság volt.

A tüzhely és az elődöknek ezen vallása, mely fiuról fiura szállott, nem volt kizárólag, a mint futólag érintve volt, a férfiaknak tulajdona; az asszony is vett részt a cultusban, s pedig mint leány jelen volt atyja, mint nő férje vallási szertartásainál.

Ebben rejlik a régieknél a házassági egyesülésnek lényeges jellege. Két család lakik tőszomszédságban, de isteneik külömbözők. Az egyik családnál a fiatal leány részt vesz gyermekségétől fogva atyja vallásában; fohászkodik az ő tüzhelyéhez, minden nap áldoz neki, ékesíti virágokkal és koszorúkkal ünnep napján, kéri védelmét és hálát mond jótéteményeirt. Ezen atyai tüzhely az ő istene.

Azon esetben, ha a szomszéd családnak fia nőül kéri őt, a leányra nézve másról van szó, mintsem arról, hogy csak házat cseréljen. Ő az atyai tüzhelyet készül elhagyni, hogy azonnal imádja férje tüzhelyét. Vallását kell változtatnia, más szertartásokat végheznie és más imákat rebesgetnie. Azon van, hogy gyermekségének isteneit elhagyja és magát egy más istennek, kit nem ismer, oltalma alá helyezze. Hütlen lesz az egyik istenhez, hogy imádhassa a másikat. Mert ezen vallásban ama megmásíthatatlan elv uralkodik, mely szerint egy és ugyanazon személy nem imádkozhatik két tüzhelyhez sem pedig kétféle elődhez. „Házasságra lépvén, ugy szól egy régi író, az asszonynak

nincsen többé közössége atyáinak házi vallásaiban; ő férje tűzhelyének áldoz.“ [70])

A házasság e szerint komoly cselekvény a leányra, de nem kevésbé az férjére nézve. Mert ezen vallás kivánja, hogy az, ki a tüzhelynél áldozni akar, annak közelében született legyen. Azonkivül a férj szándékában van idegent behozni tüzhelyéhez; vele akarja teljesíteni cultusának titokszerü szertartásait; ő fogja neki kinyilatkoztatni a szertartásokat és imaformulákat, melyek családjának hagyományai: Ő előtte semmi sem becsesebb ezen örökségeknél; ezen istenek, ezen szertartások, énekek, melyeket atyjától átvett, ez az, a mi őt megvédi életében, ez az, a mi neki gazdagságot, boldogságot és erényt igér. És mégis a helyett, hogy megőrizné ezen hatalmas védelmezőjét, a mint a vad megőrzé büvszerét vagn amulettjét, bálványát, ő azon van, hogy oda bocsásson egy nőt, vele mind azt megosztandó.

Ha így behatolunk a régiek e gondolkozásmódjába, látjuk mily nagy fontosságu volt nálok a házassági egyesülés és menynyire vala szükséges a vallási közbenjárás. Nem kellett-e a fiatal leánynak valamely szent szertartás által beavattatnia azon cultusba, melyet nemsokára követendő vala? Hogy papnője lehessen azon tüzhelynek, melyhez a születés nem csatolá őt, nem volt-e szüksége valami avattatásra vagy gyermekül fogadtatásra (adeptio)?

A házasság szent szertartás vala, melynek feladata volt ezen nagy tényezőket létrehozni. Szokása a görög és római iróknak a házasság fogalma kifejezésére oly szókat használni, melyek vallási cselekményt jelölnek. [71]) Pollux, ki az Antoninok idejében él vala, de ki nagyon jártas volt a régi szokásokban s a régi nyelvben, mondja, hogy a régi időkben, a helyett hogy megjelölték volna a házasságot sajátlagos nevével (*γάμος*), azt egyszerüen *τέλος*-nak mondák, mely szó szent szertartást jelent. [72])

Igy tehát a vallás, mely a házasságot létrehozá, nem vala sem Jupiteré, sem Junoé, sem pedig más olympusi isteneké. A

---

[70]) Steph. Byzant: *πάτρα*.

[71]) *θύειν γάμον*, sacrum nuptiale.

[72]) Pollux, II, 3, 38.

szertartás nem mene végbe valamely templomban; helye a házban volt, és a házi isten volt az, ki itt elnököskődék. Az igaz, hogy azon időben, midőn a menybeli istenek vallása túlsúlyra vergődött, nem vonhatták ki magukat az alól, hogy ezekhez is ne forduljanak házassági imáikban; sőt azon szokás is divatba jött, hogy mindenek előtt templomba is vonuljanak, ott áldozatokat hozandók, melyeket a házasság előzőinek neveztek. [73]) De a szertartásoknak fő és lényeges része kellett, hogy a házi tüzhely előtt végződjék.

A görögöknél a házassági szertartás három cselekményből áll vala. Az első az atyának tűzhelye előtt ment végbe: *ἐγγύησις*; a második az egyiktől a másikhoz való menetből állott: *πομπή*; [74]) a harmadik férjének tűzhelye előtt történt: *τέλος*.

1. Az atyai házban, a kérő jelenlétében, az atya, körülvéve rendesen családjától hoz áldozatot. Az áldozat végeztével kijelenti a szentséges formulák kiejtése mellett, hogy oda adja leányát a fiatal embernek. Ezen kinyilatkoztatás nélkülözhetetlen a házasságnál. Mert a fiatal leány nem mehetne el azonnal, hogy imádja férjének tűzhelyét, ha az atya nem oldaná őt fel egyelőre az atyai tűzhelytől. Hogy új vallásába léphessen, feloldva kell lennie minden köteléktől, mely őt elöbbi vallásához füzi.

2. A fiatal leány átvitetik férje házába. Gyakran férje maga az, ki őt elkiséri. Némely városban egy olyan férfiu van megbizva a fiatal leány elvezetésével, a ki a görögöknél papi jelleggel vala felruházva és a kit hirnöknek hívnak vala. A fiatal leány rendesen szekeren helyeztetett el; arca fátyollal vala bevonva, feje pedig koronával ékesítve. A horona, a mint ezt többször láthatni lesz alkalmunk, a cultusnak minden szertartásainál vala szokásban. Ruhája fehér. A fehér szín vala a ruházatnak fő kelléke minden vallási cselekménynél. Elől menének égő fáklyával. Ez vala a menyegzői fáklya. Az egész menet alatt

---

[73]) Προτέλεια, προγάμεια Pollux. III, 38.

[74]) Hom. Il. XVIII 391. Hesiod. Scutum, V, 275. Herod. VI, 129, 130. Plut, Thes. 10. Lycurg többsz. Solon, 20. Arist. 20. Quaest gr. 27. Demost. in Stephanum II. Isaeus, III, 39. Eurip. Helena 722—725. Harpocration v. Γαμήλια. Pollux, III, c. 3. Quint. Curt. VIII, 16.

énekeltek körüle egy vallásos éneket, melynek záradékát (refrain) ὦ ὑμήν, ὦ ὑμέναιε, képezte. Ezen éneket hymenaeos-nak nevezték és ezen szent éneknek fontossága oly nagy vala, hogy nevével az egész szertartást megjelölték.

A fiatal leány nem lép be magától új lakhelyébe. Megkivántatott, hogy férje őt elragadja, hogy tettessen rablást, hogy a leány elsikoltsa magát s hogy a nők tettessék magokat, mintha őt megvédeni akarnák. Mire való ezen eljárás? Ez talán jelképe a leány szemérmetességének. Ez kevésbé valószinü; inkább arra mutat, hogy a nő, ki áldozandó lesz az uj tűzhelynél, tudja, hogy ő neki ehhez önmagától nincsen semmi joga, hogy ő nem közeledik ide saját akaratából és hogy megkivántatik, miszerint ezen helynek és ezen istennek ura őt bevezesse az erőszaknak valamely cselekménye által. Akármiképen áll a dolog, ezen tettetett viaskodás után, a férj karjaiba veszi a nőt, áthatól az ajtón, gondja levén, hogy lábai ne érintsék a küszöböt.

Ez mind csak előzője a nagy szertartásnak; a fő cselekmény a házban megyen végbe.

3) Közelednek a tűzhelyhez; a nő a házi istenség elébe hozatik. Meghintetik tisztitó vizzel és megérinti a szent tüzet. Az imák elmondatnak, melyek bevégeztével a házaspár kalácsot és kenyeret oszt meg.

Ezen rövid lakomának neme, mely libatioval és imával kezdődik és végződik, az ételeknek ezen megosztása a tűzhelylyel szemközt, a házaspárt vallásos és a házi istenekkel való közösségbe hozza.

A római házasság, mely sok tekintetben megegyezik vala a görög házassággal, magában foglal vala, mint amaz, három cselekményt; minők: a traditio, deductio in domum, confarreatio [75]).

---

[75]) Varro L. L. V, 61 Diony. Hal. II. 25, 26. Ovid. Fast. II, 588. Plut. quaest. rom. 1 és 29; Romul 15; Plin. H. N. XVIII, 3. Tacit. Ann. IV, 16; XI. 27; Juvenal. Sat. X, 318—336. Gajus Inst. I, 112. Ulpian. IX. Digesta XXIII, 2, 1 Festus v. Rapi. Macrob. Sat. I, 15. Serv. ad. Aen. IV. 168. L. az etruszkok szokásait: Varro De re rust. II. 4. Nem különben a hindук szokását: Manu törv. III. 27—30, 172; V. 152; VIII, 227; IX, 194. Mitakchara, Orianne ford. 166, 167, 236 lap.

1) A fiatal leány alhagyja az atyai házat. A mint nincsen lekötve az atyai tüzhelyhez saját jogánál fogva, hanem csakis a családatyának közbenjárása következtében, úgy csakis az atyának tekintélye az, mely képes őt ettől feloldani. A traditio e sze-int elkerülhetetlen formalitás.

2) A fiatal leányt kisérik férje házához. Be van fátyolozva mint Görögországban, koronát hord és a menyegzői fáklya elűzi a menetet. Énekelnek körülötte egy régi szent éneket. Ezen éneknek szavai változtak ugyan az idők folytával, alkalmazkodván a módosult hit szabványaihoz és a nyelv követelményeihez, de azért a szentesített záradék memaradt folytonosan a nélkül, hogy az megmásittatott volna, s ez vala a szó: Talassie, oly szó, melyet a rómaiak Horác idejében ép oly kevéssé értettek, mint a görögök a ὑμέναις szót.

A kiséret megállapodik a férjnek háza előtt. Ott nyujtanak a leánynak tüzet és vizet. A tüz jelképe a házi istenségnek, a viz pedig a tisztító viz, melyet a család minden vallási szertartásnál használ. Hogy a leány bevonulhasson férje házába, kellett, hogy itt is, mint Görögországban, rablást szinleljenek. Férje megragadá őt karjaiba és a küszöbön átvivé, a nélkül, hogy azt érintené.

3) A nőt a tüzhely elé kisérik, oda, a hol a Penatesek székelnek, vagy a hol a házi istenek valamint az elődök képei öszsze vannak csoportositva a szent tüz körül. A házaspár, mint Görögországban, áldozatot hoz, önti a libatiot, imákat mond és közösen eszik a panis farreusból.

Ezen imák mellett a házi istenségek jelenlétében és szemeik előtt megemésztett kalács eszközlé a szent frigyet férj és nő között. Ezentul ugyanazon cultusban vannak egyesítve. A nőnek ugyanazon istenei, ugyanazon szertartásai, imái s ünnepei vannak mint férjének. Innen származott a házasságnak ama régi meghatározása, melyet a törvénytudók számunkra feutartottak, s mely igy hangzik: Nuptiae sunt divini juris et humani communicatio. És a másik: Uxor socia humanae rei atque divinae [76].

[76]) Digest. XXIII, tit. 2. Codex IX, 32, 4. Dionys Hal. II 25: Κοινωνός χρημάτων καὶ ἱερῶν. Steph. Byzant. πάτρα.

Az így férjhez ment nő kötelmeihez tartozik még a halottaknak cultusa is; de ezek nem többé saját elődei, kiknek a halotti lakomát hozza, mert ezekhez nincsen többé joga. A házasság elválasztá őt teljesen atyjának családjától, ő megszakított minden vallási viszonyt, melyben hozzá állott. — Ezentúl csakis férje elődeinek hoz áldozatot, azok családjához tartozik; ők lőnek az ő elődei. A házasság nyomán ujonan születik. Ezentúl férjének leánya ‚filiae loco' a mint ezt a törvénytudók mondják. Senki sem tartozhatik sem két családhoz sem pedig két házi valláshoz; a nő egészen megy át férje családjába és vallásába. Fontos körülmény következményeiben: az örökösödésre nézve!

A szent házasságnak intézménye oly régi az indoeuropai néptörzseknél, mint a házi vallás, mert az egyik nem képzelhető a másik nélkül. Ezen vallás megmutatta az embernek, hogy a házassági frigy egészen más, mint a nemi viszony vagy mulékony érzelem, a mennyiben a házaspárt ugyanazon cultus és ugyanazon hit kötelékei által egyesíté. A házasságnak szertartása másrészt oly ünnepélyes vala és oly fontos következményeket vont maga után, hogy nem lehetünk meglepetve, ha ezen emberek azt hiszik vala, hogy nem szabad, de nem is lehet egy házba többet egy nőnél bevezetni. Ilyen vallás nem engedheté meg a soknejüséget (polygamia).

Felfogható, hogy az ilyen egyesülés feloldhatatlan, és hogy az elválás (divortium) majdnem lehetetlenné vált. A római jog megengedé ugyan a házasság felbontását coemptio vagy usus által. De a vallásos házasságnak feloldása igen nehéz vala. Erre nézve egészen uj szent szertartás kivántatott meg; mert csak a vallás vala képes azt felbontani, a mit a vallás egyesített. A confarreatio eredményét csak a diffarreatio semmisítheté meg. A házaspár, mely el akart válni, megjelent utoljára a közös tűzhely előtt; egy pap és a tanuk valának jelen. Oda nyujták a házaspárnak, mint a menyegző napján, a panis farreust. [77]) De, kétségkivül, a helyett, hogy azt

[77]) Festus v. Diffarreatio; Pollux III. c. 3: ἀποπομπή. Egy feliraton olvasható: Sacerdos confarreationum et diffareationum. Orelli Nr. 2648.

megosztották volna, elutasíták azt magoktól. Azonkivül, imák helyett, kiejtettek valami idegenszerü, szigoru, gyülöletes és rettentő jellegü formulákat,[78] az átoknak bizonyos nemét, melylyel a nő lemondott férje cultusa- és isteneiről. Ezen perctől fogva a vallási kötelékek meg valának szakítva. A vallásnak (cultusnak) közössége megszünvén, megszünt teljes joggal a többi közösség, és a házasság fel vala bontva.

Bartal A.

[78]) φρικώδη, ἀλλόκοτα, σκυθρώπα. Plut. Quaest. rom, 50.

Az Odyssea I. és II. énekének szerkezete.

Az Odyssea első éneke elvezet az istenek gyülekezetébe, hol Athene megragadja a kedvező alkalmat, hogy az Olymp lakóinak figyelmét felhívja védencére, Odysseusra. Az istenek atyját sikerülvén megnyernie, azt tanácsolja, hogy Hermest, az istenek követét küldje Ogygia szigetére Kalypsohoz azon parancscsal, hogy a sok hányatást szenvedett Odysseust bocsássa vissza hazájába. Magam ugymond Athéne, Ithakába rándulok, és (I. ének 88—95 vers):

— — — — — — — fiát még
Jobban feltüzelem s vérmet tódítok eszéhez,
Hogy gyülésbe hiván a fürtös Achivokat össze,
Adna ki a hőslő uraságokon, a kik örökké
Koncolják juhait s ölik a szarvas tulokökröt:
Én elküldendem Spártába s Pylosba hazulról,
Kérdezkedni az atyja felől, ha nyomába jöhetne,
S hogy jó híre legyen mindenhol az emberi nemnél.“ *)

Ezek után csakugyan Ithakában találjuk őt, a mint a taphosi király Mentes alakjában meglátogatja Telemachot; tettre serkenti és a válás alkalmával a következő tanácsot adja neki (I, 269—302):

— — — — — téged serkentelek ám lásd,
Hogy küszöbölhetnéd ki eme fajt udvarotokból.
Hát hallgasd szavamat s ajakimnak vedd be tanácsát.
Reggel hirdettesd a fürtös Achivokat össze,
S adj rajtok ki, hivatkozván az olympi karokra,

*) Az idézetek Szabó István forditása szerint közöltetnek.

Hogy magok a hőslők dolgokra oszoljanak; édes
Szülőd, ellenben, ha ugyancsak férjhez ohajtoz,
Térjen nemzetes atyjának palotáiba vissza.
Ugy tervezzenek aztán uj nászt, annyi kelengyét
Készítvén, mennyit bármely hajadonnal ajánlnak.
És neked egy különöst javasolnék, hogy ha fogadnád.
Husz evezőjű hajót állítva ki, legderekabbat,
Rándulj el hírt venni nagyon rég távol atyádról,
Ha valamely ember mondhatna felőle, avagy Zeus
Szózatait veheted, mely legjobb vinni is útba.
Menj egyelőre Pylosba, kikérdeni Nestor egyénét;
Onnan szög Meneláoshoz Spártába, ki Argos
Rézdolmányosi közt legutolsó tére honába.
És ha hogy élő s üdvöznek fogod érteni hírét,
Akkor bármi kinos, várhatsz még itthon egy évig;
Ha pedig elhunytnak történik jőni nyomába,
Megtérvén onnan szeretett földére honodnak,
Tégy neki emléket; s az utolsó tiszteletes tort
Nagyszerün eltartván, végül add férjhez anyádat.
Melyeken átesvén s útadnak végire jutván,
Ekkor ugyancsak azon hányd vesd eszedet, hogyan ölhesd
Meg kezeiddel már fényes palotádban az ádáz
Hőslőket, nyilván-e, orozban-e! Mert nem is illik
Gyermekileg báboznod odébb, nem kis fiunak már.
Vagy nem esett tudtodra minő híres lön Orestes
Minden népek előtt, hogy bosszút áll vala gyilkos
Aegisthos lelkén, ki orozva halatta meg atyját?
Igy te is, oh kedves, szép és már termetes ifju,
Tenni siess, hogy utókorod is dicsekedve nevezzen!

Athéne tanácsa szükséges és kiegészítő része az előadásnak, mert ez képezi gyú- és középpontját az első énekbeli cselekménynek, mennyiben az események további menete, a második és következő énekek cselekménye ez által indokoltatik és feltételeztetik.

Ez úgy tetszik, de csak első látszatra és csak a futólagos szemlélőnek, ki megelégszik felületes ismerettel. Az egész és

részei összefüggésének mélyebb vizsgálása azonban ellenkező nézetre vezet és olyan nehézségeket hoz felszinre, melyeket látva, csodálnunk kell, hogy régi és ujabb magyarázók előtt fel nem tüntek.

Az idézett hely első pontjában Athéne így szól Telemachhoz: „Kora reggel hivasd össze az achivokat, add elő mindenekelőtt beszédedet, és hívd fel bizonyságul az isteneket. A következő versekben megszabja a beszéd tartalmát is, melyben két pont ötlik szemünkbe, először: hívja fel a kérőket, hogy Odysseus házából takarodjanak; másodszor: igérje meg, hogy anyját, ha kedve van a nősülésre, haza bocsátja atyja házához. Ez észtani és nyelvészeti értelme az idézett szavaknak, melyekben azonban többnemü ellenmondás foglaltatik. Nagyon visszatetsző hogy Athéne olyasmit tanácsol Telemachnak, minek kimenetelét ő, az istennő maga sem tudja! Mi értelme van továbbá azon utasításnak, hogy Telemach hívja fel bizonyságul az isteneket?

De költőnk ennél is nagyobb hibát követett el; szerinte Telemachnak azonnal a honn tett intézkedések után, be sem várva azok kimenetelét, utra kell indulnia. Itt a kérők elutasítása és a tengeri utazás mint egymáshoz semmi vonatkozással nem biró cselekmények gépileg vannak egymás mellé helyezve. A kérőket el kell küldenie é s egy huszevezős hajón Pylosba és Spártába indulnia, hogy atyjáról tudósítást szerezzen. Egy kis megfontolás után azon meggyőződésre jutunk, hogy célszerübb lett volna, először utra indulni, s a visszatérés után adni tul a kérőkön. Nagyon különcnek tünik fel Athene, midőn még a hajó evezőinek számát is előirja Telemachnak, a mire épen nem volt szükség, mert feltesszük Telemachról, kire sokkal fontosabb dolgok elintézését bizta, hogy ily apró részletekre kiterjedő utasításra nem szorult.

„Ha utazásodon meghallanád — folytatja Athéne — hogy atyád él, és visszatérésében bizni lehet, akkor jóllehet nagy kellemetlenségeid lesznek, várj még egy esztendeig.“

Tehát még egy esztendeig várjon Telemach, ha kilátása van atyja hazatérésére, és tűrje a kérők garázdálkodásait. De a kérők garázdálkodásai itt váratlanul sőt érthetetlenül ötlenek fel, hiszen elutazása előtt kiadta nekik az utat; arról, hogy nem

hajtottak szavára, sehol sem tétetik említés, s így épen az ellenkezőt kell hinnünk, mivel azután a költö egy szóval sem emlékezik róluk. Még egy esztendeig várjon Telemach, s ha atyja akkor sem érkezik meg, adja meg neki a végtisztességet, anyját pedig adja nőül a kérők egyikének. Itt önkénytelenül is azon kérdés merül fel: mire való az a sok kinálgatás, ha anyja már az első felhivásnál nőül ment a kérők egyikéhez? mert hogy az első felszólítás után nem ment férjhez, arról egy szóval sem tétetik említés. Másrészt nem vakmerőség-e feltenni anyjáról, hogy az férjhez mehetne, mielött férjének sorsáról biztos tudomást szerzett? Telemachnak meg lehet bocsátani, hogy ily zürzavarban fejét veszté, de hogy az istennő még zavartabbá tette tanácsa által, az is bizonyos.

Hátra van még a legsúlyosabb ellentmondás. Penelope első férjhezadása beleegyezésétől tétetik függővé; de a második esetben egyszerüen az mondatik Telemachnak, hogy adja férjhez anyját, a nélkül, hogy beleegyezését kikérné. De a fiunak ilyetén követelése anyjával szemben csak akkor tekinthető jogosultnak, ha ezen eljárás által atyjának örökségét a kérők tékozló kezei közül kiszabadíthatja, s Athene joggal tanácsolhatta neki, ha megvolt győződve, hogy Telemach ez intézkedés által kielégítvén a kérőket, háza elhagyására birja őket: ámde a költőtől távol van ily fontolgatás, különben nem mondatná az istennővel beszéde folyamában: „De ha ezt bevégezted, fontold meg jól, hogyan gyilkolhatod meg a kérőket házadban akár alattomosan, akár nyilt támadásban.“ Igy beszél Athéne; természet szerint feltételeztetik, hogy a kérők még mindig alkalmatlankodnak Telemach házában, és folytatják garázdálkodásaikat, jóllehet követlésük ki van elégítve, s ennek folytán feltehető volna, hogy eltakarodtak.

A visszásság és ellenmondások a felhozottakban sokkal kirivóbbak, hogysem tüzetesebb kiemelésre szorulnának, s némi értelmet csak az által adhatnánk az idézett helynek, ha következőleg igazítanók ki: „Ha mindezt megtetted, s a kérők ennek dacára sem tágítanak, s nem hagynak fel rakoncátlanságukkal, akkor fontold meg stb. stb.“

Ugy hiszem minden józan gondolkodású belátja, hogy a felsorolt ellenmondások nem alapulnak alanyi felfogáson, hanem

tényleg az idéztem versekben foglaltatnak, hogy tehát ellenvetéseik is tárgyi alappal birnak. Ha ezt sikerült kimutatnunk, akkor azon kérdés merül fel, miként magyarázható meg a ferdeség és logikai hiba? A kritika rendesen ugy tisztázza az ilyetén értelmetlenségeket, hogy az illető zavart okozott helyeket toldások vagy meghamisítások cimén a szövegből kitörli. Ezen eljárást kell követnünk a homéri rhapsodiákban is; de kérdés, valjon célhoz vezetne-e ez eljárás a fennforgó esetben? Figyelmes vizsgálat után kiderül, hogy ez a jelen esetben eredménytelen volna. A szöveg ezen helyének hiányoznia nem szabad, mivel az értelemre lényegesen megkivántatik, mivel az első ének cselekménye e körül forog, s a következő ének tartalma ez által indokoltatik.

Ha tehát a józan birálat nem nélkülözheti e helyet uj zavar elöidézése nélkül, feladatát csak annak magyarázatával fogja megoldhatni. Mielőtt azonban ezt megkisértenők, rá kell mutatni egy más ferdeségre, mely az előbbiekhez hasonló, s ezekben leli magyarázatát.

Telemach ugyanis, miután Athéne eltünt, megjelenik a lakomázó kérők közt, szemükre lobbantja illetlen magaviseletüket s csendre inti őket. Ezen indokolt felszólalás után egy idő-előtti kifakadásban tör ki szenvedélye (I. 372—80 v.):

„Reggel azonban majd gyüljünk valamennyien össze,
Hogy kereken meghalljátok szándékomat, innen
Eltakarodnotok, és más vendégségségre gyülendők
Tinnen apáitok értékit házalva egyétek.
Vagy ha ti azt hiszitek helyesebb és jobbnak egyetlen
Embernek huzamost büntetlen emészteni házát,
Dúljatok: én az egek szent istenit addig imádom,
Mig Zevsz a kölcsönt kifizetni megengedi; s akkor
Ebben az udvarban büntetlen vesztek el egyig."

Az eddigi magyarázók nem akadtak ugyan meg e helyen, de sehogy sem látszik indokoltnak Telemach idöelötti kitörése, mivel ez nem segíti elé tervét, söt ellenkezöleg csak ártalmára lehet. Előzetesen tudtokra adni a történendőket nagyon

felesleges volt, annyival inkább, mivel a II-ik ének 139-ik versében is csak e pár sort intézte a kérőkhöz, midőn a gyülés előtt beszélt. A szenvedélyes kitörés különben a helyzetnél fogva sem nem jogosult, sem helyesen ki nem számitott, mivel szelidséggel talán többet tudott volna kivinni, mig igy epés kifakadásával csak ingerültebbekké tette a kérőket. Mindazonáltal e helyet sem lehet interpolationak tekinteni s egyszerüen eltávolitani, mert Antinoos épen Telemach e kifakadására czéloz válaszában (384. vers.).

Ugy hiszem, mindenki belátja legalább azt, hogy a jelzett nehézségek valóban létezők és nem csupán képzeltek.

Hogy pedig ennek magyarázatát megtalálhassuk, szükséges, hogy az első énekben kijelölt feladat megoldását, Athéne tanácsának keresztülvitelét a hős cselekvésében közelebbről megvizsgáljuk.

A nap fölkeltével Telemach gyülésre hivatja az achivokat; ő maga pedig a gyülekezet előtt atyja székében foglal helyet. Általános feszültség és várakozás uralkodik; mert ez az első általános gyülés, mely Odysseusnak Trójába utazása után egybehivatott. A tömegben uralkodó hangulatnak Aegyptios nevü geront ad kifejezést, kérdvén Telemachot, ki hivta össze e gyülést és mi adott rá okot? Ekkor feláll Telemach és tudtul adja, hogy ő hivta össze a gyülést a házában uralkodó viszályok és visszaélések orvoslása céljából. Miután ezt tüzetesebben kifejtette, különös hangnyomatékkal szól a kérők méltánytalan eljárásáról, kik a jog szerint őt illető javakat pusztítják s romlására törnek. Mivel pedig e helyzetben nem tudott magán máskép segíteni, elhatározta, hogy a gyülés tapasztalt jó indulatához felebbezi ügyét és támogatását kéri. A szenvedett méltatlanságok és saját tehetetlenségének érzete elfojtják szavait, szemei könybe borulnak és felindulásában eldobja kezéből a jogart. A gyülekezet megindul és magok a kérők is megszeppennek; csak Antinoos mer szót emelni, hogy elmondja, miszerint őt és társait méltatlanul vádolja Telemach, minden bajnak Penelope lévén okozója, a ki minde percig vonakodott tudtukra adni szándékát, hanem folyton függőben tartja őket; kijelenti, hogy nem tagítanak, míg Penelope nem ad nekik

határozott választ. Felhívja Telemachot, hogy birja rá anyját, miszerint térjen vissza atyja házához és menjen férjhez másodszor.

Tehát Telemachnak jógában áll e helyzetet megváltoztatni. Telemach kinyilatkoztatja, miszerint ő nem kényszerítheti anyját, hogy térjen vissza atyja házához, annál kevésbbé, mivel még nincs biztos tudomása atyjáról. E felhivást tehát nem fogadhatja el, s azért ujolag a gyülekezethez fordul azon felszólítással, hogy vessen véget a kérők alkalmatlankodásainak: ha ez nem képes őket eltávolítani, akkor neki mint védtelennek nem marad egyéb hátra, mint a büntető istenekhez fordulni, Zeus majd fog találni módot, megbüntetni a kérőket (II én. 138—145 v.).

A beszéd folyama ekkor két sas repülése által szakíttatik félbe, melyek a hegyek felől jöve a köztéren és városon át feltünő módon repültek. A segélyül hivott istenek ugy látszik meghallgatták Telemach kérését; a madárjós Halitherses kedvező jelkint magyarázza a madarak röptét, Odysseus haza fog érkezni, mint azt már 20 év előtt megjósolta; felhívja a kérőket, oszoljanak hazájukba, mig Odysseus boszuja utól nem éri őket. Ők azonban nem hisznek a jós szavaiban, gúnyosan visszautasítják és nem hajlandók felhagyni szándékukkal, sőt tanácsolják Telemachnak (II, 195—197 v.):

„Szorgalmazza derék atyjához vissza az anyját;
Ugy tervezzenek aztán uj nászt, annyi kelengyét
Készítvén, mennyit szeretett hajadonnal aráznak.“

Nem félnek sem Telemachtól, sem a madarak röptéből jósolt baj teljesülésétől, s nem tágítanak, mig Penelope nem megy férjhez, mivel tudják, hogy Odysseus rég meghalt. Telemach e nyilatkozat által indittatva így szól (II, 212—223 v.):

„Már csak sürge hajót, s husz társat is adjatok abba,
A kik megjárják oda és haza nékem az utat.
Mert Spártába megyek s homokos földére Pylosnak,
Hirt puhatolni nagyon régen tova édes atyjámról,
Ha valamely ember mondhatna felőle, avagy Zeusz
Szózatait vehetem, mely legjobb utmutató is.
És hahogy élőnek jöhetek valamerre nyomába,
Akkor — bármi nehéz — elvárhatok egy kerek évig:

Ha pedig elhaltnak történnék értenem őket,
Visszajövén onnan szeretett földére honomnak,
Emléket teszek; és az utolsó tiszteletes tort
Nagyszerün eltartván szülőmet férjhez adandom."

A kérők az ildomos ajánlatot nem fogadják el; a gyáva tömeg pedig nem szolgáltat elégtételt Telemachnak a csekély számu kérő ellenében: ekkor Mentor szegődik társául Telemachnak s igéri, hogy elkalauzolja és utasitást ad neki, hogy mit cselekedjék.

A részeknek ilyetén összefüggése tökéletes, egyöntetű, az indokolás alapos, az egész kivitel pedig mesterinek mondható, mert psychologiai és költőí hatással bir a lélekre.

Ha most e helyet összevetjük az első könyv idézett helyeivel, meggyőződünk, hogy rokonok egymással, a mi nem lehet csupán esetlegesség. Ugyanazon tényeket, ugyanazon indokokat foglalják magukban, s a mi legfeltünőbb: szóról-szóra megegyezőleg. De elütő az, hogy ugyanazon indokok az első könyvben más rendben s ennek következtében elütő összefüggésben fordulnak elő. Innen van, hogy míg ugyanazon hely az első könyben zavarosnak, érthetetlennek és eltorzítottnak tünik fel, addig a második könyvben tisztának, következetesnek és összefüggőnek kell azt elismernünk. Teljes meggyőződéssel állíthatjuk tehát, hogy az első énekben jelzett értelemzavar a z i n d o k o k f e l c s e r é l é s é n e k k i f o l y á s a, mí avatatlan kéz kontárkodásának tulajdonítandó. Az első énekben például a népgyülés egybehivása, a kérők elutasitása, az istenek segitségül-hivása, mindazon eljárások, melyeket fennebb bővebben kifejtettünk, indokolatlanok, alaptalanok és időelöttiek; míg ellenben a második könyvben mindezek megkivántatók, helyén levők és lélektani alappal birók.

Ez összehasonlításból következő eredményt lehet levonni: A felfogás az első énekben r e f l e k t á l t, d e t é v e s z m é n a l a p u l ó, a második énekben nem r e f l e k t á l t, de mindenütt a v a l ó s á g o n n y u g s z i k; az előadás ott a részek g é p i e s egymás mellé helyezése, itt s z e r v e s fejlődése által tünik ki. Mivel pedig mindkét helyen ugyanazon indokok van-

nak kifejtve, s ez nem lehet esetleges; azért a végeredmény nem lehet más, mint hogy azon reflexio, melyből az első énekben uralkodó felfogás eredt, a második énekben szövődő cselekmény előzetes tudását feltételezi, vagy más szavakkal: a második énekben levő menet, vagy helyesebben: fejlemény az eredeti, ős szerkezet, az első énekben foglalt rész pedig ennek másolata, számítással készült, s az eredetinek reflexiója.

Ezen eredményre jutunk a szó szerint megegyező helyek összehasonlítása által, melyek mindennek dacára más-más összefüggést mutatnak. A helyek szószerinti egyezése itt nem esetleges; mert vannak ugyan szokásos kifejezések és szólásmódok a höskölteményben, melyek nagyobb terjedelmű szóösszerakások és bizonyos hangulatnak egyénített kifejezést adnak, de az illető helyre mindig beillenek, és az összefüggést és tartalomegységet, nem hogy megzavarnák, sőt épen létrehozzák. Azonos kifejezések sok esetben más költő műveiben is feltalálhatók.

Ez megengedhető, s Homér különösen sok példát szolgáltat ismétlésekre, csak hogy a költő műértőleg és kellő helyen (vagy helyeken) fogja használni szelleme termékeit; míg az utánzó legtöbb esetben ügyetlen, tapintatlan kézzel gazdálkodva, azonnal nyomait hagyja annak, hogy a költőt fel nem fogta, még gyakrabban, hogy félre értette. A fennebbi részletezésből úgy hiszem eléggé kitünt, hogy az első ének kérdéses helyei egyátalán ügyetlen kézre mutatnak, míg a második ének ugyanazon helyei ügyes kézről és tapintatosságról tanuskodnak.

Az egyes helyeket egymással szembeállítva a második ének 195—197, 212—223 és 138—145 versei az eredeti szöveg; az első ének 275—78, 280—92 és 373—380 versei annak másolata.

A föntebbiekben kiderített tényállásból szükségkép foly, először: hogy a második éneknek szóban forgó részei régibb keletüek az elsőéinél; másodszor, hogy a későbbi időbeli részek más költőtől erednek, mivel lélektanilag lehetetlen, hogy egy és ugyanazon költő egy, habár nem is általa feltalált, de általa alakított összefüggést kétszer különböző módon felfogjon, egyszer műértelemmel és szervi indokokra alapítva, másszor visszásan

és kellő belátás nélkül, szóval: saját gondolatait alapjukban is félreértse.

Kár volna több szót vesztegetni e tárgyra, azért végül kutatásaim eredményét következőleg összegezem:

„A második ének kérdéses része és mindaz, mi ezzel eredeti és organikus összefüggésben áll egy más, korábbi költőtől ered, mint az azzal fenn összevetett első ének részei és járulékai; ezeknek szerzője későbbi, ki a második ének költészetét ismerte és saját célja és módja szerént szóról szóra felhasználta.

Kirchhoff után:
E. Harrach Béla.

Külföldi cl. philol. folyóiratok kivonata.

(L. Philol. Közl. 36 s k. II.)

— LXXXIV. Meleagri Anth. Pal. v. 141 s. sic legendi:

Ναὶ τὸν Ἔρωτα, θέλω τὸ παρ' οὔασιν Ἡλιοδώρας
φθέγμα κλύειν ἢ τὰς Λητοΐδεω κιθάρας·

ll. habent: *τᾶς Λατοΐδεω*. — LXXXVI. Poëtae cum aliorum antiquiorum versus imitarentur, non stricte eos secuti sunt, ita ut qui dicerent versum Verg. Georg. II, 404, ‚frigidus et silvis aquilo decussit honorem', quum Servius adnotaret ‚Varronis hic versus est', penitus a Varrone sumptum esse, non recte judicarent. Immo Ennii illud „at tuba terribili sonitu taratantara dixit" mutavit Verg. in Aen. IX, 503: „at tuba teribilem sonitum procul aere canoro Jncrepuit"; ad Verg. Aen. V, 591: „Falleret indeprensus et inremeabilis error" cum diceret Servius „est autem versus Catulli", nullum ille alium Catulli versum in animo habuit, quam similem: „tecti frustraretur inobservabilis error." Eodem modo imitatus est Euripides in Or. 1083 Aeschyl. Pers. v. 1083. — LXXXVII. Plin. Nat. hist. IV, 79 quae leguntur: „quantum Pseudostomon, et in insula Conopon diabasis et q. s." ‚et in' permutandum est in ‚exin'. — LXXXVIII. Curtii in l. IV. 13, 28 legitur: „dux peregrini milites" vocabulum ‚dux' Hedikius mutavit in ‚tum', lenior emendandi ratio adest, si scribamus ‚mox'. — Curt. VI, 5, 11 scribendum esse videtur: „impedimentis cum praesidio relictis multa (l: invicta) manu comitante procedit." — LXXXIX. Cic. de leg. III. § 14 in codice Leidensi antiquiore leguntur haec: „Ab hanc familiam magis ista manarunt Platone principe", in nonnullis aliis „ad hanc familiam" et q. s., in deterioribus: „ab hac familia"; Cicero scripsit: „ab Academia" (fortasse: „ab achademia" praebuerunt antiqui ll.). — XC. Justin. XIX, 1 quod ll. habent „qui per vestigia paternae virtutis

decurrentes sicuti generi ita et magnitudini patris successerunt“ emendandum est ut sit: „—sicuti genere ita et magnitudine patri successerunt“. — XCI. In Statii Silv. II, 7, 116:

tu magna sacer et superbus umbra
nescis Tartaron et procul nocentum etqs.

pro librorum ‚tu‘ rectisse ‚seu‘ scripsit Marklandus; sed ‚nesceis‘ quoqu mutandum est in ‚noscis‘. — XCII. Martial. X, 55 in libris legitur:

„quos, Faustine, dies, quales tibi Roma Ravennae
abstulit.“ Pro ‚Ravennae‘ lege: ‚rapinas‘. — XCIII.

Avieni in Phaenomenis v. 38 pro librr: „ver ut blandis adrideat arvis“ scribendum est: „ver ut blandis adrideat auris.“ — *Ib.* v. 901 scribendus sic: „ales ut intento fodiat cava (ll: vaga) viscera rostro“. — *Ib.* vv 1292 s. sic emendandi esse videntur:

hoc una caelum subit integer, haud reses ullo (l. Ven: haud res ullo)
viscere (ll: viscera) nascentis nova tauri deserit astra. — XCIV.

Apulej. in Apologia c. 84 leguntur haec: „ad litteras Pudentillae provocastis. litteris vinco,“ quae sic emendanda videntur: „ad litteras Pudentillae provocas. istis litteris vinco.“ — XCV. In Itinerario Alexandri (cf Frid. Haasii: Miscellanea philologica II, Vratisl. 1858) c. 11 scribendum est: factusque in amicos saevior quo felicior fructu victoriae caruit (Haasius: caluit, Maius: calluit) obiit temulentus (sic Haas; Mai: ob id tumultuatos). — XCVI. Quod ad Lucani II, 2 in scholl. Bernens. adscriptum est: „poeta adfirmat dicens ‚natura naturam vincit, et dii deos‘“ restituendum videtur ut legatur: „vincit natura naturam et dei deos.“ — *Ib.* ad IV, 82 adnotatum est: „jam adducata sal seginonubibus aetere“ quod sic construendum videtur: „iam adducta salsugine nubibus aethrae“; Usenerus coniecerat hexam.: „aquam adlicit a sale gyro Nubibus aethereo.“ — XCVII. Chelidonem theologum commenticium esse ortumque e falsa interpretatione proverbii *πυθοῦ χελιδόνος*, Lobeckius demonstravit in Aglaoph. p. 304. Cf. Aristophanis sive Chionidis v. in Meinekii Comicis gr. II p. 1181: *πυθοῦ χελιδὼν πηνίκ᾽ ἄττα φαίνεται*, ubi ex *πυθοῦ χελιδόνος* poëta comicus finxit nominativum (cf. Thesmophor. 1.). Simili modo factum est *βακχέβακχος* ex *Βάκχε Βάκχε*, *ἰόβακχος* ex *ἰὼ Βάκχε*, *αἴλινος* ex *αἶ Λίνε*. — XCVIII. De barbarismorum exemplis in Keilii Grammaticis t. IV p. 197 ss. prolatis adnotari possunt quaedam: p. 197, 27

„gyrus, non gyrus“ habet codex, scribendum erat „non goerus“; idem legitur ap. Auson. p. 560 T., ap. Non. p. 20, 26; 189, 32. — P. 198, 19 „delirus, non delerus.“ Est delerus in notis Tiron. p. 97; „deleramenta“ ap. Front. p. 32 Nab.; „deleritas“ et „deleratio“ ap. Non. p. 490, 20. — P. 199, 1: „socrus, non socra.“ Est „socrae“ in titulo Corp. r. Neap. (Mommsen) 817. — P. 199, 17; „adhuc, non aduc.“ Apud Frontonem p. 205 scriptum est ‚aduc‘. Alia vocabuli ‚adhuc‘ depravatio fuit ‚adunc‘, quod legitur in cod. Institutionum Gaii, in schol. Bobiens. in Ciceronem p. 262, 25 (Or.). — XCIX. Ap. Arnobium I, 45 quod traditum est: „unus fuit e nobis qui claudos currere praecipiebat: etiam operis res erat?“ sic conformandum esse videtur: „— praecipiebat: et iam processerat?“ — C. Ap. Tertullianum initio libri ad martyr. ubi traduntur haec: „quae vobis et domina mater ecclesia“ etqs. pro ‚domina‘ scribas: „communis.“

Sybel L: Archilochus Kallinikosa — és a Pindarscholionokhoz. Hermes V p. 192—204. Bergk Poet. Lyr. Gr. p. 716 s. hatféle olvasását állítja össze Archilochus hymnusának Heraklesre, melyről a scholionok Pindárhoz és Aristophaneshez emlékeznek. A Pindarscholionok Ol. IX, 1 ss-ra vonatkoznak:

Τὸ μὲν Ἀρχιλόχου μέλος,
φωνᾶεν Ὀλυμπίᾳ, Καλλίνικος ὁ τριπλόος κεχλαδώς,
ἄρκεσε Κρόνιον παρ' ὄχθον ἀγεμονεῦσαι
κωμάζοντι φίλοις Ἐφαρμόστῳ σὺν ἑταίροις.

A kérdés a ‚*Καλλίνικος ὁ τριπλόος κεχλαδώς*‘ milétében áll: A schelion (Aristarch) azt mondja, hogy a melos három stróphából áll. Az első vershez tartozó scholion (schol. vet. § 6 Bergk) Aristarchra támaszkodik, (s azt irja „*ἐφυμνίῳ δὲ κατεχρῶντο τούτῳ. Τήνελλα καλλίνικε.*) és Eratosthenesből közöl kivonatot (melynek vége: *ἡ δὲ ἀρχὴ του μέλους ἐστίν· Ὦ καλλίνικε χαῖρ' ἄναξ Ἡράκλεες.*). Eratosthenes szerint az Archilochus dala nem győzelmi dal, hanem hymnus Heraklesre, s *τριπλόος* nem a dal három szakaszra oszlását jelenti, hanem a *Καλλίνικε* szó háromszoros hangoztatását (*ἐφυμνιάζειν*); *Τήνελλα* (fuvolahang utánzása) az *ἔξαρχος* felkiáltása a fuvolás vagy citharajátékos távollétében; Archilochus hymnusa Heraklesre így kezdődött: *ὦ καλλίνικε κτλ.* Az utóbbi dal összezavarása a fönebbi fölkiáltás háromszoros hangoztatásá-

val egy későbbi scholiastától ered. *Τρίπλόος* Pindárnál valószinűleg csak annyit jelent, mint *τρίς* = háromszor, de e szó s az első versben olvasható *Ἀρχιλόχου μέλος* vezette tévutra már Aristarchot. A többi források (Schol. I Vrat. A, és az egymást kiegészítő Schol. III Vrat. *A* és Vrat. *D*) egybevetése, valamint az Aristophanesscholionok csekély értékű anyaga összehasonlítása után azon eredményhez jutunk, hogy Archilo hos k''ltőttt egy hymnust Heraklesre, melyek kezdete:

Καλλίνικε χαῖρ᾽ ἄναξ Ἡράκλεες,
Αὐτός τε καὶ Ἰόλαος αἰχμητὰ δύο.

De hogy e hymnust más gyöztesekre (nemcsak olympiai, hanem nemeaiakra is) alkalmazták volna, az alexandrinusok meséje (H. ö. schol. Nem. III, I-hez); valamint azon föltevés is, hogy Archilochus e dalt önmagára s költői győzelmére készítette volna. Tényleg megelégedtek a győztesek e felkiáltással: *Καλλίνικε* vagy *Τήνελλα καλλίνικε*, mely a mai hurrah! vagy hasonló fölkiáltások módja szerint többször, névleg háromszor hangzott föl; erre vonatkozik Pindárnál *τριπλόος κεχλαδώς*· Archilochus volt első, ki Heraklest egy tiszteletére készített hymnusban „*Καλλίνικε*“ megszólítással üdvözölte. Ez értelemben nevezi Pindár az ephymniont „*τὸ Ἀρχιλόχου μέλος*“-nak. — A tudósok állítása szerint a Herakles hymnusa vagy a győzelem estején énekeltetett mintegy kárpótlásúl, ha alkalmi hymnust nem lehetett hallani, — vagy az ünnepi menet alkalmával adatott elö, mely Zeus oltárához vezetett a Kronos dombján, — legvalószinűbb, hogy, ha csakugyan előadatott e hymnus, az az ünnepei lakománál történt, mely a győzelem örömére ületett. Talán erre vonatkoznak a kar szavai Eurip. Bacch. 697:

ἔτι τὸν Ἡρακλέους
Καλλίνικον ἀείδω κτλ. —

Rose B. Jon uti rajzai és Joannes Alexandrinus, az orvos. Hermes V, 205—215 ll. Az arabok gyógyászatának a VII századbeli alexandriai orvosok iratai szolgáltak alapul. Névleg Joannes Alexandrinusról, s Galenus hires tizenhat fejezetéhez írt magyarázatairól, — melyek egy Hippokrates tizenkét iratából álló kánonnal egyetemben alapját képezték az alexandriai s syrarab orvosi tudománynak — gyakran tétetik említés; (v. ö. Mémoires de l'acad. d. sc. VII Série t. 13. Petersb. 1869 p. 163—174 és Hadschi

Khalfa V, 51. 52. 56; IV, 155.), de az arab irók amaz alexandriai János orvost összetévesztik a VI században élt Joannes Philoponus alexandriai grammatikussal; két commentar ‚ἀπὸ φωνῆς Ἰωαννοῦ‘ (= auctore Joanne) Hippokrates ‚de natura pueri‘-hez és ‚VI. Epidemiae‘-hez kétségtelenül az orvos Jánostól származtak, s így valószinűleg a Galenhoz irottak is. Ezt bizonyítja a VI—VII századbeli Aristoteles-magyarázatokéval azonos felosztás, az előrebocsátott, θεωρία (= intentio), a nyelvszólamok (‚ἰδού,‘ ‚τί οὖν φαμέν‘; s. m.), továbbá az amazok módjára felosztott bevezetés 8 fejezetre, mely a latin középkorig szokásban volt (az ὀκτὼ κεφάλαια ezek voltak: σκοπός, χρήσιμον, ἐπιγραφή, γνήσιον, τάξις, ὑπό τι μέρος ἀναφέρεται, διαίρεσις, διδασκαλικὸς τρόπος), végre a szokott hivatkozás egy névszerint meg nem nevezett tekintélyre ‚noster maximus sophista‘ vagy ‚triseudemon maximus noster sophista‘-ra, mely utóbbiból (= τρισευδαίμων mint τρισμακάριστος azaz ‚háromszor boldog‘) a gyógyászati irodalom egy Trisidaemon nevü orvost alkotott. Conring Hermann következőleg ír (de Hermetica medicina. II. Helmest. 1669 p. 86) az említett Joannesről: vixit Alexandriae, ut constat ex parte 6. comm. 24, meminit Trisidaemonis maximi sophistae, et Jonchii seu Jonici eius puto qui cum Oribasio Zenonem audivit“, hol ama mulattató néven kivül még Jonchius is említtetik, ki nem más, mint a hires chiosi Jon (Jon Chius), ki egy ‚Ἐπιδημίαι‘ címü könyvet írt. Athenaeus közölt belőle egy töredéket, a chiosi lakoma rajzát. L. Joannes Alex. comment. Ven. 1403 f. 105; v. ö. Müller Fragm. h. Gr. II, 45. A csak latin fordításban reánk maradt könyv tartalmát illetőleg l. Rasi: Liber Elhavi id est continens artem medicinae. Brix. 1486 v. Venetiae. 1505.

Köhler U. Lykurg pénzügyi kormányzatából Athenben. Hermes. V. p. 223—227. Három fölirat közöltetik, melyek számadást tartalmaznak polgárok számára határozott díszkoszorúk költségeiről. Egy koszorú értéke 1000, 500 v. 300 drachma (ezüstben); az arany az ezüstnek tízszeres értékében számíttatik fel. Az első fölirattöredékben Nagy Sándor is részesül ily megtiszteltetésben, s így korát valószinűséggel a Chaeronea mellett vívott csata utáni évbe (337-be) lehet helyezni, annál is inkább, mert Sándor neve mellett a ‚király‘ cím hiányzik; a második felirat kelte Ol 93, 2 és 98, 4 közé, a harmadik (l. Ἐφ. ἀρχ. 4072) Ol. 112, 4; 113, 1. 2-be esik.

Mommsem T. Három demagóg a római köztársaság III. és IV. századában: Sp. Cassius, M. Manlius, Sp. Maelius. Hermes V 228—280 ll. Sp. Cassius Vecelinus v. Vicellinus nevét a hotósági lajstrom négyszer említi, 3-szor mint consulét: 252, 261 és 268-ban, és egyszer: 253 vagy 256-ban mint magister equitum,— ét, — a diadalünnepi lajstrom is kétszer :252 és 268-ban. Miután a patricius consul-lajstromban nemzetségéből ő fordul elő egyedül, kérdés, nem kell-e a pseudo-patricius M. Junius és Cn. Marcius Coriolanussal egy sorba helyezni, s általában történeti voltát is kétségbe vonni? (H. ö. Mommsen T. Römische Forschungen I, 108 A. III.) De egyrészt nevének előfordulása a legrégibb történeti okmányban, a Fasti-ban, valamint a latinokkal kötött szövetségi szerződésben, másrészt azon körülmény, hogy a későbbi plebejus Cassiusok nem éltek sem prae — sem cognomenével, különben is csak a VI. század vége felé (583-ban C. Cassius Longinus cs.) tüntek fel a politika szinterén — azon föltevésre jogosít, hogy a nevéhez csatolt történet alapvonalaiban s lényeges részeiben hitelt érdemel s a feladat abban áll, ez eredeti történettől különválasztani vagy helyreigazítani a későbbi toldásokat s változtatásokat. Első consulságát illetőleg (252-ben) valószínübb Dionysius (V, 44—49) elbeszélése mint Liviusé (II, 16. 17). Második consulságába esett a latin városokkal kötött szövetség, melynek szövegét ércbe vésve még Cicero látta (pro Balbo 23, 53). A harmadik és utolsó consulság története 268-ban összefüzve beszéltetik Livius (II, 41) és Dionysius (VIII, 68. 69) által a következő évben ellene emelt váddal s elitéltetésével. Mindkét forrás szerint Cassius egy földfölosztásra vonatkozó törvényjavaslatot adott be, melynek nyomán a hernikektől elfoglalt föld a rómaiak és szövetségeseik (latinok, hernikek) közt fölosztatott volna, és egy más javaslatot, mely szerint a 261-ik évi drágaság idején a nép által fizetett gabnaárak visszaadattak volna. Mindkét körülmény érvül használtatik föl a történetirók által Cassius királyi hatalomra törekvésének bebizonyítására; a dologgal magával egy sem függ össze, s miután a javaslatok törvényerőre nem emelkedtek, fontossággal sem birhattak. Az egész elbeszélés tendentiosusnak tünik föl, a mennyiben a VII. század földfelosztási mozgalmai átvitetnek a III. századba, s pedig annyira híven, hogy Spurius Cassius rajzában C. Gracchus és M. Drusus személyeit lehet meglehetős hüséggel körvonalozva föllelni. V. ö. p. Dion. VIII, 72 és Plutarch C. Gracchus. Az egész mese föltalálója

talán Val. Antias. Piso említi Cassius azon vétségét is, hogy érc szobrát háza előtt felállíttatta (l. Plin. H. N. XXXIV, 6, 30), mely azonban ép oly kevéssé bír valószínűséggel, mint a mese, mely szerint 9 tribun cinkosul szegődött Cassiushoz, kik e miatt tüzhalállal lakoltak. L. Fest. p. 174; Val. Max. VI, 3, 2; Dio fr. 22. — A legrégibb évkönyvi hagyomány valószinüleg csak úgy hangzott, mint azt Diodor megőrizte: „δόξας ἐπιθέσθαι τῇ τυραννίδι καὶ καταγνωσθεὶς ἀνῃρέθη," azaz hogy királyi hatalom utáni törekvéssel vádoltatott s halálra itéltetett — de hogy ez itélet miként hajtatott végre, arra nézve ismét eltérők a tudósítások. V. ö. Cic. de rep. II, 35, 60; Dionys. VIII, 78; Plin. H. N. XXXIV, 4, 15 és Liv. II, 41. Történeti tény minden esetre az, hogy elitéltetett és hogy háza lebontatott. Lehetséges, hogy nemzetsége száműzetett (úgy, mint egykor a Tarquiniusok), s innen lehetne a patricius Cassiusok eltüntét a történet szinpadáról magyarázni.

M. Manlius története hasonlóan adatik elő Cassiuséhoz. A Fasti Capitolini szt. M. Manlius T. F. A. n. consul 362-ikben R. é. u. megegyezőleg Livius elbeszélésével (V, 31), de a diodori lajstromokban (XIV, 103 és XV, 14) A. Manliusnak neveztetik ugyanaz, kinek Liv. szerint „Capitolino postea fuit cognomen." V. ö. Dionys. I, 74. A Capitolium megmentésekor 364-ikben consularis volt; l. Liv. V, 47 és Dionys. id. h. Ez emlékezetes tett történetét illetőleg l. az eddig idézett irókon kivül Gelliust Noct. Att. XVII, 2, 14; Diodor XIV, 115 és Cic. de domo 38, 101. E kitünö férfiu 369-ikben a királyi hatalmat törekedett magához ragadni, de halállal lakolt, háza földig lerombolta-tott, a patricius nemzetség pedig megtiltá tagjainak a Marcus előnév viselését. L. Diod. XV, 35; Cic id. h. és Philipp. II, 44, 117; I, 13, 32; de rep. II, 27, 49; Liv. VI, 20; Val. Maximus VI, 3, 1; Plutarch Cam. 36; Dio Fr. 261. Victor XXIV, 8. Az utolsó történeti valósága azáltal bizonyíttatik, hogy 320-ikban előfordul egy M. Manlius mint hadi tribun, de azóta nem. Hogy azonban ugyanezen Manlius a capitoliumot mentette volna meg, az valószinüleg nem az analisták följegyzéseiből, hanem a családi krónikából került a történelembe; a Capitolinus cognoment a hatósági lajstrom szerint már előtte több Manlius viselte, igy: M. Manlius Vulso Capitolinus, hadi tribun 320 és 334-ikben, L. Manlius C. hadi tribun 332-ben, A. Manlius Vulso C. hadi tribun 349, 352 és 357-ben. Nem történetinek látszik továbbá M. Manlius hadi tetteinek elbe-

szélése Liv. VI, 20; Victor XXIV, I és Pliniusnál Hist. Nat. VII, 28, 103; XVI, 4, 14. Elitéltetése és halála Diodor szerint 369-ikben, Livius szerint a bebörtönzés 369-ben, de az itélet végrehajtása csak 370-ben történt. Megöletése a legrégibb hagyomány (Diodoré) szerint nyilt lázadás alkalmával történt (Livius is tesz említést ‚Manliana seditió'-ról) az ujabb irók szerint törvényes itélet előzte meg megöletését. A provocatio valószinüleg későbbi koholmány. A halálos itélet végrehajtása úgy látszik ‚more majorum' halálraveretés által történt. L. Liv. VI, 20; Gell. N. A. XVII, 21, 24. A Manlius-féle mozgalom indokai, úgy látszik, ugyanazok, melyek Cassiusnál fordultak elő, s melyekről a régi hagyomány egészen hallgatott; itt a földfelosztás, ott az adóssági törvények fölfüggesztése (vagy általános moratorium) szerepel, mely Cinna uralma alatt (667—670) emelkedett érvényre. — Sp. Maelius története a régi (Piso-féle) hagyomány szerint körülbelül a következőkben foglalható össze: A beállott nyomasztó drágaság enyhítésével a patricius L. Minucius Augurinus bizatott meg, de siker nélkül; ekkor a gazdag plebejus Sp. Maelius gabna vásárlása és olcsó áron eladása által megszüntetvén a bajt, s e miatt az irígy Minucius által a tanács előtt bevádoltatván, ez azon határozatot hozta, hogy Maelius ellen érvénybe lép azon törvény, mely szerint a királyi hatalomra törekvő polgár eljátszta életét s vagyonát, hogy bárki büntelenül megölheti. Ez utóbbi tisztet egy fiatal patricius, C. Servilius teljesíté, ki e tett miatt Ahala melléknevet nyert. Maelius háza lerontatott, s a tér, hol állott, ezentul Aequimelium nevet viselt. Ifjabb toldás, hogy L. Quinctius Cincinnatus dictatorrá neveztett, Servilius pedig mint magister equitum ölte meg a dictator itélőszéke előtt megjelenni vonakodó Maeliust, valamint az anachronisticus rang, melylyel Minucius felruháztatik, t. i. a praefectura annonae, mely hivatal csak Augustus korában szerveztetett, s valószinüleg időnkint a köztársaság utolsó századában már fenállott volt (hasonló ehhez a mandatum, melyet 697-ben Pompejus nyert). Az egész történet talán csak ujabbkori tendentiosus találmány, melyre támpontot a hagyomány nyujtott, hogy 315-ben nagy drágaság, s ennek következtében zavarok léteztek Rómában.

II. Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien. Einundzwanzigster Jahrgang 1870. Heft I—X.

Kvičala F. Az aulisi Iphigenia kritikájához és értelmezéséhez. 1—20 ll.

E tragoedia sok figyelemre lőn méltatva, mert sok igéző és költői van benne, másrészt azonban szövege sok helyt hamisított vagy toldott.

A 22. v-ben, mely különben hézagos, *καὶ φιλοτίμῳ* irandó. Klotz ily pontozással élt: *τοῦτο δέ γ' ἐστὶν τὸ καλὸν σφαλερὸν καὶ φιλότιμον, γλυκὺ μέν, λυπεῖ δέ προσιστάμενον.* — 66. k. vv. Helyesen irta Kirchhoff:

ἐπεὶ δ' ἐπιστώθησαν, εὖ δέ πως γέρων
ὑπῆλθεν αὐτοὺς Τυνδάρεως πυκνῇ φρενί.

~~Klotz~~ *ὧ δέ πως*-a és Elmsley *διδούς*-a elvetendő. — 77. k. v. *οἰστρήσας μόρῳ* helyett talán inkább irandó: *οἰστρῶν ἄμμορος* vagy: *οἰστρᾷ κἄμμορος ὅρκους — μαρτύρεται.* — 84. k. vv. Az első sorban *κἆτα* helyett legvalószinűbb Heath véleménye *κάρτα*. Különben e hely a 332. k. vv.-nek ellentmond; de hiszen ily ellenmondások a 94—98 és 353—358 vv. közt is vannak, s épen ezt a dráma jelen alakjának megvitatásánál figyelembe kell venni. — 320. k. v. A kérdés és felelet közt valóban párhuzam van, mint Firnhaber állítja; de a relativ mondat nem alanya *ἀλγῦναι*-nek, hanem tárgya *ἀνοίξας*-nak. — 368. k. vv. A kézirati hagyomány *μηδὲν ἂν θείμην* Firnhaber védelme dacára itt meg nem állhat; valószinű Hermann állítása, hogy a költő Athén demokratikus intézményeire céloz, s a demokratikus elveket helyesli. Menelaos roszalja az egyeduralmat, mert Hellasnak egy férfi s annak leánya miatt kell szenvedni, hanem kinek esze van, az jogosított a kormányra Ennek megfelel *μηδενὸς χρέους ἕκατι προστάτην θεῖμεν χθονὸς κτλ.* — 375. v. Grotiusnak Stobaeus nyománi javitása *ὡς ἀδελφὸν ὄντ'. ἀνὴρ γὰρ χρηστὸς αἰδεῖσθαι φιλεῖ.* a kéziratból ki nem magyarázható. Inkább olvasandó: *ἀνὴρ γὰρ αἰσχρὸς αἰδεῖσθ' οὐ φιλεῖ* vagy: *ὡς ἀδελφὸν ὄντ' ἀνὴς οὐκ αἰσχρὸς αἰδεῖσθαι φιλεῖ.* — 386. k. vv. Nincs logikátlantag e versekben. A remény készteté a kérőket az esküre, és az eskü azután a harcbani részvétre; tehát az első ok mégis a remény volt. Ellenkezőleg vélekedik Hermann. — 504—506. vv. valóban toldottak, mert tartalmuk ide nem illő és az 507 v. összetartozik 503-kal; különben kétségtelen, hogy a becsempésző e szavakat Menelaosnak, nem Agamemnonnak adta szájába. — Ha a 615—633 vv. interpoláltak volnának is, mint Kirchhof állítja — mi azonban nem hihető —, egy forrásból nem eredhettek, mert 627—628. vv. és 631

— 633 vv. egymás mellett meg nem állhatnak; különben is szép tartalmuk méltó a költőhöz. A 622. v. toldás, s a következőben *ἕξεις* olvasandó *ἑξῆς* helyett. A következő szavak *καθεῖσα*-tól kezdve Iphigeniához irányozvák; de alig mondá Klytaemnestra e szavakat: *μακαρίαν γ' ἐμέ*, meglátja Agamemnont s sietve mondja, hogy Iphig. adja át a gyermeket az asszonyoknak, és siessen üdvözölni az atyát. A 631—633. vv. a szélére irattak (*ὦ μῆτερ* — *προσβαλῶ* után) s igy jutottak be a szövegbe; ez a következő vv. rendjének megváltoztatását vonta maga után s azért a 631—633 vv. kihagyandók, 629—630 pedig 627—628 elé teendők és 634—635 vv. Klytaemnestrának tulajdonítandók. Az egész helyet tehát igy véli olvasandónak K:

ἀνδρὸς γὰρ ἀγαθοῦ κῆδος αὐτὸς ἐσθλὸς ὢν
ἕξεις. καθεῖσα δεῦρό μου 'πόδος τέκνον
πρὸς μητέρ', Ἰφιγένεια, μακαρίαν γ' ἐμέ.
ξέναισι ταῖσδε πλησία σταθεῖσα δός
καί δεῦρο δὴ πατέρα πρόσειπε σὸν φίλον.
ΚΛ. ὦ σέβας ἐμοὶ μέγιστον, Ἀγαμέμνων ἄναξ,
ἥκομεν ἐφετμαῖς οὐκ ἀπιστοῦσαι σέθεν.
ΙΦ. ὦ μῆτερ, ὑποδραμοῦσά σ', ὀργισθῇς δὲ μή,
πρὸς στέρνα πατρὸς στέρνα τἀμὰ προσβαλῶ.
ΚΛ. ἀλλ' ὦ τέκνον χρὴ κτλ.

E szavak *ἀλλ', ὦ τέκνον, χρή* szándékosan kétértelműek. — 689. k. vv. Az értelemnek legmegfelelőbb *ὥστ' ἐμέ* (alany) *μή σε* (tárgy) *νουθετεῖν*. — 731. k. v. A hézag legjobban így pótolható: *οὐχ ὁ νόμος οὗτός γε* (kézirat *οὗτος*), *σὺ δὲ φαῦλ' ἡγεῖ τάδε*. — 772—782. vv.-ben a hysteron proteron által a gondolatmenet megzavartatik, azért e verseket Hartunggal becsempészetteknek tartjuk. — 800. k. vv. Nehéz Achilles e beszédében gondolati összefüggést találni. Hihetőleg ily körülirás által lehet az összefüggést felvilágosítni: „Keresem Agamemnont, hogy embereim türelmetlenségét vele közöljem, kik inkább akarnak visszatérni mint várni: mert nem vagyunk egyenlő állapotban mindnyájan, kik itt Euriposnál várunk. Némelyek ugyan nőtlenek s ezek (mint én) mindenesetre még kitartók lennének; de vannak olyanok is, kik nőt s gyermekeket hagytak el; oly nagy volt e hadmenet utáni vágy (hogy t. i. még néjöket és gyermeköket is sokan elhagyák). Saját

nevemben akarok szólni; mások, ha akarnak, beszéljenek magok. Én ugyan a Myrmidonokat visszatartom; de ők kényszerítenek inkább viszszatérni, mint várni." — *ἄπαιδες* a 807. v. meg nem állhat, noha Firnhaber és Klotz védik. — 842. k. vv. A közönséges értelmezés nem állhat, mert, ha Achilles azt akarta volna mondani, hogy Klyt. bona fide mondott valótlant és azért nem hazug, ezt a költő világosabban fejezte volna ki, s nem *οὐ ψεύδεσθαι* által. Achilles szavai nem jó indulatuak, hanem gúnyosak. — 859. v. *τῆςδε τῆς πάροιθεν οἴκων Τυνδάρεω δόντος πατρός* helyett talán így kell olvasni: *τῆςδε, τὸν πάροιθ'* (előbb) *ἔνοικον* (t. i. *ἐμὲ*) *Τυνδάρεω δόντος πατρός* (t. i. *αὐτῇ*). — 861. k. vv. A 862-ik v. nem tulajdonítható Achillesnek (így Hermann), mert ő a rabszolga követségében nem talál fontosságot; hanem Klytaemnestrának tulajdonítandó. — Ez által a párbeszédben keletkezik zavar, mert a párbeszéd már a 861. verssel kezdődik s a 846. v csak becsusztatott gúnyos észrevétel Achilles részéről. — 899. k. v. — *γε* által néha nem a szó jelentménye, hanem az igeidő vagy mód emeltetik ki, mint itt: a jövő fogalma. A *γε* szerepe így világosítható fel: „tudd, hogy legalább lakolni fogsz, ha eddig nem is lakoltál." — 935. k. v. *πλοκάς* tárgyeset helyett *πλοκαῖς* jobbnak látszik. — 943. k. vv. *φονεύει* nem cserélendő fel *φονεύσει*-vel. Az értemény ez: „ha férjed nevemet gyilkossághoz használja fel." — 949. k. v. Lehetetlen: *οὐδ' εἰς ἄκραν χεῖρα*, inkább irandó: *οὐδ' ἔστ', ἄκραν χεῖρ' ὅστις προσβαλεῖ πέπλοις*. — 954. k. vv. *ἀνὴρ* után kérdőjel teendő. Achilles kifakad a látnokok ellen s kérdi „miféle ember egy látnok?" a felelet gúnyos; — *τύχων* után hézagot kell vélnünk ily formán;

ὅς ὀλίγ' ἀληθῆ, πολλὰ δὲ ψευδῆ λέγει.
τυχὼν — — — — — — —
— *ὅταν δέ μὴ τύχῃ· διοίχεται:* — A 968. v.-et az előzmények szerint Achillesre kell vonatkoztatni. — *μὴ δρᾶν καλῶς* alatt, mint mondja, érti, hogy „dárdáját a görögök vérével bemocskolja," de, mert megsértetett, ezzel mitsem törődik. — 969. k. v. Helyesen irják Hermann után: *φόνον κηλῖσιν αἵματος* (*αἵματι* helyett). — 972. k. v. E szavak élcelők, de nem „stultissima" mint Markland állítja. — *ἀλλ' ὅμως γενήσομαι* kiegészítendő *σοί γε θεός* által. — *μέγιστος* azért függesztetik *θεός*-hoz, mert a képletesen használt szóhoz a ‚mentő' fogalma gondoltatik. — 1009. k. vv. egészen analogok Hel. 1034. k. vv-hez. — 1087. k. vv. Legmegfelelőbb pontozás: *καὶ κοινὸς ἀγὼν*

βροτοῖς. Μή τις θεῶν φθόνος ἔλθῃ! Euripides nem ritkán zárja kardalait vagy annak egyes részeit ily rövid epiphonemával. — 1122—1125 vv.-et legtöbben helyesen a kézirati hagyomány szerint Klytaemnestrának tulajdonítják, s nem is kiküszöbölendők, mert Hartung érvelése nem áll. — 1139. k. v. Minden conjecturánál jobb a hagyomány: τί μ' ἠδίκησας; — ennek jobban megfelel τοῦτ' ἐμοῦ πένθη πάρα, hol a két első szóra nagy nyomaték teendő. — 1167. k. vv. γένος (Firnhaber szer.) nem állhat; legvalószinübb így: καλόν γε τῶν. — 1178. k. vv. πρὸς τοὺς δόμους nem állhat; hanem így kell irni: προδοὺς δόμους. — 1209. v.-γε kihagyásával így egészítendő ki a vers: εἰ δ' εὖ λέλεκται, τῷ λαβών μὴ δὴ κτάνῃς. — 1251. v. Így olvasandó: ἕν (alany) συντεμοῦσα πάντα νικήσει λόγον. — 1379 k. vv. γυναῖκας után vessző teendő és e szavakhoz: τάς τε μελλούσας γυναῖκας — μηκέθ' ἁρπάζειν ἐᾶν mint logikai alany αὐτούς t. i. βαρβάρους gondolandó. A mellékmondatban vagy βαρβάρους teendő βάρβαροι helyett, vagy e nomin. mellett τι δρῶσι meghamisitottnak tekintendő. — 1424. s k. vv. Az 1426—27 és másrészt 1430—2 vv. egymás mellett meg nem állhatnak s miután 1426—27 a költő szándékával ellenkeznek, betoldottaknak tekintendők. (Ellenkezőleg Firnhaber és Dindorf) — 1425. v. τἀπ' ἐμοῦ összeköthető λελεγμένα-val, de ἀπ' ἐμοῦ annyit jelent, mint „részemről.“

A r i s t o p h a n i s E q u i t e s. R e c e n s u i t A. v. V e l s e n. — (Leipzig. Teubner.) — I s m e r t e t i S t a n g e r Zeitschr. f. d. ö. Gymn. 21. J. 21—28 ll.

Megitéltetvén a helyek, melyekben a Meineke-féle szövegtől eltér: az itélet legtöbb esetben nem helyeslő; helyeslő majdnem csak akkor, mikor mások jó véleményét a kiadó elfogadta s ebben érdeme van, más tekintetben azonban nem sokat használt kiadásával. Általában Velsen javításai nem biztosak, kritikája inkább csak tapogató.

D a s L e b e n d e s A g r i c o l a v o n T a c i t u s. S c h u l a u s g a b e v. D r. A. D r a e g e r (Leipz. Teubner. 1869. 54. 5) I s m e r t e t i K o z i o l H. Zeitschrift. f. d. ö. Gymn. 21. T. 28—41 ll

Miután a szerző Tacitus nyelv-sajátságait összeállítá *), e kiadáshoz nagy várakozás köttetett, de csak részben felelt meg neki. Az iskolai

*) Über Syntax u. Stil d. Tacitus v. Dr. A. A. Draeger. (Leipzig. 1868. Teubner.)

kiadásban a jó szövegen kivül még megkivántatik, hogy a nyelv-sajátságok s eltérések feltüntetve legyenek. Kiadó alapul vevén a Halm-féle kiadást, (Leipzig 1866.) jól felhasználtı Peerklamp-Schoemann, Völfflin stb. javaslatait, kivéve nehány helyet. — Értelmezései rövidek, világosak; a párhuzamos helyeket csak a legszükségesb esetben hozza fel. Mint határozatlant, érthetetlent vagy valótlant, csak nehány helyet lehet felhozni. A mit értelmezésül felhoz, tudományosan és szakértően van előadva, csak nehány helyen nem lehet szerzővel egyetérteni. Azonban ha kevés kivetendő van megjegyzései között, annál többet kihagyott, mit felhozni kellett volna. Nem tett Drager eleget azzal, hogy a könyv elején Tacitus sajátságait röviden összefoglalta. Legcélszerübb, a tanulót ugy rávezetni a sajátságokra, hogy először fordulván elő valamely eset, azt kifejtjük s később csak hivatkozunk rá, ezt azonban Draeger nem tette. Nehány helyen az értelmezést is elhagyta (c. I. 2., I. 3., I. 6. stb.) A könyv mindenesetre jó szolgálatokat teend lelkiismeretes tanitó vezetése mellett, de e nélkül céljának csak némi bővítések után fog megfelelni.

La Roche J. — *Ἐπί* használatáról Homérnál. Zeitschrift f. d. ö. Gymn. 21. Jg. 81—140 ll.

Szerző a *ὑπό* praep. használatáról már irt (Zeitsch. f. d. oest. Gym. 1861. — Separatdruck Gerold. Wien 1861). — *Ἐπί* alapjelentése helyi (reá, -ra, rajta, -on); e jelentést mutatják mind azon helyek, hol névmáskint áll, mind azok, melyekben a három casus obliquus (Acc. Dat. Gen.) egyikéhez mint vizonyszó járul; mellékalakja nincsen. — A) *ἐπί* mint igehatározó. Hol *ἐπί* absolute áll, jelentése: reá, rajta, hozzá, (magyarban néha :-val együtt): *γέλασσαν δ' ἐπὶ πάντες Ἀχαιοί Ψ**) 840 (reá); *ἐπί δε Τρῶες κελάδησαν Θ* 542; *Σ* 612· (hozzá); *Ο* 321; *Δ* 45; *μ* 14; *ε* 443; *η* 282; *μ* 336; stb. Némely helyen tmesist is lehet fölvenni. — *Ἔπι* néha *ἔπεστι* értelemben fordul elő: *οὐ γὰρ ἔπ' ἀνήρ, οἷος Ὀδυσσεὺς ἔσκεν β.* 58; *ρ* 537; *ϑ* 563 (jelen van); *λ* 367; stb. — B) *ἐπί* mint előljáró. A fő jelentés itt is helyi (reá, rajta, hozzá, -nál), mely a mellette álló esettől nyeri irányát. a) *ἐπί* acc.-sal irányt jelent valami felé, valamire, -hez; kiterjedést valamire. 1. *ἐπί* acc.-sal jelent irányzást vala-

*) A nagy betük az Ilias könyveit, a kis betük pedig az Odyessaéit jelentik.

mire: *ἐπ' ὀνείατ' ἑτοῖμα προκείμενα χεῖρας ἴαλλον* (az ételre vetették kezeiket) *α* 249; *δ* 218; *ε* 200 stb. — 2. *ἐπὶ* c. acc. nem felülről leirányzást hanem egyenes irányt valami felé, -hez jelent a legtöbb helyen: *ἐπὶ νῆα θοὴν κατελεύσομαι ἤδη. α* 303; *β* 407; *δ* 428; *ἀπάνευθεν ἰὼν ἐπὶ θῖνα θαλάσσης β* 260; *λ* 636; *Α* 306; *Β* 17, 168; *Π* 840; *Ρ* 432 stb. *ᾤχετ' ἐπὶ κλυτὰ φῦλ' ἀνθρώπων Ξ* 361. 3. *ἐπὶ* a melléknév semleges többesével: *οὐκ ἐθέλουσι νέεσθαι ἐπὶ σφέτερα ξ* 91; *ο* 86. Az Iliasban egyetlen hely: *Λ* 619! *δεξιά* és *ἀριστερά*-val összekötve jelent irányt valamely oldalra *αὐτὴν (νῆσον) ἐπ' ἀριστέρ' ἔχοντες γ* 171. (balfelöl); *Ε* 355; *Λ* 498 stb. — 4. Fönevekkel összekötve, melyek az ige által jelzett mozgás célját képezö foglalkozást jelentenek: *ἐπὶ δόρπον ἰέναι θ* 395; *ἷζ' ἐπὶ δεῖπνον ω* 394 (ülj az evéshez); *Β* 381; *Γ* 422 stb. Egyenesen a célt jeleli acc.-sal: *δ* 434; *Ζ* 79. A cél jelölése proleptice, Homérnál 3 helyen jö elö: *Β* 687; *Γ* 113; *Σ* 602, hol csak e magyarázat helyes. — 5. *ἐπὶ* élölényt jelentö fönévvel: *ὁ μὲν πεδίον δ' ἐπὶ βοῦν ἴτω γ* 421 (ökörért [*μετά* helyett]) *Β* 18; *Κ* 18; *μετὰ Τρῶας κίε μακρὰ βιβάσθων Πουλυδάμαντ' ἐπὶ Πανθοΐδην καὶ Ἀγήνορα δῖον Π* 535, hol a *μετά* és *ἐπί* közti különbség észlelhetö; *μετά* egyeseknél, *ἐπί* a többség fogalmánál áll. De használtatik acc.-sal ott is, hol a mozgás ellenséges indulatból történik, s hol rendesen dat. áll: *ρ* 295; *Λ* 343; *Ε* 590; *οὐδέ τ' ἔληγε μέγας θεός, ὦρτο δ' ἐπ' αὐτόν Φ* 248 (reá rohant) stb. — 6) *ἐπὶ* acc.-sal téren vagy térre kiterjeszkedést jelent: *πλέων ἐπὶ οἴνοπα πόντον α* 183; *σκοποὶ ἷζον ἐπ' ἄκριας ἠνεμοέσσας π* 365 (ültek [elszórva] a magaslatokon) *β* 370; *γ* 105; *Β* 159; *Η* 88; stb. Mint személyi acc. ekként csak *ἀνθρώπους* fordul elö: *α* 299; *γ* 252; *Ω* 202 stb. — Némely helyen *ἐπὶ*-vel igy összekötve találjuk a melléknév semlegesét is: *αἵ δ' ἐπὶ μακρὸν ἄυσαν ζ* 117, hol a hang a tér szerint, melyen hallhatólag kiterjed, méretik; igy *ε* 251, *κ* 113 stb. *Γ* 12; *Κ* 351 stb. *ἐπὶ δηρόν* (messzire) *Ι* 415; *Ρ* 41. Úgy mint *δηρόν* köttetik össze *χρόνον* is *ἐπὶ*-vel: *εἴη μὲν νῶιν ἐπὶ χρόνον ἠμὲν ἐδωδὴ ἠδὲ μέθυ ξ* 193 (kis idöre) *ο* 294 stb. — b) *ἐπὶ* dat. sal is föleg helyi jelentéssel bir (ra, -on, -nál, fölött) s hasonlóan a latin ad-hoz, mind nyugalmat, mind mozgást kifejezö igékkel köttetik össze. Továbbá jelent hozzáadást (-nál, -hoz, -on kivül), célt vagy a mozgás okát (valamire, -ért, miatt). 1. *ἐπὶ* dat.-sal a nyugvást jelentö igéknél: *ἀνέρος, ὃν*

κτεάτεσσιν ἑοῖς ἔπι γῆρας ἔτετμε α 218 (birtokán); β 369: Α 462; ἄνευθεν ἐφ' αἵματι φάσγανον ἴσχων λ 82 (a vér fölött) μ 191 stb. πόλεσσιν ἐπ' αὐτῷ θυμὸν ἀπηύρα Ρ 236 (hozzá adásképen „velc, kivüle"); ἐπ' αὐτῷ δ' ἔργον ἐτύχθη ἀργαλέον Δ 470 (végette) stb. — 2. ἐπὶ dat.-sal nyugvást jel. igéknél a közelség jelölésére (-nál, -on) εὗρον ἔπειτ' ἐπὶ θινὶ κάρη κομόωντας ἑταίρους β 408 (a parton); οὐδέν τοῖος ἔην ἐπὶ νηυσὶν Ἀχαιῶν δ 248 (a hajóknál); δ 430; ι 169 stb. Α 559; Β 4; Ε 791 stb. Nyugvást jel. igéknél az ἐπὶ személy-fogalommal ritkán áll, csak: χ 427; Δ 235; Σ 501; ἔπειτα δικαιότερος καὶ ἐπ' ἄλλῳ ἔσσεται Τ 181 (másnál is). — 3) ἐπὶ dat.-sal az idő meghatározásánál: οὐδέ τι ἴσασιν θάνατον καὶ κῆρα μέλαιναν, ὃς δὴ σφι σχεδόν ἐστιν, ἐπ' ἤματι πάντας ὀλέσθαι β 284. (egy napon); μ 105; Θ 529; Τ 110 stb. — 4) ἐπὶ dat.-sal -ra -re jelentéssel a mozgást jel. igéknél; ἐφ' ἵπποιιν ἀνήρουσαν (ἵπποιν dat.; mert ἐφ' ἵππων, annyi mint a „kocsin"); β 414; ω 419; Θ 222; Α 5; (μερμήριζε) ἠέ μιν ἠκ' ἐλάσειε τανύσσειέν τ' ἐπὶ γαίῃ σ 92 (földre teríteni); ἐπὶ φρεσὶ τιθέναι (szivére kötni); ε 427, λ 146 stb. — 5) ἐπὶ dat-sal mozgást jelentö igéknél a közeledés jelölésére (-hoz -hez): στῆ δ' Ἰθάκης ἐνὶ δήμῳ ἐπὶ προθύροις Ὀδυσσῆος α 103 (az előajtóhoz lépett) β 391; Θ 434, Κ 568 stb. — 6) ἐπὶ a személy dat-ával, ritkábban a dologéval, ellenséges szándék jelölésére (-ra, -re; ellen) οὐδ' οἵ γ' ὁρμήθησαν ἐπ' ἀνδράσιν κ 214 (a férfiakra rohantak); ἐπ' Ἀντινόῳ ἰθύνετο πικρὸν οἰστόν χ 8 (A. ellen irányzá); Α 51, Β 472 stb. — 7) ἐπὶ dat-sal a térbeni vagy időbeni egymásután jelölésére (-ra, -re; -hoz, -hez; -on kivül): ἄλλα τε πολλ' ἐπὶ τοῖς πάθομεν κακά γ 113 (még hozzá, ezeken kivül); εἰ γὰρ ἐπ' ἀρῇσιν τέλος ἡμετέροισι γένοιτο ρ 496 (ha a befejezés hozzájönne); Ω 231; Π 163; Ψ 290 stb. — 8) ἐπὶ dat-sal az indok vagy feltét jelölésére; ἐπὶ σοὶ κατέθηκε θεὰ περικαλλέ' ἄεθλα ω 91 (tiszteletedre); μὴ ὄφελον νικᾶν τοιῷδ' ἐπ' ἀέθλῳ Τ 548 (ily harcdíjért); Α 162, Ι 492; Υ 35 stb. — c) Ἐπὶ genetivussal Homérnál még ugy módra mint számra nézve korlátolt használatu; a helyi (-ra, -on) jelentés itt is uralkodó. 1) ἐπὶ gen.-sal nyugvást jel. igéknél: ὀστέα πύθεται ὄμβρῳ κείμεν' ἐπ' ἠπείρου α 162 (a szárazföldön) ξ 136, ο 495, Ε 550, Θ 528 stb. — 2) ἐπὶ gen.-sal a mozgást jel.

igéknél: στῆ . . . οὐδοῦ ἐπ' αὐλείου α 104 (az előudvar küszöbére lépett); ἐπ' αὐτῶν δ' ὠμοθέτησαν γ 450; *Β* 424 (reá nyers húst raktak); *Ω* 522, *Σ* 531 stb. — 3) Egyes esetekben ἐπί gen.-sal áll, s az irányt „valamire, felé," célt, melyre a tevés irányul, is jelenti s pedig megkülönböztethetőleg ἐπί-től acc. és dat.-sal (okozati cél): a helyi célt: ὁρμαίνοντας ἢ καθύπερθε Χίοιο νεοίμεθα παιπαλοέσσης, νήσου ἔπι Ψυρίης γ 171 (Psyria felé); ε 238; *Λ* 546; ἐεδνα ὅσσα ἔοικε φίλης ἐπί παιδὸς ἕπεσθαι α 278; β 197. Ameis, Düntzer, Kayser mind különbözően értelmezik e helyet; ἐπὶ παιδὸς a cél gen.-a és ἐφέπεσθαι itt ἐπιδιδόναι szenvedőjeként használtatik. ἠέρι γὰρ κατέχοντο μάχης ἔπι ὅσσοι ἄριστοι *Ρ* 368. E vers felől különbözőleg vélekednek Heyne, Bentley, Bothe, Spitzner, Crusius, Faesi; a kéziratokban s a scholiastáknál e hely különbözőleg van irva és értelmezve s még ma sem vagyunk tisztában. Vagy Lachmannal igy irandó: μάχης ὅσσον τ' ἐπ' ἄριστοι vagy θ' eltörülendő és μάχης ἔπι igy értendő: „a harctéren." — Ritka Hom.-nél ἐπί gen.-sal az idő jelölésére: αἰεί τοι μῦθοι φίλοι ἄκριτοί εἰσιν, ὥς ποτ' ἐπ' εἰρήνης *Β* 797 (a béke idején); *Χ* 156, *Ψ* 332, *Η* 194. — c) Ἐπί összetételekben szintén megtartja rendszerint helyi jelentését (-ra, -on, -hoz, -nál). Összetételik igék-, főnevek-, melléknevek- s igehatározókkal, rítkán oly igékkel, melyek már elöljáróval vannak összekötve (ἐπανίστημι, ἐπιπροίημι): — ἐπαγγάλλομαι valamire büszke vagyok; ἐπαείρω, -ra fölemelek; ἐπαΐσσω, rárohanok; ἐπαιτέω, hozzákérek; ἐπακούω, valamire hallgatok; ἐπανατίθημι, ráteszek, ἐπαρτάω hozzáfüggesztek, ἐπαρτύνομαι, hozzákészülök; ἐπάρχομαι valamin elkezdek; ἐπαυρίσκω, valamihez érek, ἐπαντιάω, valaminél találok; ἐφάλλομαι, ráugrom, ἐφάπτω, hozzá vagy valamire kötök; ἐφαρμόζω, hozzá illesztek; ἐπιβαίνω, rálépek; ἐπιγιγνώσκω, valamiről megismerek; ἐπενήνοθα valamin fekszem; ἐπέοικα hozzá illem; ἐπερείδω rajta, vagy rátámaszkodom; ἐπευφημέω, tetszéssel hozzá járulok; ἐφέζομαι rá, vagy hozzáülök; ἐφευρίσκω valaminél találok stb.

Aghte a) Die Parabase und die Zwischenacte der attischen Komödie (Altona 1866.) b) Anhang zu dem Buche: Die Parabase u. f. (1868.) — Ismerteti Stanger. Zeitschr. f. ö. G. 21. Jg. 141—151 ll.

Szerzőnek az attikai komödia parabasisai tekintetében egészen uj tana van, mely összefoglalható e két mondatba: „Minden episod végén

van egy parabasis“ és „Mi a tragoediában a stasimon, az a komoediában a parabasis. Müvét először Mendelssohn — Bartholdy itélte meg kedvezőtlenül *), ugy szintén Bamberg**). Ezek miatt irta a Függeléket, melyben álláspontját kifejti s kivánja, hogy minden parabasisnál mutassák ki, hogy tévedett. E jelentésnek célja tehát, az egyes parabasisokat vizsgálat alá venni. — Az „Acharniak“-ban 836—860 v. parabasisnak állíttatik; de strophe és antistrophe magában nem lehet parab. Parabasisban az egész karnak kell a közönséghez szólni: itt pedig a kar két fele egymással áll szemközt. Óde és antóde részei lehetnek a parabasisnak, de magokban véve nem képeznek parabasist. — 971 v. től parabasis kezdődik Droysen nyomán. A parab. allocutiója egészen más, mint az itt levő, mely csak egyszerü felkiáltás: — továbbá e parab. már 100 verssel a másik után következnék, mi lehetetlen. — Az 1143. k. vv. valóban parab. (így Müller A. is), de ismérvei itt láthatók is; így a προπεμπτικὸν (vagy προκήρυγμα), továbbá a szerző személyes ügyről szól; a parab. megismerhető az előre tett κομμάτιον (μελύδριον) által. — A „Lovagok“-ban 973 k. v. nem parab. A parab. kezdete előtt a szinésznek le kell lépni; itt Demos szereplője nem lép le; a tartalom sem illő a parabasishoz. — A „Felhők“ben 1303 v.-ben Aghte maga czáfolja meg tanát, mert itt egy episod végződik s még sincs parab; de A. azt állítja, hogy ha Aristoph. a 2-dik Felhőket elkészítette volna, a chorikont is átváltoztatja parabasissá. — A „Darazsak“-ban 1450 v. után is lelépnek a szinészek, de azért nincs parab. A. állítja, hogy e karének nem parabaticus, mert a cselekvénynyel összefügg, tehát nem végződik az episod; ez circulus vitiosus. Hiszen az 1449. v.ben az episod be van fejezve. Ép ily eset van Lysistrate 971. v.-ben. — A „Madarak“-ban kettő helyett 5 parabasist vesz fel. 1470. k. vv. csak óde és antóde. 1553. k. vv. karének s csak egyetlen óde, és hogy Sokrates gunyoltatása az egészszel összefügg, már Suevern (Über d. Vögeln des Aristoph.) bebizonyítá. Továbbá a két parab. közé eső episod 58 v.-sel folyna le, mit hiába akar A. a szerzőre tolni. — 1994. k. vv. szintén nem parab. mert a tárgy összefügg, hanem csak egyetlen óde. — „Lysistrate“ 614 k. vv.-ben a parabasisnak egy kelléke sincs meg, tartalma nem nyugvó; külső

---

*) Jahnishe Jahrb. B. 95, 1 p. 23.

**) Zeitsch. f. Gymnasial wesen Bd I, p. 759

alakját tekintve sem lehet parab., a kar két fele áll egymással szemközt. 780—820 v. csak óde és antóde; a szinész ugyan lelép, de nincs meg a külső alak és a nyilvános ügyet vagy a költő személyes érdekét illető tartalom, s már 80 vers után lenne itt ismét parab. — 1042 k. v. bár a kar együtt énekel, csak óde és antóde vagy egyszerü kardal, melynek a tragoediában a stasimon felel meg; tartalma pedig egészen ellenkező a parabasisével. — 1188 k. vv. csak óde és antóde s már 100 verssel, a megelőző után lenne ismét parabasis. Lysistratéban általában nincs is parab. — „Thesmophoriazusae". — 947. k. vv. csak strophe és antistropheből állanak. — 1136. k. vv. E kardal tartalma sem engedné, hogy parab. legyen s a szinészek is a szinpadon maradtak; hiába mondja A, hogy Aristoph. itt kivételt tett. — A „Békák" 1842. k. vv.-ben, mint a költemény végén, lehetetlen a parab. s a szinészek sem léptek le. — Az Ecclesiazusákban 1154-től valóban parab. van, noha a költemény végén áll. — A parabasis fénye és tetőpontja a komoediának, tehát gyakori ismétlése ünnepélyességénél fogva sem lehetséges; ritka eset, hogy egy komoediában kettő legyen, s akkor is az arány az egymás után következésben meg van. Az Aghte által felhozott parabasisokról a scholiosták is egészen hallgatnak. Aghte theoriája tehát, mint láttuk, téves. Sok régit is felujít excursioiban. A. nem értette meg Aristophanest s az Aristoph. irodalommal sincs egészen bizalmas lábon.

Apuleii Metamorphoseon libri XI. Fr. Eyssenhardt rec. (Ber. 1869.) Ismerteti Koziol H. Zeitschr. f. d. öst. G. 21. Jg. 151—174 ll. — E kiadás által nagy hézag van pótolva. Eyssenbardt Keil után Laurentinus LXVIII. 2-ben találja a legtisztább szöveget. Laur. XXXI. 2. csak akkor használandó, ha amaz a hamisítás nyilt bélyegét mutatja. A collatiók a legkisebb részletekig lelkiismeretesek s így a Hildebrandféle kiadás igen sok helyen van helyreigazítva. Helyesen használta más értelmezők és kiadók conjecturáit, mint Beroaldust, Bertinianust, Brantiust, Casaubonust, Scaligert stb. a codd. interpolati, a vulgata, egy princeps és a juntina csak a legszükségesb esetben vannak használva. Nem mindenütt van följegyezve, honnan van véve az olvasás, azért néha nem tudjuk, tévedést vagy a flórenci codex olvasás módját kell-e föltennünk. Noha a kiadó mindig az F. codexet (flórenci kézirat) veszi alapul, s csak ott tér el, hol láthatólag hibás, néha mégis szükség nélkül látszik eltérni attól, pl. 9. 19. vir tantus irandó F.-fel s nem Brant szer. vir natus. 12, 10 helyes intentiorem acie

— stb. Néhol saját javítási kisérletei is elmaradhattak volna: másutt pedig F. olvasásmódja van helytelenül megtartva. pl. 14, 3. risu vagy cum risu olvasandó stb. Hol a F. szavai olvashatatlanok, mindenek fölött φ olvasásmódja becsülendő, mint Eyssenhardt is tevé. Némely helyen a kiadó következetlen, hogy nem tudjuk, akart irásmód-e vagy nyomtatási hiba. Különben a könyv kiállítása semmi kivánni valót sem hagy hátra.

1. Die Annalen d. Tacitus. Schulausg. v. Dr. A. A. Draeger. (1868.) 2) Das Leben d. Agricola v. Tacitus Schulausg. v. Dr. A. A. Draeger.)1868). Ismerteti Prammer J. (Zeitschr. f. d. oest. Gym. 1870, 174 s k. ll.) Nipperdey K. nagyszerű müve után dolgozá ki kiadó ez iskolai kiadást. A szöveghez mindkét müben Halm K. Tacit. összes kiadásait használta alapul, a mennyiben eltér, a kötetek végén megjegyezve és igazolva van. A jegyzetekben lényegesen eltér Nipperdeytől, mert értelmezéseit röviden, néha igen is röviden adja. Némely helyen a tárgy-magyarázat szükségességét érezzük, mert D. a fősulyt a grammatikai és lexicalis értelmezésekre fektette s gondossága minden tekintetben elismerést érdemel. Tac. nyelvsajátságainak rövid átnézetét is adja, bár néhol hiányosan, mit csodálni nem lehet. Nem lett volna fölösleges, ha Nipperdey müve után kimeritó bevezetést irt volna, de igen becses a 2. kötet végén adott nyelvezeti sorozat, mi Nipperdeyban hiányzik. Némi javítások és hozzáadások ajánlhatók.

Hoffmann E. Tacitus „Agricolója.“ (Zeitschr. f. d. oest. Gym. 1870. 249. s k. ll.) Épen mert az ó-kori irók közt Tacitusnak leginkább tartozik sajátságaihoz a psychologiai jellemzés, csodálatos hogy Agricolát csak átalános vonásokkal festi. Épen ellenkező nézetben van Walch, ki az antik életrajz mintájául állítja; Woltmann pedig annak tulajdonítja a hibákat, hogy Tac. e mű irásakor az irodalom terén kezdő volt (Übersetz. d. Tac. VI. p. 45.). Azonban, hogy Tac. kezdő volt, csak saját vallomásából (3. f.) tudjuk, különben Domitian rajzában e müben is feltünik az éles látásu, kiméletlen, a „lelkeket boncoló“ itélő. Kegyelet sem tartá vissza, hogy ipjának jellemét teljesen fesse, mert ugy miért nem mellőzte egészen a hátrányosabb vonásokat. — Hübner (Hermes 1865. I Bd. p. 438—448) e müvet egy könyv-alakba foglalt halotti beszédnek tartja. De ha az volna, miért vonakodott azt

Tacitus Domitián halála után nyilvánosságra hozni, továbbá e véleménynyel ellenkezik a prooemium is, hol Tac.-nak ki kelle mondania, hogy ez emlékbeszéd, s hogy csak utólagosan irta meg, azért mentenie kellett volna magát; pedig a bevezetés inkább a jellemfestés nehézségeit adja elő viszonyítva a multhoz; sőt a 3 fej.-ben „Agricola“ egyenesen egy nagyobb történeti mű elejének mondatik. A felosztásnak, bevezetés, tárgyalás és befejezés-nek minden rendezett compositióban meg kell lenni s csak a tagok kidolgozásának módja adja meg a műnek beszédi jellegét. — Hogy a bevezetés — ha a művet beszédnek tekintjük — helytelen, láttuk. A tárgyalásban, mint Hübner is némileg belátja, sok olyan van (10—17, 30—34 fej.), mi a beszéd körén túlmegy. Csak az epilogban van némi szónoklati szinezet; de ez az egész művet szónoki beszéddé nem teheti. Igaz, hogy a műben több részlet sokkal szónokiabb, mint a történeti irály sajátja, de ez Tac. tanulmányának és kegyeletének következménye. Mély vizsgálat után ki kell mondani, hogy e mű életirat-alakban irt apologiája, „becsületmentése“ Agricolának; erre mutat a bevezetés helye is, hol Tac. bocsánatért esd. — A 4-ik fej. tudósit Agr. származása és neveltetéséről, philosophiai tanulmányairól, míg végre mint hadköteles Suetonius Paullinus kiséretéhez áll. De e katonai élet kezdete (5. f.) valóságos rhetorikai műként iratott, egyetlen positiv tettet sem tud meg az olvasó; azonban megtudja később, hogy A. hadi dicsőségre vágyott, s említtetik, mily veszélyes volt ez azon idüben. — A 6-ik fej. tudósít A. házassága és házi körülményeiről, quaestorságáról, melyben a provincia gazdagsága s az elöljárók birvágya által magát tévutra vezettetni nem engedé, — tribunságáról és praetorságárol. De épen nem érdem, hogy a quaestorság és tribunság közti évet, valamint ez utóbbi hivatal idejét „quiete et otio“ töltötte *), mert — úgymond Tac. — ismerte Nero idejét, midőn semmittevés — eszélyesség volt. Azonban miért nem értesít Tac,, mint viselte magát Agr. a gall. és spanyol legiók lázadása alkalmával? Az eszélyes Agr. bizonyosan meg tudta magát kedveltetni az uj uralkodóval Galbaval. Most végre megszünik Agr. tétlensége, de ismét hallgat Tac. Agr. viseletéről Galba bukása alatt. Bizonyosan az ügyes Agr. beélte volna magát a körülményekbe, ha már kezdettől Otho csillaga a german

---

*) Urlich „Commentatio de vita et honoribus Agric. Wirceburgi. 1868. p. 13. ss.

sereg és Vespasián magatartása által el nem homályosodott volna [1]). Azonban (7. fej.) anyja halálának hirét vevén, jó ürügyet talált Rómából távozni. Értesülvén arról, hogy Vespasián uralomra tör, Tac. szerint azonnal ennek pártjára állt, pedig csak 69 oktober havában[2]) volt ezen „azonnal" midőn t. i. már az uj párt győzedelmeskedett volt. Mucianus alatt Agr. megbizatott a legió kiegészítéséve', s miután itt „lelkiismeretesen s derekasan viselte magát, a XX. legio vezérletével bizatott meg Britanniában; itt kiemeltetik, mily nehéz és a legatusra nézve veszélyes helyzetben volt e legió. — Mennyire alkalmazkodó és szinlelő volt Agr., látjuk a 7-ik fej-ből, mert a tétlen Vettius Bolanus alatt ő is tétlen volt, nehogy felülmúlja elöljáróját; a tevékeny Petilius Cerealis alatt ő is kifejté tevékenységét, de mindig azon félő elővigyázattal, nehogy az elöljáró érdemét elhomályosítsa. Ez nem épen jellemes ember elve. Cerealistól, ki Vespasian rokona volt,[3]) ajánltatva, a patriciusok közé vétetett fel és Aquitania helytartójává neveztetett. (9. fej.) — Igy lőn azután consullá, mely időről csak azt tudjuk, hogy Tac. leányát eljegyzé. A consulatus után a császár ajánlatára [4]) a pontifex-ek collegiumába vétetett fel és Britannia helytartójává neveztetett „saját törekvései nélkül, csak mert alkalmas embernek látszott." Ezután oly életszak következik, melyben a dicsérni akaró a tények terén mozoghat s Tac. eléggé ki is terjeszkedett, e szakot 30 fej.-ben irván le. — 10—17 fej. földirati, népismei és történeti bevezetés Agr. föllléptéhez Brittaniában. A 18. fej.-ben kezdődnek évről évre Agr. expeditioi, melyekben épen azért szerzett dicsőséget, mert dicsőséget magának tulajdonítni nem akart. — — A 19-ik fej.-ben mérséklete, lelkiismeretessége, jóakarata stb. iratik le; s hogy a kormányzáshoz jól értett, mutatják (21. fej.) az eszközök, melyek által a barbarokat megtörni s a római uralmat megerősítni akará t. i. a pulya élet, fürdők, pazar étkezés stb. — Harci tetteinek tetőpontja a 30 ezernyi britanniai sereg legyőzése, minek leirására 10 fej. van szentelve (29—38). Bár ezért irigy, boszús volt Domitian (39-ik fej.) győzelmi jeleket külde Agricolának; de azon ürügy alatt, hogy neki Syria van szánva, Britanniából elhivatá. Igy Tac.; azonban bizonyos,

---

1) Tac. Hist. I. 50.
2) Urlich. e. m. p. 16.
3) Hist. III. 59. — Dio Cassius LXV, 18.
4) Urlich. p. 25.

hogy Agr. kitüntetésekben részesült s csak 7 év után váltaték fel. A körülményeket Tac. csak kósza hir szerint irta le. Ha Dom. Agricolán magát megboszulni akarja, volt volna hatalma; de Agr. Rómába hivatása inkább elismerés jele volt. Agr. a tüntetéseket kerülve éjjel érkezett meg, s miután Domitiántól csak futólagosan fogadtatott, visszavonultságban élt. — Miután azonban a 41-ik fej.-ben olvassuk, hogy Agr. többször távollétében vádoltatott és föl is mentetett, csak mert a fejedelem gyülölte Agricolát érdemei miatt, nem igen veszélyes lehett Domitian gyülölete, s Tac. hallgat arról, hogy ő mint Agr. veje kitüntetésben részesült. A gyülölet tápot kapott még, midőn „a nép hangosan követelte Agricolát hadvezérnek"; de Agr. most sem vész el Dom. gyülölete által. Agr. visszatekintve Civica Cerealis proconsul megöletésére, Domitiant kéri, hogy lemondhasson a proconsulságról s a császár teljesíté kérését, hogy pedig a szokott pénzösszeget meg nem kapta, ez csak helyes volt, mert ugy tünt volna fel, mintha pénzért mondott volna le s a fenyegetésektől féltében, nem önkéntelenül. — Dom. haragjának következményeit hiába várjuk, mert az „Agr. mérséklete és okossága által csillapíttatott." — Szerencsés körülmények közt éli Agr. éltének 4 utolsó évét, tehát Dom. haragja tettlegességben nem nyilvánult; annál feltünőbb, hogy Tac. szerint mégis Domitiantól megmérgeztetve halt volna meg. Ha az előbbi események után nem tette ezt Dom., mi vehette rá ekkor, midőn Agr. tettei majdnem feledésbe mentek. Csak kósza hír, mire Tac. támaszkodott; hiszen Dom. inkább részvétet tanusított Agr. betegségkor, s halálának hirére „lelkületén s arcán" fájdalom mutatkozott. De Tac. a tettek ily állásából épen az ellenkezőt következteti. — A 44-ik fej.-ben Tac. fájlalja, hogy Agr. Traján boldog korát el nem érheté s a 45-ik fej.-ben Dom. utolsó évei (Agr. halála után) festetnek s a befejezés apotheosis Agr. felett. — Tac. kiemeli Agr. katonai dolgait, mert itt érdemeket tüntethet fel, de polgári hivatalát illetőleg mentenie kell Agricolát. Politikai érzületet, szilárd pártállást Agricolában nem találunk; elve volt, mi Eprius Marcellusé: „ulteriora mirari, praesentia sequi; bonos imperatores voto expetere, qualescunque tolerare." Domitiantól Agr. kitüntetésekben részesült, de Dom. barátságát Tac. színlelésnek tartja. Következtetése az, hogy Agr., ki nagy állásban volt, Dom. későbbi zsarnokságainak eszközévé nem tétethetett.

(Folytatjuk.)

Pest, 1871. Nyomatott az „Athenaeum" nyomdájában.

Kalauz az összehasonlító nyelvészet terén.

I.

A nyelvet mint olyant keletkezése-, fejlődése-, elágazása- és átalakulásában tanulmányozni; annak történetét élete minden változásai közt nyomozni: az összehasonlító nyelvészetnek a feladata.

A mint a népek történetének megirásában nem elégszünk meg már többé az egyes tények egyszerű elősorolásával, hanem iparkodunk az eseményeknek okait, az emberek társadalmi és miveltségi állapotában évről évre, századról századra előforduló változások- és megrázkódtatásoknak törvényeit fürkészni;[1]) a mint a természetbuvár nem elégszik meg csak a természeti tüneményeknek, a tényleg nyilatkozó hatásoknak szemlélésével és leirásával, hanem kisérletek-, összehasonlítások- és a tünemények beható megfigyelése segedelmével azon törvények felkutatása és megalapítására törekszik, melyek szerint az anyagi világnak ezen nyilatkozásai kimagyarázhatók:[2]) ép ugy törekszik az összehasonlító nyelvész is a nyelv rejtelmes titkaiba behatolni és az emberi szellem müködésének ezen bámulatos tüneményét megmagyarázni és ezen kérdésekre: mi a nyelv? mikép fejlődött és változott? megnyugtató választ adni.

Nem lehet szándékom minden nyelvbuvárt említeni és mindazon nehézségeket, akadályokat részletezni, melyek a nyelvbuvárlat terén a tudósok elébe gördültek; nem lehet szándékom azon vívmányokat, melyek a gondos munkások fáradozásait időről időre jutalmazták, egy szóval: a nyelvkutatás történetét, a mint ez századról századra majd téves majd biztos utakon

---

[1]) l. Henry Thomas Buckle: Geschichte der Civilisation in England. Deutsch v. Arm. Ruge. Leipzig et Heidelberg, 1868.

[2]) Charles Darwin. Die Entstehung der Arten übersetzt v. H. G. Bronn Sir Charles Lyell. Geologie übersetzt v. Bernhard Cotta.

haladt, terjedelmesen és kimerítően megirni; mindazonáltal nem mulaszthatom el legalább azon férfiak neveit megemlíteni, kik a sok századon át téves utakon járó nyelvbuvárlat irányát felismerve a nyelvbúvárokat az igaz utra terelték és így főtényezői valának, hogy az összehasonlító nyelvtudomány ezen fényesen világító fáklya kalauzolása mellett a tévelygés sötét hálozatából kibontakozva az eddig alig sejtett eredményeket, aránylag igen rövid idő alatt, volt képes felmutatni.

Wilkins[3]), Sir W. Jones és Colebrooke[4]) valának a sanskrit nyelvnek valódi felfedezői és első magyarázói, kiknek sikerült a tudósokat azon rendkivüli fontosságra, melyre a sanskrit nyelv az összehasonlító nyelvészet terén hivatva vagyon, figyelmeztetni. Ezek valának az árja nyelvcsaládra nézve azok, mi De Sacy Sylvester, Young Tamás és Champolion az egyptomi feliratok — és ennek következtében az egyptomi irás — és nyelvnek alapos megismerésére nézve [5]). Amazok voltak azok, kik a tudomány ezen még ki nem aknázott bányáját felfedezték és megnyították. Nem csoda, hogy ennek hire elterjedvén, a buzgó munkások a földkerekség minden részéről csakhamar útnak indultak, hogy ezen eddig elrejtett drága kincset a tudomány érdekében és az emberiség javára kiaknázzák.

A fáradság nem is volt eredmény nélkül. Gazdagon megrakottan tértek haza műhelyeikbe, hogy itt nyugalomban a még rendezetlen, halmaz állapotban levő drága portékát megvizsgálván megválogassák, bonckés alá vevén rendezzék és egyes, legelemibb alkatrészeiben megfigyelvén, azon általános meg nem dönthető törvényeket leszármaztassák, melyek a nyelvnek látszólag bonyolódott, de természetszerü fejlődésére még eddig nem ismert fényt vetettek.

Feladatom lesz a tanulni és tudni vágyót azon fáradhatat-

---

[3]) Wilkins, Bhagavadgita, 1785.

[4]) Max Müller. Vorlesungen über die Wissenschaftl. der Sprache. Leipzig, 1870. 437. l.

[5]) L. Cantor. Mathemat. Beiträge zum Kulturleben der Völker. Halle. 1863. 14. l.

lan nyelvbúvároknak, minők: Bopp [6]), Pott [7]), Benfey [8]), Müller Miksa [9]), Corssen [10]), Kuhn [11]), Curtius [12]), Baudry [13]), Grimm [14]) stb. műhelyeibe bevezetni és őt ezen férfiak tanainak mély titkaiba beavatni, miután az a meggyőződésem, hogy csak is ily tudományos mesterek útmutatása mellett képes a beavatandó a valódi nyelvbúvárlat ösvényén biztosan haladni; feladatom lesz az ezen férfiak által méhszorgalommal gyűjtött nyelvkincsek tárházából az adatokat világos és érthető nyelven, fokazatos menetben és helyes osztályozás mellett napfényre hozni, és az olvasót minden műkifejezésnek mely értelemben való használata iránt felvilágosítani, egy szóval: őt mindazon műveletekkel, melyek az összehasonlító nyelvbúvárlat terén alkalmazásban vannak, megismertetni.

Már a fölebb idézett mesterek nevei után következtetheti az olvasó, hogy a nyelvcsaládok közől az á r j a az, mely búvárkodásunk és tanulmányunk tárgyát fogja képezni, és pedig az ezen családhoz tartozó s a n s k r i t, l a t i n, g ö r ö g és szükséghez képest a többi rokon nyelvek.

Megalapítván e szerént a tárgy nemét, szükséges, hogy a helyes menetrendet is megalapítsuk. — Ha a tárgyba alaposan és mélyebben be akarunk hatolni, kell, hogy a legegyszerűbb elemekből, az alapkól kiíndulva, az egész épületet szabályszerűen szilárd alapra lerakjuk.

A nyelvnek legelemibb része és alapja a hang, mert csak is a hangoknak combinatioja adja a szót, a szóknak combinatinatioja a mondatot és képezi a nyelvet. A hang e szerént a nyelvnek fő eleme és alapja és azért csak okszerüen járunk el, ha azon tannal kezdjük meg tárgyalásunkat, melynek tárgya a hang, azaz: a h a n g t a n n al.

---

6) Franz B o p p. Vergleichende Gramm. Berlin, 1868.

7) P o t t. Etym. Forsch.

8) B e n f e y. Vollst. Gramm.

9) Főlebb idézett műve.

10) C o r s s e n. Aussprache u. Vocal. Beiträge u. Nachträge.

11) K u h n. Zeitschrift f. Vergl. Sprachf.

12) C u r t i u s. Etym.

13) F. B a u d r y Grammaire comparée.

14) Jakob G r i m m. Geschichte d. deuts. Sprache.

A hangtan.

A hangtan (phonologia, phonetica, Lautlehre) azon tudomány, mely az egyes hangok- betüknek összehasonlításával foglalkozik, a mint ezek a sanskrit- és a rokon nyelvek egyes szavaiban vagy állandók, vagy némi változásoknak alá vannak vetve. Erre nézve az egyes nyelvek köréből az értelemre és hangzásra nézve hason szók párhuzamba tétetnek és ha ezen eljárás mellett kitünik, hogy az azonosság vagy a különbözőség minden vagy legalább gyakori esetben állandó, akkor ezen észleletből bizonyos törvényt vonunk le, melyet mi hangtani törvénynek nevezünk, mely e szerént, mint akármely más természeti törvény nem egyéb mint a nyilatkozó ténynek általánosságában való megalapítása.

Így, ha többnemü öszehasonlítás útján azon meggyőződésre jutunk, hogy a sanskrit *dh*-nak a görögben rendesen *Θ*, a góthban *d*, az újfelnémetben pedig *t* felel meg, pl. sskr.[15]) *dhā* (ponere) gör. *τίθημι*, g. *d*eds, (iactum) ags. *d*ôn, ag. *d*o, ófn. tôn, úfn. *th*un. sskr. *duh*itar (*dh*ugitar helyett), gör. *Θυγάτηρ*, g. *d*auhtar, ags. *d*aughter, ófn. *T*ochter, azon meggyözödésre jutunk, hogy ezen egymásnak megfeleló hangok egyértéküek és ugyanazon származásuak, minek következtében a hangtani törvény ezen esetben így hangzanék: a sskr. dh = a gör. *Θ*- = a g. d- = az úfn. t-nek.

Hogy ezen törvények nem birnak mathematikai biztossággal, az-az, hogy a hangoknak ezen állandó viszonyítása nem minden esetben és minden körülmények közt ugyanaz, természetes, mert vannak számos esetek, melyekben más tényezők a nyelvnek kifejlödött hajlamát megakasztják és más utra terelik.

Ezen előzményekből kitünik, hogy nekünk a hangtanban kiválóan a hangnak megtestesített alakjaival, az az, a betükkel lesz dolgunk és pedig oly formán, hogy mindenekelőtt az önhangzókat és azoknak változásait és viszontagságait, azután padig a mássalhangzókat tanulmányunk tárgyává teszszük.

---

[15]) sskr. = sanskrit; gör. = görög; g. = góth; ags. = angol szász; ag. = angol; ófn = ó felnémet; úfn = uj-felnémet.

I) Az önhangzók rendszere.

Ez alatt azon elméletet értjük, mely számot ád az önhangzókról és pedig azoknak szereplését, vagy is változásait illetőleg a képzésekben és a szók leszármaztatásában, a mint ezek vagy ugyanazon egy nyelvben, vagy más több nyelvben, melyek öszszehasonlíttatnak, észlelhetők.

Mielőtt azonban ezen tárgyban tovább haladnánk, szükséges, hogy a sanskrit önhangzókkal megismerkedjünk.

A sanskrit önhangzók eredeti alakjaik, a tudósok átirása és nyelvünk kiejtése szerint a következők:

sskr.	átirva	kiejtve
अ	*a, â*	*a, á*
इ	*i, î*	*i, í*
उ	*u, û*	*u, ú*
ऋ	*ṛ, ṝ*	*ri, rí*
ऌ	*ḷ, ḹ*	*lri, lrí*

Az ikerhangzók pedig, melyek kétfélék, a mint t. i. a rövid a *i* vagy *u*-val vagy a hosszu a ez utóbbi betükkel kapcsoltatik össze, a következők:

sskr.	átirva	kiejtve
ए	*ăι*	*ē*
ओ	*ău*	*ó*
ऐ	*âι*	*áι*
औ	*âu*	*áu* [16]

Ebből kitünik, hogy a sanskritban az eredeti önhangzók ezekre szorítkoznak: *a, ι, u,* és ezeknek megfelelő hosszu alakjai: *â, î, û*; hogy ennek következtében a rövid *ĕ* és *ŏ* önhangzók csak későbbi eredetüek és, mint később látni fogjuk, a rövid *ă*-val egyértéküek és annak módosulásai.

---

[16]) L. Bopp. Vergl. Gramm. I, 5—6, l.

Feltünő hangzónak fog látszani az, mely fölebb *ḷ* és *ṛ* alakkal átirva találtatik. Ezek ugyanis, mint azt Bopp kimutatta,[17]) nem eredeti önhangzók, hanem csak rövidített alakok, a menynyiben *ḷ al*, ṛ pedig *ra*, *ru* kiváltképen *ar* szótagot képvisel, melynek a rokon nyelvekben rendesen *ar*, *er*, *or* szótagok felelnek meg; pl. √ [18]) kḷp = kalp, fieri; kḷptás = kalptas, faetus; bṛtá-s = gör. φερτος; stṛ-nâú-mi = gör. στόρ-νυ-μί, mṛtá-s = gör. βροτό-ς (μροτό-ς helyett μορτό-ς-ból) lat.[19]) mortuus; ṛkša = ἄρκτος, lat. ursus; pitṛ = lat. pater[20]).

Igen természetes és észszerü eljárás e szerint az, ha a tudósok azon gyököket és alakokat, melyeket az ind irók ṛ-rel megjelölnek, *ar*-ral körülirják; pl. √kar √ *kṛ*, pitar, pitṛ, tvaštar tvastṛ helyett. Ennyit egyelőre a sanskrit önhangzókról.

Az önhangzó rendszer nagyon kifejlődött az indogermán nyelvcsaládban, mely ugyanis leginkább képes példákat felmutatni a fokozás azon kettős rendszerére vonatkozólag, mely egyrészt az önhangzók gyengítése – másrészt azoknak megerősítésében nyilatkozik.

Az összhangzók gyengítése kiindulván a legerősebb hangból t. i. *a*-ból (melyet a latinban gyakran ĕ és ŏ helyettesít) halad lefelé a gyengébb *u* és *i*-végre az összhangzó elnyomásaig; pl. √bhar (fero) miből bibharmi e helyett: babharmi ép úgy mint a gör. πίμπλημι, ἵστημι e helyett: παπλημί, σαστημί; √kar (facere), miből kurmas, facimus; sskr. saptan, g. sibun. —

Az önhangzónak megerősítése három módon történik;

1) önhangzó fokozás által (Vocalsteigerung). Az önhangzó fokozás abban áll, hogy *a*, *i*, *u* alaphangzók elé *a* tétetett, miből *aa*, *ai*, *au* keletkezett. Ezen fokozás által a gyök jelentéséhez még egy más határozott vonatkozás, mely nyelvtani viszonyokat, pl. az időnek viszonyait fejezi ki, csatoltatott. Ez vala az első fokozás. Az ezen fokozásból keletkezett *ai* és *au* a sans-

[17]) L. Bopp. Vergleich. Gramm. I, 2—3. l.

[18]) V = gyök.

[19]) Lat. = latin.

[20]) Bopp. Vergl. Gramm. I, 2—3. l.

kritban (mint a franciában) *ē*- vagy *ō*-vá lesz. Mielőtt azonban az ősnyelv egyes nyelvekre oszlott, még egy második fokozás fejlődött ki, mely abból állott, hogy a már fokozódott hangcsoport elé még egy *a* vagyis, hogy az alaphangzó elé egy megnyujtott *â* tétetett, miből *âa*, *âi*, *âu* keletkezett. Ezen második fokozásnak alakjai a sanskritban változotlanul maradtak. Az első fokozásnak neve az ind. grammaticusoknál G u n a, az az: minőség; a másodiknak pedig W r i d d h i az az: n ö v e k v é s.

Mindkettőre nézve ime egynehány példa: Sskr. k a r $\surd$-ből lesz a Guna: K a r ô m i[21]) (facio) a Wriddhi: K â r a y â m i (curo ut fiat); v i d $\surd$-ből (scio) lesz a Guna: vêda (t u d o m á n y) a Wriddhi: v â i d y a (a tudományt ismerő); b*u*dh (ismerni) $\surd$-ből lesz a Guna: bôdhati (ismer) a Wriddhi: b*âu*ddha (b u d d h i s t a). Ugyanily Guna, ha pl. a görögben λιπ $\surd$-ből λ(ε)ιπω (λέ-λ(ο)ιπα) [22]) φυγ $\surd$-ből φ(ε)ύγω lesz. A fokozás e nemének számtalan példáját láthatni a latinban is, példa kedvéért csak a következőt hozom fel: f*ī*dus, f*ī*dus (f*ei*dus), f*oe*dus (f*oi*dus).

A góthban *ĕ*-vé fokozódik az *a* a Gunában; pl. sskr. bh*a*r g. b*ē*rum (tulimus); sskr. dh*a* (tenni) g. d*ē*ds (That, tett). Wriddhiben lesz a sskr. bh*â*tarból g. brôthar, (B r u d e r); az *i* Gunában *ei*-vé fokozódik, Wriddhiben pedig *ai*-vá; pl. sskr. vêcas (lat. vīcus) lesz a g.-ban v*ei*hs (úfn. Weiher); sskr. vid. (videre) g.-ban v*ai*t (wusste);

2) az önhangzók megerősítése történik ö n h a n g z ó n y u j t á s által (V o c a l d e h n u n g); ilyen a sanskritban *y* előtt; így lesz j a n (n e m z e n i) $\surd$-ből j â y a t ê (p r o c r e a t u r); ugyanez áll be a görögben a hangpótlás (E r s a t z d e h n u n g) következtében; pl. ilyenek a következő alakok: γιγᾶς e helyett: γίγᾰ-ντ-σ, σαφής e helyett: σαφεσ-ς; [23])

3) az által, hogy az orrhang közvetítésével az önhangzó orrhangúvá lesz; minő az *α* λαμβάνω (ἔλαβον), az *u* c*u*mbo (cubui) alakokban.

---

[21]) Az első foku *a* karomi-ban az által különbözik a gyökbeli *a*-tól, hogy nincsen a gyengítésnek ugy alávetve, mint emez.

[22]) ε és ο helyettesítik az α-t.

[23]) Gerber. Die Kunst als Sprache I, 402.

Az önhangzóknak hangtani változásai, a mint ezek gyengítés, megerősítés vagy helyettesítés által keletkeznek, négyféleképen gyakorolják hatályaikat:

1) Módosítják a gyök-, képző- és ragi önhangzókat a szók különféle viszonyaiban, a mint ezt az alaktan bizonyítja;

2) Különlegesítik az egy nyelvnek tájnyelveit; pl. ha összehasonlítjuk a dór ποιμάν-t az ion ποιμήν-nel;

3) Különlegesítik az egy nyelvnek egymásután következő időszakait; ilyen pl. a régi lat. voster összehasonlítva a későbbi vester-rel, ploirume plurime-vel;

4) Különlegesítik végre az egymás közt rokon nyelveket; pl. szkr. padas, gör. ποδος, lat. pes (ped-s) úfn. Fusz. szkr. svasar, lat. sŏror, úfn. Schwester. szkr. antar, lat. inter.

A nyelvben előforduló tünemények megmagyarázására szükséges az önhangzók mennyiségének megismerése is. Ha az önhangzókat az indo-germán nyelvekben vizsgáljuk, találni fogjuk, hogy minden egyesnek bizonyos mennyisége (χρόνος, Quantitas) is vagyon, azaz, hogy kiejtésére hoszszabb vagy rövidebb időtartam szükségeltetik. Nem lehet feladatunk kutatni, vajjon a hosszu vagy rövid önhangzók eredetiek e az indo-germán nyelvcsaládban, mi csak az összehasonlításból levont azen tényt emeljük kí, hogy a mennyiség törvényei ugyanazok a sanszkrit, görög és a latin nyelvben. Itt csak azt jegyezzük meg, hogy a mennyiségnek meghatározása, a mint ez az irodalomban divatos, a hol t. i. szorozon meghatároztatik az aránylagos viszony a rövid és hosszu szótagok közt, csak mesterséges, a mennyiben az élő nyelv, a kifejezés azt pontosan sohasem mérlegeli. A felhozott állítást, a mindennapi tapasztaláson kivül azon tény is megerősiti, hogy míg a görög- és latinban egy — szótag két v v szótagnak meg felel, addig a Védák költeményében a — szótag egészen négy v v v v-del tétetik egyértéküvé; a latin vigjátékirók versmértékénél pedig az úgy nevezett irrationalis (végszerütlen) rövid szótagok

vannak alkalmazásban, melyeknek tartama egy időmennyiséget (a rövid szótag vétetvén egységnek) sem ér fel[24]).

A sanskritban jegyek által szorosan megkülönböztettetnek a hosszu önhangzók a rövidektől. A görögben a hosszu e η és a hosszú o ω által jelöltetik meg. A latinban az önhangzókat valamint a görög α, ι, υ-t külsőleg nem lehet megkülönböztetni, vajjon hosszúk-e vagy rövidek és csak a használatból tanuljuk meg azt.

A németben ismét azon törvény uralkodik, hogy csak is a hangsúlyozott szótagok és a melyeket a positio nem tett rövidekké, hosszúk, különben pedig rövidek; pl. a régi Vā t o r, Vā t e r, spĭlen most spíelen, Lē b e r, schlāgen; az ófn. bē t o n, úfn. bē t e n g. bā d i ófn. b e t t i úfn. Bĕtte; a aln. ā p, úfn. Ăffe. Ilyen also, melynek első szótagja — vagy v, a mint a hangsúly rajta van; pl. Gellert 2, 186. Ălsō hăt Gōtt die Welt geliebt. Lenau 3, 305. Denn wie die Rose duftend blüht, ălso mein Pfeichen duftend glüht; B a l s a m e n, melyben Bal a mint hangsúlyozva van, vagy nem — vagy v; pl. Zachariä 1, 132. Die bălsamte Luft stb.

Az önhangzók természetes hosszúságán kivül ismerünk még a sanskrit, görög és latin nyelvekben olyant, mely az önhangzónak állásánál fogva (positione) keletkezik. Tudjuk ugyanis, hogy a természettől rövid hangzó, ha utána két vagy több mássalhangzó (kivéve a némát a folyékonynyal) akár ugyanazon egy, akár egy más utána következő szóban áll, hosszúnak vétetik; pl. r ĕ g o, r ē c t u m, stb. E tekintetben a germán nyelvekben más épen evvel ellenkező ténynyel találkozunk. Ezen nyelvekben t. i. legtöbb esetben megrövidül a megelőző önhangzó, még ha hanysúlya is vagyon, a positio következtében pl. N ā s e, N ă s s e, T r ē b e r, t r ĕ f f e n. A latin nyelvfajhoz tartozó ujabbkori nyelvek eltérnek anyjok szokása és törvényeitől és a germán nyelvekhez közelébb állanak a positio tárgyát illetőleg; így pl. ha összehasonlítjuk az ol. [25]) s ō n o =

[24]) L. C o r s s e n Ausspr. II. 70 l. stb.

[25]) Ol. = olasz.

sunt és sŏnno = somnus; a fr.[26]) pătte (talp, karom) és pâte (pástétom). Egyátalában ezen összehasonlítás azon törvény megismcréaére vezet bennünket, hogy azon szótagok, melyek a latin nyelvben a positio következtében hoszszúkká lettek, ez ujabbkori román nyelvekben rövidekké válnak; pl. lat. ōbjectum, fr. ŏbjet, sp.[27]) ŏbjecto ol. ŏggetto, minek kifolyása:

1) hogy a franciában két néma mássalhangzó előtt lehetetlen a nyujtott hangjel; pl, muette, assez, appas, appel, résister, question.

2) hogy a rővidség megjelölésére a massalhangzóknak kettőztetése hozatott be a helyesirásba; pl. dŏnner = dŏnare, sŏnner = sŏnare.

Ezen itt elősorolt ellentétes tüneményekkel szemközt a positio által okozta egyrészt hosszaság — másrészt rövidségre nézve nehéz kimeritő és indokolt magyarázatot adni. Az első esetre vonatkozólag a tudósoknál Benloew kezdeményezése folytán [28]) általában elfogadott nézet, hogy az önhangzó két vagy több mássalhangzó előtt, ha natura rövid, nem változtatja ugyan minőségét, de minthogy az összetoluló mássalhangzók kiejtésére hoszabb időtartam szükségeltetik, a szótag hosszu gyanánt szerepel. Azon körülményből azonban, hogy két egyenlő tényezőből két külön homlokegyenest ellenkező eredmény keletkezett, csak azt lehet következtetni, hogy a föltételek, a körülmények, melyek alatt ezen egyenlő tényezők müködtek, megváltoztak, az az, hogy az izülésnek (articulatio) föltételei módosulást szenvedtek, úgy hogy bizonyos hangcsoportok kiejtésére a régi római és görög hosszabb időt igényelt, mint a modern nyelveket beszélő, kinek nyelve a gördülékenység nagy fokát érte el.[29]) Ugyanis a mivelődési igények fokozásával a nyelv is fokozódottabb mértékben közegül használtatott, sebesebb tempo állott be a beszédben.

BARTAL ANTAL.

---

[26]) Fr. = franczia.

[27]) Sp. = spanyol.

[28]) Benloew De l'accentuation des langues indoeuropeenne, 206. l.

[29]) Baudry. Gramm. comp. I, 12.

A homéri kérdés jelenlegi állása.

A görögöknél az elexandriai korszakig Homér személyiségéhez mint az Ilias és Odyssea szerzőjéhez a gyanunak árnyéka sem fért. A dicső őskor ködös homályából kifénylő dalnok, az egész nemzet büszkesége s az egész nemzet oktatója sokkal általánosb mintegy hagyományos tiszteletben állott, költeményei az ifjuságnak zsenge korától kezdve elméjébe vésve sokkal inkább átmentek a nép életébe, semhogy ezek eredetéről alkatáról valaki elfogulatlanul vizsgálódhatott volna oly korban, mely szellemi termékek teremtésére, önálló alkotásra fölötte kedvező volt, tudományos boncolgatásoknak, itészeti kutatásoknak senki szükségét nem érzé, főleg azon okból, mert a költeményt nem olvasásból s összefüggőleg, hanem annak egyes részleteit hallomásból ismervén, a költői szellem fenséges műveiben gyönyörködött a nélkül, hogy azok egységes szerkezete iránt kételyek ébresztettek s ez által a tudomány férfiainak figyelme e tárgyra irányíttatott volna.

Nem úgy az alexandriai korszakban, midőn Göröghon szabadsága elenyésztével megszünt Homér a nemzet költője lenni, s olvasókra főleg pedig a tanodába szorult. Ekkor a tudomány embereinek föladatává lőn, helyes szövegről s annak helyes magyarázatáról gondoskodni. Az értelmezők s itészek hosszu sorában, melyet alább bővebben fogunk ismertetni, itt találkozunk első izben olyanokkal, kik kutatásaik eredményekép kimondák azon véleményt, hogy az Ilias és Odyssea nem ugyanegy szerzőtől származnak (*οἱ χωρίζοντες*, élökön Xenon és Hellanikossal); nagyobb része a critikusoknak, támaszkodva Aristophanes és Aristarch tekintélyére, megegyezett azon állitásban, hogy mindkét epos vége (Ilias Ω Odyssea ψ, 297-ω) idegen s későbbi költő szüleményei. Azt hiszem, nem csalódom, ha Eustathius ha-

gyományát (p. 785, 41): „*φασὶν δὲ οἱ παλαιοὶ, τὴν ῥαψῳδίαν ταύτην* (*a Δολώνεια* az Ilias *K*-ban) *ὑφ' Ὁμήρου ἰδίᾳ τετάχθαι, καὶ μὴ ἐγκαταλεγῆναι τοῖς μέρεσι τῆς Ἰλιάδος*" e forrásra vezetem vissza. Itt látjuk első nyomait a homéri kérdésnek. A Homér neve alatt ismeretes többi költeményeket (hymnusokat, Margitest stb.) illetőleg általános meggyőződéskép mondatott ki az itélet, hogy e müvek a nagy költőhöz nem méltók, s így tőle nem eredhettek. A Homér egységét tagadók állítása oly kevéssé talált visszhangra a régieknél, hogy mindenki, ki (mint p. phokaeai Parthenios) ama bevett hitet megingatni merészkedett, a legkeményebb büntetéssel fenyegettetett. Az Ilias és Odyssea egységes eredete nem is vonatott ezentul kétségbe, s a mult század közepéig megingatatlan igazságkint fogadtatott el, s az egész középkoron keresztül ez ideig (Petrarca korát és honát kivéve) Homérnak az iskolában a többi classicus iró fölött semmi kiváló hely nem jutott. Wood Robert volt első, ki ujból felkölté az érdekeltséget a régi Homér és müve iránt egy inkább történeti és szépészeti mint philologiai munkában [1]. A Villoison által kiadott Scholia Veneta az Iliáshoz figyelmessé tették a kutatókat azon roppant mérvü eltérésekre, melyeket a régi itészek a szövegben leltek, s kiderítték, hogy szövegünk nem vezethető vissza korábbi időre, mint melybe az alexandriai tudósok működése esik, s szövegünk maga ez alexandriai recensión alapszik. A tudomány azon terjedelmes időszak kitöltésére, mely a homéri éposok keletétől ez utóbbemlített megállapodásig lefolyt, vállalkozott, s vizsgálata tárgyává tette a homéri költemények legrégibb alkatát illetőleg alkotó részeit, s evvel kapcsolatban annak kiderítését, mennyiben bővítetett vagy toldatott meg e legrégibb állap? melyek e későbbi toldásoknak ismertető jelei?

---

[1]) Rob. Wood. An Essay on the original Genius of Homer, 1769 és 1775. német fordításban megjelent Frankfurtban 1773 és 1778-ban „Versuch über das Originalgenie des Homers (v. Michaelis)." Wolf így jellemzi a munkát Prolegomena 24. l. (II. kiadás): „Ibi, ut in toto libro, plura sunt scite et egregie animadversa, nisi quod subtilitas fere deest, sine qua historica disputatio persuadet, non fidem facit."

Az e kérdésekre vonatkozó tudományos kutatások eddigi eredményeit általános körvonalokban jelezni, lesz e tanulmány feladata.

A tudományos mozgalomra Wolf Fr. Ág. az ujabbkori cl. philologiai megalapítójának, hosszu éveken át kitartó szorgalommal, széles tudománynyal s éles elmével folytatott vizsgálatai, melyek eredményét e műben: Prolegomena ad Homerum, Halis, 1794 (ujabban 1859) adta át a nyilvánosságnak, adtak okot és tárgyat. Mielőtt ennek tüzetesebb ismertetésére áttérnénk, lássuk röviden a homéri költemények történetét a régieknél ugyancsak Wolf kimerítő tárgyalásának fonalát követve. [2])

Homérról nyolc életrajz származott reánk, melyek közt legnevezetesebb a Herodot neve alatt fenmaradt, bár kétségtelenül nem tőle eredő „Ἐξήγησις περὶ τῆς τοῦ Ὁμήρου γενέσιος καὶ βιοτῆς." [3])

A költő nevét illetőleg megegyeznek a régiek, bár Ὅμηρος etymologiai magyarázata náluk semmi vonatkozást nem mutat az eposok sajátságaira. [4]) Μαιονίδης-nek is mondatik állítólagos hazájáról Maeoniáról, vagy atyjáról Maeonról, Μελεσιγένης-nek SmyrnaMeles nevü folyójáról.

---

[2]) Prolegg. 83 s k. ll. Az idézetek a II. kiadás szerint.

[3]) L. összeállítva Westermannál: Vitarum scriptores Gr. min. Brunsv. 1845. 1. s. k. ll.

[4]) A Herodot-féle életrajzban (13-ik f.) olvassuk: „οἱ γὰρ Κυμαῖοι τοὺς τυφλοὺς ὁμήρους λέγουσιν." Már Pláto ismeri e mondát (Phaedr. 243 A), melynek némi magyarázatát s a szó általánosb elterjedését adja elő a Plutarch-féle életrajz (Westerm. β', 2-ik fej.): „Ὁ Ὅμηρος, ἐπειδὴ τὰς ὄψεις ἐπηρώθη. οὕτω δ' ἐκάλουν οἵ τε Κυμαῖοι καὶ οἱ Ἴωνες τοὺς τὰς ὄψεις πεπηρωμένους παρὰ τὸ δεῖσθαι τῶν ὁμηρευόντων, ὅ ἐστι τῶν ἡγουμένων." E szerint ‚ὅμηρος' anynyit jelentene, mint ‚vak.' — Herodot (VI, 99), Thucydides (III, 114; VIII, 31) ‚túsz'-nak magyarázzák a szót, s az életrajziróknál több izben találkozunk ez értelmezéssel azon hozzáadással, hogy Homér háboru alkalmával a Smyrnaiaktól szolgáltattatott ki kezesül a kolophóniaknak, (Svid.), vagy hogy Homér atyját érte e sors a cyprusiak részéről a persák elleni háborúban (Περὶ Ὁμήρου καὶ Ἡσιόδου καὶ τοῦ γένους καὶ ἀγῶνος αὐτῶν. 2-ik fej.). — A vakságáróli hit általánoson el volt terjedve; ennek magyarázatát a Homérnak tulajdonított hymnusban a delosi Apollóra leljük, hol a költő ezt énekli (169 s k. vv):

ὦ κοῦραι, τίς ὔμμιν ἀνὴρ ἥδιστος ἀοιδῶν
ἐνθάδε πωλεῖται, καὶ τέῳ τέρπεσθε μάλιστα;

Hazájára nézve a hagyományok vagy mondák legeltérőbbek. Az ismeretes párvers szerint hét, sőt tizenkilenc város vetekedett a dicsőségért, őt szülöttének mondhatni. [5])

Korára nézve Herodot nyilatkozata látszik legtöbb fontossággal bírni, [6]) mely szerint őt körülbelül 400 évvel előzte meg. Az egyes városok, kik a mondákban maguknak tulajdonitják a költőt, a korra nézve annyira eltérő adatokat szolgáltatnak, hogy a Homér életére vonatkozó hagyomány 400 évnyi különbséget mutat. Legrégibb időbe helyezi a költőt a városok közül Smyrna (és Aristarch nyomán Athén), következnek Chios, Jos s a többiek. Az ujabbkori tudományos kutatások a legnagyobb valószinüséggel bizonyítják, hogy a Homér életére és születési vagy tartózkodási helyére vonatkozó régi adatokat összeegyeztetni ugyan nem lehet, de nem is tanácsos, mert az adatok a homéri költemények hely- és időnkinti terjedésére vonatkoznak. [7]) Az eposi költészet Kis-Ázsia tengerparti görög tartományaiban szülemlett, s innen évszázadok folyama alatt terjedt a különböző városokban, majd az aegaei tenger szigetein, hol különösen Chiosban ápoltatott s gyarapodott, mígnem Görögországba is átszármazott.

ὑμεῖς δ' εὖ μάλα πᾶσαι ὑποκρίνασθ' εὐφήμως·
τυφλὸς ἀνήρ, οἰκεῖ δὲ Χίῳ ἔνι παιπαλοέσσῃ. —

Az etymologiai magyarázat, mely szerint Ὅμηρος ebből származik: ὁμοῦ ἄρειν és annyit jelent: összillesztő, ujobbkori hypothesis.

[5]) L. Anthologia gr. ed. Fr. Jac. III p. 253; Gellius Noct. Att. III, 11.

[6]) Herod. II, 53. Aristoteles ellenben úgy vélekedik: „γεγονέναι τινὰς πρὸ αὐτοῦ καὶ κατ' αὐτόν. (Poet. IV, 9.)

[7]) L. különösen Sengebusch Homerica dissertatio II (Dindorf Homér IV. kiadása előtt). Ugyanő így ír az egyes helyek és időszakokról Jahrbücher f. Philologie LXVII, 611 l.: „Jeder dieser Ansätze gehört an einen bestimmten Ort Griechenlands und bezieht sich nur auf dessen Ueberlieferung von Homer; seine Zahl ist das runde Datum für das Auftreten der homerischen Poesie an diesem Orte; eine Tabelle dieser Ansätze liefert also die bisher schmerzlich vermisste kritisch sichere Grundlage für die ältere Geschichte der homerischen Poesie.“ Ez állítás ellen kelt ki Brandis J. de temporum antiquissimorum Graecorum rationibus. In ind. lectt. Bonnens. 1857.

A homéri költemények előadása a legrégibb időben a *κίθαρις* kisérete mellett történt, mely az egyes nevezetesb eseményeket tartalmazó énekeket úgyszólva bevezette s befejezte; a legrégibb dalnok neve: *ἀοιδός* [8]). Ily *ἀοιδοί* adták elő legelőször Homér költeményeit is, sőt keletkezett egy egész iskola vagy céh, mely ezeknek megőrzését, terjesztését s talán bővítését, mindenesetre hasonló költemények szerzését (melyek aztán általában Homér neve alatt adattak elő) tűzte ki céljául: a chiosi homéridák — *ἀοιδοὶ Ὁμηρίδαι.* — Homer költeményeinek s általában az eposnak előadásánál idővel azon változás állott be, hogy az ének s hangszerkiséret elmaradt, s az előadás pusztán ünnepélyes, emelkedett hangu szavallatból állott — *ῥάπτειν ᾠδάς,* honnan az epos előadói *ῥαψῳδοί*-nak neveztettek [9]). A külön céh keletkezése azon következtetést engedi vonnunk, hogy a homéri költemények szélesen elterjedtek, s hogy igen korán a fejedelmek udvaraiból a nép körébe is leszállottak s bizonyára már a történet előtti időben ünnepi versenyeknél hangzottak [10]).

---

[8]) „ἔργ' ἀνδρῶν τε θεῶν τε, τάτε κλείουσιν ἀοιδοί' olvassuk az Odysseában α, 338; V. ö. Od. γ, 267; ϑ, 43; és az előadásra vonatkozólag Od. α, 154, 336 sem. A szakaszos előadásra, mely valamely istenhez intézett fohászszal — προοίμιον — kezdődött, szinte már az Odyssea nyujt bizonyítékot. ϑ. 499:
ὁ δ' ὁρμηθεὶς θεοῦ ἤρχετο, φαῖνε δ' ἀοιδήν, ἔνθεν ἑλών, ὡς οἱ μὲν ἐΰσσέλμων ἐπὶ νηῶν κτλ hol ‚ἔνθεν ἑλὼν' = ‚ott fogva fel', ‚ott kezdve.'

[9]) Svidas s. v. ῥαψῳδοί οἱ τὰ Ὁμήρου ἔπη ἐν τοῖς θεάτροις ἐπαγγέλλοντες. — A szó etymologiai származását Pindárnál leljük II. nem. 1:

ὅθεν περ καὶ Ὁμηρίδαι
ῥαπτῶν ἐπέων ταπόλλ' ἀοιδοί
ἄρχονται, Διὸς ἐκ προοιμίου —

de egyszersmind a homeridák v. rhapsódok előadási modorát illetőleg is felvilágosítást nyerünk; ῥ. ἐ. ἀοιδοὶ azok, kik a költeményeket folytonos, meg nem szakgatott folyamban adják elő, „caıminum perpetua ratione recitatorum" (Dissen szt.). V. ö. a Scholiont e helyhez.

[10]) A fönt (4-ik j.) idézett hely az apollói hymnusban versenyre enged következtetést. Hesiod Ἔργα καὶ ἡμ. 654 s k. vv. egy ily verseny alkalmával nyert győzelméről tesz említést. Rhapsódversenyeket a későbbi időkben sok helyt találunk, p. Sikyonban Klisthenes korában (Herod. V, 77), a panathenaeákon, Syracusaebán stb. V. ö. Müller és Donaldson Görög irodalomtörténet, ford. Récsy Emil. Pest, 1861 — 35. l.

Görögországba névleg Spartába a hagyomány szerint Lykurg (888 k.) hozta Homér költeményeit[11]). A következő századokról hallgat a történet; feltehetjük, hogy ez idő alatt terjedtek az egész görög continensen, mert Solon rendelkezései úgyszólva általános és nagymérvü elterjedettséget teteleznek fel, különösen Athénben. S o l o n a rhapsódok előadásaiba nézve azon rendeletet hozta, hogy ‚ἐξ ὑποβολῆς' azaz bizonyos, megállapított, h i t e l e s s z ö v e g szerint történjenek [12]). E rendszabály az atticai rhapsódokra birt érvénynyel. Valljon nem előzték-e öt meg más államokban (a mi igen valószinü)? minő volt az általa megállapított szöveg? Ezek oly kérdések, melyekre ma már nem adhatunk határozott választ.

Az összes ókori irók bizonysága szerint, legnagyobb érdeme Homér költeményeinek öszzegyüjtésében, egységes szerkesztésében és előadásában a P i s i s t r a t i d á k n a k volt. C i c e r o irja Pisistratusról [13]): „primus Homeri libros, confusos antea sic disposuisse dicitur, ut nunc habemus.“) P a u s a n i a s [14]) még jobban jellemzi a homéri költemények eddigi állapotát: „*Πεισίστρατος ἔπη τά Ὁμήρου διεσπασμένα τε καὶ ἀλλαχοῦ μνημονευόμενα ἠθροίζετο.* A munkát egy bizottmányra ruházta, melynek tagjai athéni Onomacritus, heracleai Zopyrus, crotoni Orpheus és Concylus (?) voltak [15]), Psusanias szerint: *Πεισιστράτου ἑταῖροι*· E férfiak

---

11) P o n t u s i H e r a c l i d e s περὶ πολιτειῶν in Gronovi Thes. VI p. 2823; A e l i a n Var. hist. XIII, 14; D i o Chrysost. Or. II, 87.

12) L a e r t. D i o g e n e s I, 57 írja Dieuchidas nyomán: „Τὰ Ὁμήρου ἐξ ὑποβολῆς ἔγραψε ῥαψῳδεῖσθαι.“ V. ö. P o l e m o ap. Macrob. V, 19.

13) C i c. de orat. III, 34.

14) P a u s a n i a s VII, 26. V. ö. A e l i a n Var. Hist. XIII, 14; — L i b a n. Panegyr. in Julian; — S v i d a s s. v. Ὅμηρος; — E u s t a t h; — Anonym. ap. A l l a t. I. c, ki egy Pisistratusra irt epigrammot közöl, melyben e sorok fordulnak elő:

„Πεισίστρατον, ὅς τὸν Ὅμηρον
ἤθροισα, σ π ο ρ ά δ η ν τὸ πρὶν ἀειδόμενον.

Különben Wolf (Proll. p. 85) értelmezéséb n: „fama testatur, Pisistratum Carmina Homeri primum consignasse litteris, et in eum ordinem redegisse, quo nunc leguntur“ e kifejezés „consignasse litteris“ sehol sem olvasható ki az idézett forrásokból.

15) L. T z e t z e s tudósítását M e i n e k e Comici Gr. II, 2. p. 1237; és N i t z s c h: de Pisistrato Homericorum carminum instauratore.

működése tehát első ízben a szétszórt (διεσπασμένα, σποράδην ᾀδόμενα) költemények gyűjtésére és szerves összefüzésére egy egészszé [16]) terjedt. Minő volt a homéri költemények szövege Görögország többi részében ez időtájban; volt-e egyebütt, p. Kis-Ázsiában,a szigeteken teljesen összegyüjtött Homér, (ami igen valószinű) [17]), s ha igen, mily befolyással volt ez az athéni commissio mánkálatára; Homérnak, úgy szólva, instauratora vagy restauratora volt-e Pinstratus és tudós barátjai? Ezek mind oly kérdések, melyek épen a dolog lényegéhez tartoznak, de melyeknek felderítése a régi hagyományok szerint nem lehetséges.

Maga a comissio eljárásról a szöveg criticáját, kihagyásokat és interpolatiokat illetőleg is sokkal csekélyebb töredékes tudomásunk van, semhogy némileg is határozott itéletet kockáztathatnánk [18]): úgy látszik azonban, hogy munkája leginkább a külső rendezésre szorítkozott a nemzeti hagyomány lényegének érintetlnn hagyása mellett. Ha az Ösz-Homér létesítésének vagy megállapításának célja lebegett is Pisistratus szeme előtt,

[16]) Eustath szt.: „ἕν τι σῶμα συνεχὲς διόλου καὶ εὐάρμοστον."

[17]) V. ö. Friedländer Homer. Kritik.

[18]) Az erre vonatkozó hagyományokhoz tartozik p. az, melyet Plutarch Thas. 20 említ régi források nyomán, hogy Od. λ. 631-ik versét Pisistratus toldotta be; V. ö. Pausanias rövidke s lényegtelen jegyzetét: VII, 26, 6, és f. a Δολώνεια-ra vonatkozólag mondottakat (Eust.). Anynyira azonban alig lesz szabad menni, hogy a már az alexandrinusok által betoldottaknak bélyegzett befejezését a két nagy eposnak (Ilias Ω. Odys. ψ 298-végig) tölök eredőknek állítsuk, bár eléggé ismeretes, hogy ugyanezen Onomacritus, ki a tudós bizottság élén állott, mint gyüjtője az orpheusi hagyományoknak, illetőleg alapítója az orphicai mysticismusnak rábizonyult betoldások miatt Athénből számüzetett. V. ö. Gerhard. E. „Ueber Orpheus u. die Orphiker. Berlin, 1861."

Legfőbb érv arra, hogy lényeges változások nem történtek a homéri költemények szellemében, kétségkivül azon körülményben rejlik, hogy a homéri istenvilág a hesiodi vallás és minden későbbi theosophia befolyásaitól ment maradt.

Hogy a gyüjtésben lelkiismeretesen jártak el az athéni bizottság tagjai, céljuk levén, Homér hagyományát teljesen összeállítani, az igen természetes, bár tulzásnak tarthatjuk a Scholion in Aristot. p. 17 azon állítását, hogy Pisistratus Homér minden ujonnan beszolgáltatandó versére díjt tüzött volna ki.

legalább is époly nagy fontosságot tulajdonított annak, hogy e munkálat által az athéni rhapsódok előadásaiba egyöntesűség, rendszer hozassék. E tekintetben Solon már megelőzte volt Pisistratust; ez utóbbi vagy Pláto szerint fia Hipparch a rhapsodiákra nézve szabályul átlítá föl, hogy azok ‚ἐξ ὑπολήψεως‘ történjenek [19]), azaz hogy a két nagy epos egyes részei több rhapsód összműködésével adassanak elő úgy. hogy azok egyenkint vagy többen egyszerre fölváltsák egymást[20]), mi által az előadás művészivé s a μέλος különbféle fajainak fényes előadása által nevelt műérzék igényeihez képest is élvezetesbbé lőn. A Pisistratidák által a Panathenaeák számára[21]) rendelt előadási mód általános érvényűnek ismertetett el a legkésőbb időkig, s Athénből valószinűleg elterjedt egész Görögországban épúgy, mint a Pisistratus által megállapított szöveg. Annyi tény, hogy ez időtől fogva képeznek Homér költeményei teljes és rendezett egészet, hogy ez egész átmenvén az összes görög nép birtokába s csakhamar az ifjuság kiváló művelési eszközeül, sőt a nevelés alapjául tekintetvén — általánosságban megőrízte azon alakot, melyet Pisistratus által nyert: az alexandriai tudósok recensioi s így a mi szövegünk is mind erre mennek vissza.

---

19) P l á t o Hipparch. p. 228 B írja: „τὰ Ὁμήρου πρῶτος ἐκόμισεν εἰς τὴν γῆν ταυτηνί, καὶ ἠνάγκασε τοὺς ῥαψῳδοὺς Παναθηναίοις ἐ ξ ὑ π ο λ ή ψ ε ω ς ἐφεξῆς αὐτὰ διιέναι, ὥσπερ νῦν ἔτι οἵδε ποιοῦσιν·“

20) Ez „ἐξ ὑπολήψεως“ leghelycsebb magyarázatának látszik. W o l f e kifejezést egyértelműnek veszi a Solon-féle ἐξ ὑποβολῆς-szal, melynek így adja magyarázatát (p 84): „Videtur mihi Solon hoc instituisse, ut quum prius singulares rhapsodiae sine ullo ordine rerum et temporum canerentur, ita partes distribuerentur pluribus rhapsodis, ut alio alium excipiente deinceps perpetua et commoda ῥαφὴ efficeretur.“ Ha „ἐξ ὑποβολῆς“ fönt adott értelmezésünk szerint a hiteles szöveg alapjára támaszkodó előadásra vonatkozik, az „ὑποβολῆς ἀνταπόδοσις“ kifejezés ped g annyit jelent, hogy az Ilias és Odyssea egyes részletei egymásnak megfelelőleg félig dramaticailag adattak elő, akkor Wolf id. magyarázata „ἐξ ὑπολήψεως“-ra teljesen illik, s mindenesetre oly haladást tanusít, melyet Solon és Pisistratus előmunkálatai nyomán Hipparch behozhatott. V. ö. N i t z s c h Sagenpoesie 414 l. és B e r n h a r d y Grundriss d. gr. L. 114 l. — Ῥαψῳδός szó is innen veheti eredetét.

21) H i p p a r c h rendelte el, hogy a Panathenaeákon egyedül Homér költeményei adassanak elő rhapsódok által. L. L y c u r g. in Leocr. p. 209: „οὕτω ὑπέλαβον ὑμῶν οἱ πατέρες σπουδαῖον εἶναι ποιητήν, ὥστε νόμον ἔθεντο,

A megállapított hiteles szöveg szolgált alapjául a rhapsodicus előadásnak, mert Pisistratus után bizonyára még jó ideig csak hallomásból ismerte a nagy közönség legrégibb költője művét: a rhapsód volt a költő gondolatainak kifejezője, tolmácsa,[22]) sőt általában véve birtokosa is, bár épen mestersége, melyet az államhatalom felügyelete alatt gyakarolt, a költő szavainak értelmezésétől vagy megváltoztatásától távol tartotta.[23])

Tárgymagyarázattal kétség kivül a régi bölcsészek foglalkoztak először, kik mind a történeti eseményeket, mind a regéket és vallást általában bölcsészeti magyarázásuk tárgyává tették. Ezekhez tartoztak a scholionokban gyakrabban felemlített Theagenes, clazomenei Anaxagoras, Metrodorus és thasosi Stesimbrotus[24]); mások ellenben, mint Pythagoras, Xenophanes, Heraclitus bölcsészeti elméletük szempontjából elitélték a költemények tartalmát, mint valótlanságon, költésen alapulót. A bölcsészek utóbb is kevesebbet foglalkoztak a költővel (Socrates, Epicureusok, Stoicusok stb.) vagy egyes részekben a tartalom magyarázására szorítkoztak.[25]) Nagyobb mérvben és tüzetesebben foglalkoztak Homérral a sophisták, különösen Prodicus, Protagoras és Hippias.[26]) Az ezekre vonatkozó csekély tudósitások annyit bizonyítanak, hogy Homér költeményei lassankint általánosan

καθ' ἑκάστην πενταετηρίδα τῶν Παναθηναίων μόνου τῶν ἄλλων ποιητῶν ῥαψῳδεῖσθαι τὰ ἔπη·

22) Pláto Jon p. 530 C: „Τὸν γὰρ ῥαψῳδὸν ἑρμηνέα δεῖ τοῦ ποιητοῦ τῆς διανοίας γίγνεσθαι τοῖς ἀκούουσιν." Ez ugyan csak Pláto korára vonatkozik, de amaz időkre, midőn még az éposok kevésbé voltak elterjedve, még inkább tartozik.

23) Nagy hírű volt a rhapsódok közt Pindar kortársa Cynaethus, ki Siciliában gyakorolta mesterségét. L. Schol. ad Pind. Nem. II kezd.

24) V. ö. Xenoph. Sympos. III, 3, 6. Pláto Jon p. 530 C — az egészre nézve Wolf 97 s k. ll.

25) Pláto a tragicai költészettel egyetemben Homért is kitiltja eszményi államából. V. ö. Rep. X, 603 és Legg. p. 668.

26) V. ö. Pláto Charmides p. 163 D; Cratyl. 384 B; Aristot. Poët. 19; Cic. de Or. III, 32. — Thasosi Hippias két javításáról Il. B, 15- és Ψ, 328-hoz l. Wolf 101 l.

elterjedtek, s minden tudományos férfi könyvtárában helyet foglaltak.[27])

Svidas szerint Zenodotus az eposköltő volt első criticai kiadója Homérnak — διορθωτής; — de a scholionok nagyszámu kiadásokat említenek, melyek a Zenodotust megelőző korból származnak, sőt egyes férfiakat is, kik az athéni kiadáson változtatásokat, javításokat tettek. Minő indokok vezettek azon kiadásokra — διορθώσεις αἱ ἐκ πόλεων, πολιτικαί —melyek városok után neveztettek el, mint: a massaliai, argosi, sinopei, cyprusi, cretai, kiválóan a chiosi (mely gyakran említtetik), valjon a városok kértére vagy megbizásából készültek-e vagy egyesek számára, kiknek neveit valamint szerzőjükét a könyvtárnokok nem tudván, csak hazájukat említék föl — azt eldönteni akarni hasztalan iparkodás volna. A későbbi kiadások a szerző nevével együtt említtetnek, s a hol amazok a scholionokban idéztetnek, rendesen Zenodotus, Aristophanes s ezek követői és tanítványainak művei előtt vagy mellett említtetnek, úgy hogy kétségtelenül emezeket megelőzték, s ezek munkálataihoz alapul szolgáltak.

Magánhasználatra készült Socrates kortársa Antimachus költő[28]) kiadása — ἡ Ἀντιμάχειος[29]); — Aristoteles készíté vagy talán készítteté királyi tanítványa számára a hires ‚ἐκ τοῦ νάρθηκος‘ — példányt,[30]) melyben maga Nagy Sándor, ki a két epost ‚az emberi elme legbecsesebb művének‘ tartá, tett sajátkezű megjegyzéseket.[31]) De már ez időben önálló vizsgálódásokat is tettek a tudósok, s Aristotelestől több ízben említenek az alexandrinusok és Porphyrius ‚Ἀπορήματα‘ vagy Προβλήματα Ὁμηρικά‘ cimü müvet.[32]) A szerző neve szerint ismert

[27]) Az adomát vagy történetet Alcibiadesről, ki arcul üté a tudóst, mert hiányzott könyvei közt az Ilias példánya, l. Plut. Alcib. 194 B. — Voltak bizonyára oly férfiak, kik már jóval Aristoteles előtt tüzetesen foglalkoztak Homérral, s azért ettől „οἱ ἀρχαῖοι ‘Ομηρικοί“-nek neveztettek; l. Metaphys. XII, 450. Ezek azonban a tartalom magyarázásánál aligha tovább mentek, itészetre semmi esetre sem terjeszkedtek ki.

[28]) V. ö. Wolf id. m. 109 s k. ll.

[29]) Igy későbbi időből: ‚ἡ κατὰ Φιλήμονα‘, ‚ἡ Ριανοῦ.‘

[30]) L. Wolf 110 l.

[31]) L. Strabo XIII p. 594.

[32]) V. ö. Wachsmuth: de Aristotelis studiis Homericis. Berol, 1863 és Wolf id. m. 111 l.

kiadások: ‚ἐκδόσεις αἱ κατ' ἄνδρα' nevet viseltek[33]) ellentéteül a ‚πολιτικαί'-nek.

Az alexandriai tudósok a scholionok nyomán még különbséget tettek a felfogásuk szerint jobb és roszabb kiadások közt, amazokat ‚αἱ χαριέστεραι' vagy ‚αἱ χαριέσταται,' ezeket ‚αἱ εἰκαιότεραι' vagy αἱ κοιναί' névvel illetvén,[34]) mely megnevezések azonban a Nagy-Sándor kora után készült kiadásokra vonatkoznak.[35])

Nem hihető, hogy e régi kiadások lényegesen eltértek volna egymástól. A Scholia Veneta-ban több helyen tétetik említés, hogy egyes szók, söt egész versek Aristarchus előtt gyanusak voltak, mint a ‚διασκευασταί' elferdítései vagy toldásai.[36]) E megjegyzések míg egyrészt tanuságot tesznek arról, hogy már az alexandrinusok előtt több tudós foglalkozott criticával, másrészt bizonyítják azt is, hogy ezeknek munkája csak szórványosan egyes szókra vagy helyekre terjedt.

Nagy-Sándor kora után a görög szellem önállóan teremtő ereje elenyészik, az unokák nem képesek többé fölemelkedni azon magaslatra, melyen az ősök az irodalom terén állottak; ők jól érzék sülyedésöket, és gyengeségök tudatában gondjuk oda terjedt, hogy megmentsék a dicső mult maradványait, hogy viszszaállítsák ezeket eredeti alajokban, s ha önálló tevékenységre nem éreztek erőt magukban, e fölséges példányképek szellemébe iparkodtak behatolni, azokat teljesen átérteni, és — legfölebb csekély kisérletekben utánozni. Természetes, hogy első s legfontosb teendő volt a régi görög irodalmi hagyomány gyüjtése és rendezése, azután magyarázása. Évszázadok során kelt s a görög világ különböző részeiben elszórt s itt sok tekintetben elváltozott müvek zilált állapotában e munka óriási, s csak roppant anyagi áldozatok s hatványozott szellemi munkásság segítségével volt kivihető: a tudomány szerencséjére mindkét tényező összeműködött egyrészt a Ptolemaeusok tudományszeretete és királyi áldozatkészsége, — másrészt az alexandriai tudós könyv-

---

33) L. Schol. X. 108, Ψ. 88-hoz.

34) L. Düntzer de Zenodoto 39 l.

35) V. ö. Nitzsch id. m. 28 s k. ll.

36) L. Schol. Od. λ 583-hoz; Il. Y. 269-, Od. ω. 130-hoz; Il. Γ 396—418-hoz megjegyeztetik a Scholionban, hogy ez egész hely egy diaskeuasta toldása. V. ö. Heinrich: de diasceuastis Hom.

tárnokok és nagyszámu tanítványaik éles elméjü és lankadatlan szorgalmu tevékenységében.

Alexandriában a világ minden részéből összefolyt az irodalmi hagyaték: Homérnak is, mint fentebb láttuk, különböző eredetü és becsü példányai,[37]) melyek nyomán a szöveg rendezése, megállapítása, történeti, chronologiai, mythologiai, nyelvtani, stb. vagyis alaki és tárgyi magyarázata képezte első és mindvégig legfontosabb foglalkozását a tudósoknak. Homéron ki ‚καὶ πρῶτος καὶ μέσος καὶ ὕστατος παντὶ παιδὶ καὶ ἀνδρὶ καὶ γέροντι[38]) volt, kezdve alapíták meg a grammaticusok a tudományos philologiát s fejleszték nem csekély fényre. A homéri tanulmányok terjedtségéről némi fogalmat képezhetünk magunknak, ha meggondoljuk, hogy meglevő Scholionainkban harmadfélszáznál több grammaticus idéztetik,[39])ezek közt igen sok olyan, kikről különben sehol sem tétetik említés, itt is csak egyetlen vagy egypár helyen;[40]) igen sok olyan, kik nem az egész Homér értelmezéset tüzték ki céljokul, hanem annak egy részére, p. a homéri nyelvszokás, vagy hadászat stb. magyarázására szorítkoztak irataikban.

Az értelmezés terén különösen Zenodotus, mint a tudományos magyarázás alapítója, Aristophanes és Aristarchus mint annak legkitünőbb képviselői, és Crates tünnek ki.[41]) Meg kell azonban jegyezni, hogy e hírneves tudósok kutatásaik eredményét legtöbbnyire élő szóval adták elő, s a mi ebből az utókorra

---

37) Pisistratusé soha sem említtetik a Scholionokban, s így e legrégibb példány aligha állott rendelkezésökre.

38) Dio Chrys. 18 p. 478.

39) Mily termékenyek voltak egyes grammaticusok, névleg a későbbiek közül, arra példát szolgáltat Didymus, az utolsó nevezetesb alexandriai tudós, ki nem kevesebb mint 3500 dolgozatot bocsátott ki.

40) L. bővebben Wolf id. m. 115 s k. ll.

41) A grammaticusok azon osztályáról, mely tagadta, hogy az Ilias és Odyssea egy szerzőtől erednek — οἱ λέγοντες μὴ εἶναι τοῦ αὐτοῦ ποιητοῦ Ιλιάδα καὶ 'Οδύσσειαν — valamint tanuk általános elitéltetéséről már röviden szólottunk, bár nevük : ‚οἱ χωρίζοντες' egy egész pártra vagy iskolára enged következtetnünk, melynek fejei Xenon és Hellanikos voltak, az utóbbi Aristarchusnak idősb kortársa. Proclus életrajzában (Westermann γ', 26-ik l.) olvassuk Homérról: „γέγραφε δὲ ποιήσεις δύο, 'Ιλιάδα καὶ Οδύσσειαν, ἣν Ξένων καὶ 'Ελλάνικος ἀφαιροῦνται αὐτοῦ·"

maradt, szorgalmas tanítványaik féljegyzéseiben, különösen a mestereik ösztönzésére készített dolgozatokban — ἀποϱήματα, ζητήματα, λύσεις. πϱοβλήματα. — Ezeket valamint a tudósok vizsgálatait — ὑπομνήματα, ἐξηγήσεις — is azonban nem ismerjük eredetiben, hanem gyakran nagyon is szellem és rendszer nélkül készült compilatíókból a késökori scholionokban, úgy hogy ama legrégibb mesterek szelleme, eljárása megítélésére igen kevés tényre hivatkozhatunk, s jó részben sejtelmekre vagyunk utalva.

Zenodotus (K. e. 240 k.) a homéri critica terén uttörő volt [42]) s munkája kétségkivül a kezdet nehézségeinek bélyegét viselé magán. A régiek itélete eltérő, a mennyiben némelyek a a homéri költemények szövegének első megállapitójaként magasztalják, mások könyelmüséggel vagy önkénynyel váldolják. Kétségtelen, hogy azon olvasások közt, melyeket övéiként hagyományoztak a scholiasták, [44]) tömérdek olyan van, melynek tarthatatlansága nekünk első hallomásra felötlik; gyakran megváltoztatta s megtoldotta a szöveget ott és úgy, a hol s a mint az legkevésbé volt indokolva, s kiméletlenül törölt mindent, mi felfogása szerint a költő szellemével összhangzásban nem volt — igen gyakran tévesen: de ő minden elömunkálat nélkül mindenben saját belátására volt utalva, és a roppant szöveghalmaz közül, mely rendelkezésére állott, bizonyára nem mindig helyesen, de mégis legtöbbnyire a hagyományból választott, s így az, mi Zenodot olvasása vagy módosításakint említtetik, gyakran nem egyéb mint a homéri szöveg régi alakja. [45]) Müve, melyre kiadása — ἔκδοσις — volt alapítva: ‚Γλῶσσαι Ὁμηϱικαί,' mindenesetre a későbbi criticusok számára kiindulási pontul szolgált.

Byzanci Aristophanes [46]) (200 k. K. e.) Zenodot tanítványa szinte foglalkozott Homér értelmezésével, bár nem

---

[42]) V. ö. Wolf id. m. 120 s k. ll. Düntzer de Zenodoti studiis Homericis, Gotting. 1848. Ribbeck Zenodotearum quaestionum specimen, Berol. 1852.

[43]) L. Ausonius Lud. Sept. sapientium.

[44]) Számszerint 400 helyen; l. Wolf id. m. 121 s k. ll.

[45]) L. Wolf id. m. 128 l.: „itaque huc redeunt omnia, ut ex reliquiis illis Zenodoti communis antiquior forma Homerici textus aestimetur."

[46]) V. ö. Wolf id. m. 130; Nauck Aristophanis Byz. grammatici Alexandrini fragm Philologus II, 225.

annyira a szövegbirálattal, mint inkább a tartalom magyarázatával. Aristophanes kitünő nyelvismerettel és finom érzékkel készíté Homér recensióját is, Zenodot kiadását vévén alapul — a nélkül hogy tetemes változásokat tett volna a szövegen. Magyarázatait tanítványai ‚ὑπομνήματα'-ban kifejtve bocsátották ki, s innen jöttek a scholionokba is. Legbübb tanítványa

Kallistratos[47]) az Ilias és Odyssea fölött írt ‚διορθωτικά'-ban kétségkivül mestere iránya mellett szállott síkra, ép ugy mint az Aristarch ellenében írt ‚Πρὸς τὰς ἀθετήσεις' cimü dolgozatban.

Az ó-kor leghíresebb grammaticusa Aristophanes tanítványa Aristarch (150 k. K. e.) volt,[48]) kinek roppant terjedelmü tevékenysége középpontját épen Homér criticája képezé. Éles beható elmével párosult nála nemcsak hosszas komoly tanulmáy, hanem gyakran bámulandó szerencsés divináló tehetség is: s ezen kiváló sajátságokat érvényesíté Homér recensiojában, mely ezentul minden magyarázat, minden utóbbi homéri tanulmány alapjául szolgált,[49]) s szolgál legnagyobb részben a mai homéri kiadásoknak is, a mennyiben épen Aristarch szövegéről a későbbi scholionok nyomán legalább valószinü tudomásunk van. A kiadás mellett kétség kivül számos iratban foglalkozott Homér criticájával és értelmezésével, de tanulmányait legnagyobb részben szóbeli előadásban közölte nagyszámu tanítványaival, kik vizsgálatait Homér nyelvezetét, grammaticáját szótárát, földisméjét, vallás- és világnézleteit stb. illetőleg, önálló kutatásokkal is bővített iratokban — ὑπομνήματα, — melyek utóbb nem ritkán e mester neve alatt forogtak közkézen, hozták nyilvánosságra.[50]) Bizonyára ezek kezeiből került ki

---

47) V. ö. Schmidt: de Callistrato Aristophaneo. Halis, 1834.

48) Az Aristarchra vonatkozó meglehetősen terjedelmes irodalomból l. Wolf id. m. 237 s k. ll; Lehrs de Aristarchi studiis Homericis. Regiom. 1833; Gerhard de Aristarcho Aristophanis interprete. Bonn. 1850.

49) Erről tanuskodnak az általánosan elterjedt kiadások: „αἱ 'Αριστάρχειοι," és főleg Didymus müve: „Περὶ τῆς 'Αριστάρχου διορθωσεως" (v. ö. Scholia brevia s. Didymi), melyben a homéri kiadók és magyarázók munkássága Aristarch óta fejtetett ki.

50) Az ő szellemében működött egy évszázadnál tovább az Aristarcheusok iskolája, melynek zárköve a fönt említett Didymus. Erre vonatkoztatan-

egy vagy több ujabb kiadása a homéri költeményeknek,[51]) melyekben a szöveg sok helyt meg volt változtatva; ez okozta, hogy Aristarch hagyománya iránt már a régiek közt bizonytalanság uralkodott, s ez uralkodik ma is. A kérdés tisztázására, minő volt Aristarch recensioja, legtöbbet tett Wolf, kinek nézeteit, mint általánosságban még mindig irányadókat, röviden a következőkben adjuk elő.[52])

Legnagyobb nehézség fekszik azon körülményben, hogy nem ismerjük sem a legrégibb könyveknek, sem a nálánál korábbi értelmezők: Zenodot, Aristophanes által eszközölt kiadások szövegét,[53]) s ennek nyomán nem vagynnk képesek megitélni, mennyire használta fel ezeket, mennyi ujat hozott be ő;[54]) másrészt ismét az ő kiadása — *παράδοσις* — oly általános elismertetésben részesült, hogy bizonyára igen sok, talán legtöbb olvasása jó hiszemüleg elfogadtatott anélkül, hogy neve felemlíttetnék, s igen sok varians megőrzését azon körülménynek köszönjük, hogy az illető helyekre nézve követői, még többször pedig ellenfelei eltérő nézetben voltak.

Munkássága két főmozzanata: a grammaticai szabályok helyes és rendszeres megállapítása, mely az ékjelek alkalmazására és az egész helyesirásra kiterjedt, és az eddig használt szövegben eszközölt törlések — *ἀθετήσεις*. — Az értelmezésben az

dók Suidas szavai: „λέγεται γράψαι ὑπὲρ ὡ βίβλια ὑπομνημάτων μόνων," mely zzerint 800-nál több értelmező irat létezett. Aristarchtól magától csak kevés σύγγραμμα volt ismeretes.

51) Hogy Aristarch csak egyszer adta ki a homéri költeményeket, nem egy προέκδοσις- és egy ἐπέκδοσις-ban, azt tanítványa Ammonius bizonyította be az Il. K, 397-hez irt scholionban felemlített munkában: „Περὶ τοῦ μὴ γεγονέναι πλείονας ἐκδόσεις τῆς 'Αριστάρχου διορθώσεως," mely valószinűleg azonos az Il. T, 365-hez felhozottal: „Περὶ τῆς ἐπεκδοθείσης διορθώσεως." L. Lehrs id. m. 27 l. V. ö. Wolf 143 l. az eltérő nézet magyarázatát is, mi szerint t. i. képzelhető, hogy az általa közzétett scholionok vagy egyéb értelmező iratok nyomán igazíttatott ki szövegkiadása, s így származott ennek egy ujabb példánya. Igy vélekedett már Villoison; Prolegg. ad Iliad. p. 27. Különben h. ö. Bernhardy közvetítő nézetét: Grundriss II, 196₀.

52) L. Wolf id. m. 144 s k. ll.

53) Hogy ezeket felhasználta, az a dolog természetében fekszik, de a scholionok is gyakran tesznek róla említést.

54) Aristarch olvasása ezernél több helynél említtetik fel.

allegoriai magyarázatot a költő korában élt nép egyszerü, természetes gondolkozásával ellenkezőnek tartotta és határozottan kárhoztatta, s ennek folytán néha nagyon is szükkeblü értelmezést adott. A homéri nyelvszokás vagy a költő szellemével s müvészetével ellenkezőknek tetsző verseket a híressé let *ὀβελός*-szal jelölte meg,[55]) mely jelet ép a mondott célból ő talált fel s alkalmazott[56]) oly tekintélylyel, hogy sok általa megcsillagozott vers a szövegből kihagyatott.[57]) Eljárásában azonban óvatos volt, s hol a szükség ellenkezőt nem parancsolt, a hagyományozott szöveghez ragaszkodott,[58]) sőt némely versre nem mondott föltétlen kárhoztató itéletet. Különben az általa *ὀβελός*-szal megjelölt s így törlendőknek vélt versek száma igen nagy lehetett, mert, bár a jegy mellett Aristarch neve csak mintegy harminc-szor említtetik fel, az *ὀβελός* maga körülbelül 470 helyen fordul elő, hol valószinüleg Aristarchtól származik.

A szöveg helyreállítását törléseken, módosításokon kivül még egyes versek vagy egész helyek áthelyezése által iparkodott elérni, mit Athenaeus[59]) említ; — csak arról nem tétetik említés, arról nem vádoltatik ellenfelei által sem, hogy saját elmeszüleményeivel toldotta volna meg a költő müvét s így a valódi itész példányképét szemléljük benne, ki önmaga irányában ép oly szigoru, mint mások ellenében. Aristarch alapos tudományossággal és elfogulatlan itélettel állapítá meg a homéri költemények szövegét. Tőle vagy tanítványaitól származik a két epos fölosztása is 24—24 könyvre.

---

55) L. Galen. in Hippocr. de nat. hom. 2. V, 17: „σημεῖον, ὃ καλοῦσιν ὀβελόν, οἵῳ σημείῳ καὶ 'Αρίσταρχος ἐχρήσατο πρὸς τοὺς ὑποπτευομένους ὑπ' αὐτοῦ στίχους·" — és Lucian Imagg. 24: „ὁ τὰ νόθα ἐπισημάμενος τῶν ἐπῶν τῇ παραγραφῇ τῶν ὀβελῶν."

56) L. Laert. Diogenes VII, 174; Wolf 153 l.

57) Több ily versre vonatkoznak a scholiasták magyarázatai; Hippocrates, Plato, Strabo- és Plutarchból ismerünk verseket, melyeknek nyomára sem akadhatni a scholionokban. V. ö. Wolf 156 s k. ll. — Különösen Aristarch ez eljárása ellen fordultak ellenfelei, p. Ifj. Zenodot „πρὸς τὰ ὑπ' 'Αριστάρχου ἀθετούμενα τοῦ ποιητοῦ" cimü müvében, s Crates tanítványai általában.

58) L. Wolf 161 ol. 52 jegyz.

59) IV p. 180 s.

Tanítványai és követői, az Aristarcheusok részleteiben bővíték, de alapjáhan megőrzék a mester hagyományát. Legnevezetesebbek ezek közül Dionysius Thrax, a három Ptolemaeus (főleg az ascaloni) és mindenek fölött Didymus, ki munkájában az eddigi criticusok működését kivonatban összeállította és saját tanulmányait is az „ὑπομνήματα“-ban tette közzé.[60]) Hasonló gyümunka volt Aristonicusé: „Σημεῖα“[61]) cimmel.

Aristarchussal és követőivel szemben állott Homér magyarázásában annak vetélytársa és ellenfele, a szinte nagy tekintélyű Crates, ki Pergamumban alapított iskolát, és követői, a Crateteusok. Crates egy Suidas szerint kilenc könyvre terjedő munkában tárgyalta Homér eposait: „Διόρθωσις Ἰλιάδος καὶ Ὀδυσσείας,“ s a költőt a stoicusok bölcsészeti álláspontjából (mely felekezethez ő maga tartozott) igyekezett magyarázni, mély bölcsészeti, csillagászati, földismei és mennyiségtani ismereteket tulajdonítván a költőnek.[62]) Ily szellemben folytatták kutatásait tanítványai, kiket az Aristarcheusok (Dionysius, Ptolemaeus Asc.) iparkodtak megcáfolni.

A byzanci korszakban tudományos itészetről, önálló magyarázatól nem lehet szólani; a legtöbb értelmező, kiknek hosszu sorát Senacherim és Moschopulos zárják be, vagy csekély fontosságu kérdésekkel vagy a régibb scholionok többé kevésbé silány kivonatolásával foglalkozott. A középkor beelégedett Homér szövegével, értelmezésével nem foglalkozott, mígnem Wolf említett művével a tudományos világ legáltalanosb érdekeltségét s legszélesb körü munkásságát költé föl nemcsak azáltal, hogy előtérbe helyezé a homéri tanulmányokat, hanem főleg azáltal, hogy maga a költő személyiségének lételét vonta kétségbe, s a homéri költemények keletkezéséről évszázadokon át uralgó hitet ingatta meg — egy szóval, hogy homéri kérdést teremtett. Csak számos éveken át folytatott kutatások után és legyőzetve érveinek fontossága által, vokodva adta ki a classica philologia uj korszakát megnyitó

[60]) L. Schmidt: Didymi fragmenta.

[61]) L. Friedländer: Aristonici περὶ σημείων Ἰλιάδος reliquiae.

[62]) L. Wachsmuth C. De Cratete Mallota.

művét, a Prolegomenát,[63]) melynek tartalmát főbb pontjaiban a következőkbe vonjuk össze.

„Kiindulva a Scholia Veneta fontosságából a homéri költemények criticai történetében keletkezésüktől korunkig a következő hat korszakot különbözteti meg:

I. Keletkezésüktől, azaz az ionok költészetének müveltebb állapotából (950 E. K. e.) Pisistratusig,

II. Pisistratustól az első tudományosabb itészig, Zenodotig,

III. Zenodottól Apionig,

IV. innen Longin és Porphyriusig,

V. Porphyriustól a Demetrius Chalcondylas által eszközölt editio princeps-ig,

végre VI. innen napjainkig.

A kérdésre fontossággal bir az első három, legfontosabb az első korszak. Vizsgálódásait az irás eredetének s első gyakorlásának kérdésével kezdi, s történeti adatokra támaszkodva bizonyítja azt, hogy a homéri költemények a legrégibb időben nem lehettek irásba foglalva, magának a költőnek müveiből ennek bizonyítékául felhozatni szokott helyek másként értelmezendők. A görögök közt legkorábbban irott törvényekkel birtak a Locri Epizephyrii 664 k. K. e. Az irás általánositásának szüksége csak a próza kimivelésével, tehát Thales, Solon, Pisistratus korában állott be; csak ez időben léteztek oly irószerek, melyek nagyobb terjedelmü irodalmi munkák megörökitését irásban, vagy könyveket tettek lehetségesekké, mint a melyek olvasásra készültek. A homéri költemények azonban sem keletkezésökben nem tételeztek fel irást, sem terjedésök nem igénylé azt, mert

[63]) Az Iliashoz irt előszóban 21. l. ezeket olvassuk: „Quoties abducto ab historicis argumentis animo redeo ad continentem Homeri lectionem et interpretationem; — quoties animadverto ac reputo mecum, quam in universum aestimanti unus his carminibus insit color, aut certe quam egregie carmini utrique suus color constet: — vix mihi quisquam irasci et succensere gravius poterit, quam ipse facio mihi simulque veteribus illis, qui tot obiter jactis indiciis destruunt vulgarem fidem ac suam ipsorum; soleoque interdum castigare sedulitatem et audaciam meam, quae timido alioquin et antiqua libenter retinenti nec sine religione monumenta vetusta tractanti hanc extorquet voluptatem, ut pro Homereis habeam omnia atque Homeri unius artem admirer in his, quae apud eum hodie legimus."

azon időben nem léteztek olvasók, hanem az énekelt vagy elszavalt versek hállgatói: a homéri költemények tehát élő szóval terjesztettek céhbeli énekesek által, kiknek az emlézés úgy szólva mesterségökhöz tartozott, melyet a megszokott szabályokhoz kötött versalak könyített. Természetes következése ennek, hogy terjedelmes, emlékezetben megőrzött költemények nem lehettek egy költőnek megállapított müve, hanem az előadó művészek, ez esetben a rhapsódok közös birtoka kiket már a régiek számos változtatással és toldással vádoltak. [64]) E rhapsódok nemcsak megőrzői és előadói voltak a költészeti hagyománynak, hanem önalkotó költők is; ők szerzői a Homér neve alatt ismert hymnusok s egyéb költeményeknek, ők alkottak a hason mondakörre vonatkozó részletekből kisebb egészeket, melyeket ünnepélyek alkalmával nyilvánosan előadtak. E kisebb darabok azonban összefüggő egységes egészet nem képeztek: az Ilias és Odyssea jelenlegi toldás-, ismétlés-, ellenmondásokkal tele állapota is bizonyitja: hogy e müvek nem készültek egy egységes terv szerint, s igy nem eredhettek egy szerzőtől, hanem több szerzőnek, egy egész iskolának szüleménye, mely évszázadokon keresztül épített a részleteken, melyeket végre művész kezek egy egészszé állitottak össze: [65]) ezeknek sorát Pisistratus zárja, kiről ‚consentiens fama testatur, Carmina Homeri primum consignasse litteris; et in eum ordinem redegisse, quo nunc leguntur.‘ Idővel szakértők még jobban kikerekíték a müvet s legalább általánosságban azon alakba öntötték, melyben ma is birjuk.‘[66]) Homér symbolicus névvé sülyed az eposalkotó ion törzs jelentésével.“ Dr. Hóman Ottó.

---

[64]) Proll. 62. o.

[65]) „Mihi vero, sive ipsorum Graecorum, sive aliarum gentium progressus intueor, illud minime credibile videtur, quod credere assuevimus, haec talia duo opera unius ingenii repente ex tenebris splendescere et nitore partium et multis magnisque virtutibus summae perpetuae.“ Proll. 96. o.

[66]) Proll. 160. o: „Quid autem? si mirificum illum concentum revocatum inprimis Aristarchi eleganti ingenio et doctrinae debemus?“ etqs.

[67]) Proll. 154: „Nolo Homerum i. e. antiqua carmina Jonum companare“ etqs.

A közép és ujabb attikai vigjáték-irók nézetei a görög néphit isteneiről.*)

A közép és ujabb attikai vigjátékköltőknek az istenekröli vélekedését megállapítani igen bajos, miután csakis töredékeket birunk, melyek különböző szinmüvekből maradtak meg a szöveg és összefüggés (contextus) egymásutánjából kiszakasztva úgy, hogy a szinmű személyeinek nyilatkozatai nyomán gyakran ugyanazon költő müveiből a legellenkezőbb véleményeket olvashatjuk ki. Miután a töredékeknek az egészszeli összefüggését nem tudjuk, gyakran nehéz meghatározni, váljon a mondottakban a költő saját nézetét beszéli-e el, vagy a szinmű személye, tárgya kivánja meg a mondottakat, holott talán a költő egészen ellenkezőleg vélekedett s talán müvének folyamában a felhozott nézet vagy nyilatkozat meg is volt cáfolva. E nehézségeket növeli még azon körülmény is, hogy a költők életéről és erkölcseiről adatokkal nem birunk, melyek a töredékek értelmezésében irányadásul vagy támogatásul szolgálhatnának. De még a források sem segítenek rajtunk, melyek e töredékeket föntartották; mert vagy egészen más okból idézett töredékeket szolgáltatnak, mint hogy mi azokat célunkra használhatnók, vagy pedig saját céljuknak megfelelőleg értelmezik.: Legtöbb töredéket tartottak fen Athenaeus és Stobaeus amaz „Deipnosophistae“ cimü müvében különböző irókból különböző helyeket értelmez s a töredékeket azért idézi csak, mert azokban oly szó, név fordul elő, melyről az athéni sophisták szólnak, kiken, mint egy korunkbeli iró mondá, a konyhaszag érezhető. Idéz pl. mert valamely halnak, kalácsnak, serlegnek

*) Wendler Pál ily cimű müve nyomán: Mediae et recentioris comoediae atticae poetae quid de diis senserint. Dessertatio inaug. in univ. Viadrina, 1870. 30. Julii.

kerti veteménynek vagy más ilyfélének neve fordul elő az idézetben s igy a Deipnosophistae-ben egész étlap tartatott fen; Stobaeus „Florilegium"-ában, mely valóságos kalászata a véleményeknek, melyeket elmésen megvitat, — följegyzé az olvasott, erkölcsöket vagy a természettant illető eszméket minden rend és pontosság nélkül, s igy nála ugyanegy szerző töredékeiben gyakran találunk ellenmondásokat. Ugyanez mondható másik könyvéről: „Eclogae physicae et ethicae," valamint Menander és Philemon összehasonlítása, Orion kalászatára nézve is. Némi adatokat szolgáltatnak az egyházi irók is s ezek nem csekély becsüek. Igy Clemens Alexandrinus, Justinus Martyr; de ez irók is vagy tudományt s irodalmi ismeretet fitogtatnak, vagy a helyeket müveik céljához erőltetve értelmezik, azért adataikat óvatosan s csak szigoru birálat után lehet elfogadni. Minden említetteknél csak töredékeket találunk. Plautus és Terentius közölnek ugyan fordításban egész összefüggő szinmüveket, de az eredetiekből akarván ítélni, ezeket itt tekintétbe nem veszszük.

A vigjátékirók célja a nép gyönyörködtetése levén, magát a népet vonják be a mesébe, s a mindennapi életet festvén: fordulnak elö komor és vig, tisztességes és laza erkölcsü vagy épen erkölcstelen személyek is, kik beszélnek úgy mint az akkori élet emberei szoktak volt beszélni. Müveikből tehát inkább azon kornak véleményét mint az irókét lehet kibetüzni; de vizsgálódásunk közben nem szabad feltennünk, hogy a mi nekünk talán nevetségesnek látszik, azt az iró is következéskép nevetségesnek akarta volna feltüntetni, mert kora gondolkodásmódja egészen elütött a mienktől s magok a hitregék sok előttünk érthetetlen s talán épen ennek folytán különösnek vagy nevetségesnek tetsző vonást tartalmaznak. Továbbá nem szabad abból, hogy egyik vagy másik irótól több a hitet illető töredék maradt fen, következtetést vonni a költő netáni irányzatára e tekintetben, mert ez rendesen csak az esetlegesség játéka; végre nem bizonyítanak semmit az istenekhez intézett fohászok, mert ezek változhatatlan, megállapított alakkal birtak, s igy a költő vagy az általa jellemzett személy egyényi véleményére világot nem vethetnek.

Lássuk tehát a középkori attikai vigjáték költőit. Ezek közt legfőbbnek tartatik **Antiphanes**, kinek töredékeiből azok, melyeket Athenaeus tartott fön, (X. p. 423. c. és XI. p. 503 c. apud Meinekium 82—85.) csak a libatio szokását irják le s *ἄκρατον* (tiszta bor) és *ᾠδός* (a skolion ekléseinél használt serleg) szókért őriztetett meg, tehát tekintetbe nem veendők, valamint az sem, melyet Stobaeusnál (Flor. LXI, 2. Mein. 122) olvasunk, melyben mint cime *κναφεύς* mutatja, egy ruhatisztító panaszkodik, hogy az Istenek a mesterségek feltalálásával az embereknek bajt szereztek, de nem következés, hogy a költő hite lett volna, hogy az istenek találták fel a mesterségeket. Úgy szintén kevés értékkel bir a töredék, mely Athenaeusnál (III. p. 95. I. Mein, 125) *Κορινθία* cimmel található, melyben egy beszélő e szóval „*γελοῖον*“ nevetségessé tenni, gúnyolni látszik a Venusnak feláldoztatni szokott sertésderékáldozatot, de tulajdonképen két athéni az idegen áldozatokat gúnyolja. — A mi Porphyriusnál (de abst. carn. II. 17. Mein. 163.) *Μύστις* cimü szinmüből olvasható:

Ταῖς εὐτελείαις οἱ θεοὶ χαίρουσι γάρ
τεκμήριον δ' ὅταν γὰρ ἑκατόμβας τινές
θύωσιν ἐπὶ τούτοις ἅπασιν ὕστατον
πόπανον ἁπάντων καὶ λιβανωτὸς ἐπετέθη,
ὡς τἄλλα μὲν τὰ πολλὰ παραναλούμενα
δαπάνην ματαίαν οὖσαν αὐτῶν οὕνεκα,
τὸ δε μικρὸν αὐτὸ τοῦτ' ἀρεστὸν τοῖς θεοῖς.

e fölött nem érthetek egyet Wendlerrel. Szerinte ugyanis itt a költő nem vélekedik ugy, hogy fölöslegesek a nagyszerü áldozatok, mert az istenek kevéssel is megelégesznek, hanem úgymond Wendler, e szavak valamely homályos mysteriumról szólnak, s ugy értendők, hogy miután valaki kevés áldozatajándékot hozott, (minthogy igy a papok keresete is kevés volt), papja panaszra fakadt s akkor, hogy magát mentse, az illető szegény vagy takarékos mondá a fenebbi sorokat. Wendler ez állitásának megerősítésére felhozza még Antiphanesnek Timon szinmüvéből fenmaradt töredékét (Ath. XVI. p. 309. D. Mein. 209).

Ἥκω πο`.υτελῶς ἀγοράσας εἰς οὐτς γάμους,
λιβανωτὸν ὀβολοῦ τοῖς θεοῖς καὶ ταῖς θεαῖς
πάσαισι, τοῖς δ' ἥρωσι τὰ ψαίστ' ἀπονέμων·
ἡμῖν δὲ τοῖς θνητοῖς ἐπριάμην κωβιούς.

melyben valaki mondja, hogy egy obolusért vett az isteneknek és istennőknek tömjént, a hősöknek áldozatkalácsot, a halandóknak halat — mely szavak, ugymond Wendler, nem méltók a költőhöz, ha az áldozatok szükségtelenségét akarja velök kimondani, hanem itt inkább a takarékosság ajánlását véli feltalálni, miután az istenek is takarékosak. Azonban a fönebbi szavakat akár a költő maga mondja, akár valamely személylyel mondatja, határozott véleményt látszanak magokban foglalni, melyeket kétség kivül a költő is osztott, mint ezt a következőkben W. is elismeri; az alantiabbak pedig, úgy vélem egy szegény, de jó szándéku áldozónak egyszerü bár túlzó szavai, ki egész megelégedéssel mondja, hogy egy obolusért — szegénységéhez mérve elég pénzért — vett áldozatajándékokat. Ha tehát a fönebbiek nem szólnak is az eleusini áldozatokról, mit határozottan a *μυστις* szóból következtetni nem lehet; ha bár az utóbbiak mint a költőnek saját szavai el nem fogadhatók: mégis itt azon vélemény van kimondva, hogy mindenki áldozzék tehetsége szerint, habár csak keveset is. Az istenek csak a szándékra s nem az áldozat nagyságára tekintenek; s hogy ez volt a költő véleménye, bizonyítja, sőt még megtoldja a következő töredék (Athen. VII. p. 299. E. Mein. 146.):

Καὶ τἄλλα δεινούς φασι τοὺς Αἰγυπτίους
εἶναι τὸ νομίσαι.τ' ἰσόθεον τὴν ἔγχελυν·
πολὺ τῶν θεῶν γάρ ἐστι τιμιωτέρα
τῶν μὲν γὰρ εὐξαμένοισιν ἔσθ' ἡμῖν τυχεῖν
τούτων δὲ δραχμὰς τοὐλάχιστον δώδεκα
ἢ πλέον ἀναλώσασιν ὀσφρέσθαι μόνον
οὕτως ἔσθ' ἅγιον παντελῶς τὸ θηρίον·

melyben az athéniek gúnyolják az aegyptusiakat, hogy az angolnát istenhez hasonítják, mely isten kedvesebb, tiszteségesebb volna, mint a görögök istenei, mivel hallgat az embereknek

puszta könyörgéseire is. E szerint tehát szükségtelen az áldozat s csak a könyörgéseknek van érlékök, mely vélemény W. szerint is a mivelt tudós és emberies költőhöz méltó. — Az Athenaeus által (I, p. 3. F. Mein. 299) fentartott töredék, melyben *χάρις* az istenek közé soroztatik, csak képes beszéd, tehát ide nem tartozik, valamint a másik sem (I. p. 8. *δ*. Mein. 248) mely szerint az istenek az élelem gondjától nem gyötörtetnek; ez különben is közmondás érvényével látszik birni, tehát a szerzö véleményéről nem ad felvilágosítást.

Hogy e költő hitte, miszerint az istenek az embernek életét és erkölcseit számba veszik, mutatja három következő töredék (Stob. XXVII. 5 és 8. Mein. 270 és 271. u. a. LXXIX. 7. Mein. 280.)

1) *Δέσποιν᾽, ὅταν τις ὀμνύοντος καταφρονῇ,*
ᾧ μὴ σύνοιδε πρότερον ἐπιωρκηκότι,
οὗτοις καταφρονεῖν τῶν θεῶν ἐμοὶ δοκεῖ
καὶ πρότερον ὀμόσας αὐτὸς ἐπιωρκῆναι.

2) *Ὁ διδὲς τὸν ὅρκον τῷ πονηρῷ μαίνεται·*
τὐναντίον γὰρ νῦν ποιοῦσιν οἱ θεοί.
ἐὰν ἐπιορκήσῃ τις, αὐτὸς εὐθέως
ὁ διδοὺς τὸν ὅρκον ἐγένετ᾽ ἐμβρόντητος, ὡς
οἶμαι δικαίως, ὅτι πεπίστευκέν τινι

3) *ὅστις γὰρ ὁμόλογόν τι μὴ ποιεῖ πατρί,*
πάντων ἂν οὗτος κατεφρόνησε τῶν θεῶν·

Az 1- és 2,-ban az esküt illetöleg mondatik, hogy a ki megveti az eskütevőt anélkül, hogy tudná, miszerint hamisan esküdt volna, az megveti az isteneket is és hihetőleg maga esküdött hamisan; a ki pedig gonosznak esküszik, az esztelen, mert az istenek máskint tesznek, mert a hamisan esküvő rögtön villámmal sujtatik. Tehát az istenek az eskü szentségét védik, mert a vele visszaélőket megbüntetik. A 3-ikban a szülői tekintély, a családi intézmény erkölcsi becse van feltüntetve, mert „a ki nem engedelmeskedik atyjának, az megveti az isteneket," tehát vétkezik.

A következő töredékben pedig (Stob: Flor. c. VIII, 29. Mein. 297.)

τὰ τύχης φέρειν δεῖν γνησίως τὸν εὐγενῆ

ugy látszik csak a sorsról s nem a sorsistenről van szó, noha erkölcsi elve szép, hogy t. i. a sorstól reánk mért csapásokat a nemes férfiunak bátran kell elviselnie.

Antiphanes véleménye tehát az isteneket illetőleg, — tekintetbe véve Meineke szerint a 163, 209, 146, 270, 271, 286. sz. töredékeket, következőkben vonható össze: Nem kivánják meg az istenek a nagyszerü, dús áldozatokat, hanem a jó szándékra tekintenek s kevéssel is megelégesznek, sőt nincs is szükség áldozatokra (különösen állat-áldozatokra), mert az istenek a könyörgéseket is meghallgatják; ők védik az eskü szentségét és a szülői, családi tekintély megsértőit megbüntetik. — Itt megjegyezzük, hogy bár a mondottak szerint a költő jámbor, erkölcsös embernek látszik, de hogy valóban olyan volt-e, az nem bizonyos, mert találunk ily szép elveket olyanoknál is, kikről bizonyosan tudjuk, hogy életmódjuk ez elvekkel ellentétben állott.

Anaxandrides a sorsot (*τύχη*) határozottan az istenek közé sorozza, mint mutatja a töredék (Athen. VI p. 263, 13; Mein. 4.) Anchises cimmel:

οὐκ ἔστι δούλων, ὦ 'γάθ' οὐδαμοῦ πόλις
τύχη δέ πάντα μεταφέρει τὰ σώματα
πολλοὶ δὲ νῦν μέν εἰσιν οὐκ ἐλεύθεροι
εἰς ταὔριον δὲ Σουνιεῖς, εἶτ' εἰς τρίτην
ἀγορᾷ κέχρηνται· τὸν γὰρ οἴακα στρέφει
δαίμων ἑκάστῳ.

mely szerint a sors a szolgákat mind szabadokká sőt másnap tiszteleti hivatalnokokká és harmadnap már tanácstagokká teszi, mert a sors mint istenség forgatja mindenkinek életevezőit. Hogy a sors istennek mondatik, mutatja *δαίμων* (itt-istenség) szó mely csak *τύχη*-re vonatkozhatik *). Kétséges, valjon a *Τύχη* egy

*) Wendler a δαίμων szót δι gyökből (timere) és μαν (μων) suffixumból képzettnek mondja ez értelemben, félendő, tisztelendő!

közös istenségnek tartatik-e, vagy mindenkinek külön sors-istene van; mert az utolsó szavak: τὸν γὰρ οἴακα στρέφει δαίμων ἑκάστῳ e tekintetben kétesek. Nekem azonban úgy látszik, ha a Τύχη-t egy közös istenségnek tartotta volna a költő, határozottan mondotta volna névelővel ἡ δαίμων.

Ezen véleményt a sorsról összevetve a következőkkel (Stob. II. p. 6. ad Heer. Mein. 21.):

Ἅπαντες ἐσμὲν πρὸς τὰ θεῖ' ἀβέλτεροι
κοὐκ ἴσμεν οὐδέν.

mely szerint nem vagyunk alkalmasak az isteniek megismerésére s nem is tudunk semmit, miután a νέκταρ szóért fentartott töredék (Ath. II. p. 39. a ap. Mein, 58.) nem bir itt jelentőséggel, — kimondhatjuk Anaxandrides véleményének összegét: Ő kételkedett, hogy istenek léteznének vagy legalább olyanoknak vélte, kikről mi semmit sem birunk felfogni, hanem ő a sorsot tartotta uralgó istenségnek. Hogy válóban tagadta-e Anaxandrides az istenek létét, nem bizonyos, de ellenmondásra műveiben nem találunk s róla, ki a Fülöptől feldúlt Olynthust szinműveiben dicsőité, feltehetjük. —

Eubulustól 3 ide vágó töredékünk van: 1) (Ath. XIII. p. 562. c. Mein. 43.) Καμπυλίων cimmel:

Τίς ἦν ὁ γράψας πρῶτος ἀνθρώπων ἄρα
ἢ κηροπλαστήσας Ἔρωθ' ὑπόπτερον;
ὡς οὐδὲν ᾔδει πλὴν χελιδόνας γράφειν,
ἀλλ' ἦν ἄπειρος τῶν τρόπων τῶν τοῦ θεοῦ,
ἔστιν γὰρ οὔτε κοῦφος, οὔτε ῥᾴδιος
ἀπαλλαγῆναι τῷ φέροντι τὴν νόσον,
βαρὺς δὲ κομιδῇ· πῶς ἂν οὖν ἔχοι πτέρα
τοιοῦτο πρᾶγμα; λῆρος, εἰ κἄφησέ τις.

Ebben Ἔρως a szerelem istenének mondatik, kit azonban úgymond roszul festenek szárnyakkal, mert nem gyors a szerelmest betegségétől megszabadítani. Wendler itt buja szerelmet ért, én úgy vélekedem, hogy a szerelmet magát mondja a költö betegségnek, s az isten az e bajban sinlődőt nem siet kigyógyítani —

mi az általánossan divó felfogással s a költő véleményével is összhangzik. A következőkben 2. (Clem. Alex. Strom. VII. p. 847. Pott. Mein. 96. et 136.)

πρῶτον μὲν ὅταν ἐμοί τι θύωσίν τινες
αἷμα, κύστιν μὴ καρδίαν μηδ' ἐπιπόλαιον. ἐγὼ γὰρ
οὐκ ἐσθίω γλυκεῖαν οὐδὲ μηρία —

Eubulus, mint Clemens Alex. mondja, Bacchust beszélteti, ki panaszkodik, hogy a kik áldoznak, vért és hólyagot áldoznak és nem szívet és hájat, mert ő nem él epével és ágyékkal. E szavak azonban igen hamisítottak s több versből összeállítvák; mélyebb vizsgálat után pedig mutatják, hogy az áldozatok általában nem roszaltatnak, hanem csak a halandóknak azon aljávalósága, hogy a testnek legroszabb részeit áldozzák fel; ezt gáncsolja a 3-ik töredék is;

αὐτοῖς δὲ τοῖς θεοῖσι τὴν κέρκον μόνην
καὶ μηρὸν ὥσπερ παιδεραστῖς θύετε.

hol gúny tárgyává tétetik a hitvány szokás, mely szerint az isteneknek a fark és vese áldoztatik fel.

Eubnlus tehát a szerelmet istennek tartá s az áldozatokra nézve véleménye volt, hogy az áldozatok az istenekhez méltók legyenek.

Ararost mellőzve, ki tárgyunkra vonatkozva mitsem tartalmaz, átmegyünk Nicostratusra, kinek töredékei közül egyet Athenaeus, egyet pedig Stobaeus őrzött meg. Az első *Πάνδροσος* cimű darabból (1th. XV. p. 693. Mein. 20):

κἀγώ, φιλτάτη,
μεταναπτρίδ' αὐτῷ τῆς ὑγιείας ἔγχεον.
B. λαβὲ τῆς ὑγιείας δὲ σύ· φέρε, τύχ ἀγαθῇ·
τύχη τὰ θνητῶν πράγμαθ', ἡ πρόνοια δὲ
τυφλόν τι κἀσύντακτόν ἐστιν, ὦ πάτερ.

a sors nem más, mint az emberek tettei, a gondoskodás pedig vak és zavart, azaz mint Cicero (Fust. quaest. II. 9.) fordítja:

„vitam regit Fortuna non sapientia.“ A sors ekkor már t. i. Nicostr. korában általánosan istennőnek tekintetett. — A másodikban (Stob. ecl. phys. I. p. 228. Mein. 30.) pedig:

οὐκ ἔστι δυσαρεστότερος οὐδὲ ἓν χρόνου
οὐδέποτ' ἀρέσκει ταὐτὰ τούτῳ τῷ θεῷ.

az idő mondatik istennek, kinél elégedetlenebb nincs, s kinek soha ugyanaz nem tetszik. E két töredék összevetése után tehát azok véleménye tünik ki, kik mindent az észnek tulajdonítnak. Hogy Nicostratus mily véleményben volt, biztosan meghatározni nem lehet, s tekintetbe véve az életéből fennmaradt egyetlen adatot, mely szerint Tettigidaea Myrinensis iránt mértéktelen szerelemre lobbanva a leukasi szikláról ugrott le, inkább hiszékeny és babonás lehetat, mint fajtalan.

Philetaeros, Amphis, Ephippus és Anaxilasról, valamint Epicratesről adatok hiányában mitsem mondhatunk.

Aristophonnak egy töredékét találjuk Athenaeusnal (l. VIII. p. 563. *β*.-Mein. 10) *Πυθαγοριστής* cimü szinműből:

εἶτ' οὐ δικαίως ἔστ' ἀπεψηφισμένος
ὑπὸ τῶν θεῶν τῶν δώδεκ' εἰκότως τ' Ἔρως;
ἐτάραττε κἀκείνους γὰρ ἐμβάλλων στάσεις
ὅτ' ἦν μετ' αὐτῶν· ὡς δὲ λίαν ἦν θρασύς
καὶ σοβαρός, ἀποκόψαντες αὐτοῦ τὰ πτερά,
ἵνα μὴ πέτηται πρὸς τὸν οὐρανὸν πάλιν
δεῦρ' αὐτὸν ἐφυγάδευσαν ὡς ἡμᾶς κάτω,
τὰς δὲ πτέρυγας ἃς εἶχε τῇ Νίκῃ φορεῖν
ἔδοσαν, περιφανὲς σκῦλον ἀπὸ τῶν πολεμίων.

melyben mondatik, hogy Eros a 12 istentől az Olympusból kiüzetett és szárnyaitól megfosztatott, nehogy visszamenjen, mivel őket megzavará szemtelenségével. E szerint tehát a buja szeretet az istenekhez méltatlannak mondatik. Meglehet, hogy Aristophon hitte a fönebbi mesét melyet Eustathius is említ.

Az ifju Cratinusról az egyetlen Athenaeusnál (XI. p. 46. Mein. 9.) található de ide nem tartozó töredék nyomán ítéletet nem mondhatunk. Ép így vagyunk Ophelion, Antidotus, Axonicus, Callicrates, Fpigenes, Dromon, Dionysius, Eubulis, Heniochus, Heraclis, Heracli-

tus, Mnesimachus, Philiscus, Sophilus és Sotades-szel is.

Alexisről sok töredék maradt ránk, de ezek közül is sok a mi kérdésünk magfejtéséhez mivel sem járul. Ilyen a Meineke gyüjteménye szerint a 28. c. melyben az ég neveztetik *Ζεύς*-nek; a 209-ik, melyben Aphrodite galambja beszél Bacchusnak nem igen kedvező dolgokat; a 88-ik, mely úgy látszik a tragikusok némely helyeit (igy Aesch. Pers, 628. Eur. Iphig. Taur. 150. st.) gúnyolja egy embernek szavaival ki halott-idézést (*νεκνομαντείαν*) ajánl a Thesprotoknak. Végre a 240 ik, melyben a buja szeretet daemonnak, isteni szellemnek mondatik ugyan, mi azon korban sok hivőre talált, de nehezen a költőnek saját véleménye, mert csak torkossága és finom izlése ismeretes előttünk s e vélemény ellentétben is á'lana a következővel, melyet az Athenaeus által (XIII. p. 563. D. Mein. 69.) Helena színmüből fentartott töredékben olvasunk:

ὡς ὅστις αὐτῆς ἀκμῆς τῶν σωμάτων
ἐρᾷ, τὸν ἄλλον δ' οὐδὲ γινώσκει λόγον,
τῆς ἡδονῆς ἔστ' οὐχὶ τῶν φίλων φίλος,
ἀδικεῖ τε τὸν Ἔρωτ' ἐμφανῶς θνητὸς θεόν,
ἄπιστον αὐτὸν πᾶσι τοῖς ἄλλοις ποιῶν.

mert itt gyaláztatik az, ki csak a test virágát szereti s azért a buja szeretetnek hódol nem ismervén más szeretetet. Itt azon *ἔρως*-ról van szó, mely nem csak a szerelemnek, hanem a barátságnak is kútfeje, melynek szobrai a gymnasiumokban és palaesztrákban szoktak felállítattni; tehát a szerelem és barátság az istenek közé helyeztetik. E vélemény mely az istenekről régibb véleményre mutat, a költőhöz méltó is.

Stobaeus tartott fen (Flor. XXIX. B. Mein. 29.) az *Ἀχαΐς* szinműből egy töredéket:

ἅπαντα τὰ ζητούμεν' ἐξευρίσκεται
ἂν μὴ προαποστῇς μηδὲ τὸν πόνον φύγῃς
ὅπου γὰρ εὑρήκασιν ἄθρωποί τινες
μέρος τι τῶν θείων τοσοῦτο τῷ τόπῳ
ἀπέχοντες ἄστρον ἐπιτολάς, δύσεις, τροπάς
ἔκλειψιν ἡλίου, τί τῶν κοινῶν κάτω
καὶ συγγενικῶν δύναιτ' ἂν ἄνθρωπον φυγεῖν;

melyben az mondatik, hogy némely emberek az isteni dolgok egy részét ismerik, a csillagok keltét és nyugtát s más e f. Ez a stoikusok véleményére látszik mutatni, kik a világot istennek tartják; bár ők azt hitték, hogy az egész világot tehát az egész istenséget ismerik. Wendler véleménye szerint ellenben e szavaknak ez volna értelme: csak azt lehet ismerni, a mit látunk, az ember az istennek ismeretével nem birhat; mert hisz nyilvánosan ellentétbe van téve az isteni evvel: *τι τῶν κοινῶν συγγενικῶν* és határozottan mondatik *ὅπου γὰρ εὑρήκασιν ἄνθρωποί τινες μέρος τι τῶν θείων*. A következő töredékből melyet szintén Stobaeusnál (Flor. LXXIX. 13 Mein. 290) találunk:

οὐκ ἠξίωσα καταλιπεῖν τὴν μητέρα
πρώτην δὲ σώζειν, τοῖς γὰς ὀρθῶς εἰδόσιν
τὰ θεῖα μεῖζον μητρὸς οὐκ ἔστιν ποτέ.

azt vehetjük ki, hogy az ember az isteneknek vagy isteni akaratnak ismeretével birhat.

Az isteni gondviselés legszebb tanát leljük az Athenaeusnál található következő töredékben (II, 40. c. Mein. 263):

Τοὺς εὐτυχοῦντας ἐπιφανῶς
δεῖ ζῆν φανεράν τε τὴν δόσιν τὴν τοῦ θεοῦ
ποιεῖν· ὁ γὰρ θεὸς δεδωκώς τἀγαθά
ὧν μὲν πεπόρικεν οἴεται χάριν τινά
ἔχειν ἑαυτῷ τοὺς ἀποκρυπτομένους δὲ καί
πράττειν μετρίως φάσκοντας, ἀχαρίστους ὁρῶν
ἀνελευθέρως τε ζῶντας ἐπὶ καιροῦ τινός
λαβὼν ἀφείλεθ' ὅσα δεδωκὼς ἦν πάλαι·

melyben a beszélő mondjá, hogy az istenek jósága halmozza el az embereket javakkal, hogy boldogul s tisztességesen éljenek, azonban ők viszont megkivánják, hogy az emberek irántuk háladatosak legyenek, mert a háladatlanoktól büntetésképen az adottakat is elveszik. Azon körülmény, hogy Athenaeus a helyet ott idézi, hol az áldozatokról szól, bizonyítja, hogy itt a háladatosság oly értelemben is magyarázható, hogy az emberek az isteni adományok egy részét az isteneknek feláldozzák.

A Mein. szerint 227. töredék csekély jelentőségü; szintúgy a Stobaeusnál olvasható két töredék (Mein. 298, 297) sem

lényeges, mert itt nem a sors istenítéséről van szó, hanem a sors csak olyannak tekintetik, minőnek mi azt ma is az isteni gondviselés mellett elfogadjuk.

A mondottak után, bár A l e x i s-nél több tekintetben nézetellenkezést látunk, minek folytán Wendler nem is mond bizonyos itéletet Alexis véleményéről: nekünk mégis úgy látszik, hogy a mondott töredékek közül Mein. 69., 29., 290., 263. a költő véleményét adják s így szerinte a szeretet az istenek közé sorozandó, kí ellen vét az, ki egyedül a testiségnek hódol; az ember az isteni dolgokról fogalommal birhat; az istenek az emberek életéről gondoskodnak, de viszont háladatosságot, áldozatot várnak.

D i o d o r u s-ról mitsem szólhatunk, miután az egy töredék, melyet Athenaeus fentartott (Mein. 2.) egy tányérnyaló szavait tartalmazza, ki életmodját Zeus tekintélyével törekedik menteni, tehát a költö véleményére nem vet világot; E r i p h u s-tól és T i m o t h e u s-tól pedig nem is birunk tárgyalandó töredéket.

T i m o c l e s-től Áth-nál (VII. p. 300 a Mein. 1.) olvassuk:

πῶς ἂν μὲν οὖν σώσειεν ἶβις ἢ κύων;
ὅπου γὰρ εἰς τοὺς ὁμολογουμένους θεοὺς
ἀσεβοῦντες οὐ διδόασιν εὐθέως δίκην,
τίν' αἰέλουρον βωμὸς ἐπιτρίψειεν ἄν;

az aegyptusiak babonaságának gúnyolását. Hihetőleg egy athéni mondja a régi hit szerint, hogy az istenek a gonoszokat megbüntetik, ha nem is rögtön. S ez méltán lehete Timocles véleménye is, kiről többet nem is mondhatunk, mert a Mein. 31. töredék allegorikus mondás azon értelemmel, hogy a holtaké a könyörület, az élöket az irigység vezérli.

Végre X e n a r c h u s-tól szintén csak egy jelentéktelen töredéket (Mein. 1.) birunk, mely a sorsról szól. — Ennyit a közép vígjáték íróiról. Azok kikről bizonyosat mondhatni véltünk, két részre oszthatók t. i. Antiphanes, Eubulus, Timocles, Alexis; a jámbor régi hit mellett, — Anaxandrides és Nicostratus a bűnös, laza mellett látszanak lenni. De térjünk át az ujabb attikai vígjáték íróira.

II. Legelőször is:

Philemo töredékeiben igen sokat találunk a Sors-istenről. Így az *'Αποκαρτερῶν* címü színmüből (Stob. ecl. phys. I. 193 ed. Heer. Mein, 10.) van egy töredék:

Νῦν δ' οἶδ ἀκριβῶς τὴν τύχην ὡς οὐ μία
οὐδ' ἔστι πρώην, ἀλλὰ μετὰ τῶν σωμάτων
ἡμῶν, ὅταν γινώμεθ', εὐθὺς χρὴ τύχη
προσγίνεσθ' θ ἡμῖν συγγενὴς τῷ σώματι
κοὐκ ἔστιν ἕτερον παρ ἑτέρου τύχην λαβεῖν.

melyben megtudjuk, hogy a sors nem egy mindeneknek közös isten, sem az ember előtt nem létezik, hanem az ember testével együtt születik; hogy egynek sorsa a másikénak nincs alávetve; hogy sorsa mindenkinek nemtője s nem halhatatlan, hanem mint a testtel született azzal el is vész. S evvel megegyezik a másik töredék (ib. és Mein. 196):

Ἄλλος κατ' ἄλλην δαιμονίζεται τύχην·

Mindenki más sors, szerint igazgattatik az istenektől, tehát a sors mint nemtő alá van vetve. Azonban mások ennek mondván:

Μηδέποτε μέμφου τὴν τύχην, εἰδὼς ὅτι
καιρῷ πονηρῷ καὶ τὰ θεῖα δυστυχεῖ.

(comp. Menand. et Phil. 357. Mein 173.), melyben valaki mást vigasztalván tréfásan látszik mondani: „Ne gyalázd a sorsot, mert, ha a sors ellenkezik, az istenek is szerencsétlenek“ s így itt a Sors — úgy látszik — az istenek fölé helyeztetik, ha ugyan komolyan vehető e szavak értelme? Kétkedésünket eloszlatja a „Thebaiak“ színműből fenmaradt töredék (Stob. Flor. LXII. 8. Mein. 31.),

Ἐμοῦ γάρ ἐστι κύριος μὲν εἷς ἀνήρ,
τούτων δὲ καὶ σοῦ μυρίων τ' ἄλλων νόμος,
ἑτέρων τύραννος, τῶν τυραννούντων φόβος
δοῦλοι βασιλέων εἰσίν, ὁ βασιλεὺς θεῶν
ὁ θεὸς ἀνάγκης, πάντα δ', ἂν σκοπῇς, ὅλως

ἑτέρων πέφυκεν ἧττον ὧν δὲ μείζονα
τούτοις ἀνάγκη ταῦτα δουλεύειν ἀεί.

mely szerint az isten *δοῦλος ἀνάγκης*-nak mondatik, szolgája a kényszerüségnek, azaz sorsvégzetnek. Ugyanezt bizonyitja Men. és Phil. comp. p. 361. (Mein 105.), hol *πεπρωμένον* egyértelmü a Fortunával, tehát szerinte a sorsot az ég azaz az istenek sem kerülhetik ki. Ha a sors az istenek felett áll, természetes, hogy az embereken uralg, kiket a következők szerint (Comp. Men. et Phil. 361. Mein. 128)

Κἂν δοῦλος ᾖ τις, σάρκα τὴν αὐτὴν ἔχει
φύσει γὰρ οὐδεὶς δοῦλος ἐγενήθη ποτέ,
ἡ δ' αὖ τύχη τὸ σῶμα κατεδουλώσατο

szolgákká tesz; — a gazdagokat szegényekké (Mein 132):

ἂν οἷς ἔχομεν τούτοισι μηδὲ χρώμεθα,
ἃ δ' οὐκ ἔχομεν ζητῶμεν, ὧν μὲν διὰ τύχην
ὧν δὲ δι' ἑαυτοὺς ἐσόμεθ' ἐστερημένοι·

mivel tehát senki sem állhat neki ellent, legjobb (Mein. 184):

πρὸς τὴν παροῦσαν πάντοθ' ἁρμόζου τύχην

a jelen sorshoz magát alkalmazni. Azonban a sors a bátrakat segíti, ha segítségül hívják (Mein. 50.):

Καὐτόν τι πράττειν, οὐ μόνον τὰς ἐλπίδας
ἐπὶ τῇ τύχῃ χρή, παιδίον, πάντως ἔχειν
ὧν βούλεταί τις, ἀλλὰ καὶ τῷ τῇ τύχῃ
συλλαμβάνεσθαι ῥᾷον ἡ τύχη ποιεῖ,
ἐὰν μεθ' ἑτέρου τοῦτο, μὴ μόνη ποιῇ.

de azért nem kell túlságosan bizni a sorsban. — Azonban más töredékben az állíttatik, hogy a mit valaki a maga elhatározása folytán tesz, annak nem részese a sors, tehát nincs neki minden alávetve; hacsak (mi valószinü) *τύχη* itt nem jelent esetlegessé-

get, véletlent. Tagadja a sors istenségét az, a ki mondja Clem. Alex.-nál (Strom. V. p. 276. Mein. 140.).

οὐκ ἔστιν ἡμῖν οὐδεμία τύχη θεός,
οὐκ ἔστιν, ἀλλὰ ταὐτόματον, ὃ γίνεται
ὡς ἔτυχ' ἑκάστῳ προσαγορεύεται τύχη.

Semmiféle sors sem istenünk, hanem a véletlen, mely a szerint származik, amint esetleg valakivel valami történik. Más töredék szerint (Stob. ecl. phys. I. p. 70 et 284. ed. Heer. Mein. 84.) sem isten, sem ember nem kerülheti a léget (aër), melyet némelyek Zeusnek is neveznek ki, mint igaz isten mindenütt jelen van, mindent tud. Itt hihetőleg Anaximenes vagy a stoikusok elve van kifejtve, kik az aethert istennek tartják, tehát Ἀήρ = αἰθήρ. A latin scholiasta Aratus életéhez állítja, hogy Cratetes ezen véleményben volt, s tanukét Philemont említi, de mégis ugy látszik, a költő itt csak valamely bölcsész véleményét gúnyolja, s maga aligha volt e véleményben.

Θεὸν νόμιζε καὶ σέβου, ζήτει δὲ μή·
πλεῖον γὰρ οὐδὲν ἄλλο τοῦ ζητεῖν ἔχεις
εἴτ' ἔστιν εἴτ' οὐκ ἔστιν μὴ βούλου μαθεῖν,
ὡς ὄντα τῦτον καὶ παρόντ' ἀεὶ σέβου.

Van-e isten vagy nincs, tudni nem lehet, ezt ne keresd, hanem tiszteld istent úgy, mint a ki van. S ki istent keresni akarja, az istentelen, mint a következő töredékben (Comp. Men. et Phil. 359. Stob. ecl. phys. II. p. 6. Mein 186.) olvassuk:

Τί ἐστιν ὁ θεὸς οὐ θέλει σε μανθάνειν
ἀσεβεῖς τὸν οὐ θέλοντα μανθάνειν θέλων.

A kik az istent tisztelik, azok üdv reményével telvék, mint látjuk a következőből, mely olvasható Theophilnél (ad. Autol. III. p. 385.) és Epiphaniusnál (in Ancyr. 512, 30. Mein. 190.):

οἱ γὰρ θεὸν σέβοντες ἐλπίδας καλὰς
ἔχουσιν εἰς σωτηρίαν.

Tehát az isten védi és fentartja a jámborokat.

Láttunk itt különböző vélelmeket, melyek szerint majd istennek tartják a sorsot, majd ez tagadtatik; mások szerint a Véletlen az isten, majd mások szerint a lég; bár bizonyosat nem állíthatunk, úgy látszik, Philemo a legutolsó véleményben volt, mely szerint hinni kell az istent és tisztelni, ha nem tudatik is milyensége.

Menander-nél legelőször is a sorsot illetőleg azt találjuk, hogy isteníttetett. Igy (Stob. ecl. ph. I. p. 192. Mein. 472.) az Ὑποβολιμαῖος töredékében:

τύχη κυβερνᾷ πάντα ταύτην καὶ φρένας
δεῖ καὶ πρόνοιαν τὴν θεὸν καλεῖν μόνην
ἐι μή τις ἄλλως ὀνόμασιν χαίρει κενοῖς.

istennek neveztetik a sors, mely ugyanegynek látszik az ész és előrelátással, s mely mindent kormányoz. Vagy ha Bentley olvasását πρόνοιαν τὴν θεῶν helyeseljük, akkor ily értelme lesz: a sors az istenek esze és gondviselése, tehát azokat is kormányozza. — A továbbiak szerint (Mein. 471.):

Παύσασθε νοῦν ἔχοντες· οὐδὲν γὰρ πλέον
ἀνθρώπινος νοῦς ἐστὶν ἄλλο τῆς τύχης,
εἴτ' ἐστὶ τοῦτο πνεῦμα θεῖον εἴτε νοῦς.
τοῦτ' ἔστι τὸ κυβερνῶν ἅπαντα καὶ στρέφον
καὶ σῶζον, ἡ πρόνοια δ' ἡ θνητὴ καπνός
καὶ φλήναφος, πείσθητε κοὐ μέμψεσθέ με·
πάνθ' ὅσα νοοῦμεν ἢ λέγομεν ἢ πράττομεν
τύχη 'στίν, ἡμεῖς δ' ἐσμὲν ἐπιγεγραμμένοι.

a sors igazgat, tart fen mindent, az emberek gondviselése semmi; mert bármit gondolunk, beszélünk, teszünk: ez mind a sors műve. Ezt bizonyítják még a 735 és 733 töred. Miután pedig a sors igazgat mindent, nehéz neki ellenállni: πρὸς τὴν τύχην γὰρ ζυγομαχεῖν οὐ ῥᾴδιον (Stob. Flor CXII. 1. Mein 646.) Noha a sorsnak mint az ész és gondviselésnek állhatatosnak kellene lenni, mégis változékony τὸ γὰρ τῆς τύχης ῥεῦμα μεταπίπτει ταχύ, — ὡς ποικίλον πρᾶγμ' ἐστί καὶ πλάνον τύχη κτλ azért nem kell gyalázni azokat, kik másként gondolkoznak a sorsról s elvitatják töle az észt,

szemére vetik a tudatlanságot, vakmerőséget, vakságot. Igy a *Ξενολόγος* szinműből (Stob. ecl. ph. I. 216. Mein. 344.) maradt töredékben:

οὕτως ἀσυλλόγιστον ἡ τύχη ποιεῖ,
τὸ συμφέρον τί ποτ' ἐστὶν ἀνθρώπου βίῳ,
οὐδ' ἔστιν εἰπεῖν ζῶντα ταῖτ' οὐ πείσομαι.

a beszélő gyalázza a sorsot, hogy a hasznost, szükségest fel nem találhatja; — így a *Πρόγαμοι* szinműből fenmaradt (Stob. ecl. I. 212. Mein. töredékben: *Τυφλόν γε καὶ δυστηνόν ἐστιν ἡ τύχη*: a sors vak és szerencsétlennek mondatik. Miután a sors mindeneket igazgat, nagy befolyással van az emberek életére *ὡς ὡραΐζεθ' ἡ τύχη πρὸς τοὺς βίους* s az emberek mindent tőle nyertek (Stob. Flor. XVI. 13. Mein. 130.) *εἰ μὴ δὲ σαυτοῦ τῆς τύχης δὲ πάντ' ἔχεις* de el is ragadja tőlök *οἷς μὲν δίδωσιν οἷς δ' ἀφαιρεῖται τύχη* a gazdagságot ép úgy, mint a házastársat s gyermekeket:

Ἄνθρωπε μὴ στέναζε μὴ λυποῦ μάτην.
Χρήματα γυναῖκα καὶ τέκνων πολλῶν σποράν,
ἅ σοι τύχη κέχρηκε, ταῦτ' ἀφείλετο

(Comp. Men. et Phil. p. 362. Mein. 559.). De nem folytatom tovább Wendlerrel, ki itt igen is bőven kiterjeszkedik; csak annyit jegyzek meg röviden: hogy e töredékekben valamint Mein. 345. 592. a sors különféle hatalma, változékonysága iratik le, melyekben végre látjuk, hogy mig Philemo szerint a sorsot valaki kikerülheti, Menander szerint ez lehetetlen. — Másutt (Stob. ecl. II, 236, Mein 561.):

Ἀδύνατον ὡς ἔστιν τι σῶμα τῆς τύχης·
ὃ μὴ φέρων δὲ κατὰ φύσιν τὰ πράγματα
τύχην προσηγόρευσε τὸν ἑαυτοῦ τρόπον.

tagadtatik a sors élete, mert úgymond, lehetetlen, hogy a sorsnak teste legyen, tehát nem személy, nem isten; az, ki nem birta eltűrni a csapást, érzületét sorsnak nevezé. — Másutt a a Véletlen neveztetik istennek, mint (Stob. ecl. I. p. 196. Mein 284) a Cnidia szinmű töredékében:

Ταὐτόματόν ἐστιν ὡς ἔοικέ που θεός
σώζει τε πολλὰ τῶν ἀοράτων πραγμάτων

de *ὡς ἔοικε* által kétkedve szól a beszélő; mert az emberek nem láthatják a Véletlent, azonban az mégis segíti őket: *Ταὐτόματον ἡμῖν ἀφανὲς ὂν συλλαμβάνει* (Stob. ecl. I. 200. Mein. 268.).

Mint a sors és véletlenről, ép oly különböző véleményeket találunk a többi istenekről is. Mert vannak emberek, kik az anyagiságba vannak merülve, mint olvassuk a *Μισούμενος* vígjáték töredékében, melyet részben Stob. (Flor. LVI. 3. Mein 22) részben Justinus Mart. (de Monarch. 40. B.) tartott fen:

χαῖρ᾽ ὦ φίλη γῆ, διὰ χρόνου πολλοῦ σ᾽ ἰδὼν
ἀσπάζομαι· τουτὶ γὰρ οὐ πᾶσαν ποιῶ
τὴν γῆν, ὅταν δὲ τοὐμὸν ἐσίδω χωρίον
τὸ γὰρ τρέφον με τοῦτ᾽ ἐγὼ κρίνω θεόν.

Itt ugyanis a beszélő azt tartja istennek, a mi öt táplálja, így a földet, nem is az egész földet, hanem saját földrészecskéjét. Szintén ily formán gondolkozik a következő: (Stob. Flor. XCI. 29. Mein. 526. et comp. Men. et Phil. 359.).

Ὁ μὲν Ἐπίχαρμος τοὺς θεοὺς εἶναι λέγει
ἀνέμους, ὕδωρ, γῆν, ἥλιον, πῦρ, ἀστέρας.
ἐγὼ δ᾽ ὑπέλαβον χρησίμους εἶναι θεοὺς
τἀργύριον ἡμῖν, καὶ τὸ χρυσίον.
ἱδρυσάμενος τούτους γὰρ εἰς τὴν οἰκίαν
εὖξαι τί βούλει, πάντα σοι γενήσεται
ἀγρός, οἰκίαι, θεράποντες, ἀγωρώματα,
φίλοι, δικασταί, μάρτυρες, μόνον δίδου·
αὐτοὺς γὰρ ἕξεις τοὺς θεοὺς ὑπηρέτας

ki az aranyat, ezüstöt stb. leghasznosb isteneknek mondja, mely istenek segítségével mindent elérhetsz s így materialista. Pedig igen kétséges, valjon e szavak nem egy elferdített delphii jóslatot tartalmazának-e, mely esetben más véleményben is lehetett a beszélő s az említett érceket csak bosszúan nevezi isteneknek. — Mások abban hisznek, a mit látnak, mint a következőben (Clem. Alex. ad Gent. 68. p. 59. Mein. 655.)

Ἥλιε, σὲ γὰρ δεῖ προσκυνεῖν πρῶτον θεῶν,
δι' ὃν θεωρεῖν ἔστι τοὺς ἄλλους θεούς

melyben a nap isteníttetik ugyan, de az isteneket a nap segélyével láthatóknak mondja, tehát a láthatókat nevezi isteneknek. Talán a csillagokat, melyeket a stoikusok istenítettek. Ismét mások a hatalmat, szemtelenséget mondják istennek, mint (Stob. Flor. XXXII. 7. Mein. 251.):

ὦ μεγίστη τῶν θεῶν
νῦν οὖσ' ἀναίδει', εἰ θεὸν καλεῖν σε δεῖ
δεῖ δέ· τὸ κρατοῦν γὰρ νῦν νομίζεται θεός
ἐφ' ὅσον βαδίζεις, ἐφ' ὅσον μοι δοκεῖς.

mely szavak nyomán a szemtelenség azért nevezendő istennek, mert a mi uralg, az isteni lénynek tekintendő, a szemtelenség által pedig mindent elérhetünk, tehát uralg, isten. Azonban bár Cicero is (de legg. II. 11. 28,) említi, hogy az athéniek a szemtelenségnek szentélyt emeltek, mégis az egésznek hangjából valamint e szavakból is: *εἰ θεὸν καλεῖν σε δεῖ* és *τὸ κρατοῦν γὰρ νῦν νομίζεται θεός* úgy látszik, itt inkább gyaláztatik az, ki a szemtelenséget isteníti.

Az töredékekben, melyeket Menendertől Justinus Mart. (de Mon. 41. E. st 40 B. Mein 14 et 71.) őrzött meg:

Θεός ἐστι τοῖς χρηστοῖς ἀεί
ὁ νοῦς γάρ, ὡς ἔοικεν, ὦ σοφώτατοι

és ismét:

πάντ' ἐστὶ τῷ καλῷ λόγῳ
ἱερόν· ὁ νοῦς γάρ ἐστιν ὁ λαλήσων θεός.

az ész mondatik a jó és jámbor ember istenének. Az ész pedig, ugy látszik, ugyanaz itt, mi a vélemény, nézet. — Másutt ismét a lelkiismeret mondatik istennek, mint mely a tisztességes, becsületes cselekedetre és beszédre ösztönöz. Találunk a töredékek közt olyakat is, melyekben a szeretet mondatik istennek s pedig olyannak, ki még Zeust is kényszerítheti; ez isten viszi reá az embereket, kogy más istenre hamisan esküdjenek. Igy látjuk a

Συναριστῶσαι cimű szinmű töredékéből (Stob. Flor. LXIII. 25. Mein. 439.):

Ἔρως δε τῶν θεῶν
ἰσχὺν ἔχων πλείστην ἐπὶ τούτου δείκνυται
διὰ τοῦτον ἐπιορκοῦσι τοὺς ἄλλους θεούς·

és az *Ἥρως* cimű szinmű töredékéből (Stob. Flor. LXIII. 21. Mein. 203):

Δέσποιν', Ἔρωτος οὐδὲν ἰσχύει πλέον,
οὐδ' αὐτὸς ὁ κρατῶν τῶν ἐν οὐρανῷ θεῶν
Ζεύς, ἀλλ' ἐκείνῳ πάντ' ἀναγκασθεὶς ποιεῖ

s pedig, hogy a buja szeretetről van itt szó bizonyítják mind az előbbiek, mind pedig a „kincs“ (Flor. LXIII. 13. Mein 227) és *Ἀνεψιῶν* cimü szinműnek (Flor. LXIV. 17. Mein. 60) Stobaeus-nál található töredékei, melyek utóbbija így hangzik:

φύσει γάρ ἐστί ἔρως
τοῦ νουθετοῦντος κωφόν· ἅμα δ' οὐ ῥάδιον
νεότητα νικᾶν ἐστὶ καὶ θεὸν λόγῳ.

Egészen uj véleményre találunk a Clemens Alexandrinus által (Strom. V. p. 727. Pott. Mein. 234.) megőrzött töredékben:

Ἅπαντι δαίμων ἀνδρὶ συμπαρίσταται
εὐθὺς γενομένῳ, μυσταγωγὸς τῦ βίυ
ἀγαθός· κακὸν γὰρ δαίμον' οὐ νομιστέον
εἶναι βίον βλάπτοντα χρηστόν

mely szerint minden embernek van egy veleszületett felsőbb lénye, daemona, éltének jó igazgatója; de az utosó 2 versből azt lehet következtetnünk, hogy itt a stoikusok véleménye (mely cáfoltatik) bír általános érvénynyel, kik szerint a jóknak jó, a gonoszoknak rosz daemonok van, s bár Menander Epicur tanának volt hive, az akkori kor e véleményét ő is oszthatta.

Különben az isten minden tettében jónak mondatik, a ki semmi roszat nem tehet: *ἅπαντα ἀγαθὸν εἶναι τὸν θεόν*, — *θεὸς πέφυκεν ὅστις οὐδὲν δρᾷ κακόν* — s ha roszat bocsát is ránk, annak jó indoka van:

ὥστε μηδείς πρὸς θεῶν
πράττων κακῶς λίαν ἀθυμήσῃ ποτέ·
ἴσως γὰρ ἀγαθοῦ τοῦτο πρόφασις γίνεται·

mindenható, mert: „*Θεοῦ θέλοντος κἂν ἐπὶ ῥιπὸς πλέοις*," mindennütt jelenlevő s mindenttudó *πάντῃ γάρ ἐστι* — és *οὐδεὶς ποιῶν πονηρὰ λανθάνει θεόν·*-gyülöli a roszakat s megbünteti őket *ἄγει τὸ θεῖον τοὺς κακοὺς πρὸς τὴν δίκην.*

Miért is ha jó sorsban élünk meg kell emlékeznünk az istenről: *Δίκαιον εὖ πράττοντα μεμνῆσθαι θεοῦ.* — Az isten adja a jó erkölcsöket: *θεοῦ πέφυκε δῶρον εὐγνώμων τρόπος* és a jámborokat, igazakat szereti és megsegíti, mire nézve a sok közül csak az egy töredéket említjük:

ὅταν τι πράττῃς ὅσιον, ἀγαθὴν ἐλπίδα
πρόβαλλε σαυτῷ τῦτο γινώσκων ὅτι
τόλμῃ δικαίᾳ καὶ θεὸς συλλαμβάνει.

Az ájtatosság a legföbb áldozat, melyet az isteneknek bemutatni lehet: *θυσία μεγίστη τῷ θεῷ τὸ εὐσεβεῖν.* (Mein. 131.)

Az isten védi a szegényeket, mert *ἀεὶ νομίζονθ' οἱ πένητες τῶν θεῶν·* valamint a család szentségét is, mert ki az atyját magátkozza, az istent is magátkozza:

ὁ λοιδορῶν τὸν πατέρα δυσφήμῳ λόγῳ
τὴν εἰς τὸ θεῖον ἐκμελετᾷ βλασφημίαν.

De vannak töredékek, melyek az elöbbi szép vélelmekkel ellenkeznek, melyekben az istennek igazságtalanoknak mondatnak. A Mein. szer. 17-ik töredék pedig:

οἴει τοσαύτην τὺς θεοὺς ἄγειν σχολήν,
ὥστε τὸ κακὸν καὶ τἀγαθὸν καθ' ἡμέραν
νέμειν ἑκάστῳ, Σμικρίνη;

egészen Epikur tanát adja, valamint a következők is:

Ἄνθρωπος ὢν μηδέποτε τὴν ἀλυπίαν
αἰτοῦ παρὰ θεῶν, ἀλλὰ τὴν μακροθυμίαν
ὅταν γὰρ ἄλυπος διὰ τέλους εἶναι θέλῃς
ἢ δεῖ θεὸν σ' εἶναί τιν' ἢ τάχα δὴ νεκρόν.

és

Θεοῦ γὰρ οὐδεὶς χωρὶς εὐτυχεῖ βροτῶν.

Az Ἱέρεια vígjátékból maradt töredék (Mein. 237.) a homályos mysteriumokra vonatkozni látszik, melyek itt is helyeseltetnek.

Menandernél tehát igen különböző véleményekre találunk; majd a sors vagy véletlen, majd az ész majd más eféle mondatik istennek, vannak jámbor vélemények ugy mint gonoszak, némelyek pedig Epikur tanát követik. — Hogy mily véleményben volt Menander maga: nehéz meghatározni, Mondatik róla, hogy Theophrastus Peripateticus és Epikur követője volt. A töredékekben azonban Theophrastus tanából mit sem találunk, tehát ezek nyomán inkább állíthatjuk, hogy Epikur tanát vallá, miután az is tudatik róla, hogy a gyönyöröknek hódolt

Diphilusnál a sorsot illetőleg semmi ujat sem találunk mert a következő töredék (Stob. Flor. CV. 6. Mein. 42.):

Ἀπροσδόκητον οὐδὲν ἀνθρώποις πάθος·
ἐφημέρους γὰρ τὰς τύχας κεκτήμεθα,

a sorsot naponkint változónak mondja; egy másik szerint pedig (Stob. Flor. CIV. Mein. 106.) a sors több roszat nyujt mint jót.

Mi az isteneket illeti, Ammonius (de dist. verb. p. 61. Mein. 65.) Pyrrha szinműből hoz fel egy töredéket:

Δῶρον δ' ἐμαυτῇ παρὰ θεῶν εὑρημένη,

mely szerint az istenek az embereknek jót nyujtanak; ők vigyáznak az emberek erkölcseire is és a család szentségét védik (Stob. Flor. LXXIX. 16. Mein. 98.):

εἰ τοῦ πατρὸς δόξαιμι κρεῖττόν σοι λέγειν
ἐμαυτὸν ἀδικῶ κοὐκέτ' εἰμὶ δεοσεβής,
ὅτι τὸν κατασπείραντα λυπῶ κοὐ φιλῶ,

mert a ki atyját megveti, istentelen. Azonban a Clem. Alex. által megőrzött töredékben (Strom, VII. 844. Mein. 84.) „μάκαρ Ἀήρ“ azaz a Lég istenhez fahászkodik valaki, mi talán a stoikusok tanára mutat. A csekély előadottakból Diphilusról alig mondhatunk valószínüt.

Hipparchus töredékeiből csak egyet (Mein. 2.) említhetünk, melyben μεταβολαὶ τύχης említtetnek; Lynceusról, Archedicus, — Apollodorus Gelous és Anaxippusról pedig töredékeket nem birunk, tehát áttérünk Apollodorus Corystius-ra megemlítvén a Γραμματειδιοποιός cimű szinmű hosszú töredékét (Mein. 5.) melyben a sors keménynek mondatik, mivel a görögökre sok bajt hárított.

A másik Apollodorus ugy látszik a Sorsot hitte istennek; erre mutat legalább következő töredék (Stob. Flor. XVI 2. Mein 15.):

μεσῶ τύχην συνοῦσαν ἀτυχεῖ σώματι·
ὅστις γὰρ εὐπορῶν, παρὸν ζῆν ἡδέως,
κακῶς διάγει, τί ἄν τις ἄλλ' ἢ τῇ τύχῃ
μέμφοιτο, διότι δυστυχεῖ συνδυστυχεῖ,

mely a Sors jónak és könyörületesnek mondatik, s azért az ki roszul él, midőn boldogúl élhetne, hiába gyalázza a Sorsot. Noha ismét más töredékben (Stob. Flor. CVIII. Mein. 17.): a Sors tehernek tehát rosznak mondatik.

Philippides egy töredékében (Stob. Flor. LXVIII. 6. Mein, 6.) mondatik, hogy az emberek a Sorstól igen zaklattatnak miért is ne szerezzen senki még nagyobb bajt magának nősülés által. Azonban inkább akarjuk egy más töredék után megitélni a költőt, melyet Plutarchnál találunk (vit. Demetr. c. 12. et 26. Mein 25.):

ὁ τὸν ἐνιαυτὸν συντεμῶν εἰς μῆν' ἕνα
ὁ τὴν ἀκρόπολιν πανδοκεῖον ὑπολαβὼν
καὶ τὰς ἑταίρας εἰσαγαγὼν τῇ παρθένῳ.
δι' ὃν ἀπέκαυσεν ἡ πάχνη τὰς ἀμπέλους,
δι' ὃν ἀσεβοῦνται δ' ὁ πέπλος ἐρράγη μέσος
τὰς τῶν θεῶν τιμὰς ποιοῦντ' ἀνθρωπίνας
ταῦτα καταλύει δῆμον, οὐ κωμῳδία

melyben Stratoclest támadja meg a költő, hogy az istenek tetetét emberibbé tette, s mely szerint Philippides igen jámbor, de egyszersmind babonás is volt, mint δι' ὃν ἀπέκαυσεν szavakból kitünik, noha ezeket egy alsóbb rendü athéni mondhatá.

Euphro egyetlen töredékéből (Stob. Flor. XXVIII. 11. Mein 9.), melyben csak a görögök régi istenei említtetnek mit sem itélhetünk. Hegesippusról, Sosipater, Macho, Bato, Eudoxus, Poenicides, Posidippus, Damoxenus, Crito, Demetrius, Dioxippus, Strato, Stephanusról pedig nem is szólhatunk.

Theognetus-nak van ugyan egy töredéke (Ath. III. 104. B. Mein. 1.), melyből jó és rosz daemonokra következtethetünk, de ebből a költőre vonatkozólag itéletet nem mondhattunk. A mi tehát az ujabb attikai vigjátékirókat illeti, jó formán csak Philemo és Menanderről mondhatunk némi valószinüt. Átalában pedig tegadhatatlan, hogy az idézett töredékekből az összes költők nézeteire vont következtetések csak véleménykép állhatnak.

MALMOSI KÁROLY.

MUTATVÁNY

Fustel de Coulanges „La cité antique" című művéből.

(Folytatás. L. 28 s k., 83 s k. ll.)

III. FEJEZET.

A család folytonossága, a nőtlenségi (coelibatus) tilalom, elválás magtalanság esetében; egyenlőtlenség fiu és leány között.

A halottakra és tiszteletökre vonatkozó hit szolgált alapjául a régi családnak és nagyobb részt a családi élet szabályozásának.

Láttuk fölebb, hogy az ember halála után boldog és isteni lénynek tartatott, de csak azon föltétel alatt, ha az élők neki mindennap a halotti lakomát hozták. Ha ezen adományok megszüntek, ez csapás volt a halottra, ki ezen esetben a szerencsétlen és gonoszlelkü daemonok sorába lépett. Mert a midőn ezen régi nemzedékek a jövő életet kezdék képzelni magoknak, nem gongondoltak sem jutalmakra, sem pedig büntetésekre; azt hiszik vala, hogy a halottnak boldogsága nem függ azon jó vagy rosz magaviseletétől, melylyel e világon napjait tölti vala, hanem attól, minőt utódai iránta tanusítanak. Igy tehát minden atya várta utódaitól a halotti lakomák szakadatlan sorát, mely lelkének nyugalmat és boldogságot vala biztosítandó.

Ezen megyőződés képezé a házi-jognak alapelvét a régieknél. Ebből azon szabály folyt ismét, hogy minden családnak magát meg kellett örökítenie. A halottaknak szüksége volt arra, hogy utódiak sohase enyészszenek el. A sírban nem nyugtalanítá őt más, mint épen ezen esély. Igy a hinduk is azt hiszik

vala, hogy a halottak csakis ezt ismétlik szakadatlanul: „Bár csak mindig születhetnék águnkban fiu, ki mézet, tejet és rizst hozna.“ És ismét: „A családnak kihalta okozza ezen család vallásának vesztét; az elődök megfosztva a kalács áldozatától a szerencsétlenek sorsára jutnak [79]).

Italiának és Görögországnak népei is sokáig ezt hiszik vala; s ha nem is hagyták könyveikben hitük oly világos kifejezését, mint azt a keletiek régi könyveiben találjuk, mégis legalább törvényeik léteznek, melyek ezen régi véleményükről tanuskodnak. Athénben a törvény bizta meg a polgárzat főhivatalnokát, hogy őrködjék a fölött, miszerint semmiféle család ki ne pusztuljon [80]). Hasonlólag őrködött a római törvény, hogy semmiféle házi cultus el ne enyészszék [81]). Egy atkénbeli szónok beszédjében ezt olvassuk: „Nem létezik egy férfiu is, ki, tudván hogy meg kell halnia, oly kevés gonddal volna maga iránt, hogy családját utódok nélkül akarná hagyni; mert akkor nem volna senkije, ki azon tiszteletet nyujthatná neki, melylyel a halottak iránt tartoznak.“ [82]) Mindenkinek tehát nagy érdekében feküdt fiut hagyni hátra, meg lévén győződve, hogy ebből származik boldog halhatatlansága.

De ez egyszersmind kötelesség is volt az elődök irányában, míg a család létezett. Azért is nevezi Manu-nak törvénye a legöregebb fiut annak, ki meg vala bízva e kötelesség teljesítésével.“ Itt a régi család legsajátosabb jellegeinek egyike vagyon érintve. A vallás, mely a családot képezé, parancsolólag követeli, hogy az sohase veszszen ki. A család, mely elenyészik, maga a cultus, mely kihal. E családokat azon korszakban, kell magunknak képzelnünk, melyben a hit még nem vala módositva. Minden egyesnek saját vallása és istenei voltak, drága kincsek, mellyek fölött őrködnie kellett. A legnagyobb csapás, mely vallásosságát fenyegeté, az vala, hogy majd ága szakad; mert azon esetben vallása el fog tünni a földről, tüzhelye el fog aludni, halottainak egész sora a feledékonységnek martaléka, a

---

79) Bhagavad-Gita 1. 40.

80) Isaeus VII, 30—32.

81) Cicero de leg. II, 19.

82) Isaeus, VII, 30,

legsúlyosabb nyomoruságnak áldozata lesz. Az emberi életnek nagy érdeke tehát abban áll vala, folytonosítani az utódokat, hogy a cultus is folytonos legyen.

Ezen vélemény erejénél fogva a nőtlenség súlyos is'entelenség és szerencsétlenségnek tartatott; istentelenségnek, mert az agglegény veszélybe ejté családja halottainak boldogságát; szerencsétlenségnek, mert ő maga azon veszélynek vala kitéve, hogy nem részesül semmiféle cultusban halála után és sohasem fogja ismerni azt, a mi a halottakat megőrvendezteti. Ez reá és elődeire nézve az elkárhozásnak bizonyos neme vala.

Lehet gondolni, hogy a törvények hiányában ezen vallási kit hosszabb ideig elég hathatós volt a nőtlenség megakadályoztatására De inkább feltehető, hogy mióta törvények léteztek, ezek jelenték ki, miszerint a nőtlenség rosz és büntetésre méltó dolog. Halicarnassusi Dénes, ki átkutatta Rómának régi emlékkönyveit, állítja, hogy látott oly régi törvényt, mely a fiatal embereket házasságra kötelezi. [83]) Ciceronak értekezése a törvényekről, melyben majdnem mindig bölcsészeti alakban tünteti fel Rómának régi törvényeit, egyet foglal magában, mely a nőtlenséget tiltja. [84]) Spartában Lycurgusnak törvényhozása megfosztja azon polgárt minden jogoktól, ki meg nem nősül. [85]) Többnemű adomából tudjuk, hogy midőn már megszüntek a törvények a nőtlenséget tiltani, tiltották azt az erkölcsök. Kitűnik egyszersmind Polluxnak egyik helyéből, hogy sok görög városban a törvény büntettként fennyíté a nőtlenséget. [86]) Ez megfelelt a hitnek; az ember nem vala önmagáé, hanem a család tulajdona. Ő egy tag vala a sorban és nem vala szabad hogy a sor nála megszakadjon. Ő nem született véletlenül; az életbe be volt beretve, hogy folytassa a cultust; nem vala szabad elhagynia az életet a nélkül, hogy biztos legyen a felől, hogy a cultust utána is folytatni fogják.

De nem vala elégséges fiut hátrahagyni. A fiunak, kinek kötelességében állott a házi vallást folytatni, vallási házasságból

83) Halicarn. Dionys. IX, 22.

84) Cicero, De leg. III. 2.

85) Plut. Lycurg. Lacedaemon. Apophthegmata.

86) Pollux, II, 48.

kellett származnia. A fattyú, természetes gyermek, kit a görögök νόθος-, a latinok pedig spurius-nak neveznek vala, nem vállalkozhatott azon szerepre, melyet a vallás a fiu számára kijelölt. Csakugyan a vérkötelék még nem állapítá meg magában a családot; ehhez még a cultusnak köteléke is megkivántatott. Már pedig a fiu, mint oly nőnek gyermeke, ki nem vala még egyesítve férjével cultusban a házassági szertartás utján, nem vehetett részt a cultusban. [87]) Ő neki nem áll vala jogában a halotti lakomát felajánlani.

A házasság e szerint kötelező vala. Célja nem vala a kéj, főtárgya nem vala a két lénynek egyesítése, kik egymást megszerették és egyesülésre kivántak lépni, hogy egymással minden örömet és fájdalmat megosszanak; hanem az, hogy két lény egyesülvén ugyanazon házi cultusban, tőlök egy harmadik lény származzék, mely képes legyen ezen cultust folytatni. Ezt legjobban láthatni azon szentséges formulából, mely a házassági cselekmény alkalmával kiejtetett, és pedig a rómaiaknál: Ducere uxorem liberûm quaerendorum causa; a görögöknél pedig: *παίδων ἐπ' ἀρότῳ γνησίων*. [88])

Minthogy a házasság csak azért köttetett, hogy a család folytattassék, igazságosnak látszott, hogy felbontható legyen, ha a nő magtalan vala. Az elválás ilyen esetben mindig jogos volt a régieknél. Indiában a törvény követelé, hogy „a magtalan nő két év eltelte után helyettesíttessék.“ [89]) Hogy ezen kötelesség Görögországban és Romában létezett, nem tanusítja ugyan semmi formális törvény, mindazonáltal Herodot két spártai királyt idéz, kik kényszerítve valának nejeiktől elválni, mert ezek magtalanok voltak. [90]) A mi Rómát illeti, elléggé ismeretes Carvilius Rugának története, kinek elválási esete az első, melyről a római évkönyvek tesznek említést. „Carvilius Ruga, így szól Aulus Gellius, magas családból származott férfiu, elvált nejétől divortium utján, mert nem nemzhetett vele gyermeket. Teljes szívből szereté őt és csak dicsérheté erkölcsiségét. De ő feláldozá sze-

---

[87]) Isaeus, VII. Demosth. in Macart.

[88]) Menander fr. 185. ed. Didot. Alciphron, I, 16. Aeschyl. Agamon. 1166 od. Hermann.

[89]) Manu törv. IX. 81.

[90]) Herod V, 39. VI, 61.

relmét esküjének, vallásának, mert esküdött volt (a házassági formulában) hogy azért veszi őt nejének, hogy vele gyermekeket nemzhessen." [91])

A vallás mondá, hogy a családnak nem szabad elenyésznie; minden érzelem és minden természeti jog háttérbe szorult ezen általános szabály elől. Ha a házasság gyermektelen volt a férjnek hibája következtében, azért mégis kellett, hogy a család folytattassék. Ezen esetben a testvérek egyike, vagy valamely vérrokon lépett helyébe és a nő kötelezve volt magát ezen férfiunak megadni. A gyermek, ki ekképen született, férje gyermekének tartatván, folytatá a cultust. Ilyen volt a szabály a régi hinduknál is; ugyanezt találjuk az athénbeliek és spártaiak törvényeiben. [92])

A régi törvények az özvegyeket is, ha gyermekeik nem voltak, kötelezték házasságra a legközelebbi rokonok valamelyikével és a fiu, ki született, a megholt fiának tekintetett. [93])

A leánynak születése által nem éretett el a házasságnak célja. És valóban a leány nem folytathatá a cultust azon oknál fogva, mert azon órában, melyben férjhez ment, lemondott a családról és atyjának cultusáról, tartozván férje családja és vallásához.

A fiu vala tehát az kit vártak és ki szükséges vala; ő vala az, kiért a család, az elődök a tüzhelyhez folyamodtak. „Általa, így olvassuk a hinduk régi törvényeiben, lerója az atya tartozását elődei lelkei iránt és biztosítja maga magának a halhatatlanságot." Ezen fiu ép oly becses vala a görögök előtt mert kötelessége volt később áldozni, a halotti lakomát hozni és ezen cultus által a házi vallást fenntartani. Azért is nevezi Aeschylus a fiut az atyai tüzhely fenntartójának. [94])

Ezen fiunak belépte a családba vallási cselekmény által jeleztetett. Mindenekelőtt megkivántatott, hogy az atya őt fiának elismerje. Ennek ugyanis mint a tűzhely urának és őrének, az elődök képviselőjének ki kellett nyilatkoztatnia, vajjon ezen uj

---

[91]) Aulus Gell. IV, 3. Valer. Max, II, 1, 4. Dionys, II, 25.
[92]) Xen. Laced. korm; Plutarch Solon, 20; Manu törv. IX, 121.
[93]) Manu törv. IX, 69, 164 l; a zsidóknál is Deuteronom. 25.
[94]) Aeschyl. Choeph. 264 (262).

jövevény tagja-e a családnak. A születés csakis a physicai (természeti) köteléket képezé és csak atyjának nyilatkozata alapítá meg az erkölcsi és vallási köteléket. Ezen formalítás egyaránt volt kötelező Rómában, Görögországban és Indiában.

A fiura nézve több kivántatott meg mint, a hogy láttuk, a nőre nézve, t. i. a beavattatás. Ennek helye volt születése utáni kilencedik napon Rómában, tizediken Görögországban, tizedik- vagy tizenkettediken Indiában. [95]) Ezen a napon összegyüjté az atya családját, meghívá a tanukat és áldozott tűzhelyénél. A gyermek a házi istennek bemutattatott; egy asszony tartá őt karjaiban és futva megkerülé vele többször a szent tüzet. [96]) Ezen szertartásnak kettős célja vala; először is tisztítani a gyermeket azaz eltávolítani tőle a tisztátalanságot melylyel a régiek hite szerint a méhben való hordás alkalmával befertőztetett; továbbá a házi cultusba beavatni őt. Ezen perctől fogva a gyermek bebocsáttatott ezen szent társaságba és kis egyházba, mely családnak neveztetett. Ott találá vallását, ott végzé a szertartásokat és képesítve lőn ott elmondani az imákat; ott tisztelé az ősöket, a hol később ő is tisztelt elöddé vált.

IV. FEJEZET.

Az adoptio és emancipatio.

A házi cultus megörökítésének kötelessége vala az adoptio jogának alapelve a régieknél. Ugyanazon vallás, mely nősülésre kötelezé a férfiut, mely magtalanság esetében kimondá az elválást, mely tehetetlenség vagy időelőtti halálozás esetében a férjt rokonnal helyettesítteté, nyujtá a családnak még a legutolsó segédeszközt, hogy kikerülhesse ama szerencsétlenséget, mely a családot pusztulással fenyegeté; ezen segédeszköz vala az adoptiónak joga.

„Az, a kinek a természet nem adott fiut, fogadhat azzá egyet, hogy a halotti szertartások ne szünjenek meg.“ Igy szól

[95]) Aristoph. Aves 922. Demosth. in Boeot. p. 1016; Macrob. Sat. 1, 17. Manu törv. II, 30.

[96]) Platon Theaetet. Lysias Harpocrationnál s. v. Ἀμφιδρόμια.

a hinduk ős törvényhozója. [97]) Birtokában vagyunk egy sajátságos védbeszédnek, melyet egy athénbeli szónok tartott egy per ügyében, melyben az adoptio törvényessége a fogadott fiu irányában kétségbe vonatott. A védő mindenekelőtt kimutatja, mily célból fogadtak fiut. „Meneclas, mondá ő, nem akart meghalni gyermekek nélkül; szükségesnek tartá, hogy maradjon utána valaki, ki őt eltemesse és jövőre a temetési cultus szertartásait végezhesse.“ Bizonyítgatja, mi következnék majd, ha a törvényszék megsemmisíti adoptioját, mi történnék, nem ugyan ő vele, hanem avval, ki őt fiává fogadta. Meneclas meghalt ugyan, de épen Meneclasnak érdeke az, mely kérdésben forog. „Ha ti megsemmisítitek az én adoptiomat, azt fogjátok eszközölni, hogy Moneclas halva lesz, a nélkül hogy volna fi-utódja; következésképen senki sem fog áldozni tiszteletére, senki sem fogja neki nyujtani a halotti lakomát és végtére minden tisztelet nélkül marad ő.“ [98])

Fiut fogadni annyit jelentett, mint őrködni a házi vallásnak folytonossága, a tűzhely üdve, a halotti áldozatok megszakíttatlansága, az elődök lelkeinek nyugalma fölött. Az adoptionak létezési jogosultsága nem alapulván máson, mind azon, hogy a végenyészet végzetének eleje vétessék, következett belőle, hogy ez csakis annak vala megengedve, kinek nem volt fia. A hinduk törvénye tökéletesen megfelel ennek. [99]) Evvel megegyez Athénnek törvénye, miről Demosthenes védbeszédje Leochares ellen tanuskodik. [100]) Semmiféle határozott szöveg ugyan nem bizonyítja, hogy ugyanez lett volna a régi római jogban és tudjuk, hogy Gajus idejében, ugyanazon férfinak lehettek fiai nemzés és adoptio utján. Mindazonáltal látszik, hogy ezen pont nem volt befogadva a római jogba Cicero idejében; mert védbeszédei egyikében ekképen nyilatkozik a szónok: „Minő az a jog, mely az adoptiót szabályozza? Nem kivántatik-e meg, hogy az adoptáló oly koru legyen, melyben nem lehetnek gyermekei és hogy mielőtt valakit fiunak fogadott, azon volt, hogy legye-

[97]) Manu, törv. IX, 10.

[98]) Isaeus II, 10—46.

[99]) Manu törv. IX. 168, 174. Dattaca Sandrika, Orianne ford, 260. lap.

[100]) L. még Isaeus II, 11—14.

nek neki gyermekei? Fiunak fogadni annyi, mint követelni a vallástól és a törvénytől azt, a mit nem nyerhetni a természettől." [101]) Cicero megtámadja Clodius adoptáltatását, arra támaszkodván, hogy annak, ki őt fiának fogadta, már volt fia és felkiált, hogy az ilyen adoptio ellenkezik a vallási joggal.

Ha fiut fogadtak, a cultusba kellett azt mindenekelőtt beavatni „bevezetni a házi vallásba és őt a penatesek közelébe hozni." [102]) Az adoptio e szerint hasonló szent szertartások alatt ment végbe, mint minőkkel beavattatott a született fiu. Ennek folytán az uj jövevény bebocsáttatott a tűzhelyhez, társul fogadtatott az uj vallásba. Az istenek, szent tárgyak, szertartások, imák, mind ez az őt befogadó atyjával közös birtokává vált. Mondák róla: „in sacra transiit," átment az uj család cultusába. [103])

Ez által egyszersmind lemondott elődének cultusáról. [104]) Láttuk, hogy a régi hit nyomán ugyanegy ember nem áldozhatott két tűzhelynek, sem nem tisztelheté az elődök kétféle ágát. Az ember annyira idegenné lett régi családjától, hogy halála esetében, természetes atyjának nem állt jogában, a halotti szertartásokat rendezni, vagy a gyászmenetben részt venni. A fogadott fiu nem térhetett többé vissza régi családjába, csak később engedé meg a törvény, hogy visszatérhessen, ha fia vala, s ő azt maga helyett hagyá az adoptáló családjában. Mert azon nézet uralkodik valá, hogy a család folytonossága e szerint biztosítva levén, ő a családból kiléphetett. De ilyenkor saját fiával a kötelék tökéletesen fel lőn bontva. [105])

Az adoptiónak viszonylag megfelelt az emancipatio. Arra nézve, hogy a fiu beléphessen más családba, megkivántatott, hogy engedélye legyen kilépni a régiből, azaz hogy legyen feloldva saját vallása kötelékei alól. [106])

---

[101]) Cicero pro domo, 13, 14. Aulus Gellius, V, 19.

[102]) Ἐπὶ τὰ ἱερὰ ἄγειν, Isaeus VII. Venire in sacra Cicero pro domo 13; in penates adsciscere, Tacit. Hist. I, 15.

[103]) Valer. Max. VII, 7.

[104]) Amissis sacris paternis. Cicero u. o.

[105]) Isaeus VI, 44; X, 11. Demosth. contra Leocharem, Antiphon Frag. 15. L. Manu törv. IX, 142.

[106]) Consuetudo apud antiquos fuit, ut qui in familiam transiret, prius se abdicaret ab ea, in qua natus fuerat, Serv. ad. Aen. II, 156.

Az emancipationak fő tényezője vala azon cultus- és családról való lemondás, melyben született. A rómaiak ezen cselekményt az igen jellemző „sacrorum detestatio“ kifejezéssel jelölték meg.[107])

V. FEJEZET.

A rokonságról. Mit neveztek a rómaiak agnatiónak.

Pláto azt mondja, hogy a rokonság ugyanegy házi istenek közössége.[108]) Midőn Demosthenes bebizonyítani akarja, hogy két ember rokon, arra utal, hogy a halotti áldozatot ugyanegy sírnál hozzák. Valóban a házivallás vala az, mely a rokonságot megalapítá. Két ember rokonnak mondhatta magát, ha ugyanazon isteni tűzhelyei s ugyanazon halotti lakomái voltak.

Már pedig fentebb láttuk, hogy a jog áldozatot hozhatni a tűzhelynél csokis fiuról-fiura szállott, és hogy a halottak tisztelete csakis a fiutódokat illette. Ezen szabályból az következett hogy senkisem lehetett rokon a nőiágon. Ezen régi nemzedékek hite szerint a nő nem adhatá sem a létet sem a cultust. A fiu atyjától nyert mindent. Másrészt senkisem tartozhatott két tűzhelyhez; a fiunak e szerint nem volt más vallása, sem más családja, mint melyet atyjától vett át.[109]) Hogy lehetett neki anyai családja? Anyja maga, azon a napon, melyen a házasságnak szertartásai végeztettek, teljesen lemondott saját családjáról ezen időtől fogva férje elődeinek hozott halotti áldozatot, mintha azoknak leánya volna és nem áldozott többé saját elődeinek, mert azok utódának magát többé nem tartá. Ő többé sem a vallási sem pedig a jogi kötēléket nem tartá meg azon családdal, melyben született. Igy tehát fiának sem lehetett semmiféle közössége ezen családdal.

A rokonságnak alapja tehát nem vala a születés, hanem a cultus. Ezt világosan láthatni Indiában. Ott a család feje két-

---

107) Aulus Gellius XV, 27.

108) Pláto leg. V, 729. l.

109) Patris, non matris familiam sequitur. Digest. 50 könyv tit. 16. §. 196.

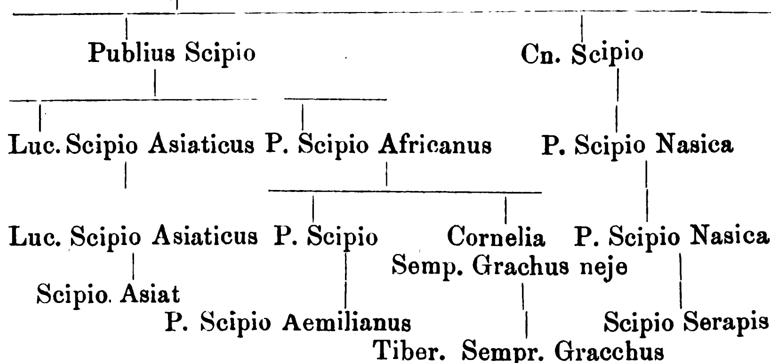
szer hozza havonkint a halotti áldozatot; egy kalácsot hoz atyja lelkének, másikat atyja részéről való nagyapjának, harmadikat atyai dédapjának, soha azoknak, kiktől anyai ágon származik, tehát sem anyjának sem pedig anyja apjának. Tovább hatolván fölfelé, de mindig ugyanazon egy vonalon, áldoz a negyedik, ötödik, ha todiknak stb. elődei közől, azon különbséggel, hogy ezekre nézve csekélyebb az áldozat, a mennyiben csak egyszerü viz libatio és egynehány szem rizsből áll. Ilyen a halotti lakoma és ezen szertartások minősége szerint számítják a rokonságot Ha két ember, elkülönítve hozván halotti áldozatot, képes, fölfelé haladva, hat elöd sorában találni egyet, ki közös mind a kettőre nézve, akkor ezen két ember rokon; Ők samanodácasnak mondják magukat ha közös elődük azok közöl való, kiknek csak vizzel áldoznak, sapindasnak pedig, ha elődüknek kalács nyujtatott.[110]) Szokásunk szerint számítva, a sapindas rokonsága menne a hetedik izig, a samanodacasé pedig egészen a 14-ik izig. Az egyik és a másik esetben a rokonság felismerhető abban, hogy ugyanazon elődnek nyujtatik az áldozat; de látni egyszersmind ebből, hogy ezen rendszer szerint az asszony utáni rokonság nem vala megengedhető.

De ugyanazon elv uralkodott nyugaton is. Sok vita folyt már a fölött, mit értettek a római törvénytudók agnatio alatt. Ezen kérdés könnyen oldható meg, ha az agnatiot a házi vallásra vonatkoztatjuk. A mint egyrészt azon tény, hogy a vallás csakis fiuról fiura szállhat, be vagyon bizonyítva, úgy másrészt bizonyítják a római törvénytudók, hogy két ember nem lehet rokon egymás közt, hacsak ki nem tünik, hogy fiuról fiura fölfelé számítva, van közös elődjök.[111]) Az agnatiora nézve a szabály tehát ugyanaz vala, mint a cultusra nézve. Ezen két dolog közt kézzelfogható viszonyosság uralkodott. Az agnatio tehát nem vala más, mint a rokonság, a mint azt a vallás eredetileg megalapítá.

Hogy ezen igazságot világosabban lássuk, ime egy római családnak táblázata:

---

110) Manu törv. V, 68. Mitakchara, Orianne ford. 213. lap.
111) Gaius I, 156; III, 10. Ulpian, 26. Justinian Inst. III, 2, 5.

Ezen táblázatban az ötödik nemzedék, mely 130-ik évben Kr. e. élt, négy személy által van képviselve. Voltak-e ezek rokonok egymás közt? A mi felfogásunk szerint rokonok lettek volna; de nem valának azok a rómaiak nézete szerint. Lássuk, valjon volt-e nekik ugyanazon házi vallásuk, az az, valjon hoztak-e ugyanazon elődöknek áldozatot? Tegyük fel, hogy a harmadik Scipio Asiaticus, ki egyedül megmarada ágából, hozza a meghatározott napon a halotti áldozatot; fölfelé haladva fiuról fiura, harmadik elődül Publius Scipiót találja. Ugyanigy találkozik Scipio Aemilianus, hozván áldozatot, elődei sorában ugyanazon Publius Scipioval. Igy tehát Scipio Asiaticus és Scipio Aemilianus rokonok egymás közt; hinduknál sapindasaknak neveznék őket.

Más részről Seipio, Serapisnak negyedik elődе L. Cornelius Scipio, ki egyszersmind negyedik elődе Scipio Aemilianusnak. Ők tehát rokonok egymás között és a hinduk Samanodacasnak neveznék őket. A római jog és vallás nyelvén ezen három Scipio a g n a t i. Az első kettő egymás közt, a harmadik pedig amazokkal a hetedik fokban.

Egészen másképen áll a dolog Tiberius Gracchusra nézve. Ezen férfiú, ki jelen szokásaink szerint a legközelebbi rokona volna Scipio Aemilianusnak, nem vala az, még a legtávolabbi fokban sem. Nem használ neki, hogy Corneliának a Scipiók leányának fia vala; mert sem Corneliā, sem pedig ő nem tartozott ezen családhoz vallásánál fogva. Ő neki nincsenek más elő-

dei, mint Sempronius; ez az, kinek hozza a halotti áldozatot; elődeinek során fölfelé haladván, sohasem fog találkozni egy Scipióval sem. Scipio Aemilianus és Tiberius Gracchus e szerint nem agnati. A vérnek köteléke nem elégséges, hogy megalapítsa a rokonságot, ehhez még a cultusnak köteléke is megkivántatott.

Ezek szerint felfogható, hogy miért volt a római törvény szemei előtt két ugyanazon atyától származó fivér agnatus; két ugyanazon anyától, de nem ugyanazon atyától született figyermek pedig nem az. De azt se mondja valaki, hogy a fiág útján való származás vala a rendíthetetlen alap, melyen a rokonság felépült. Mert nem születés, hanem a cultus vala az, melyen az agnatusokat megismerhetni. Azon fiu, kit az emancipatio eltávolított cultusától, nem vala többé atyjának agnatusa. Az idegen, ki fiunak fogadtatott, az az ki a cultushoz bocsátva lőn, a felfogadónak és egész családjának agnatusa. Annyiban igaz az, hogy a vallás szabályozza a rokonságot.

Kétségkivül jött olyan idő Indiára és Görögországra, mint jött Rómára, hol a rokonság egyedül a cultus erejénél fogva nem vala érvényes. Azon arányban, melyben ezen régi vallás gyengült, a vérnek hangja emelé szavát és csakis a származás utáni rokonság ismertetett el jogszerünek.

Cognatiónak nevezték a rómaiak a rokonság azon nemét, mely a házi vallás szabályaitól egészen független volt. Ha a törvénytudók könyveit Cicerótól egészen Justinianig olvassuk, találni fogjuk, hogy a rokonság két rendszere versenyez egymással és törekszik jogi fölényt biztosítani magának. De a tizenkét törvénytábla idejében csakis az agnatiónak rokonsága vala ismeretes és az örökösödési jogot csakis ez szabályozá.

IV. FEJEZET.

A birtokjogról.

Ime a régiek egy intézménye, melyből nem szabad magunknak azok szerint fogalmat képeznünk, a miket körülöttünk látunk. A régiek a birtokjogot oly elvekre alapították, melyek a

jelenkorban nem uralkodnak; miből következett, hogy azon törvények, melyek azt biztosították, lényegesen különböznek a mieinktől.

Tudjuk, hogy léteznek népek, melyek sohasem jutottak annyira, hogy magoknak magán birtokot szerezzenek; és ismét mások, melyek csak hosszú idő és nagy küzdelmek után érték el azt.

Valóban nem könnyű feladat a társadalmak keletkezésénél megtudni, valjon az egyén birtokba vehetett-e földet és alapíthatott-e oly kapcsot a maga lénye és a földnek egy része közt, hogy megmondhatta: Ezen föld az enyém, ezen föld énemnek egy része. A tatárok értik a birtokjogot ha csordáikról, de nem, ha földről vagyon szó. A régi germánoknál senkié sem volt a föld; a tribus minden évben oszta ki tagjai közt egy részt a mivelésre, és a jövő évben már kicserélték az egyes főlddarabokat. A germánok a termésnek, de nem a földnek valának tulajdonosai. Ez található maiglan is a semi valamint a szláv nép némely törzseinél.

Ellenben Görögország és Itália népei a legrégibb kortól fogva ismerték és gyakorolták a magán-jogot. Nem találunk korszakot, melyben a föld közös lett volna, [112]) és sehol sem találni hasonlót azon évi föld-felosztáshoz, mely a germánoknál dívott. Söt igen jellemző ténynyel állunk szemközt. Mig a törzsek, melyek nem engedik meg az egyénnek a földnek birtokát, neki legalább munkájának gyümölcsét engedik meg, addig ez Görögországban egészen ellenkezőleg volt. Sok városban ugyanis kötelezve voltak a polgárok a termést közössé tenni vagy legalább annak egy részét, és azt közösen felemészteni; az egyén e szerint nem vala ura gabonájának, melyet termesztett, de, a

[112]) Némely történetiró azon nézetet fejti ki, hogy Rómában a birtok eredetileg közös volt, és hogy csak Numa alatt lett magánná. Ezen hibás nézet Plutarch (Numa 16), Cicero (Respubliea II, 14), Dionysius (IL 74) szövegének ferde magyarázatából keletkezett. Ezen három iró azt mondja valóban, hogy Numa felosztotta a föl let polgárok közt, de világosan azt is jegyzik meg, hogy ezen felosztás csak azon földekre nézve történt meg, melyeket elődje elfoglalt volt; „agri, quos Romulus bello ceperat." A mi a római földet illeti, ,ager Romanus. ez magánbirtok volt már kezdettől.

mi sajátságos ellenmondás, korlátlan ura volt a földnek. A föld több értékkel birt előtte, mint a termesztmény. Ugy látszik, hogy a görögöknél a birtokjognak fogalma más úton keletkezett, mint a mely természetesnek látszanék. Nem alkalmazkodott kezdetben a terményhez és csak azután a földhez. Megfordított rend az, melyet követett.

Három dolog van, melyet a legrégibb korban megalapítva és szilárdul rendezve találunk a görög és itáliai társadalomban: a házi vallást, a családot és birtokjogot: három dolog, mely kezdetben egymás közt határozott összeköttetésban állott és mely elválaszthatatlannak látszott.

A magán birtoknak eszméje magában a vallásban rejlett. Minden családnak volt saját tűzhelye s voltak elődei. Istenei csak általa részesülhettek imában; ők csak ezen családot védelmezik vala: ők valának az ő tulajdona, birtoka.

Már pedig ezen istenek és föld között a régiek titokszerü vonatkozást láttak. Vegyük mindenekelőtt a tűzhelyet. Ezen oltár vala a megállapodott életnek jelképe, ezt már neve is mutatja.[113]) Fel kellett állítani a földre, ha egyszer fel volt állitva, nem lehetett már többé helyét változtatni. A családnak istene állandó lakhelyet kiván; anyagilag nehéz áthelyezni azon követ, melyen tüze lángol; vallásilag még nehezebb és az embernek csakis a legvégső szükségben vala az megengedve, ha vagy az ellenség öt elüzi vagy a föld nem képes őt többé táplálni. Midőn a tüzhelyet felállították, azt azon gondolattal és reménynyel tevék, hogy az ott fog maradni örökké. Az istēn elhelyezi magát ott, nem egy napra, nem is egy ember élettartamára, hanem mind azon időre, a meddig ezen család fennmarad és mig csak egy is létezik, ki az áldozat számára ápolja a tüzet. Igy tehát a tüzhely birtokába veszi a földet; a földnek ezen részét sajátjává teszi: az az ő birtoka.

És a család, mely kötelessége- és vallásánál fogva, mindig sorakozik oltára előtt, ép úgy ragaszkodik a földhöz, mint maga az oltár. A székhelynek eszméje természetszerüen fejlődik. A

---

[113]) Ἑστία, ἵστημι, stare. L. Plutarch. De primo frigido, 21; Macrob, I, 23; Ovid. Fast. VI, 299.

család ép úgy hozzá van kötve a tűzhelyhez, mint a tűzhely a földhöz; szoros viszony fejlődik e szerint a föld és a család közt. Ez állandó székhelye, melyet nem szándékozik elhagyni, hacsak valami előreláthatatlan szükségesség őt erre nem kényszeriti. Mint a tűzhely, ő is mindenkorra el fogja foglalni ezen helyet. A hely hozzá tartozik, az ő birtoka és pedig nem csak az egyes embernek birtoka, hanem az egész családé, melynek egyes tagjai egymásután rajta születnek és meghalnak.

Vizsgáljuk a régiek nézeteit. Két tűzhely két különböző istenséget képvisel, melyek sohasem egyesülnek; ez oly igaz, hogy még a házasság két család közt sem képes a két istennek szövetkezését megalapítani. A tűzhelynek elkülönítettnek kell lennie, az az, távol mindentől, a mi nem az övé; nem vala megengedve, hogy az idegen közeledjék azon percben, melyben a cultusnak szertartásai végeztettek, vagy hogy azt csak lássa. Innét volt az, hogy az isteneket rejtettek- *μύχιοι*-, vagy belsőknek- Penates- nevezték. Hogy ezen vallásos szabálynak teljesen megfeleshessenek, megkivántatott, hogy a tűzhelyet bizonyos távolságban kerítés környezze. Ez jelzé a határt, mely egyik tűzhelynek birtokát a másiktól elválasztá. Ezen kerítés szentnek tartatott. [114]) Istentelenségnek tartatott azon keresztül hatolni. Az isten őrködik fölötte, azért is az istennek neve *ἑρκεῖος*. [115]) Ezen a vallás által vont és megvédett kerités a legbiztossabb jelképe és legmegcáfolhatatlanabb jele a birtokjognak.

Helyezzük magunkat az árja néptőrzs régi idejébe. A szent kerités, melyet a görögök *ἕρκος*-nak a latinok herctumnak neveznek, körülkeritett hely, elég terjedelmes arra, hogy benne helyt foglaljon a család háza, nyája és kis szántóföldje, melyet

114) Ἕρκος ἱερόν, Sophocl. Trachin. 606.

115) Azon időben, melyben ezen régi cultus majdnem egészen elhomályosíttatott Zeusnak sokkal későbbi vallása által és a midőn Zeust hozzá csatolták a tűzhely isteneihez, az új isten is nyeré a melléknevet ἑρκεῖος. Hogy kezdetben a házi istenek valának őrei a kerítésnek, bizonyítják Dionysius (I, 67), a midőn mondja, hogy a θεοὶ ἑρκεῖοι ugyanazok mint a Penatesek, és Pausanias (IV, 17), Vergil (Aen. II, 514), mely helyekből kiderül, hogy a θεοὶ ἑρκεῖοι nem egyebek mint a házi tűzhelyek.

mível. Eunek közepén emelkedík a védő tüzhely. Szálljunk le a későbbi időkhez: a népesség elhatolt egészen Görögország és Itáliához, s épített városokat. A székhelyek közeledtek egymáshoz, de még sem érintkeznek egymással. A szent kerités létezik még, de kisebb arányban; legtöbb esetben szoritkozik egy falra, árokra, barázdára vagy egynehány lábnyi széles szabad térre, minden esetben a két ház nem érintkezhetik, a közösség valami lehetetlen dolognak tartatott; két háznak nem lehetett közös fala mert akkor a házi isteneknek kerítése megszünt volna. A törvény meghatározá Rómában, hogy harmadfél lábnyi széles szabad térnek kell elválasztania két házat egymástól és ezen tér vala a kerités istenének szentelve. [116])

Ezen régi vallásos szabályokból következett, hogy az élet közössége sohasem verhetett gyökeret a régieknél. A közös együttlét sohasem volt ismeretes. Pythagorásnak magának sem sikerült oly intézményeket behozni, melyeknek az emberek belső vallásossága ellenállott. Minden családnak saját istenei és cultusa levén, birnia kellett saját helyével a földön, elk l nitett székhelyével, saját birtokával

A görögök azt mondák, hogy a tüzhely tanította az embereket a házak építésére. [117])

És valóban az embernek, ki oda volt kötve a helyhez vallása által, melyről azt hitte, hogy soha sem szabad azt elhagynia, csakhamar kellett arról gondoskodnia, hogy azon környéken szilárd lakhelyet épitsen. A sátor az arabsénak, a szekér a tatárénak felelt meg, de oly családnak, melyeknek házi istene vala, állandó lakhely kellett. A földből vagy fából készült gunyhót felváltá nem sokára a kőből épült ház. Nem építették csak egy ember élettartamára, hanem egy egész családnak, melyben a nemzedék ugyanazon lakhelyen létét folytatandó vala.

A ház mindig a szent kerítésen belül vala elhelyezve. A görögöknél két felé osztották azon négyszögöt, melyet a kerités képezett; az első rész vala az udvar, a második részt a ház foglalá el. A tüzhely, az egész kerités közepette felállitva, az

[116]) Festus v. Ambitus. Varro L. L. V, 22, Serv. ad. Aen. II, 469.

[117]) Diodorus V, 69.

udvar mélyében és majdnem a ház bejárata közelében létezett. Rómában az elhelyezés különböző vala, de az elv ugyanaz. A tüzhely a kerítés közepe táján állott, de a falak mind a négy oldalról körülötte emelkedtek, oly módon, hogy kis udvart zártak körül.

Látjuk ezekből a gondolatot, mely az építkezés ezen rendszerét javasolta. A falak a tüzhely körül emelkedtek, hogy azt elkülönítsék és megvédjék és mondhatjuk, mint mondák a görögök, hogy a vallás vala az, mely az embereket a házépítésre tanitotta.

Ezen házban úr és tulajdonos a család; a házi istenség az, mely neki e jogot biztosítja. A ház meg van szentelve az istenek örökké való jelenléte által; a ház a templom, mely azokat őrzi. „Mi szentebb, mondja Cicero, az ember lakhelyénél? Ott van az oltár, ott ég a szent tüz; ott vannak a szent és vallásos dolgok.“ [118]) Ezen házba rosz szándékkal menni istentelenségnek tartatott. A lakhely sérthetetlen vala. Egy római hagyomány szerint az isten eltávolítá a tolvajt, visszatartá attól az ellenséget. [119])

Térjünk át a cultus egy másik tárgyához, a sírhoz, s látni fogjuk, hogy ugyanazon eszmék füződnek ehhez is. A sírnak nagy fontossága volt a régiek vallásában. Mert egyrészt az elődök iránti cultusra köteleztettek, másrészt ezen cultus legfőbb szertartásának, a halotti lakomának, azon helyen kellett véghezmennie, a hol az elődök nyugodtak. A családnak e szerint közös sirboltja volt, hol a tagok egymásután valának keresendők nyugalmukat. Ezen sirboltra nézve ugyanaz a szabály állott, mint a tűzhelyre nézve. Ép úgy nem vala szabad két családot egyesíteni egy sirboltban, mint két házi tüzhelyet egy házban. Egyenlő istentelenségnek tartatott eltemetni valakit családi sírbolton kivül vagy elhelyezni ezen sirboltba valamely idegennek testét. [120]) A házi vallás válaszfalat képezett a családok között

[118]) Cicero, pro domo, 41.

[119]) Ovid. Fast. V, 141.

[120]) Cicero, De legib. II. 22; II, 26. Gaius inst. II, 6. Digesta XLVII k. tit. 12. Meg kell jegyezni, hogy a rabszolgák és védencek, ugyancsak a családhoz tartozván, ugyanazon sírboltba temettettek el. Ezen szabály

mind életben mind halálban és a közösségnek még látszatát is eltávolította. A mint tehát nem érintkezhettek egymással a házak, úgy nem volt szabad, hogy a sírboltok érjék egymást, minden ogyesnek volt, mint a háznak, elválasztó keritése.

Mennyire tünik ki mind ebből a magánbirtoknak jellege! A halottak istenek, kik a család tulajdonát képezik és kiket imádni csakis ezen család jogához tartozik. Ezen halottak birtokba vették a földet; ők élnek ezen csekély hant alatt és senki, hacsak a családhoz nem tartozik, nem gondolhat arra, hogy közéjök vegyüljön. Senkinek máshonnan nincsen joga őt eltávolítani azon földről, melyet elfoglal; a sírboltot a régieknél nem volt szabad sem elrontani, sem áthelyezni;[121]) a legszigorubb törvény tiltá ezt. Ime a földnek egy része, mely a vallás nevében örökkévaló birtoknak tárgya lőn minden családra nézve. A család birtokba vette azon földet elhelyezvén abba halottait. Ezen családnak élő tagja törvényesen mondhatta: Ezen föld az enyém. Ez annyira az övé, a mennyiben elválaszthatatlan tőle és a mennyiben még joga sincsen azt elidegeníteni. A római jog követeli hogy, ha valamely esalád eladja földjét, melyen sírboltja létezik, legalább sírboltjának birtokossa maradjon és örökké megtarthassa a jogot áthaladhatni a földön, hogy teljesíthesse cultusának szertartásait.[122])

Régi szokás a halottakat eltemetni, nem a temetőben vagy az utak szélén, hanem a család saját földjén. A régi időknek ezen szokását bizonyítja Solonnak egyik törvénye és Plutarch több helyütt. Láthatni Demothenesnek egyik védbeszédéből, hogy még az ő idejében minden család saját földjén temeté el halottait és hogy, ha valaki birtokot vett Atticában, ott rendesen a régi birtokosnak sírboltja vala található.[123]) Itáliára nézve ugyanazen szokasról tesz bizonyságot a XII. törvény táblának

---

alól, hogy minden ember családi sírboltba eltemettessék, esak egy esetben történt kivétel: ha a polgárzat maga nyilvános temetésre méltatott valakit.

[121]) Lycurg contra Leocratem, 25. Rómában, hogy áttenni lehessen a sírboltot, a főpap engedélye kivántatott meg. Plin. Epist. X, 73.

[122]) Cicero, De legib. II, 24. Digesta XVIII k, tit. 1, 6.

[123]) Solon törv. idéztetve Gaius ál al a Dig. X. k. tit. 1, 13. Demosth. contra Kallikl. Plutarch Aristid. 1.

egyik törvénye, nem különben a törvénytudók szövege, valamint Siculus Flaccusnak ezen mondása: „Régenten két neme uralkodott a sírboltba való elhelyezésnek, az egyik, a mennyiben a halottakat a földek szélére, a másik, a mennyiben azokat a földek közepe táján eltemették. [124])

Ezen szokás folytán könnyü megérteni, hogy a birtoknak eszméje könnyen kiterjedhetett a hanttól, mely alatt a hallottak nyugvának, a földig, mely ezen hantot környezi vala. Az öreg Cato könyvében olvashatni egy formulát, melylyel az italiai munkás oda fordult a manesekhez imáival, hogy őrködjenek szántóföldje fölött, hogy vigyázzanak a tolvajra és eszközöljék, miszerint bő aratásban részesüljön. E szerint a halottak lelkei kiterjesztek őrködési müködéseiket és evvel együtt birtokjogaikat egészen a birtok határáig. Ezek által a család egyedüli ura lön földjének. A temetkezési hely megalapítá a felbonthatatlan közösséget a család és föld között, az az a tulajdont.

Az őskori társadalmak nagyobb részében a vallás az, mely a birtokjogot megalapítá. A szent irásban az úr így szól Ábrahámhoz: „Én vagyok az örökkévaló, ki a chaldeai Ur-ból kiküldtelek, hogy oda adjam neked azon országot;“ és Mózeshez: „Én kieszközlöm, hogy bevonuljatok azon országba melyről esküdtem hogy oda adom Ábrahámnak, és melyet nektek örökbe fogok odaadni.“ [125]) Így ruházta át az isten, az eredeti birtokos a teremtés jogánál fogva, az emberre saját birtokát a földnek része fölött. Ennek némi hasonmását találjuk a régi görög-itáliai népeknél. Az igaz, hogy nem Jupiter vallása az, mely ezen jogot megalapítá, mert akkor még nem létezik vala. Az istenek, kik a családnak a föld fölötti jogot adák meg, valának a házi istenek, a tüzhely és a halottak lelkei. Az első vallás, mely a lelkek fölött uralmat gyakorolt, vala egyszersmind az, mely nálok a birtokot megalapítá.

Ebből eléggé világos, hogy a magán birtok oly intézmény, mely a házi vallás nélkül nem képzelhető. Ezen vallás megpa-

[124]) Siculus Flaccus edit. Goetz. 4. l. 5, l. Fragm. terminalia edit. Goetz 117 l. Pomponius a Digestákhoz XLVII k. tít. 11, 5, Paulus a Digestákhoz VIII, 1, 14.

[125]) L. a szentirást.

rancsolá a lakhelynek valamint a temetőnek elkülönitését. Ugyanezen vallás követelé, hogy a tüzhely a földhöz legyen kötve, hogy a sírbolt se ne romboltassék le, sem pedig át ne helyeztessék. Távolítsuk el a birtokot s a tüzhely bolyongová lesz, a családok összevegyülnek, a halottak el lesznek hanyagolva és nem tisztelve. A megmozdíthatatlan tüzhely és a maradandó föld által a család birtokba veszi a földet. A régi időknek embere e szerint fel volt mentve egy igen nehéz kérdés és feladat megoldása alól. Minden vitatás, munka, a kétkedés minden árnyéka nélkül, egyszerre és csak hite erejénél fogva jutott a birtokjoghoz, azon joghoz, melytől a polgarisodás ered, mert általa javítgatja az ember birtokát és lesz maga is jobbá! Nem törvények valának azok, melyek kezdetben a birtokjogot biztosították, hanem a vallás, Minden birtok a házi istenségek szemei előtt volt, kik fölötte őrködének.[127]) Minden szántóföldnek kerítéstől kellett körülvéve lennie, mely azt a szomszéd család birtokától teljesen elválasztá. Ezen kerítés nem áll vala kőfalból, hanem több lábnyi szélességü földvonalból, mely sohasem müveltetett, és melyet az ekének sohasem volt szabad megérintenie. Ezen hely szent vala. A római törvény elévülhetetlennek nyilatkoztatá ki azt.[128]) Az vala a vallás tulajdona. A hónap és évnek meghatározott napjain a családatya körüljárja vala szántóföldjét ezen vonalt követvén; maga előtt hajtja vala az áldozati marhákat, énekli vala a hymnusokat és áldoz vala.[129]) Azt hiszi vala, hogy ezen szertartás által felébresztette isteneinek jóakaratát földje és háza iránt. Ezen menettel jelölé egyszersmind birtokjogát. Az út, melyen imáival és áldozati barmaival áthaladott, birtokának megsérthetetlen határa vala.

Ezen vonalon, bizonyos távolságban egymástól, helyez vala a római egynehány nagy követ vagy fatörzset, melyeknek

---

126) Ehhez hasonló a hagyomány az Etruskoknál: „Quem Jupiter terram Etruriae sibi vindicavit, constituit iussitque metiri campos signarique agros. Auctores rei agrariae“ azon töredékhez, melynek cime: Idem Vegoiae Arrunti, ed. Goez.

127) Lares agri custodes, Tibull. I, 23. Religio Larum posita in fundi villaeque conspectu. Cicero de legib. II, 11.

128) Cicero de leg. I, 21.

129) Cato, de re rust. 141. Script. rei agrar. edít. Goez 308. Halicarn. Dionys. II. 74. Ovid. Fast. II, 629. Strabo V. 3,

neve vala „termini.“ Mik valának ezen határtárgyak, és mely eszme füződött hozzájok, azon modorból itélhetni meg, melylyel az embernek ajtatossága azokat a földbe helyezi: „Ime, így szól Siculus Flaccus, mit mivelének a mi elődeink: mindenekelőtt kis gödröt ásának és irányozván a terminust annak széléhez, fü- és virágkoszorúkkal koronázzák azt. Erre áldozatot hozának. Megölvén a barmot, annak vérét a gödörbe folyni engedék; ide dobának parazsat, gabona-szemeket, kalácsokat, gyümülcsöket, kevés bort és mézet. És miután mind ez föl vala emésztve, bele mélyesztették a még langyos hamuba a követ vagy fatörzset.[130])

Világosan láthatni ebből, hogy ezen szertartásnak célja volt, a Terminust a házi cultus szent képviselőjévé tenni. Hogy számára ezen jelleget biztosítsák, minden évben megujíták rajtuk a szent cselekményt, libatiot öntvén és elmondván az imákat. A földbe elhelyezett Terminus vala tehát némely tekintetben a földbe átültetett házi vallás, hogy az által megjelöltetnék, miszerint a föld mindenkorra a család birtoka. Később a költészet segedelmével a természet valami különös istennek tekintetett.

A terminusok vagy szent határvetők használata a szántóföldeken általánosnak látszik lenni az indo-európai népeknél. Létezett a hinduknál már ősrégi korban és a határjelölésnek szent szertartásai nagy hasonlatossággal birtak azokkal, melyeket imént Siculus Flaccus leirt.[131]) Rómának ideje előtt találjuk a terminusokat a sabinoknál;[132]) nem különben léteztek az etruskoknál is. A helléneknek szinte valának szent határaik, melyeket *ὅροι*, *Θεοὶ ὅριοι* nevezének.[133])

Ha a terminusok egyszer le valának rakva a szertartás szerint, nem létezett ama hatalom, mely képes lett volna azokat helyeikről elmozdítani. Örök időre kellett maradniok ugyanazon helyen. Ezen vallásos elv kifejezést nyert Rómában következő legenda által. Jupiter akarván maga számára helyet szerezni a Capitoliumon, hogy ott temploma lehessen, nem vala képes

---

130) Siculus Flaccus, edit. Goez 5. lap.
131) Manu törv. VIII, 245.
132) Varro L. L. V, 74.
133) Pollux, IX, I. Hesych. ὅρος. Pláto Leg. VIII, 842.

onnan elmozdítani terminus istent. Ezen régi hagyomány mutatja, mennyire tartatott szentnek a birtok, mert az elmozdíthatatlan terminus nem jelent mást, mint a sérthetetlen birtokot.

A terminus őrködött valósággal a földnek határa fölött és védé azt. A szomszéd nem mert hozzá közeledni „mert akkor, erről Óvidius szól, az isten, ki magát az ekevas v. irtókapa által sértve érzé, kiabálá: „Állj meg, ez az én földem, ime a tied.“ [134]) Hogy valaki sajátjává tegye valamely családnak földjét, a határkövet vagy feldöntenie vagy áthelyeznie kellett; már pedig ezen határkő vala az isten. A szentségtörés rettenetes vala és a büntetés szigoru; a régi római törvény mondá, „hogy az ember és az ökrök, melyek megérintik a terminust, magátkozva legyenek“; [135]) ez azt jelenté, hogy az ember és az ökrök feláldozandók kiengesztelés végett. Az etrusk törvény a vallás nevében szólván, ekképen nyilatkozik: „Az a ki megérinti vagy áthelyezi a határkövet, el lesz kárhozva az istenek által; háza el fog tünni, neme el fog enyészni; földje nem terem többé gabonát; a jégeső, az üszög, a caniculának tüze el fogja pusztítani termését; a vétkesnek tagjait ellepi a fekély és elhalnak felemésztve. [136])

Nincsen birtokunkban az athénbeli törvénynek szövege ezen tárgyra vonatkozólag; csak három szavunk van, mely a következőt jelenti: „ne lépj túl a határon.“ De Pláto kiegészíti a törvényhozónak gondolatát, midőn azt mondja: „Első törvényünknek következőnek kell lennie: hogy senkise érintse a határt, mely földjét szomszédjáétól elválasztja, mert annak elmozdíthatatlannak kell maradnia. — Hogy senki se merészelje megmozdítani ama kis követ, mely a barátságot az ellenségeskedéstől elválasztja és melyre nézve esküvel lekötelezték magokat, hogy azt helyén meghagyják.“ [137])

Mind ezen hit-, szokás- és törvényekből világosan következik, hogy a házi vallás az, mely tanítá az embert, hogy magának elsajátítsa a földet és hogy számára e fölötti joga biztosítva legyen.

---

[134]) Ovid. Fasti II, 677.

[135]) Festus v. Terminalia

[136]) Scip. rei agrar, edit. Goez 258. l.

[137]) Pláto törv. VIII, 842 l.

Minden nehézség nélkül megérthetni, hogy a birtokjog, így felfogva és megalapitva, sokkal teljesebb és általánosabb volt eredményeiben, mint az modern társadalmunkban lehetne, hol egészen más alapokra van fektetve. A birtok annyira volt összenőve a házi vallással, hogy egy család nem mendhatott le az egyikről a nélkül, hogy a másikról is le nem mondott volna. A ház és a föld mintegy bekeblezve valának a családba, ugy hogy azokat nem veszthető el, sem pedig túl nem adhatott rajtok. Pláto, a törvényekről értekezvén, nem javasol ujítást, ha a birtokosnak eltiltja földjének eladását; ő ezen esetben nem tesz mást, mint hogy a régi törvényt emlékezetbe hozza. Minden azon hiedelemre vezet, hogy a régi időkben a birtok elidegeníthetetlen vala. Eléggé ismeretes, hogy Spártában szigoruan meg vala tiltva a föld egy részét eladni.[138]) Ugyan ezen tilalommal találkozunk a lokrok és Leukadiának törvényeiben.[139]) A corinthosi Phidon, a kilencedik századnak törvényhozója, parancsolá, hogy a családoknak és birtokoknak száma megmozdítatlan maradjon.[140]) Már pedig ezen parancsot csak azon esetben lehetett teljesíteni, hogyha meg volt tiltva a földeknek eladása vagy azok felosztása. Solonnak törvénye, mely hét vagy nyolc nemzedékkel későbben hozatott Phidonénál, nem tiltá ugyan a birtok eladását de a legsúlyosabb büntetéssel sujtá az eladót, t. i. a polgári jog elvesztésével.[141]) Végre Aristoteles arra tanít bennünket általában, hogy sok városban a régi törvények megtiltották a birtok eladását.[142])

Ily törvények nem lephetnek meg bennünket. Alapítsuk a birtokot a munka-jogra és az ember elidegenítheti azt, alapítsuk a vallásra és ezt nem teheti többé; sokkal erősebb kapocs mint az akarat egyesíti a földet ő vele. Másrészt azon föld, melyen a sirbolt létez, hol isteni elődei nyugosznak, hol a család a cultust mindenkorra teljesítendő vala, az nem csak egy embernek, hanem az egész család birtoka. Nem a valóságosan elő egyén az,

---

138) Plutarch: Lycurg Agis. Aristoteles Polit. II, 6, 10 (II. 7.)
139) Aristot. Polit. II, 4,4. (II. 5.)
140) Arist, Polit. II, 3, 7.
141) Aeschines contra Timachum. Diogenes Laert. I, 55.
142) Aristl Polit. VII, 2.

mely ezen föld fölötti jogot megalapítá, hanem a házi isten. Az egyén azt csak letéteményképen birja, a mennyiben tulajdonképen azoké, kik meghaltak és kik még születendők lesznek. Egy testet képeze a családdal és nem vala tőle elválasztható. Egyiket a másiktól elkülöniteni, annyi mint megcsorbitani a cultust és megsérteni a vallást. A hinduknál a birtok, a cultusra lévén alapítva, szinte elidegeníthetetlen vala. [143])

Nem ismerjük a római jogot, csak nem a tizenkét törvénytábla ideje óta; világos hogy ezen korszakban a birtoknak eladása meg vala engedve. De azért léteznek okok, melyek arra utalnak, hogy Rómának ősrégi idejében és Italiában, Rómának létezése előtt, a föld époly elidegeníthetetlen volt mint Görögországban. Ha nem is létezik semmiféle szövege ezen régi törvénynek, mégis megkülönböztethetni azon könnyítéseket, melyek e tekintetben lassan behozattak. A tizenkét táblának törvénye, meghagyván a sirboltnak az elidegeníthetetlenség jellegét, ettől a földet fölszabadítá. Megengedték később a birtoknak felosztását, ha több fivér létezett, de azon feltétel alatt, hogy uj vallásos szertartás végeztessék és hogy ezen uj felosztás egy pap közbejöttével történjék; [144]) csak a vallás maga osztható fel azt, melyet más izben a vallás elválaszthatatlannak nyilvánított. Végre megengedték hogy a birtok is eladassék; de ezen esetben is megkivántattak vallásos jellegü szertartások. Ezen eladásnak papnak jelenlétében kellett történnie, kine neve libripens vala és azon szentséges formalítással, mely mancipationak neveztetett. Ennek némi hasonmását találjuk Görögországban: ott is a háznak vagy földnek eladása az isteneknek bemutatott áldozat mellett ment végbe.[145]) Megkivántatott, hogy minden birtokváltoztatás a vallás által szentesíttessék.

Ha az ember vagy épen nem, vagy csak nehezen vala képes földjét elidegeníteni, annál kevésbbé lehetett őt akarata ellenére tőle megfosztani. A kisajátítás közcélokra ismeretlen vala a régieknél. Az elkobzás csakis a számüzetés büntetésénél vala

---

143) Mitakchara Orianne ford. 50. l. Ezen szabály időfolytával eltünt, a midőn Brahman vallása mélyebb gyökeret vert.

144 Ezen papoknak neve volt agrimensor. L. Script. rei agrar.

145) Stobaeus, 42.

alkalmazható;[146]) azaz, midőn a férfiu, megfosztva polgári jogától, nem gyakorolhatott semmiféle jogot az államnak földje fölött. A kisajátítás adósság következtében seholsem található a régi államok jogában.[147]) A tizenkét táblának törvénye nem kiméli az adóst, de mégsem engedi, hogy birtoka elkoboztassék a hitelező javára. Az ember teste biztosítéka az adósságnak, de nem a föld, mert az elválaszthatatlan a családtól. Könnyebb szolgaságba hurcolni az embert, mint elvenni töle a birtokjogot; az adós kiszolgáltattatik a hitelező kezeibe; földje követi őtnémely esetben a szolgaságba. Az úr, ki felhasználja anyagi erejét saját érdekében, élvezi egyszersmind földje gyümölcsét, de nem lesz annak birtokosa. Annyira halad túl mindent a birtokjog és annyira sérthetetlen.[148])

Bartal A.

---

146) Ezen szabály eltűnt az államok democraticus idejében.

147) Az elisiek törvénye megtiltá a földet hitelzálogként elzálogosítani Arist. Polit. VII. 2. A hitelzálog ismeretlen vala Rómának régi jogában. Az, a mit hitelzálognak mondanak az athéni jogban, egy roszul értelmezett helyre támaszkodik Plutarchban.

148) A tizenkét tábla törvényének egyik cikkében, mely a fizetésképtelen adóst illeti, ezt olvassuk: Si volet suo vivito; e szerint az adós, ki majdnem rabszolgává lőn, még mindig bir valamit sajátjául; birtoka, ha vólt, nem vétetett el töle. A római jogban mancipatio cum fiducia és pignus név alatt ismeretes eljárasok valának a Servianusi actio előtt az elhárító eszközök, melyek által a hitelezőnek az adósság fizetése biztosíttaték; ezek közvetve bizonyítják, hogy kisajátítás adósság fejében nem létezett. Később miután a testi szolgaság elnyomatott, más eszközökről kellett gondoskodni, hogy az adós jószágát le lehessen foglalni. Ez nem vala könnyű; de azon különbség, melyet a proprietas (tulajdonos jog) és possessio (birtok) közt tevének, nyujtott menekülést A hitelező ugyanis jogot nyert a praetortól, eladni nem ugyan a birtokot (dominium), hanem az adós jószágát (bona). E szerint csak tettetett kisajátítás következtében veszté el az adós birtokának élvezetét.

Pindarica.

I.

Carmina principis lyricorum Graecorum quamquam integriora aliorum poëterum reliquiis exstant, et si quae menda aut interpolationes irrepserunt, agnoscendi indicio sunt dialectus et metrum, et in locis plurimis persanandis aut interpretandis viri doctisſimi operam collocaverunt: tamen permulta hodie quoque interpretatione ant emendatione egent, quorum nonnulla, quae non tam longinquo studio profecta, sed fortasse prospera fortuna aut casu occurebant, proferam.

Pyth. VI, 44 ss. leguntur in codicibus:

> τῶν νῦν δὲ καὶ Θρασύβουλος
> πατρῴαν μάλιστα πρὸς στάθμαν ἔβα,
> πάτρῳ τ' ἐπερχόμενος ἀγλαΐαν ἔδειξεν

i. e. ,in recentioribus Thrasybulus qnoque patris maxime ad normam incessit et imitando accedens (imitans) patruum victoriae gloriam ostendit'; in his verbis πάτρῳ corruptum habetur et sane facillimo errore e versu, qui antecedit, repeti potuit — sed eodem pacto πατρῴαν existimaveris corruptum esse e versu sequenti. Equidem non intelligo, quae sit illa πατρῴα στάθμα, ad quam Thrasybulus incessit reportata victoria? quum in versibus 28—42 pietas erga parentes praedicetur, quam praestiterit Antilochus, qui se morti obtulerit pro patre, in his eadem virtus Thrasybuli laudatur. Quae igitur est στάθμα, quam incessit? Patris esse non potest, sed est Antilochi, est ea, quam Antilochus statuerat πρότερον (v. 27.) sive quod eodem vocabulo dicit poëta versu 40º: πάλαι — est στάθμα παλαιά· Quodsi igitur scripseris;

τῶν νῦν δὲ καὶ Θρασύβουλος
π α λ α ι ὰ ν μάλιστα πρὸς στάθμαν ἔβα,

et sensui et metro optime consules.

Pyth. VI, 50—1 invito metro:

— ∪∪ — ∪ — — ∪ — ∪ — ∪∪—

radunt libri:

τίν τ' Ἐλέλιχθον, ὀργαῖς πάσαις ὃς ἱππείαν ἔσοδον
μάλα ἁδόντι νόῳ, Ποσειδᾶν, προσέχεται —

in sententia relativa deest verbum finitum. Ad ea, quae interpretatores excogitaverunt (v. Bergk Poëtae lyr. Gr. I p. 152) accedit nuperrima conjectura a M. Schmidtio (Pindars Olympische Siegesgesänge. Jena. 1869. p. XCVI) prolata:

τίν τ' Ἐλέλιχθον ὀργαῖς ὃς ἱππείαν ἔσοδον
μάλα Fαδόντι νέῳ ποτεῖδες, προσέχεται·

Scholiasta ad h. l. adnotavit haec: „ὦ Πόσειδον, προσέρχεται (lege: προσέχεται) καὶ προσοικειοῦται, ὃς ε ὗ ρ ε ς ἱππείας εἰσόδους τουτέστιν ἱππικὰς ἁμίλλας, ὅτι ἱππικὸς ὁ θεός· unde plurimi verbum: εὗρες voluerunt inserere versui, et quod ad sensum, certo tale quid spectat poëta. Neptuno sacra erant certamina Isthmia; equestria sed ‚ἱππείαν ἔσοδον‘ idem esse ac ‚ἱππικὰς ἁμίλλας‘ id non dixerim. ‚Εἰςέρχεσθαι‘ proprie dicitur de eo, qui intrat stadium aut hippodromum, ut certet (cf. Pyth. V, 116 et Schneidewin Pindari carm. II. p. 295) ‚ἔσοδος‘ idem est ac ‚intrare, irruere equis.‘ Poëta dicit, deum intranti hippodromum animo benevolo — ὀργαῖς — adfuisse; verbum, ni fallor, in vocabulo ‚πάσαις‘ quaerendum est. Aoristus verbi ὀπάζειν ὤ π α σ α apud Pindarum saepissime legitur (Ol. VI, 65; VII, 50; nem. I, 16 e. a.), sed ὄ π α σ σ ε ν quoque invenitur Isthm. VII, 38; mihi quidem pro ‚πάσαις‘ verbum ‚ὄ π α σ σ α ς‘ videtur restituendum, et ‚ἱππείαν‘ adscriptum ad interpretandum ‚ἔσοδον‘ ejiciendum. Relativum postpositum verbo finito haud raro invenies (cf. Ol. II, 23: ἔπαθον αἱ μεγάλα); nec majoris momenti est, quod in contrariam partem affertur,

Ποσειδᾶν nihil aliud esse nisi vocabuli *Ἐλέλιχθον* explicationem; appositionem a nomine pluribus vocabulis separatam minime mirare, quum v. g. Nem. I, 28 inter *Κρονίων* et *Ζεῦ πάτερ* tres intersint versus. Legendum censeo:

τὶν τ' Ἐλέλιχθον, ὀργαῖς ὅπασσας ὅς τ' ἔσοδον,
μάλα ἀδόντι νόῳ, Ποσειδᾶν, προσέχεται

tibique, terram movens, qui benevolo animo praebuisti incessum, lubentissime se dedit, o Neptuno!

O. Hóman.

Külföldi cl. philol folyóiratok kivonata.

(Folytatás L. 240. o.)

— Ha a „Vita Agr.“ valóban Agr. becsületmentése, úgy értjük, miért kért Tac. Nerva és Traján idejében, midőn a közvelemény és büntetés Dom. kedveltjei ellen fordult, bocsánatot, — mire, úgymond, szüksége nem lett volna, ha a kort vádolni akarja (1-ső f.) s érthető az életrajznál szokatlan nyilatkozat is, hogy nem az egész élet részletezett képét adja. — — Hogy Tac. Agricolának becsületmentését irta, erre indoka volt az ipa iránti kegyeleten kivül saját érdeke is, mert ő is Domitiántól emeltetvén, saját becsületét is némileg mentenie kelle s Agr. példájában állítja elő, hogy a „rosz uralkodók alatt is lehetnek nagy férfiak“ (42-ik fej.), de ezenkivül Agricolát s így önmagát is Trajánnal megkedveltetni akarja (44-ik és 3-ik f.) — „Agricola“ tehát mintegy Trajánhoz intéztetve csak is e fejedelem első éveiben készülhetett. Nem iratott Traján fiusítása és Nerva halála előtt sem, mert Traján tevékenységét („auget quotidie felicitatem temporum“) csak Nerva halála után fejtheté ki. — Tac. 97-ben consul suffectus s így Nerva hivataltársa volt, innen hajlandósága e fejedelemhez; de valjon kegyeit birta-e Tac., kétséges, mert nem hihető, hogy ez erőteljes, hivatalkedvelő ember csupán történeti munkái miatt vonult vissza. A szándékolt captatio benevolentiae Trajani nem sikerült tehát Tacitusnak, s hogy az „Agricola“ a közönségtől is hidegen fogadtatott, mutatja a régi irók hallgatása. —

Commentar zu Vergils Aeneis I. II. v. Dr. A. Weidner (1869) Ismerteti Schenkl K. (Zeitschrift f. d. oest. Gym. 1870. 377. s k. ll.) — Szerzőnek szándéka volt nemcsak nyelvi ismertetést adni, hanem az auctor szellemébe és jellemébe bepillantani s Vergil költeményeinek szépészeti feldolgozásához módszert nyugtani. Vannak e

commentárnak árnyoldalai, s bár sok érdeme van, sikerült műnek nem mondható. (Ellenkező véleményt l. Centralblatt. 1870. N. 16. p. 440.) Nem volt szerző tisztában a könyv rendeltetése felől; a tanítót vagy tanulót tartá-e szem előtt? A tanuló ennyire nem terjeszkedhetik ki, a tanítóra nézve pedig igen általános és fölösleges dolgok is leiratnak. A commentár lényege ellenére ő igen hosszadalmas, bőbeszédű. Gyakran határozatlan vagy épen kettős értelmezést enged meg, hol az elfogulatlan olvasó ilyet nem találhat; — másutt pedig épen téves értelmet ad pl. I. 501. s u p e r e m i n e t o m n i s „természetesen nem nagyság de szépség által" — s a másik oldalon mégis idézi szerző a hom. verset: πασάων δ' ὑπὲρ ἥ γε κάρη ἔχει ἠδὲ μέτωπα — I, 292. c a n a F i d e s „Fides azért mondatik c a n a-nak, hogy az istennő tiszteletre méltósága kifejeztessék, ki azért fehér ruhában is szokott megjelenni"; ellenkezőleg l. Preller Röm. Myth. p. 226 stb. — Söt a nyelvtani megjegyzésekben is található hiba. De van igen jó kritikája és értelmezése is, és igen szerencsészen polemizál Ladewig ellen. A Ribbeck-féle kiadást vevén alapul, eleinte ahhoz egészen ragaszkodik, de később sokszor kalandos conjecturákkal tér el attól; másutt pedig Ribbecknek nem helyeshető conjecturáit is elfogadja. Vannak helyek, melyek értelmezése még kétes, így I, 126. a l t o csak abl. lehet s összekötve van prospiciens-szel, de nem jelenti, hogy „az isten a tenger mélyéből tekint a távolba," hanem „a tenger felszinéről vagy magaslatáról." Továbbá Neptun nem mint d o m i t o r m a r i s neveztetik placidus-nak, ez epithethon constans-a Neptunnak, kinek arca nyugalmat fejez ki s így festetik is. Így I, 164; I. 277, I, 420, IV. 447, hol n u m i n e sem az istennő ótalmát, sem a drága fényes képet nem jelenti, hanem a isteni fenséget, a csoda-erőt, melylyel a kép mint az istennő székhelye bir stb.

H o m e r s I l i a s. Für d. Schulg. erkl. v. J. L a R o c h e (1870). Jelenti S c h m i d t K. (Zeitschr. f. d. oest. Gym. 1870. 413 s k. ll.) — Commentárral ellátott kiadások a tanuló és tanító könyebbségére szolgálnak. A fordítások az elökészületbeni hanyagságot táplálják és a szorgalmasokat is elcsábítják. Ily véleményben van a kiadó is. Fősuly a nyelvtani értelmezésekre van fektetve, de vannak — hol szükségesnek látszott — tárgy-értelmezések is, továbbá utasítások a hőskor erkölcsei és szokásaira nézve. Itt-ott kérdések intéztetnek a tanulóhoz, melyekre rövid gondolkodás után maga felelhet. — Tartalom

és compositió vagy Homér élete stb. feletti bevezetés helyett a homéri alakok, prosodia és metrica fölötti átnézetet irta. A Homér nyelvezete és verse fölötti bevezetés a szükségesekre szorítkozik, s a rendezés világossága, átnézhetősége által tünik ki; — ezt a kiadó saját fáradhatatlan gyüjtése után adta elő. A szöveget önállóan a legjobb források után állapította meg. A jegyzetek rövidek és világosak. Ismertető némely helyekre nézve ellenkező véleményt adván, csak érdekeltségét akarja mutatni. A. 5. οἰωνοῖσι τε πᾶσι. — „πᾶσι = παντοίοις," de nem kell minden ragadozó madarat felvennünk, hanem csak minden madarat, melyek épen a közelben voltak. 126. λαοὺς δ' οὐκ ἐπέοικε παλίλλογα ταῦτ' ἐπαγείρειν — παλίλλογα nem proleptice veendő, hanem egyszerűen: a most elosztottat visszagyüjteni és felhalmozni stb. A kiadás igen ajánlható.

Ptaschnik J. Acenturiát-törvények a v. é. 305 és 415. évekből. (Zeitschrift f. d. oest. Gymn. 1870. p. 497 ss.) I. Hogy mily ingadozók ismereteinknek alapjai a római trinatus kifejlődését illetőleg, mutatja a 305-ik évi centuriát-törvények magyarazáta. A magyarázók úgy vélekednek, hogy e centuria-törv. által „ut quod plebs tributim jussisset populum teneret" 1) a plebs magángyülekezete nemzetgyülekezetté alakíttatott[1]) vagy 2) hogy a plebs magángyülekezete nemzetgyülekezet-érvényüvé lett[2]) vagy 3) hogy a centuria-törvénynek a plebs magán. gyülekezetéhez semmi köze.[3]) — Mind megegyeznek abban, hogy e törv. fontos[4]) s legtöbben, hogy általa a potestas tribunicia nagy gyarapodást vőn.[5]) Valamint a potestas trib. maga válságos vetélkedés eredménye, úgy növekedése is rendesen csak akkor észlelhető, ha a patriciusok a körülmények kényszerűségének engedtek de a 305-ik évi törvény minden tribuni izgatás nélkül keletkezett. Tehát a kormány önkényt adta? Eltekintve attól, hogy a patriciusok ily eljárást regnum affectare-nak bélyegztek s üldözték volna, az akkor consulok πολιτεία-jában sincs e véleményre támpont. Hogy Valerius és

---

1) Becker R. A. 2, 3. p. 117. — Lange R. A. 1. p. 474.

2) Schwegler R. G 3. p. 83.

3) Mommsem Röm. Forsch. p. 164.

4) Liv. III. 331—56. 1. Dionys XI. 45.

5) Becker 2. 3. p. 116. — Schwegler 2. p. 259., 3. p, 83 Lange I. p. 473.

Horatius a patressel ellenkezésben voltak, nem a törvényjavaslat hozatalának eredménye, hanem, mert ők, noha szintén meg voltak győződve a patriciusi kormány jogosultságáról, mégsem nyujtottak segédkezet a tribunság mellőzésére s a néppel nem bántak keményen.[6]) — E véleménynyel ellenkezik Livius is, ki világosan kimutatja, hogy a plebs csak a potestas tribunicia, a provocatio visszaállítását kivánta.[7]) Evvel megegyezik az elnyert jogok természete. Actiones tribuniciae azelőtt is voltak, s a pot. trib. 305 óta semmi lényeges változáson sem ment át; a modus procedendi ugyanaz volt; s hogy a patriciusi államjog ellenében nagyobb érvényt nem nyert mutatja a lex Hortensia.[8]) Tehát nem a hatalom nagyobbítása hanem annak visszeállításáról volt itt szó, visszaállításáról a plebs által Volero ujítása óta birt jogoknak, melyek azonban már a decemviratus alatt, legalább a főbenjáró perekre vonatkozó törvénykezést illetőleg változást szenvedtek. Valjon Appius zsarnok volt-e vagy reformator? elég tekinteni a következő 3 pontot: 1) A patriciusok és a decemviratus a tribunság mellőzését szándékolták; 2) A decemvirek és patriciusok közt meghasonlás történt, mert egymást akarták eszközül használni; 3) Appius a decemviratus második évében változtatást tőn az alkotmányban, mert patriciusok- és plebeiusokból álló kormányt állítottak fel. A patriciusok kezeikbe akarták ragadni a decemviratus korlátlan hatalmát, de a plebs Valerius és Horatius figyelmeztetése folytán követelte előbbi jogait s Livius szerint a senatus meghallgatá őket. — Hogy miért tétetett mégis az alkotmánykérdés discussio tárgyává, annak oka a senatus és patres közt beállott meghasonlásban, s általában a pártok megváltozott álláspontjában keresendő. — 305 előtt patriciusok és kormány együttesen működött a plebs ellen, most kormány és patres állnak szemben. A vita keletkeztének oka Liv. szer., hogy miután a tribunok rogatiói mielőtt szavazat alá bocsáttatnának a senatus beleegyezését megnyerték, a patres elé tertesztetvén, azok válaszolák: ‚plebiscitis patres non tenentur‘; evvel el volt dobva a keztyű,

---

[6]) Liv. III. 52, 8

[7]) Liv. III. 53. 4.

[8]) Laelius Felix Gelliusnál 15, 27. — Plin. h. n. 16, 10. 37: „(plebiscitis) ante patricii non tenebantur, donec Q. Hortensius dictator legem tulit, ut eo iure, quod plebs statuisset, omnes Quirites tenerentur."

melyet a senatu és sconsuloknak fel kelle venni.[9]) Ezek ugyanis meg akarták tartani a plebsszeli egyezkedésöket, a patres azonban szabad kézzel mozogván, saját létökért küzdöttek. — Annyi bizonyos, hogy a pot. trib., visszaállítása után is veszélyeknek volt kitéve, azt mutatja a foedusnak és szertartásoknak megujitása a consulok részéről is stb.[10]) A patres a plebs követelményeit átalában elfogadták, de álláspontjuk más volt, állítván hogy patres plebiscitis non tenentur; a plebset csak mint gens foederata-t ismerték el, tulajdonítván neki jogokat, melyeket a (v. é.) 260-ik évi foedus következtében nyertek. Csodálatos, hogy a consulok és senatus ez álláspontra léptek, és Valerius s Horatius a 283-iki álláspontot elhagyva, a 260-ikira léptek. Erről Liviusból nem nyerünk fel világosítást. — Ha Livius nem tette volna hozzá: Omnium primum, quum velut in controverso jurre esset, tenerenturne patres plebiscitis, leghelyesebb volna Mommsen véleménye, hogy a plebs szó populus helyett áll így, ut quod **populus** tributim jussisset populum teneret s akkor nem plebiscitum-ról van szó, hanem populiscitum ról. — Apatres el voltak határozva kivinni, hogy 1) a comitia leviora e nevet s jelentőséget ne birhassék, mert 2) a patriciusok a magistratus plebeius által összehivott gyülésben nem szavaztak s nem fognak szavazni; 3) hogy annak határozatai uem popoliscita, hanem plebiscita, tehát nem leges; 4) hogy e szerint Volero ujításai semmisek. — A kormány helyzete válságos, mert szavát adta a pot. trib. visszaállítására, másrészt azonban látta, hogy a fönálló államjoggal szemben a pot trib. Volero ujításai nyomán vissza nem állítható, azért hagyták el a consulok előbbi álláspontjukat s menekvésök volt a rogatio: ut, quod plebs tributim jussisset, populum teneret a törvény tehát a jura plebist sem nem kisebbíté, sem nem nagyobbítá, hanem a pot. trib.-t kárpótolta azon veszteségekért, melyeket szenvedett a patriciusoktól az által, hogy Volero ujításait mellőzték. Ez által a római állam kettős állam lőn, — voltak patres (= pop R.) és plebs, magistratus patricii és mag. plebei stb.

II. E kettős törvényhozás meg nem állhatott, mert a consuli nem akart és tudott a tribunival haladni. Valamint a populiscitának, úgy a

9) Liv. III, 54. 15. III, 54, 6.

10) Liv. IV, 6, 8. III 66, 1.

plebiscitának is kettős viszonyba kelle lépniök 1) a senatushoz, 2) a patreshoz. — Az előbbit illetőleg: a tribuni rogatio csak a senatus helyeslésének megnyerése után (senatus auctoritas) volt szavazás alá bocsátható. — A mi a patreshezi viszonyt illeti (patrum auctoritas), ily viszony 305 előtt tudtunkra nem volt, mint mutatja (805-ből): patres plebiscitis non tenentur, de 305 után másként kelle a dolognak alakulni. Azonban történeti adatok erősítik, hogy a patres e mondathoz ‚plebiscitis non tenentur' 467-ig ragaszkodtak[11]), s hogy ezen évben mint (v. é.) 415-ben[12]) a 305-iki centuriata-törvény tartalma szintén centuriata-törvényban megujíttatott. — — Tény az is, hogy 305 óta a tribuni törvényhozás feltünő buzgósággal működött s a patriciusi kormányzatot megváltoztatá, ébből is következtethető, hogy de plebiscitis sok vita folyt[13]), mely 467-ben befejeztetett — s miután a kezdetet Liv. 305-től fogva állítja, látszik, hogy a patres mindig ragaszkodtak az elvhez: plebiscitis non tenentur, s hogy volt joguk, kifogást tenni a plebiscitum általános érvénye ellen. — Schwegler történelme szer.[14]) valószinü, hogy a plebiscitumok a curia általi helybenhagyása a lex Valeria — Horatia által határozottan nem követeltetett, ezért nem egyeztek a törvénybe a patriciusok, s ezért kellett másodszor megujítatnia. De ha e véleményt elfogadjuk, el kell vetnünk a lex Hortensiát illető történeti bizonyítékokat.[15]) Mily okokat hozhattak tehát fel a patriciusok a plebiscita ellen? és mily jelentősége van a 415-ik évi törvényhozásnak? Gaius I, 3.-ból következik, hogy a patrum auctoritas a plebiscitum átalános érvényéhez, lényeges követelmény volt, s hogy e követelmény mint jog-alak a 305-ik centuriata-törvényben kifejezve nincs, onnan van, mert a pot. trib. mint „res nova inexpertaque" uj viszonyokat szült, melyek csak sok küzdés után nyerhettek határozott alakot. A patres küzdelméről Liviusban, még hol várnók is (VI. 42), semmi említés. A senatus és tribunok közti vita nyilvános volt, míg a tribunok és patres vitája belső. A patres várták Valerius és Horatius consulok lelépését, hogy a következő kormánynyal egyetértésbe jöjenek, és így történt, hogy a vi-

[11]) Plin. h. n. 1?. 10. 37.
[12]) Liv. VIII. 12. 14.
[13]) Pomponius Di. 1. 2. 2. 8.
[14]) Schwegl. 3 Bd. p. 83. (2 Bd. p. 560 és 823.)
[15]) Mommsen R. Forsch. p, 210 ss.

szony szabályozása a napirendről eltünt. — Azért azonban a patres oppositiót képeztek bár hallgatagon, de felismerhetőleg. A 305-iki ujitás is kedvezőtlenül fogadtatott[16]) jeléül annak, hogy a patres nem fogják tekintetbe venni. Val. és Hor. visszalépte után a patres győztek, mert sikerült Volero ujításait eltávolitni; a plebs tehát ismét csak gens foedarata lett mint 283 előtt. A patres a populusszal azonosíták magukat, s hogy a plebiscita a pop. R.-ra csak conditiones foederis jelentőségével birjanak, azt a kormány is elfogadta A kormányon a patres uralkodtak s igy a kormánynak politikája az volt, mint a decemviratus előtt, hogy a tribusi törvénykezés mint civitas foederatáé a római társadalmon belül el ne ismertessék. De a plebei állam másként fogta fel helyzetét t. i. megszabadulva a patr. államjog korlátaitól mint elkűlönzött szabad állam küzdött szabad állam ellen, hogy vele egyenjogot nyerjen. — Igy történt, hogy már 387-ben előbb mint a patres hitték, kiváltságaik szétdulva s vele a foedus eltemetve volt. Az első plebeiusi consul választása után a fenyegetett patriciusok a szenvedőlegesség teréről a tettlegességre léptek s bár a legjelentékenyebb álláspont elveszve, de a magistratus patricius mentve lett.[17])
Miután a határozathoz, hogy évenkint egy plebeiusi consul választassék, hiányzott a patrum auctoritas, a tény erőszaknak s így erőszakkal elhárítandónak tekinteték.[18]) — A krisis (a v. é.) 412. évében állott be és eredménye a 3-ik secessio volt.[19]) Uj reform volt szükséges. A mozgalom az egész plebset igénybe vettte és politikai volt. Niebuhr szer. (R. G. 2. B. p. 449) a liciniusi-törvény uj szentesítés által megerősíttetett; de nincs rá történelmi bizonyíték és a licin. plebisc. soha sem lőn lex sacrata, nem is lehetett, mert a plebs mindkét consuli állomás elnyerésére törekedett. A megujítás tehát republicatio által történt mint plebiscitum vagy populiscitum. De az első nem lehet, mert a patres tagadták a plebisc. átalános érvényét, a második esetben a licin. plebisc. egy lex centuriata által biztosíttatott volna, mi egyértékü lett volna a concil. plebis törvényhozói jogának megszüntetésével s mégis az erre vonatkozó törvényt a secessio utáni 3-ik évben már megujítva látjuk.[20])

16) Lív. III. 55, 14. — III. 59. 5.
17) Liv. VII. 1. 1.
18) Liv, VII. 1. 4. VII. 6. 11—24. 4.
19) Liv. VII. 38. 5—42.
20) Liv. VIII. 12.

(Folytatjuk.)

Pest, 1871. Nyomatott az „Athenaeum“ nyomdájában.

BIRÁLAT

a Ring Mihály által magyarázó jegyzetekkel kiadott Tacitus Germaniája fölött.

Megjelent Pesten 1871.*)

(Olvastatott a középt. tanáregylet nyelv. osztályának f. év jul. 25-én tartott ülésében.)

Tisztelt szakosztály!

Midőn eleget teszek a t. szakosztály reám nézve igen hizelgő megbizásának, nem tehetem, hogy a hozzám küldött Tacitus Germaniája Ring Mihály által eszközölt magyarázatos kiadásának megbeszélése előtt nehány szóval ne adjam elő nézetemet az iskolai használatra szánt classicusok kiadásairól — annyival is inkább, mert e téren ujabb időben nálunk örvendetes mozgalom észlelhető, s mert e mozgalom oddigi eredménye engem azon meggyőződésre vezetett, hogy a nézetek az ilynemü kiadásokról korántsincsenek még megállapítva, s azon reménynyel kecsegtetnek, hogy tisztába hozataluk hoz talán én is járulhatok némiben szerény véleményemmel.

Mellőzöm vitatását a kérdésnek, valjon iskolai használatra szükséges-e a tanuló kezébe jegyzetes kiadást adni; csak azon meggyőződésemnek adok kifejezést, hogy ez a tanulóra nézve nemcsak nem ártalmas, sőt hasznos, célszerű: csakhogy az ilynemü kiadásnak a tanuló erejéhez és képzettségéhez, mely nálunk megszabott tanterv mellett legalább általános körvonalokban megitélhető, de egyszersmind az iskolai

*) E munka Szamosi János tanár ur által iskolai célra alkalmasnak, Petrovics Ferenc ur által pedig elvetendőnek itéltetvén, a nyelv. osztály alulirottat kérte fel felülbirálásra.

oktatás céljához mértnek kell lenni, vagyis más szóval: nem szabad sem a tanuló munkásságát vagy előkészületét, sem a tanár vezetését vagy magyarázatát fölöslegessé tenni — ezt csupán examinatori szerepre szorítani.

A classicusok művei olvasásának az általános nyelvgyakorlás mellett az a célja, hogy az olvasó egyrészt az illető remekirói műnek tartalmát teljesen meg illetőleg átértse, másrészt a remekiró irályának sajátságait felfogja s megitélni tudja, vagyis a mű tartalmának és alakjának teljes és tökéletes megértése.

A felhozottakból önkényt folynak a szempontok, melyek a classicusoknak tanuló kezébe szánt jegyzetes kiadásainál mérvadók kell hogy legyenek, s így a kellékek is, melyeket az ilynemü kiadásoktól a birálónak okvetetlen meg kell kivánni. A jegyzetes kiadás olvasásánál ki kell tünni, hogy szerzője 1) teljesen ismeri a nyelvnek, melyben az általa magyarázott remekirói mű irva van, tudományát, hogy képzett philolog; 2) hogy ismeri a remekiró irályát, tehát: hogy tanulmányozta annak minden művét, nyelvezetének, hogy úgy mondjam, individuális sajátságait; 3) hogy ismeri az iskola, illetőleg tanuló szükségleteit, kinek számára ir; magától értetődik, hogy a nyelvnek, melyben az auctort magyarázza, tiszta, szabatos és lehetőleg tökéletes kezelésében otthonosnak kell lennie.

Ezek azon általános szempontok, melyekből a jelen mű birálatánál kiindultam.

Sajnálattal kell felemlítenem, hogy e szempontoknak nézetem szerint az előttem ismeretes ujabb kiadások közt talán csak Szénássy Liviusa és Tewrewk Tacitusa felelnek meg nagyjában: hogy szerzőnk mennyire tett eleget e követelményeknek, azt a következőkben fogok iparkodni feltüntetni.

A szöveget illetőleg szerző Halm tekintélye nyomán indult, önálló tanulmányt nem mutat, s így nem is szólunk e tárgyról többet, minthogy a központozás ellen van itt-ott észrevételünk, a hol, mint p. a 38-dik fej. végén, magyarázó jegyzet nélkül a szerző központozásának okát nem lehet átlátni, sőt ily felosztás mellett a különben világos szövegnek értelmét is alig.

A magyarázó jegyzetekre térvén át, sajnosan nélkülözzük e kiadásban a bevezetést, melyben a szerzőnek legalább általánosságban ki kell vala fejtenie álláspontját, melyet a tárgy körüli tudományos kutatások jelenlegi színvonalán elfoglal. Ha egyebet nem is, legalább a mű eredetéről, czéljáról és keltéről el kellett volna mondania tanulmányai eredményét. De hiszen, a szerző ur a cimhez irt rövidke jegyzetben mond vagy inkább idéz egy rövidke, általános itéletet a Germaniáról, de ez itélet ellenmondásban áll magának a műnek tartalmával, melynek helyes megfontolása bizonyosan más nézetre vezette volna a szerző urat, mint arra, hogy Tacitus e műben „hü szinekkel ecseteli ama nemzetet“, hogy „eloszlatja a ködhomályt, mely eddig a kétséges mondák és mesés hirek fölött lebegett“, mert ép e tulajdonok nem illenek összeségben e müre, azoknak többszörösen tapasztalható hiánya képezi épen árnyoldalát. Legyen szabad e helyt Baumstark értekezésére „Über das Romanhafte in der Germania von Tacitus“ (megjelent az „Eos“ I. évfolyamában, 39. s k. ll.) figyelmeztetnem, melynek állításait nem sikerült Göbelnek (u. o. 516 s k. ll.) mindenben megczáfolni.

A szöveghez irt magyarázó jegyzetektől mindenek előtt is nem kivánom azt, hogy eredetiek legyenek; a tacitusi tanulmányok mai állásánál eredetiségről csak igen csekély mértékben lehet szó.*)

*) Megvallom, némi aggodalommal vettem kezemhez körülbelül ugyanazon időben, midőn Ring ur jelen müve birálatával bizattam meg, Ponori Tewrewk Emil ur Tacitus-kiadását, aggodalommal azért, mert a t. szerző úr az előszóban e büszke szavakat mondja: „annyit azonban bátran mondhatok e müvecskémről, hogy minden egyes jegyzet önálló kutatás alapján készült“ — s feszülten vártam — eddigelé, fájdalom! hiába, szerző ur azon igéretének beváltását, hogy bővebben kifejtendi az „elveket és adatokat“, melyekre jegyzetei alapítvák.

Midőn azonban összehasonlítottam e müvet más kiadásokkal, kellemes meglepetést okozott azon tapasztalás, hogy a szerző úr a tudomány eddigi vívmányait épen nem mellözte, sőt azokat igen terjedt körben méltányolta s más kiadók jegyzeteit néha kivonatban, néha szóról-szóra egész terjedelmökben felleljük nála is. Legyen szabad e tapasztalásomat, legalább egy kiadót illetőleg, nehány példával illustrálnom:

Szerzőnk jegyzetei csakugyan legkisebb részben eredetiek. De igen is megkivántatik, hogy jók, helyesek legyenek, hogy se többet se kevesebbet ne tartalmazzanak, mint mennyi az auctor megértésére az iskola céljához képest szükséges.

Az I. fej.-ben separare-ról azt mondja szerző, hogy az legtöbbnyire a természetes határról mondatik; ez állítás bebizonyítására példát nem hoz fel; én szolgálok neki az ellenkezőre példákkal magából a Germaniából; a XXXVIII. fej.-ben, hol a Suebek hajhordozási divatáról van szó, ez áll: „Sic Suebi a ceteris Germanis, sic Sueborum ingenui a servis separantur," hol ez ige annyi, mint ‚distinguuntur'; a XX. fej.-ben ez olvasható: „dominus ac servus inter eadem pecora, in eadem humo degunt, donec aetas separet ingenuos, virtus adgnoscat." Hol itt a természetes határ?

I. fej.-ben cognitis regibus ugyan oly módon oldatik fel Tewrewk által: „quorum vagy ubi stb., cogniti sunt", mint Kritz által (P. C. Taciti Germania; III ed. Berolini. 1869)

I. fej.-ben donec valóban szellemdús s előttem eddig ismeretlen értelmezését a következő szavakkal adja Tewrewk: „Egyszeri ténynél donec után indic. a rendes. Az egyszeri cselekvésre használt conj. úgy magyarázható, hogy ilyenkor a mondat két gondolatnak a szövedéke: donec erumpat-donec eo progreditur ut erumpat". Ugyan e tárgyról Kritznél (34-dik l.) ezt olvassuk: „Ubi actionis unius tempus durare dicitur usque ad initium alterius actionis in nudo facto positae, donec legitime cum ind. construitur. Si tamen in tali nexu conj. reperitur, hoc eo fit, quod simplex cogitatio in duas cogitationes solvitur etc. Quare hujus loci ratio haec est: donec eo progreditur, ut in Ponticum mare erumpat".

II fej.-ben azon szép és helyes értelmezés, hogy „nisi si patria sit" nem „quis peteret"-re vonatkozik, hanem „informem"-re stb. a kiegészítendő mondattal együtt Kritznél is olvasható latin nyelven (35-dik l.)

III. fej.-ben a barditusra, prout sonuit aciesre, asperitas soni-ra idézett példák Kritz-nél szintén idéztetnek.

Tetszés szerint kapva ki egyes fejezeteket, p.

VI. fej.-ben atque-, scuta-, cassis aut galea, non forma, non velocitate conspicui-hez idézett példák vagy jegyzetek Kritz-éitól nem ütnek el, söt majdnem azonosak.

VII. fej.-ben összevethetők Kritz jegyzeteivel a Tewrewk által „ne verberare quidem"-, „pignora"-, „feminarum ululatus"-hoz irottak;

U. o. metu-ról azt mondja: „a szomszéd nép vitézségének méltánylásából származott tartózkodás," mi nem fekszik ‚metus'-ban.

U. o. a donec-hez irt jegyzetben állítja szerző ur, hogy a „kötmód consecutiv értemény", ez s a következő magyarázat legalább is nem ifjunak való; kiváncsi volnék tudni, miként magyarázza szerző „donec separet etc." kötmódot a XX. fej.-ben. Mennyivel helyesebb s könnyebb Tewrewk értelmezése; egyet azonban mindkét szerző kifeledett, mi pedig a tacitusi nyelv sajátságaihoz tartozik, hogy donec után a praesens-nek kizárólag conj.-a fordul elő.

II. fej.-ben ‚nomina' után talán ‚sunt' egészítendő ki.

III. fej.-ben hibás magyarázata e mondatnak: ‚prout sonuit acies' a hang erőssége szerint, hanem: „a minőség szerint", mint azt a következő mondat eléggé mutatja.

IV. fej.-ben ‚nullis aliis aliarum nationum connubiis' ki-

VIII. fej.-ben a Vidimus-hoz irt 4 idézet azonos;

IX. fej.-ben l. a „deorum nominibus"-hoz és következő jegyzeteket.

Nem idézek minden esetet, csak egyes példákat!

X. fej.-ben interpretatur alatt ugyanazt olvassuk Tewrowknél mit Kritz-nél, csak hogy az előbbi Orelli szavait a forrás megnevezése nélkül fordítja.

XII. fej.-ben a „corpore infamos" s következő jegyzet azonos Kritz-ével.

XIII. fej.-ben comitatus alatti jegyzet szóról szóra olvasható (latin nyelven) Kritz-nél ép úgy, mint a magnohoz irt.

XV. fej-ben jam-ról azon becses megjegyzést olvassuk Tewrewknél: „j. már arról mondatik, ha valami történik, mit vagy később, vagy egyáltalában nem várt volna az ember"; Kritz-nél: jam dicitur, quum aliquid fit, quod aut multo serius fieri exspectarive, aut omnino non fieri debuit". V. ö a példákat.

A jegyzetek ily hasonlósága, ucha azonossága keresztül vonul az egész művön. Csak példa kedvéért idézem a XXIV. fej.-ből exsolvant-hoz, a XXV-ből libertini-hez a XXVI-ból az „in usuras extendere"-hez irottakat; a XXVIII. fej.-ben validiores-hez, a XXVII-ben expediam-hoz irottak szóról szóra megegyezők a két szerzőnél.

Nem folytatom tovább az idézeteket, csak egy hibára akarom a t. szerző urat figyelmeztetni; a XV. fej.-ben „multum venatibus" van a szövegbe felvéve, a jegyzetben a codexek „non"-ja megtartva, s oly érvek felhozva, melyek „non" mellett és ellen szólnak.

fejezésben korántsem ,aliarum nationum' a fölösleges, hanem ,aliis' toldatott be per pleonasmum Itt különben egy szóval meg kellett volna említeni, hogy: ,polyptoton' van.

V. fej.-ben az ,ob'-hoz irt jegyzet nem correct; propter csakugyan = miatt, hanem ,ob'-nak általánosságban a magyar ,-ért' felel meg. Bármely szótárban gyüjtött példák adhatnak erről felvilágosítást, sőt maga a jelen kifejezés is, melyhez a szerző a jegyzetet irta: ,ob usum in pretio habent'; ez annyit tesz-e: „a használat végett becsülik" ?

A VII. fej. e szavainál: „Duces exemplo potius quam imperio, si prompti, si conspicui, si ante aciem agant, admiratione praesunt" ,exemplo' és ,imperio' abl. instrum.-nak mondatnak, ,admiratione' többnyire abl. modi-nak; szerzőnk csak exemplo-ra nézve mondja el véleményét, hogy t. i. ,összetes értémény ben: példás viselet abl. causae'. Nekem az eddigi magyarázókétól eltérő véleményem van, melyet itt röviden elő fogok adni. Királyok és vezérek választásáról van szó (sumunt) a megelőző mondatban; itt arról, hogy a vezérek élökön állanak vagy: élökre megválasztattak — praesunt —; ,admiratione' fejezi ki az indokot, mely miatt megválasztattak; hogy mi költötte fel ez ,admiratio'-t, azt e szavak tartalmazzák: ,si prompti, si conspicui, si ante aciem agant' — ezekből pedig következik, hogy: ,exemplo potius quam imperio' fejezi ki a célt, melyért élökön állanak; ,exemplo' és ,imperio' tehát cél kifejezésére szolgáló dativusok. Világossá lesz a hely, ha, mi rendesen állani is szokott, egy gerundivumot, p. ,dando'-t egészítünk ki. Tacitusnál gyakran fordúl elö ily alkalmazása puszta (azaz részesülővel össze nem kötött) dativusnak, nemcsak a létige mellett, mint p. Germ. 46 fej.: „victui herba, vestitui pelles", ib. 23 stb., hanem egyéb igei állítmányok mellett is, mint Ann. 12, 21: „cum visui populo praeberetur", Ann. 16, 4: „quam indutui gerebat veste etc."

U. o. ,exigere plagas'-t magyarázza Ring úr. Csodálom, hogy a szerzőnek s az újabb kiadóknak általában elkerülte figyelmét egy conjectura, melyet nehány év előtt a berlini „Zeitschrift. f. Gymnasialwesen"-ben olvastam, s annak idejében a szöveg mellé jegyeztem magamnak, mely fölöslegessé teszi

,exigere'-nek alig indokolható erőszakos magyarázását, s a mi fő, a szöveghez, különösen ,feminae non pavent'-hez kitünően illik, úgy hogy én habozás nélkül a szövegbe felveendőnek tartom; e conjectura szerint ,exigere' helyett ,exugere' azaz ,exsugere' irandó.

VIII. fej.-ben, mint gyakrabban, szerző ,captivitas'-nak oly, szerinte praegnans értelmet tulajdonít, („fogoly nőnek sorsa") melylyel az tényleg nem bir. A ,praegnantia'-val általában sokat foglalkozik, s gyakran nem megnyugtató eredménynyel, mint p a XII. fej. ben, hol ezt mondja egy jegyzetben: „ex praegnans érteményben áll e helyett a vétek mivoltából". Nekem úgy tetszik, hogy az ily jegyzetek nem annyira magyarázását mint elmagyarázását eredményezik a classicus gondolatainak.

Az imént mondottat illustrálják olynemü jegyzetek, minő a XI. fej. első mondatához iratott; e mondat igy hangzik; „de minoribus rebus principes consultant, de majoribus omnes", az értelmező ezt mondja „omnes helyzete által hangsúlyt nyer"; kiváncsi volnék megtudni, hová kellett vol a Tacitusnak helyeznie e szót, hogy hangsúlyt ne nyerjen; ha ,de majoribus' elé helyezi, bizonyára még nagyobb hangsúlyt s egyúttal chiasmust is lát vala benne a szerző.

XII. fej.-ben convicti hez azt jegyzi meg szerző, hogy „e partic. conjunctum hypothetice oldandó föl"; de nem lehet-e, és pedig sokkal helyesebben relativ mondat által föloldani — ha már épen föl kell oldani?

XIII. fej.-ben (23-dik l.); „magno .... okságilag függ össze a megelőző mondattal" stb.; bármely tanítvány nem csekély zavarba hozhatná tanárát, ha értelmét kérdezné e jegyzetnek. Ugy hiszem, a szerző úr maga sem kerülné el e kellemetlen helyzetet.

XV. fej.-ben „quae mittuntur" tiszta relativ mondat, s a szerző úr azt jegyzi meg hozzá, hogy „quae nam ea helyett áll".

Ily jegyzetek félrevezetik a tanuló helyes értelmét, megzavarják helyes grammatikai fogalmait. S az ily jegyzetek száma e kis műben fájdalom! nem csekély. Nem lehet célom, mind

elősorolni ezeket, csak példakép még egy feltünő grammatikai hibát említek föl:

XXXIV. fej.-ben olvasható e mondat: „obstitit Oceanus in se simul atque in Herculem inquiri"; hozzá a helyett, hogy obstitit rendes constructióját említené a szerző, valamint Tacitusnáli használatát, azt jegyzi meg: „obstitit és acc. c. inf., — azért mert n o l u i t analogiája befolyásozza az irót" (az i r ó alatt természetesen Tacitus értendő!!); itt nemcsak, hogy n o l u i t nem fordul elő sem a megelőzőkben, sem a következőkben, hanem nincs is a c c. c. i n f., csak puszta infinitivus.

Véleményem oda megy ki, hogy szerző úr, a mennyire a tárgyi és grammatikai jegyzetekből kitünik, Tacitust sok helyen nem értette meg, sok helyen félremagyarázta.

Áttérek vizsgálatára azon kérdésnek, vajjon mennyire felel meg jelen munka a jegyzetes kiadások azon kellékének, hogy se többet se kevesebbet ne tartalmazzanak, mint mennyi az auctor tartalma s alakjának megértésére az iskola czéljához képest okvetlen szükséges.

Ez a legfontosabb, de egyszersmind legnehezebben kielégíthető követelmény. *) Ha valahol, itt van helye a költő szavainak: „Medium tenuere beati". A kiadás jósága nem áll jegyzetek tömeges halmazában, bármi tudományosak legyenek azok különben — rendesen egyoldalulag a tudomány egyes ágára vonatkoznak **); — hanem a l e g s z ü k s é g e s e b b, t a l á l ó s a k é r d é s e s t á r g y f e l d e r í t é s é r e a l k a l m a s magyarázatok összeállításában. Főkelléke a jegyzetnek: a szabatos rövidség. ***)

---

*) Mennyire nehéz, eleget tenni e követelménynek, azt eléggé mutatja betekintése Veress Ignácz ‚Vergilius' Holub Mátyás ‚Sallustius', Iványi István ‚Livius' s. m. kiadásainak.

**) E tekintetben névleg Szénássy Liviusa ellen lehet kifogást tenni.

***) Az előadó tanár e téren szabadabban mozoghat; ő általánosabb, a tárgyra kevésbé vagy csak távolról vonatkozó megjegyzéseket tehet s kivánatos is, hogy tegyen, — az ily alkalommal hallott találó megjegyzések gyakran jobban megmaradnak a tanuló emlékezetében, mint az olvasott szó! — de jegyzetes kiadásba nem valók. Azért — bocsánatot kérek ez ujabb kitérésért! — nem helyeselhetem, hogy p. Tewrewk említett munkájában több ilynemű megjegyzés fordul elő: ilyen azon naiv állítás (XVI. fej.), hogy

A bővebb felvilágosítás vagy összehasonlítás kedveért, különösen grammatikai célokból felhozott idézetekre nézve leghasznosabbnak s legtanulságosabbnak tartom, ha azok a tanuló előtt már ismert remekirói müvekből vétetnek. Szükségesnek tartom, s ebben, úgy hiszem minden gyakorlati tanár egyetért velem, hogy az idézetnek nem csak lelhelye, hanem egész szövege közöltessék.

Az előttem fekvő mü e kivánalmaknak sem felel meg, különösen mi a jegyzetek világosságát, szabatosságát illeti. Fussunk át nehány fejezeten.

I. f. 1-ső old. Mikép értsük e jegyzetet: „Separare legtöbbnyire a természetes határról mondatik, mely által az elosztott dolog már magában az". Ehhez inkább kivántatik kommentár, mint Tacitus ‚separatur' szavához.

U. o. 2-dik old. „hauritur, e metaphora nálunk szokatlanabb „elvész" helyett"; ‚paludibus hauritur' fordíttathatik így: ‚mocsárokban vész el', a magyarázat azonban az, hogy ‚hauriri = elnyeletni' mint p. Ann. II, 47 is: „diductis terris hauriebantur".

II. fej. „adventibus et hospitiis" mellett olvasható jegyzet nem eléggé világos, ha megengedjük is, hogy ama két szó ellenséges vagy barátságos viszonyra vonatkozik.

„voltak a germánoknak faházakon kivül agyagkunyhóik is, minő nálunk is van az alföldön"; továbbá a XVIII. fejezet ezen mondatához: „dotem non uxor marito, sed uxori maritus offert", a nő megvásárlásáról, Alsó-Lö-röl stb. stb. szóló jegyzet. Ez szóbeli előadás közben talán helyén van; azonban — itt is van határ, melyen túlmenni általános nevelészeti szempontból tanárnak nem szabad. Nem tartozom az epitomék partolóihoz — hiszen, mellesleg mondva, legszerencsétlenebb gondolatnak, melyre philologus vetemedhetik, tartom valamely auctor hézagos kiadását, minő p. az utolsó időben megjelent Liviusé — nem helyeslem, ha a tanár a remekirói mű egyes helyeit olvasás közben kihagyatja, de elménckedni egyes kifejezések fölött, mint azt Tewrewk úr Tacitusnak (XIX. fej.) a házasság szentségére, a tiszta erkölcsre vonatkozó, a legnemesb célból előadott germán népszokás rajzához irt jegyzetében teszi — azt nem tartom megengedettnek még előadás közben sem. Az igen tisztelt szerző úr nem veendi rosz néven e megjegyzéseimet, melyeket különben jeles munkája iránti érdekeltségből csak azért teszek, mert meg vagyok győződve, hogy e mű ily s egyéb apróbb hibáktól megtisztítva igen jó iskolai könyv leend.

U. o. ‚nec terra' stb.-hez elegendő mintegy figyelmeztetésül e szó: Zeugma, hogy miben áll s miként magyarázandó e helyen, azt a tanuló vagy tudja, vagy az iskolai magyarázat alkalmával megtanulja.

U. o. hasonló okból az ‚adversus'-hoz irt jegyzet „s ezen költői" stb.-től kezdve fölösleges.

Ellenben meg kellett volna említeni, mire vonatkozik „nisi si patria sit", magyarázni kellett volna a kötmódot ‚vocentur'-ban.

III. fej.-ben ‚carmina'-hoz irt jegyzet egészen fölösleges.

U. o. ‚barditus'-hoz e jegyzet iratott „bard = énekköltő", ha ez magyarázata ‚barditus' nak, akkor rosz, ha nem — akkor szükségtelen.

U. o. ‚fides = hitel'. Ezt tudnia kell a tanulónak, vagy legalább fel lehet tételezni, hogy tudja; ellenben meg kell említeni, mit jelentenek e kifejezések: ‚demere fidem' és ‚addere fidem'? Vajjon csak annyit-e, (mint sok értelmező állítja) ‚hitelt adni' és, nem adni'?

IV. fej.-ben egy helyt megjegyzé szerző ur ‚ve majdnem = que;' que, atque és ve-nek értelmezését s használatát Tacitusnál adhatta volna szerző ur egy helyen, s arra lehetett volna hivatkozni (que-ét, gondolom, adta is.)

VI. fej. frameas-hoz irt jegyzet, hogy azok fogószíjjal ellátott dárdák, melylyel — a lándzsát visszavonhatták, teljesen érthetetlen.

U. o. nélkülözzük ‚sagulum', ‚missilia' értelmezését.

U. o. ‚in morem nostrum'-hoz megjegyeztetik, hogy „in itt egy consecutiv ut-ot helyettesít"; hasonlóan a XXXVIII. fej.-ben „in praegnans igei erővel helyettesít egy célzatos ut-ot"; holott sem ezen, sem több a szerző által hasonlóan értelmezett helyeken, általában soha sem helyettesít in ut-ot. E jegyzetek módosítandók.

U. o. ‚ita conjuncto orbe = oly összefüggő vonalban' hiányos, mert orbis nem jelent bárminő vonalat. Egyébként is az egész hely bővebb értelmezést igényel. L. a talán leghelyesebb magyarázatot Jan-tól Eos I. 76. s k. ll.

U. o. consilii után olvasható jegyzet helyes, de az ily

kifejezések Tacitus irályának sajátságaihoz tartozván, példákat kellett volna idézni.

VIII. fej.-ben ‚impatientius et q. s.‘ bővebb magyarázást igényel.

U. o. ‚monstrata és comminus = szem elé állítják‘ nincs kellően, sem teljesen értelmezve.

X. fej.-ben ‚illud‘-hoz irt jegyzetben talán csak vétségből maradt ki ‚volare‘, itt kivánatos volna a római szokás előadása.

U. o. nélkülözzük non solum-sed magyarázatát.

XIII. fej.-ben mit jelentsen e jegyzet „antequam után a conj. célzatosan áll“? valamint alább a ‚hoc‘ után álló „ezen ünnepély“? hol semminemű ünnepélyről szó sincs.

Alig van fejezet, melyről azt mondhatnók, hogy a szükséges jegyzeteket megtaláljuk, vagy fölöslegeseket kihagyandóknak ne tartanánk, hol különösen a kifejezés világossága, szabatossága ellen ne vétene az értelmező.

Mit értsen p. a tanuló a XXVI. fej.-ben olvasható e jegyzet alatt: „intellectum passiv érteményü substantivum verbale („intelliguntur“), mi csakugyan ‚breviter et confuse‘ van mondva; vagy a XXXVIII. fej.-ben e jegyzet alatt: „insigne alapérteményét lásd: cap. 31. j. e föltünő sajátságot is tesz.“

Szerző ur elmulasztotta sok helyen, nevezetesen a Germania elején az ott fölsorolt népek földrajzi leirását adni, bár e tekintetben nem egészen következetes, p. az I. fej.-ben ‚flexu‘-hoz megjegyzi, hogy „Belgium-“ban, ‚Abnoba a mai fekete erdő‘, de már azt nem mondja, minek hívják a fölebb említett ‚vertex‘-et, vagy melyek a ‚plures populi‘, melyeket a Duna érint. A germánok mythologiájára sem terjedt ki figyelme, p. nem magyarázza egy szóval sem a II. fej.-ben előforduló Tuiscot és Mannust.

Ring ur szükségesnek látta, sok synonymumnak magyarázatát venni fel jegyzetei közé. Én sem ellenzem föltétlenül a synonymumok fölvételét, de igen kis térre szeretném szorítani, arra t. i., a melyen az auctor müve mozog. P. helyes ferax és fecundus-nak, scrutari-nak az V. scelus és flagi-

tium-nak (hol mindenek előtt facinus-t is fel kellett volna említeni) a XII. fej.-ben fölvételét, de szükségtelennek tartom, derüre-borura synonymumokra figyelmeztetni az ifjut, főleg midőn az autor magyarázata erre legkevésbbé sem utal, p. a IX. fej.-ben lucus és nemus-ra, hol, mint az egész helyből látszik, a kettő közti eredeti különbségre Tacitus bizonyára nem gondol, vagy cupiditas és libido-ra a XIX. fej.-ben. Egyet mindenesetre kivánok a synonymumok magyarázójától, azt, hogy, ha valahol, itt legyen rövid és szabatos a kifejezésekben, semmi esetre ne magyarázzon synonymumokat úgy, hogy kénytelen legyen Tacitus e mondatát: „laboris atque operum non eadem patientia“ ugy fordítani, mint Ring ur tette (12-dik old.): „fáradozásra, különösen müvet létesítő kitartásra kevesbé képesek.“ Vagy nem érzi szerző ur, mily ferde helyzetbe jöhet tanítványaival szemben, ha azok olvasván a II. fej.-ben origo-hoz irt jegyzetét, mely szerint e szó „a keletkezés okait és körülményeit (ortus a levés percét) jelöli“, ‚originem gentis‘-t, mely természetesen értelmezvény Tuiscohoz és Mannushoz, ugy magyarázzák, hogy e két isten a germán nép keletkezésének oka és körülménye volt, pedig hát, a monda szerint, ősatyái voltak.

A synonymumok magyarázata a magyar nyelvnek teljes könnyüséggel kezelését, nagy szóbőséget tételez föl, hogy az egyes árnyalatokat a fordításban vagy teljesen vagy legalább megközelítőleg vissza lehessen adni. Pedig szerző úr magyarsága ellen müvecskéje számtalan helyén kell kifogást tennem.

A 7-dik oldalon azt mondja: „E mü — nem Tacitus saját észrevevéséből merítve“ stb;

8-dikon „elementer edito = a magasságot méri.“

9-diken „a deformis tévalakjá-val a mívelt aestheticai érzéket sérti“.

U. o. „que kötszó az elősorolt fogalmakat szervesen be szokta rekeszteni.“

17-dik oldalon „a Batavok háborúja.“

22 dik o scutum és framea-ról mondja: „e két darab az egész fegyverzetet jelvényezi.“

30. o. „megközelíthetlen“.

38. o. „fenus mint uzsorai müszó a nyomasztó kamatterhek- s hasonlókra vonatkozik;“

54. o. ‚hátsó fej‘-ről szól a szerző.

Az ily hibák száma igen nagy a műben, egyes kifejezések az érthetetlenségig magyartalanok, p. „dus értemény i bőség“, melylyel a szerző ur a ‚praegnantiát‘ magyarázza.

A szerző ur járatlanságának a magyar nyelvben vagyok hajlandó tulajdonítani azt, hogy fordításai sok helyt épen nem sikerültek, pedig a fordítás főkelléke a szabatosság, a fordítási kisérletek leginkább próbára teszik a fordító helyes felfogását és nyelvismeretét. E tekintetben valóban mintaszerű fordítási kisérletekben bővelkedik Tewrewk ur többször említett munkája. Szerzőnk szerint „ultra“ a II. fej.-ben annyi mint „végtelenül“;

III. fej.-ben fractum murmur ‚zúgó-morgó viszhang‘;

U. o. repercussu ‚a vájt fölületen megtöretvén‘;

IV. fej.-ben trux = dacos, szemre vonatkozva;

V. fej.-ben suus honor ‚a szokott termetes alkat‘, a ‚szokott‘ fogalom nem fekszik a szövegben;

U. o. ‚non in alia vilitate‘ annyit tesz, mint: ‚nem nagyobb becsben‘, nem, mint szerzőnk akarja: ‚ugyanazon becsültetésben‘.

U. o. formas pecuniae nem = pénznemek;

VI. fej.-ben nomen et honor így fordíttatik ‚összetes szó és megtisztelő név‘.

Mutatványul, illetőleg bizonyítékául a föntmondott fogyatkozásnak, ugy hiszem, ennyi elég.

Ezért azonban nem akarom annyira gáncsolni a szerző urat, mint egy más fogyatkozásáért e művecskének, mely egy maga elegendő okul szolgálhatna arra, hogy e kiadás iskolai célra alkalmatlannak itéltessék. A szerző úr a szöveget, mint említém, Halm szerint adta s a jegyzetekben más szöveget magyaráz. Kiirtam e variansokat, lehet azonban, hogy még több találkozik.

III. fej.-ben ‚nec tam vocis ille quam virtutis concentus videtur‘ olvasható a szövegben; a jegyzetben olvasható értelme-

mez és csak a Vaticanus B nyomán készült: ‚nec tam voces illae quam — videntur‘ olvasásra illik.

V. fej.-ben ‚affectatio‘ áll a jegyzetben, a szövegben adfectatio‘ s ez irásmód általában következtesen keresztülvive: adsequi, adfinis stb.-ben.

X. fej.-ben szerző ‚consuletur‘-ra megjegyzi, hogy „a jövő igen szemlélhetőleg jelöli az eljárás fokozatosságát stb.“ — s ime, a szövegben Halm nyomán ‚consultetur‘ áll.

U. o. ‚explorant‘ áll a szövegben ‚exploratur‘ a jegyzetben.

XLV. fej.-ben ‚in ortum‘-ot vette föl a szövegbe, a jegyzetben ‚in ortus‘-t értelmezi — igy perse helytelenül.

U. o. a Turicensis után ‚omni‘ áll a szövegben, s a jegyzetben azt mondja szerző úr, hogy omnium (ezt a Leidensis és Vaticanus adják!) gen. obj. melynek felvilágosítására még analog példát is hoz fül.

Ily eljárás nem eredményezhet egyebet, mint teljes zavart a tanuló gondolataiban.

XXXIX. fej.-ben ‚in ipso solo vertice‘-ben magyaráztatik a ‚solo‘ a jegyzetben puszta-kopasznak, s a szövegben szerző úr csak ‚in ipso vertice‘-t irt.

Ez menthetetlen hanyagság. A figyelmes biráló ily helyek olvasásánál önkénytelenül azon gondolatra jő, hogy a szerző nem is nézte a textust, midőn a magyarázó jegyzeteket készítette; mert egyebet ugyan nem gondolhat, midőn a XVI. fej.-ben olvassa értelmezését e mondatnak: ‚ab universis vicis occupantur‘ — holott a szövegben az egészen elütő jelentményü: ‚agri ab universis in vicem occupantur‘ áll;

vagy midőn a XLV. fej.-ben per longum magyaráztatik ‚sudant‘ intransitiv értgménye — holott a szövegbe ‚sudantur‘ van fölvéve.

Ily hiányok és hibák mellett szükségtelen elősorolni a nyomdahibákat a jegyzetekben, melyeknek száma oly nagy, hogy p. az 54-dik oldalon álló jegyzetekben nem kevesebb, mint nyolc nyomdahiba vár javításra. Elenyészik egy másik neme a fogyatkozásokuk is, az t. i., hogy szerző több izben nem a szöveg szerinti sorrendben, hanem gyakran pár mondattal alább magyarázza az egymásután következő szókat vagy

mondatokat. Példa erre ‚sudant' a XLV., ‚et alia' a X. fej.-ben s mm.

Midőn végezetül abban központosítom itéletemet, hogy Ring úr Germaniája iskolai használatra nem alkalmas, nem akarom e pálya követésétől elrettenteni a tisztelt szerző urat, sőt örömmel jelentem ki, hogy sok helyes felfogásra s éles megkülönböztető s itélő tehetségre mutató jegyzet találtatik kiadásában (p. a II. fej. ben ‚Rhenum transgressi' után olvasható, XIII. fej.-ben ‚judicio'-hoz irt, XIV. fej.-ben ‚cedunt' után olvasható stb.); és célom nem lehet egyéb, mint haladásra, kutatásra serkenteni; meg vagyok győződve, hogy be fog bizonyulni a költő szavának érvénye: ‚Improbus labor omnia vincit'. Azonban legyen szabad, mielőtt e sorokat befejezném, ifju philologus társaimnak egy jó tanácscsal szolgálnom, melynek követése különösen remekirói müvek iskolai használatra szánt kiadásánál igen kivánatos volna, — avval, t. i. melyet irodalmi termékeknek a közönség elé bocsátására vonatkozólag majd két ezer év előtt adott a tiberi lantos: „Nonum prematur in annum".

Kelt Pesten, 1871. jul. 1-jén.

Dr. Hóman Ottó
pesti k. egyetemi magántanár.

displicere

SZERVEZETI JAVASLAT,

az egyetem-bölcsészet karának kebelében fenálló középtanodai tanárképezdének paedagogiai szakosztályát illetőleg.*)

1. A paedagogiai szakosztálynak feladata oda hatni, hogy növendékei megszerezzék azt a képességet és ügyességet, mely a szaktudományokban való jártasságon kivül a középtanodai oktatás sikeres kezelését biztosítja.

2. E czél elérésére ezen szakosztályban a tagok munkálkodása elméleti és gyakorlati egyaránt és rendelkezésökre kettős, de szoros kapcsolatban tartandó intézkedés áll, úgymint:

a) a módszertani konferencziák,

b) a gyakorló iskola.

Indokolás.

Az 1. és 2. alatti meghatározás, a paedagogiai szakosztály *czéját* illetőleg, alig szükségel hosszas indokolást. Magok az illetők, a már hivatásuknak élő tanárok nem egy izben hangsulyozák, hogy tanügyünk legelőbb is jövendőbeli tanárainknak főleg paedagogiai tekintetben való czélszerű kiképzésétől függ; a magas kormány eleitől fogva szintén ily értelemben vette czélba a tanárképezdének kiépítését és a képviselőház is többszörösen sürgette volt az ebbeli intézkedést. Általánosnak vehető az a tudat

*) Közli és a tanférfiak figyelmébe ajánlja Bartal Antal, a középtanodai tanárképezdének igazgatója.

is, hogy a nevelés és oktatás dolgában szintúgy, mint minden más munkakörben csak kellő előkészület tesz képessé, és hogy e tekintetben is a puszta elmélkedés szintoly haszontalan kellő gyakorlás nélkül, a mint kontárkodás marad a gyakorlat elméleti belátás hiányában.

3. A módszertani konferencziák. Ezek nem vonatkozhatnak a nevelés és oktatás általános alapelveire, melyek ismerete már feltételezendő az egyetemvégzett tanárjelöltnél, hanem tüzetesen a középtanodák ismeretkörének paedagogiai szempontból való feldolgozására és az iskolai életnek a jó nevelés és helyes fegyelem követelésének megfelelő szervezésére.

Indokolás.

E pont nem az általános paedagogia ellen van intézve, sőt annak szükséges kiegészítését kivánja és követeli. Kellő belátásra ugyanis nem tehetni szert, ha az összeköttetés fen nem tartatik azon alapelvekkel, melyeket a paedagogia elmélete általános törvényekként ismert el. De az útmutatás, melyet a növendék egyedül ennek alapján nyerne, viszont igen hiányos és elégtelen. A jövendő tanárnak, mielőtt hivatásának élhessen, tüzetes és részletes, saját munkálkodására vonatkozó elmélet alapján kell előkészülnie. Ismernie kell paedagogiai jellemét és jelentőségét minden egyes tanulmánynak, mely hivatásának körébe esik; meg kell barátkoznia minden különálló tudománynak, melyben sajátságos szellemi irány és gondolatmenet nyilvánul, szintoly sajátságos oktatás-módjával. Mindehhez csak igen terjedelmes és specialis tanulmányok útján juthat, melyek az egyes különvált szaktudományoknak összevágó iskolai tanulmánynyá való átalakítását veszik czélba.

Elterjedt ugyan azon vélemény, még pedig jóravaló tantestületek körében is, hogy az illető szaktudomány alapos ismerete magában is, de minden esetre a nevelés általános elveinek ismeretével kapcsolatban, eléggé képessé teszi a tanárt a helyes oktatásra. De ez valósággal a paedagogiai középkor nézete és

könnyen beláthatni helytelenségét. A tudománynak módszere semmikép nem adhat irányt az oktatás módjának, sőt alig képzelhetni két egymástól nagyobb mérvben eltérő utat. A tudományos kutatásnak kiindulópontja, a czél, mely felé halad, mikép lehetne is az azonos a gyermeki lélek fejlődésének kezdő és végpontjaival? A mi a tudományos rendszer érdekében végét képezi az egésznek, az az oktatás szempontjából nem egy esetben kiindulópont gyanánt szolgálhat; a mi amott igen távol esik egymástól, az ebben közel szomszédságban állhat és viszont; nem egy izben kénytelen is az oktatás több oly ismeretet, melyek különálló tudományok tanai, együvé vonni, egy pont köré csoportosítani. Egy szóval: a tudományos anyagnak a paedagogiai oktatás érdekében egész más alakot kell ölteni, mert ennek meg vannak a maga föltételei, a maga követelményei. (L. Brassainak a módszerről irt akademiai értekezését (Ért. a philos. osztály köréből, IV. sz. 1867.) hol igen találóan az iskoláink és tankönyveinkben most divó és a tudomány rendszerét követő oktatási és előadási módot a kúpnak hegyire való állításához hasonlítja (25. l. st.)

Igen elágazó, igen terjedelmes – mondám — a módszertan czéljából megindítandó munkálkodás; de különben is, ha az ily tevékenység minden erejét és idejét nem venné már igénybe a tanárjelölteknek, ezek önálló munkálkodásának érdekében kivánatos az általános paedagogiának az egyetemi tanfolyamban való elvégzése és az erre vonatkozó elmélkedéseknek kizárása a képezdei tanulmányok sorából. Az általános paedagogia terén a saját erejéből való dolgozásnak csak is oly kivételes esetben lehet eredménye, ha valamely szakban való alapos tudomány szintoly alapos bölcseleti képességgel párosul; a mint egyik vagy másik félen hiányos az ismeret, az általános kérdések bolygatása szükségkép szóbeszéddé, néha talán szellemdús, de minden esetben eredménytelen irálygyakorlattá fajul.

4. Ennélfogva a módszertani konferencziák tárgyát képezik:

a) A középtanodák fejlődésének áttekintete, azok czéljának és szervezetének megvitatása.

b) Az egyes szaktudományok módszertanának előadása, azokat csoportokba osztva úgy, hogy külön-külön tárgyaltatnak:

1. Az irodalmi és nyelvtani,
2. a természetrajzi,
3. a természettani és mathematikai,
4. a történelmi, földrajzi és bölcseleti tanszakok.

Indokolás.

A külön csoportokba való osztás az alaposabb kezelhetés érdekében történik. Az egyes tantárgyak közti összefüggésre és kapcsolatosságra részint mindegyikök módszerének előadásában elég alkalom lesz figyelmeztetni, részint a gyakorló iskola osztályértekezleteinek (16. §.) e pontokra tüzetesen és kiválóan kell majd ügyelniök.

5. Ugyane körből veendő azon irásbeli dolgozatoknak tárgya is, melyekre a képezde tagjai köteleztetnek.

6. A módszertani értekezletek minden csoportja hetenkint egy-egy két órányi konferencziát tart a tanárjelöltekkel, melynek első része a tagok munkálatai megbirálására, második része azok elméleti tovább képzésére szánt.

7. A gyakorló iskola. Ez a gyakorlati kiképzés szolgálatában áll. Feladata, hogy oly mintaszerű iskolai életnek adja képét, melyben a tanítványok erkölcsi és értelmi haladása az egész tantestület közös gondjának tárgyát képezi, és mely a tanárjelöltnek buzdító például, a tanárnak lelkesítő emlékül szolgáljon.

Indokolás.

Való ügyességre csupán beható gyakorlás útján juthatni; e czélnak szolgáljon a gyakorló iskola, hol a paedagogia terén

az elméletnek és gyakorlatnak oly módon való egyesülése eszközlendő, a mint ez az egyetem körében az orvosi kar számára a klinikák, a természettudományok érdekében a megfelelő laboratoriumok által történik. A gyakorló iskolában készüljön elő a tanárjelölt oly tevékenységre, mely megfelel a nevelés- és oktatástan követelményeinek és azok szelleme által vezéreltetik; itt találjon útmutatást és segélyt elsajátítására annak, a mit az elmélet már mai nap is követel, de a mire a mindennapi gyakorlat, vagy idő és alkalom hiányában, vagy más nem igen szellőztethető ürügy alatt, nem igen akar hallgatni.

Az ily gyakorló iskolának terv-rajzát a következő pontok csak is általános körvonalokban adhatják; de hiszem, hogy átpillantása e pontozatoknak meggyőződtet minden elfogulatlan itélőt arról, hogy ilynemű intézkedés bő alkalmat szolgáltat tehetséges jelölteknek, paedagogiai képességöket világos tudattá fejleszteni, a gyengébbeknek pedig legalább is annyi útbaigazítást és tanácsot nyerhetni, hogy gyakorlatilag haszonvehetőkké váljanak. Ki fog tünni egyszersmind az ily intézkedésnek előnye minden más felett, a mi különben a tanárjelöltek gyakorlati kiképzésére eddigelé megkisértetett.

Tekintsük mindenek előtt az iskolai oktatást! A gyakorló iskolában ezt szigorúan a módszertan követelményei szerint kell adni. E végből tehát minden egyes tanórában pontosan tekintetbe kell venni a tanárjelöltnek, mi módon kapcsolandó az új anyag a régi és az ismerthez, hogy az valóban a tanítvány sajátjáva válhasson; ügyekeznie kell, hogy az új ismeretkörben rejlő fogalmak és gondolatok ne holt anyagként legyenek átadva az ifjú elméjének, hanem hogy ez a tanár arra szánt előleges intézkedése és közbejáró kérdései folytán önmaga alkossa meg a kellő összeköttetést és összefüggést képzetei között. Erre való előkészület alapján nyugszik minden tanóra, minden leczke; a tanárnak tehát kellő részletességgel át meg át kell tanulmányoznia és gondolnia tantárgyát, az emberi lélek fejlődésének törvényei nyomán szabatosan meghatároznia az egymásután, tekintetbe vennie az egymás mellett végzendőket: igy határozni meg oktatásának módját. Leczke után viszont lélekismeretesen számot kell adnia tanításáról; egy arra rendelt osztály-könyv-

ben határozott pontossággal följegyzendő, mennyire jutott el oktatásában, mit végzett, nehogy valami lényeges mellőztessék, vagy az egyik részlet kelletlenül előtérbe lépjen és fölényt nyerjen a másik felett. Ily tervszerü rend, szabályos eljárás és folytonos számadás már magában véve biztosítéka lehet az oktatás eredményének, s valóban iskoláink hiányos állapotát semmi nem jellemzi annyira, mint hogy részletező tanterv és minden irásbeli számadás nélkül foly a tanitás. A gyakorló iskolának feladata lesz, oda hatni, hogy az ily lélekismeretesség szokásos és otthonos legyen tanodáinkban.

Minden egyes leczkeóra azonfelül a képezde több tagjának, egy-egy próbaelőadás pedig mindnyájok jelenlétében adatik. A közös részvét ily módon új meg új anyagot és alkalmat szolgáltat, ismételve átgondolni a tanítás menetét, úgy egészben mint egyes esetekre nézve; folytonos intésül szolgál egybevetni a gyakorlati eljárást és annak eredményét az elmélet követelményeivel, a mi ezek behatóbb és részletesebb megértését fogja eszközölni. Kétségkivül minden egyes tag ez úton komoly önbirálatra és önismeretre fog vezéreltetni és mindazokban, a kiket vissza nem riaszt a feladat terhe, ki fog fejlődni a tanári jellemesség, az ennek alapján nyugvó paedagogiai szellem, a lelkesedés az öntudatosan folytatott hivatás irányában.

Valódi szeretetté a tanuló ifjuság iránt fog e lelkesedés fokozódni, ha az iskolai élet is a nevelés követelményei szerint fog alakulni. Az egész oktatás maga is, végső czélját tekintve, a nevelés szolgálatában áll; de hogyan tehetné meg e szolgálatot, ha az iskolai élet alkalmat sem nyujt a gyermekvilágban mutatkozó egyéni különbségek tanulmányozására, időt sem az erkölcsi és értelmi hiányok pótlására, netaláni elhanyagolás vagy rosz befolyás ellensulyozására? A gyakorló iskola körében közös munka, közös tudományos kirándulások, közös iskolai ünnepek minderre alkalmat szolgáltatnak, de egyszersmind arra is czélozvák, hogy az iskola minden tagjában — tanárok és tanitványokban egyaránt, közös erkölcsi érzületet, családi szellemet teremtsenek. A gyakorló iskola tanárai nagyobbára magok is ifjak, kik könnyen csatlakoznak és barátkoznak; tanuljanak meg jókorán élni a gondjukra bizott gyermekekkel, és önkéntelen saját

jellemes fejlődésök is elő fog mozdíttatni, lelkületök és kedélyök a példa adás szüksége által önként fog nemesbülni.

Tévedés-e végre — hogy reményeimről is mondjak egy két szót — ha az ily gyakorló iskola fennállásából az összes tanügyre nézve messzeható jó eredményt várok? Nem azt értem csupán, hogy az ily gyakorlatokban megedzett, az ily szellemben tovább is működő tanár áldása lesz az intézetnek, hová rendeltetése viszi; sem azt, hogy legrosszabb esetben a kezdő tanárok nem lesznek kénytelenek segély és tanács hiányában tanítványaik rovására és szellemi kárára czéltalan kisérlés által magokat begyakorolni mesterségökbe; hanem azt hiszem, hogy a paedagogiai osztály és a gyakorló iskola által el fog terjedni a paedagogiai szellem országszerte. Ez intézetnek leszen majd rendeltetése, hogy központjává váljék a paedagogiai életnek; példája, kell, hogy világitó fényt vessen tanodáink hiányaira, eredményei viszont irányt fognak adni azok idején való pótlásának. Innen kerüljenek ki az elméletnek szintúgy mint a gyakorlatnak megfelelő módszeres tankönyvek és vezérfonalak; itt szerezhessenek saját tapasztalatjok által felvilágosítást a kormány közegei is az országos intézkedések,utasítások és rendeletek tárgyában. Azért is főleg azt várom a szakosztály igazgatója és a tanári karának működésétől, hogy a tervezetek készitésében, a tapasztalatok feldolgozásában való tudományos törekvés és nemzeti életünk- és szellemünk igaz tisztelete fogja őket vezérelni, nehogy — a mit igen megsinlett eddigelé is tanügyünk — idegeneknek legyünk majmolói, rendesen oly módon, hogy mi azon kezdjük meg a fejlődést, a mi künn már elélte idejét.*)

8. A gyakorló iskola különálló gymnasiumi intézet, állami és nyilvános jelleggel. Az egész négy osztályból áll, melyek évről-évre váltakozva a gymnasium

*) Nem titkolom el, hogy ez észrevétel azon előleges tervrajzot is megilleti, melyet a paedagogiai szakosztály tekintetében a kormány hozott javaslatba. Az porosz minta után készült, ott azonban minden illetékes szakférfiú ez intézkedést elavultnak és haszonavehetlennek nézi és paedagogiai tekintetben a porosz gymnasiumokon nem is látható annak valami nagy befolyása.

1, 3, 5, 7 és 2, 4, 6, 8. osztályát képviselik. A tanulók száma egy-egy osztályban nem haladhatja meg a huszat.

Indokolás.

E megszoritás a szervezet egyszerüsitése érdekéből ohajtandó; egy egész gymnasiummal kapcsolatban az előkészület és kivitelnek birálati figyelemmel kisérése, valamint a tapasztalatok bőségénél fogva, azok feldolgozása s paedagogiai értékesitése lehetetlenné válnék, a seminarium tulajdonképi czélja hiusíttatnék meg. Szükség azért annyi osztályra szoritkozni hogy azok a különböző fokon alkalmazandó módszerre nézve bőséges példát nyujtsanak; természetes, hogy élő szó némi módon kiegésziti azt, a mi hiányosnak a tapasztalatban mutatkozik főleg, miután minden előkészület az egész tanterv tekintetéből történik.

A tanulók számának is lehetőleg csekélynek kell lenni, nehogy az oktatásnak az egyéni tulajdonságokhoz mért alkalmazása tulságosan meg legyen nehezitve azon időben, midőn még a kezdő tanárnak hozzá szoknia, annak módját tanulnia kell.

9. A gyakorló iskolának mindegyik osztályát egy osztálytanár vezérli, a ki egyszersmind a módszertani értekezletek valamely csoportjának vezetője. A tantervet, az óra- és ügyrendet az igazgató és az osztálytanárok értekezlete állapítja meg.

Indokolás.

Csupán kellő önkormányzat és szabad intézkedhetés mellett fog a gyakorló iskola megfelelhetni annak a feladatának, mely határozottan a paedagogiai reformot és haladást veszi czélba; azért már előlegesen igénybe kell vennem számára a benső szervezkedés teljes autonomiáját, melyet jobb idők és jobb tanerők egyáltalában követelendőnek fognak tartani minden középtanoda számára. Hogy ez autonomia nem csökkenti, hanem növeli a felelősségét, természetes és könnyen belátható.

Szükség-e még arra a körülményre is utalnom, hogy csupán tökéletesen és e czélra képzett tanférfiak kezére bizható a paedagogiai szakosztály és hogy ennek érdekében a kormánynak nem szabad fukarkodnia? A ki akarja a czélt, annak az eszközöket is kell akarnia; ha megkivánjuk, hogy a paedagogiai szakosztály vezetői hivatásuknak éljenek, oly helyzetbe kell őket helyezni, hogy minden erejöket annak szentelhessék, és azt magán úton való kenyérkereset meg ne vonja az intézettől.

10. A képezde paedagogiai osztályának minden tanárjelölt tagja köteles a gyakorló iskolában hetenkint 4—10 órányi oktatást adni. E kötelesség rendszerint egész évig tartó, csupán kivételes esetben, ha már az első félév végeztével letette az illető jelölt a tanári vizsgálatot, menthető fel a körülményekhez képest a következő félévre nézve.

11. Az oktatás a képezdei igazgató és az osztálytanár felügyelete mellett történik. A gyakorló tanárjelöltnek az oktatásra az osztálytanár útmutatása alapján hétről hétre irásbelileg kell elkészülnie, oly módon, hogy minden tanóra bevégzett, de az összes folyam szerves keretébe illő egész legyen. Az osztálytanár viszont felügyel, személyesen vagy az osztály könyvbe való jegyzés alapján tartandó vizsgálat útján, az előkészület kivitele fölött, úgy, hogy a gyakorló tanmódjának hiányaira figyelmeztetvén, azok pótlását kellően eszközölhesse, képességének és ügyességének folytonos fejlesztésére biztos útbaigazitást nyerjen.

12. Hetenkint váltakozva a gyakorló osztály kétkét tagja nyilvános próbaelőadást tart minden tanárjelölt tag jelenlétében. Minden ily előadásról az illető saját maga, valamint egy más az igazgató által a tagok sorából jelölt biráló irásbeli véleményt ad, melyhez a

közös iskolai értekezletben a többi gyakorló is megteheti észrevételeit.

13. A verseny és a szellemi közösség érdekében minden képezdei tag szabadon látogathatja a többi gyakorlónak előadásait. Ez alkalommal tett jegyzéseit egy arra rendelt nyilt látogató könyvbe írja, hol viszont az illető előadó vagy más látogató is szintén mellékelheti ugyan-e tárgyra vonatkozó véleményét.

14. A gyakorló iskola tanári karának gyülései részben osztály-, részben közös ülések. Hetenkint legalább egy osztály- és egy közös értekezlet tartandó.

15. Az osztály-értekezlet tárgyát képezik a gyakorló tanárjelöltek praeparatiói és oly fegyelmi és nevelési intézkedések, melyek egyes osztályokra vonatkoznak. Ez értekezletet az osztály-tanár vezeti.

16. A közös iskolai értekezlet legelőbb is a tanodának összes ügyeit végzi. Második tárgyát a heti próbaelőadások birálása, valamint a látogató könyvben tett jegyzések megvitatása képezik. A közös értekezlet az igazgató elnöklete alatt tartatik.

17. Mindennemü értekezletről jegyzőkönyv vezetendő, mely azonban a tárgyalásoknak csupán lényeges kivonatát adja. A jegyzőség váltakozik a gyakorló jelöltek közt betűsorrendben.

18. E jegyzőkönyvek alapján a képezdei igazgató évenkint értesítvény alakjában jelentést teszen a gyakorló iskola állapotáról, a tantestület és a gyakorló tanárjelöltek működéséről.

19. A képezdének paedagogiai szakosztályát kellő sikerrel végzett gyakorlók a próba-év alól fel vannak mentve és a tanári vizsgálat letétele után azonnal rend-

szeresen alkalmaztathatnak. A gyakorlók munkálkodásáról az osztálytanárok véleménye alapján az igazgató adja ki a bizonylatot.

Indokolás.

Sok jót sem a hazánkban, sem a külföldön tett tapasztalatok után nem lehet mondani a próbaévi müködésről; sem a kezdő tanár gyakorlati kiképzésére, sem annak paedagogiai képességének megvizsgálására nem mutatkozott elegendő eszközül. A pedagogiai szakosztály tiszte lesz, idővel a próbaév helyébe lépni és a kormánytól bizvást megvárhatni, hogy a középtanodák törvényes szervezése alkalmával országosan intézkedik e tekintetben, hogy tanáraink közöl alig találkozzék egynehány, kik a képezde gyakorló iskolájában részt ne vettek volna.

20. A képezdében állam költségén kiképzendő tanárjelöltek rendes tagokká felvételök alkalmával irásbeli nyilatkozatot tartoznak kiállítani, melyben a nyert ösztöndíj visszafizetésének terhe alatt kötelezik magokat, hogy legalább tíz éven át a hazai tanügynek, jelesen a tanpályának szentelik szolgálatjukat.

A hangsúly.

Az önhangzók mennyiségével karöltve jár azoknak hangsúlyozása (accentuatio), melynek behatóbb tanulmányozása annál szükségesebb, minél inkább jutottak a tudósok annak megismerésére, hogy a hangsúly az önhangzók változtatására, azaz, azoknak megerősitése — és gyengitésére a legnagyobb befolyást gyakorolja.

A hangsúly, a mint ez a mai nyelvekben divatozik, a hol valamely szótagnak nyomatékosabb kiemelésében áll, különbözik azon hangsúlytól, melyet a régi nyelvekben észlelünk. Már a megnevezések: accentus, tonus, melynek a görög τόνος felel meg, mutatják, hogy a hangsúly a zenével vonatkozásba hozatott és hogy a dallamosság bizonyos neme jellemzé a hangsúlyt. A hangsúlynak szanszkrit megnevezése udátta (emelkedett hang) szinte ugyanezen fogalmat fejezi ki. A régi grammaticusok magyarázata szerint a hangsúly alatt a hangnak emelkedését értették, mig a szótagnak mennyisége az időtartamot határozá meg.

A nyelv e szerint, alávetve levén a hangsúly és a mennyiség kettős törvényének, dallamos szinezetü vala, a mennyiben a hangsúly a különböző hangfokozatokat a hanglajtorján, a mennyiség pedig az egész, fél stb. hangjegyeket képviselé. Az eredeti nyelv e szerint énekben nyilatkozék, a mint is a tárgyak, melyeket kifejeze, költőiek valának. Hogy azonban szabályszerü énekről itt nem lehet szó, az magától is értetik.*)

Lássuk most a hangsúlyt a mint az az egyes, vizsgálódásunk alá vett nyelvekben nyilatkozik. Benfey szerint az ind grammaticusok háromféle hangsúlyt különböztetnek meg, ezek:

*) Baudry. Gram. comp. p. 14.

1) a főhangsúly, mely a görög acutusnak felel meg; 2) az utóhangsúly, mely a főhangsúlyt közvetlen követi és mintaképét a szorosabb értelemben vett görög gravisban találja, és 3) az előhangsúly, mely a főhangsúlyt közvetlen megelőzi. Az utolsó minden egyes szótagnak a tulajdona, mely az 1. és 2. pont alatt emlitett hangsúlyok egyikét még nem birja, mely e szerint a tágasabb értelemben vett gravis-sal összeesik.*) Igy pl. a/sskr. tanaúmi (tendo) szóban ta az elő-, nau a fő-, mi pedig az utóhangsúlyt tünteti fel.

Ezen hangsúlyozási rendszer azon általánosan helyes észleletre támaszkodik, mely szerint a hang, hogy ereje a főhangsúlyra megtakaríttassék, a szónak megelőző szótagjait, különösen a főhangsúlyt közvetlen megelőzőket, csak gyengén érinti, mig ellenben a főhangsúlyról nem szállhat le rögtön a mélyhangu szótagok niveaujára, melyhez csak az utóhangsúly közvetitésével közeledhetik.

A görög nyelv az utóhangsúly keretét bövíti az által hogy a szók végén az acutust is gravis-szá változtatja, mig ellenben amaz a szanszkritban a főhangsúlyt csak közvetlen követi. Hogy a szanszkritban a beszédnek akadálytalan folyama eléressék, a görögével ellenkező eljárást követ a nyelv. A szanszkritban ugyanis megtartják a szók végükön az acutust. mi mellett a következő szónak mélyhangu szótagja utóhangsúlylyal láttatik el. Oka ennek, hogy a beszédben a szók szorosan egymáshoz fűződnek és így a mi az. egyes szókra nézve áll, ugyanaz a beszéd folyamában egymással összekötött szókra is alkalmaztatik; egyszóval: a görög gyöngíti a szók végén a hangsúlyt utóhangsúlylyá, mig ellenben a szanszkrit a következő mélyhangu szótagot utóhanggá erősiti.

A hangsúlynak elhelyezése nem esik oly korlátok alá a szanszkritban mint azt a görög vagy latinnyelvben észlelhetni, a menynyiben ott a szónak minden egyes szótagján, kezdettől végig állhat, anélkül, hogy a vég vagy végmásodik szótagnak mennyisége tekin-

*) Misteli az utóhangsúlyt középsőnek (der mittlere) az előhangsúlyt pedig mélyhangsúlynak (der schwächste vagy tiefton) nevezi. L. Kuhn. Zeits. f. vergl. Sprachf. XVII. 88. l.

tetbe vétetnék. Igy áll az ékezet az első szótagon á b u b a u d h i s' ā m a h i (akarnánk tudni); a végmásodikon t a n a ú m i (tendo); a végszótagon b a b a n d h i m á (kötöttünk) szókban.

Azért is oly szabályokat felállítani akarni, mint a latinban, melyek szerint az első pillanatra a hangsúlynak helyét megalapítani lehessen, teljes lehetetlen. Az ezen tekintetben felállitott elméletek között legelfogadhatóbb a Benfey és Benloew által felhozott, a mennyiben ők a logicai elvet a hangsúlyozás alapjául veszik, a mi a szanszkrit nyelv természetét tekintve egészen megfelelő; a szanszkritban ugyanis minden szótagnak van saját jelentése és jelentősége, mert a nyelv megtartá az öntudatot az összetétel egyes részeinek jelentőségét illetőleg. Innét van, hogy minden egyes, természetesen többtagu szó rövid mondatnak tekinthető, mely többnemü elemi szóból alkottatott. Miből következik, hogy a szó egyes szótagjaira alkalmazott hangsúly szótagi hangsúlyból szónokivá válik a mennyiben a rövid mondatnak legfontosabb szava általa kiemeltetik. Igy fogva fel a hangsúlyt, megmagyarázható azon eredeti szabadság, mely szerint a szanszkritban a hangsúly majd a tövön, majd a határozón, minők: a képzők, elő- és utóragok áll, és hogy ennek következtében igen nehéz meghatározni a hangsúly helyét ott, hol az emberi ész és szabad akarat nyilatkozásának oly tág tér nyujtatott.

Még megjegyzendő, hogy a szanszkritban a hajtott hangsúlynak bizonyos neme, ha nem is nyilván és határozott jeleggel, de lappangva a hangsúly természeténél fogva felismerhető. Ha t. i. az ī és ū tőkhez, melyeknek ī és ū-ja ékezve vagyon, az úgynevezett erős esetekben, az az: az egyes, kettes, többes nom. és vocat. és az egyes, kettős accus-ban, melyek az ékezetet mindig a tőn megtartják, mig ellenben a gyenge esetek azt a végzetre vetik, valami önhangzós rag járul, mely előtt az ékezett ī és ū *j* és *v*-be megy át, akkor megtörténik, hogy ezen következő rag az utóhangsúlyt megkapja; így lesz n a d ī́ + à s-ból (folyó + k) n a d í à s-, irva: n a d j à s és v a d h ū́ + à s (nő-k)-ból v a d h ú à s, irva: v a d h v ā s. Itt tehát *íà* és *úà* egy szótagot képeznek, melyben a fő és utó hangsúly egybe olvad, természetesen a görög hajtott hangjeltől abban különbözvén,

hogy az utolsó csak tiszta iker- és hosszú összhangzókon nyugszik és az éles és tompa hangjelt tökéletesen magába olvasztva tünteti fel, mig itt az első önhangzó a félhangzó és folyékony közt ingadozik, a szótag e miatt rövid marad és az utóhangsúly a főhangsúly fölé kerekedik.

A görög hangsúlyozásnak módja egy elvre nem vezethető vissza. Az első hajlam, mely a görög hangsúlyozásnál észrevehető gondolkodástaninak (logicus) nevezhető, a mennyiben az, a mi legfontosabb a szóban hangsúly által kiemeltetik. Ezen hajlam vagy irány vezet leginkább a tőszótagok hangsúlyozására és ezen jelentésben a hangsúlyozás tárgyalapinak (thematicus) nevezhető. E tekintetben a görög hangsúlyozás átmenetet képez a szanszkritból. Bopp kimutatta, sok szót összehasonlítván, hogy a görög folytatá a szanszkrit hangsúlyozást, a mennyiben ezt hangsúlyozási törvényei megengedék. Igy feltünő a hasonlatosság a következőkben: sskr. bháranti- (dór φέροντι), att. φέρουσι; sskr. pánka = πέντε; sskr. dhatávjas = Θετέος; sskr. damájami = δαμάζω stb.

A második irány alakképzőinek (formaticus) nevezhető, melynek törekvése abban áll, hogy befolyásánál fogva az alakképző elemek a hangsúly által kiemeltetnek. Az alakképző elv a beszéd elevenitésére nagy befolyással bir és homlokegyenest ellenkezik a logicai elvvel.

Mindezen két irány azonban egy harmadik elv által szoríttatik meg, és ez az úgynevezett hangtani (phoneticus) elv.

Ezen egymással ellenkező és egymást megszorító irányok azok, melyekből a görög hangsúlyozás megmagyarázható.*)

A. A logicai irány.

Ezen irány v. törekvés két főhatásban nyilatkozik:

1) A tőszótagok hangsúlyozásában. Ez mutatkozik *α*) az igénél, mely tekintetben a görög hangsúlyozás a német hangsúlyozással megegyezik; pl. *κεῖμαι*, liege; *ἴθι*, gehe; *ἦσθα*,

*) Westphal megkülönbözteti az etymologiai és phonetical irányokat.

warest stb. mely szabály még az igenevekre is kiterjed.*) β) Az elvont jelentésü főneveknél pl. ὁ ἔρως νόσος, θάνατος, χρόνος, ψόγος, τόπος, τρόπος, νόμος, φόβος, κίνδυνος, πόνος, κόσμος, πλοῦτος, πόλεμος, ἆθλος; valamint minden ο ς végzetü köznemü neveknél, melyek egyáltalán mélyhanguak (barytona) pl. γένος, ἄνθος, ἔθνος, μέσος, ξίφος, ὄρος, ὄνειδος, πάθος, σκεῦος, χρέος, ἔθος, ἦθος, μέγεθος, ἔτος, μῆκος, θάρσος, βέλος.

γ) az — ιων és — ιστος végzetü közép- és felső fokok az ékezetet a tőszótagra vetik vissza, mit leginkább a köznemben észlelhetni; pl.

ἡδύς, comp. ἡδίων, ἥδιον sup. ἥδιστος.
αἰσχρός comp. αἰσχίων, αἴσχιον sup. αἴσχιστος.
ἐχθρός comp. ἐχθίων, ἔχθιον sup. ἔχθιστος
βελτ comp. — βέλτιον sup. βέλτιστος
κακός comp. κακίων κάκιον sup. κάκιστος.

2) Az összetett szóknál az első alkatrésznek hangsúlyozásában. Az első alkatrész az ilyen szókban a meghatározó; pl. φιλότεκνος, διχόβουλος, διχόθυμος, δοξόσοφος, δορύξενος, μεγάθυμος, μεγάλανδρος etc. Ezen hajlam az összetétel első alkatrészét hangsúlyozni a német nyelvben is észlelhető; pl. eígenthümlich, Kórn-feld, aús-gehen, Kreúz-spinne etc. De a szanszkrit is nyujt erre példákat pl. bahú-vidha (multimodus); svajám-prabha (per se splendorem habens); nír-mala (sine vitio).

B. Az alakképző (formaticus) irány.

Ez a nyelvnek azon törekvésén alapszik, mely szerint az alakképző elemeket hangsúly által kiemelni törekszik. A szanszkritban a hangsúlyozásnak ezen neme sokkal elterjedettebb, mint a görögben. A görögben az esetragoknak hangsúlyozására nézve csak egyes maradványok léteznek; ide tar-

*) A kivételek, melyek szerint az igénél a tőszótag hangsúlyozásának mellőzésével más elem hangsúlyoztatik, szinte a logicai irányból magyarázható. Hasonl. ἔστι, létezik és ἐστί van; épen így magyarázandók a parancsoló alakok: λαβέ, εἰπέ stb. továbbá az aoristos igenévi alakjai τυπών stb.

tdo tarfoznak a III. főragozáshoz tartozó egytagu nevek genitivus és dativus alakjai; pl. μήν gen. μηνός; σπλήν, gen. σπληνός, χήν. gen. χηνός; ῥίς gen. ῥινός. etc Ezen tekintetben tökéletesen megegyez a szanszkrit a göröggel: pl. sskr. padás = ποδός; sskr. gen. nāvás = ναός; dat. nāvi = ναί etc.

Különösen mutatkozik ezen hangsúlyozási elem a szóképző elemekben. E tekintetben figyelemre méltó: 1) hogy minél jelentékenyebb valamely képző rag, annál inkább vonja magára a hangsúlyt. Igy pl. végéles a melléknév ψευδής megkülönböztetőleg a főnévtől ψεῦδος; ide tartozik εὐγενής összehasonlítva γένος-szal; εὐκλεής, ἀκλεής összeh. κλεός-szal. Ugyanez található a szanszkritban is; pl. ápas (opus), mint főnév, de mint a melléknévnek himnemü nominativusa: apás; máhas (kéj, gyönyör), de mint igehatározó: mahás. A görögben e szerint az elvont melléknév hangsúly által megkülönböztethető a tárgyi melléknévtől. Igy összehasonlítható: ἡδύς, γλυκύς, εὐρύς, βαθύς, βραχύς, παχύς, βαρύς, ὀξύς, ὠκύς, ταχύς, βραδύς, θρασύς, σαφής, ἀληθής, ἀκριβής, ἀσθενής, ὑγιής, ·ἐνδεής, ἀγαθός, κακός, εσθλός, σοφός, δεινός, ορθός, χαλεπός, χρηστός, αἰσχρός, λαμπρός, μικρός, σφοδρός a következőktől: οἰκεῖος, μέλας, τάλας, ἅπας, σκιόεις.

Igy látjuk, hogy a nomina agentis nagyobbrészt a szók végén tüntetik fel az ékezetet; így pl. ποιητής, μαθητής, στρατηγός, ἡγεμών, σωτήρ, δαήρ, πατήρ, ἀνήρ, βασιλεύς, γραφεύς, ἱππεύς, ἱερεύς, ἁλιεύς, φυγάς stb.

2) Legfeltünőbben mutatkozik ezen hajlam a — τός végzetü igetörzsü mellékneveknél (verbalia adiectiva) pl. λυτός, παυστός, τιμητός, αἱρετός, γραπτός, πρακτός, σταλτός stb.

A kicsinyitök (deminutiva) módosítják a tőszónak jelentését, azért is találjuk az ékezetet az alakképző elemen; pl. παιδίον, λεοντάριον, λεκανίδιον, λεξείδιον, (szócska), μαζίον, (μᾶζα-ból tészta); μαινίς μαίνη-ból (kis tengeri hal lat. maena); φιαλίς (csészecske); μαλακίσκιον, (kosaracska); ξιφίον, kardocska; ξυλάριον, (kis darab fa). Ezen alakképző iránynak következménye, hogy az előrag és a kettőztetés, a mennyire lehetséges, hangsúlyoztatik; pl. ἔ-λυον, ἔ-λαβον; τέ-τυπα, λέ-λυκα;

mely tekintetben a szanszkrittal összeesik; pl. sskr. á-labham = ἔλαβον.

3) Ezen elv alapján a tulajdonnevek megkülönböztetésére is gyakran külön hangsúlyozás alkalmaztatik; pl. a melléknév: φαιδρός tulajdonnév: Φαῖδρος; a melléknév: δόλιος, tulajdonnév: Δολίος; a melléknév: δολιχός, tulajdonnév: Δολίχος; igenév: δρακών, tulajdonnév: Δράκων; főnév: δρυμός, tölgyfa erdő, tulajdonnév: Δρύμος; melléknév; σκότιος; tulajdonnév: Σκοτίος; melléknév: σεμνός, tulajdonév: Σέμνος, melléknév: διογενής, tulajdonnév: Διογένης; mellékn. νικητής tulajdonnév: Νικήτης; mellékn. χρηστός tulajdonnév: Χρῆστος, stb. A tulajdonnevek ugyanis a nyelvnek közönséges szavaiból származnak; így lett pl. τισάμενος igenévből a tulajdonnév Τισαμενός.[1]) 4) Ritkábban mutatkozik a mondat jelentőségének befolyása. Különös azonban a megszólításokban, miért is a vocativus sok helyütt hangsúlyának visszavonása által tünik ki; pl. δέσποτα nom. δεσπότης; ἄδελφε nom. ἀδελφός; δᾶερ nom. δαήρ; σῶτερ, nom. σωτήρ; Πόσειδον nom. Ποσειδών; Ἄπολλον, nom. Ἀπόλλων; Ἀγάμεμνον nom. Ἀγαμέμνων; Ἀριστόγειτον, nom. Ἀριστογείτων; Σώκρατες nom. Σωκράτης; Δημόσθενες nom. Δημοσθένης. Ugyanezen elvből megmagyarázható az — ευς-ra végződő szók Vocativusának hangsúlyozása pl. βασιλεῦ. A kérdésben is áll be hangsúlyozás; így a símuló szócskáknál, ha a mondat elején állnak. Ugyan ezt tapasztaljuk a német nyelvben is. Az alakképző irány nagy befolyással volt az alakok fenntartására; így az előragnak megmaradása csak is a hangsúlynak tulajdonítható. Ezen itt elősorolt alakképző irány egészen ismeretlen volt a lesb-aeol tájnyelvekben.

Következik most a harmadik jelenség, t. i.

C. A hangsúlynak megszorítása a hangtani törvények következtében.

Ide sorolandó *a*) a háromszótagos törvény. Ezt régibb időkben természetes törvénynek tartották[2]), mi azonban

---

[1]) L. erről bővebben: Lehrs, de Aristarchi studiis Homericis 2. kiad. 266. l La Roche: Die homerische Textkritik 268. l.

[2]) L. Cicero. Orator 58. §.

a tudományos kutatások folytán nem áll többé. Az ősrégi korszakban ugyanis a korlátlan hangsúlyozásnak uralma tételezhető fel a görög és a latin nyelvben, a mint az, miként feljebb láttuk, a szanszkritban divott.

Ugyanis a görögben *πίπτω* egy kettőztetett *πίπετω*-t tételez fel, mely a végharmadik szótagon tünteti fel a hangsúlyt, daczára a hossyu végszótagnak. *'Αλήθεια*, *θεοσέβεια* csak is *'Αλήθεσια*, *θεοσέβεσια*, *λέγουσα λέγοντια* alakból magyarázhatók, melyeknél az ékezet a végnegyedik szótagon áll. Szintúgy képeztetett a latinban c o g n i t u s c o g n ō t u s-ból az eredeti ō-nak gyengitésével, melyen, mint hosszu végmásodik szótagon, az ékezetnek állania kellene. Az egész szótagnak eltünése a m á s t i, a m á r u n t alakokban csak azon régibb hangsúlyozásból magyarázható, mely szerint a m á v i s t i, a m á v e r u n t ejtetett ki, daczára annak, hogy a végmásodik szótag hosszu. Igy p ú b l i c ú s is régibb p ó p u l i c u s alakot tételez fel, hol a hangsúlyt a végnegyedik szótagon találjuk.*)

A felhozott példákból azt látjuk, hogy a hangsúly, mely régente korlátlan vala, a classicus korszakban már bizonyos korlátok közé szoríttatott, azon helyet foglalván el, melyet az akkor divott szabályok szerint, vagy az önhangzónak gyengitése pl. c ó g n ĭ t u s, vagy az önhangzónak kiszoritása következtében, pl. p ú b l i c u s, elfoglalhatott, ugyanazon menetet követve, melyet a latinnyelvnél észlelünk azon korszakban, a midőn ez a franczia nyelvet előkészítette.

b) A v é g s z ó t a g t ö r v é n y e. A görögben ugyanis a határozó szótag a végszótag (ultima), a latinban ellenben, mint azt alább látni fogjuk a végmásodik (paenultima). Ezen törvénynél fogva a görög nyelv határozottan különbözik a latintól, melynek azon törekvés szolgál alapul, mely szerint a főhangsúly elhomályositásának elkerülése céloztatik. Ugyanezen törvényből származik ismét a nyujtott hangsúlynak kizárása azon esetre, ha a végszótag hosszu.

---

*) L. W e i l et B e n l o e w. Accentuation latin. Paris 1855. 105. l. skv. C o r s s e n über Auspr. Vocal. u. Beton. 322 l. M i s t e l i. Kuhns Vergl. Zeits. XVII. 102 skv. l.

c) A nyujtott hangsúlynak törvénye.[1]) Minden természetelénél fogva hosszu végmásodik szótag, ha a végszótag rövid, csak is a nyujtott hangsúlyt veheti fel. Ugyanis a három időtartam (mora) törvényénél fogva a végszótag a leggyengébb hangsúlyra nézve, az ezt megelőző szótag, ha hosszu, két moranak veendő, melyek közöl az első moranak a fő-hangsúly, a másodiknak pedig a középső jut részül. De épen ezen fő (') és középső (`) hangsúlynak ässzeegyeztetése adja a nyujtott (῀) hangsúlyt; a mint pl. 'ελέγὲτο a három hangsúlyt visszafelé haladó irányban tünteti fel, ép ugy találjuk azokat κῆπος-ban, csak hogy ott rövid szótagok szerint felosztva, itt pedig a fő és középső hangsúlyt hosszu szótagba összevonva, tehát κῆπος = κέὲπος.

Ezen hangtani törvényektől két esetben találunk eltérést: 1) Általános azon szabály, hogy az — αι és οι többesszámu végzetek a hangsúlyra vonatkozólag rövideknek vétetnek; itt okvetlen hatályosabb a logicai törvény a hangtani törvénynél. 2) A második eltérés az atticai névragozásnál észlelhető, hol dacára a hosszu végzetnek, a hangsúly nem változtatja helyét; pl. πόλεως.[2])

A dór tájnyelvben sokkal nagyobb következetességgel találkozunk a hangsúlyt illetőleg. A dórokról tudjuk ugyanis, hogy ők különbséget tettek az egyes I. személy ἔφερον és a többes III. személy ἐφέρον között, mely jelenség ugyanezen alakok keletkezési módjából megmagyarázható; ugyanis az I. személy ἔφερον megfelel a sskr. ábharamnak, mig ismét a többes III. személy ἐφέρον ἐφέροντι alakból lett. Ép oly következetesek maradtak a dórok az — εις végzetü melléknevek hangsúlyozásánál; pl. τιμάες, dacára annak, hogy a végszotag rövid.

Egyáltalában a dóroknál azon hajlam vehető észre a

---

[1]) L. Herodian 418 l. Lenz kiadása szerint.

[2]) Misteli, Kuhns Vergl. Zeits. XVII. köt. 190 l. ezen esetet igen helyesen magyarázza. Ő ugyanis kimutatja, hogy ezen ω-t megelőző ε a j-féle, külön szótagot nem képező kiejtéshoz mutat hajlamot, mi mellett az ω hosszu mennyiségét megtartja. E szerint volna πόλεως=πόλ(j)ως két tagban olvasva. Ép úgy megfelel szerinte az ω-t megelőző ο ϝ-nak, úgy hogy γάλοως, "Αθοως a kéttagu: γάλϝως, "Αθϝως helyett állana.

hangsúlyt illetőleg, hogy azt a mennyire csak lehet, a szók végefelé szorítják; így pl. mondák: φρατήρ és nem φράτηρ; ἀνθρῶπος és nem ἄνθρωπος. Az aeolok ellenben iparkodtak a hangsúlyt minél inkább a szók végétől elvonni, s azok elejére helyezni, nem türvén azt a szók végén; így pl. mondák: σόφος σοφός helyett, δύνατος, δυνατός helyett, mely jellegnél fogva a latin hangsúlyozáshoz közelébb állottak, mint az attikaihoz.

Az egytagu szóknál a hangsúlynak váltakozását bizonyos törvényekre visszavezetni lehetetlen. Kiemelendő csak, hogy az összehasonlítás alá eshető szókban, melyek a görögben nyujtott hangjellel jelölvék, a szanszkritban az éles hangjel a megfelelő; pl. βοῦς = sskr. gaús, ναῦς = sskr. nāús. — Az aeolok az egytagu szók nominativusát hajtott hangjellel jelölték meg, mig ellenben a dórok kivételképen az éles hangjelt használták. És a mint a szanszkrit ezen esetben csak az éles hangjelt ismeri, és a régibb, erősebb hangjelezést megtartotta, ép ellenkezőleg járt el az aeol nyelv szemközt a dórral a későbbi és gyöngédebb hangjelezést fogadván el, mely esetben az aeol ismét a latinnal találkozik, a mennyiben ez a tagadó nē kivételével a parancsolóban (nē = μή) minden hosszu egytagu szót, sőt minden hosszu végszótagot, ha ez hangsúlyozva vagyon, hajtott hangjellel jelöl meg, mely törvény annyira előtérbe lépett, hogy, még a görög végzetek kedvelői is a görög nyelvtől épen e szókban nyilvánúló eltérő hangjelezést kénytelenültek alkalmazni; így irtak: Atreûs, dacára annak, hogy a görögben Ἀτρεύς áll.*)

A hangsúlynak (accentus, tonus) valódi latin kifejezése: tenōres (tenere vocem), mig a hangsúlyozás általánosan vox acuta v. vocŭlatio magnevezéssel jelöltetett meg, a főhangsúlynak (Hochton) neve pedig vala: fastigium.

A latin nyelv classicus korszakában a három szótagos törvény vergődött érvényre, mely szerint a végharmadik szótagot nem haladhatja túl. Állására, a görög nyelvtől eltérőleg

*) L. Misteli. Kuhns Vergl. Zeits. XVII. 96. l.

a végmásodik (paenultima) volt befolyással, a mennyiben a hangsúly, ha a paenultima rövid, a végharmadik, ha pedig hosszu, a végmásodik szótagon foglalja el helyét; pl. hómĭnes, de avēna. A mit a latin grammatikusok a háromféle accentusról u. m. vox acuta = 'οξεῖα προσῳδία, vox gravis = βαρεῖα προσῳδία, flexa, circumflexa = περισπωμένη, media = μέση szólanak, az nem egyéb mint utánzása és átültetése azon szabályoknak a hangsúlyt illetőleg a latinnyelvbe, melyek a görög nyelvben igen is léteztek, de a latin nyelvre, már sajátságánál fogva, alkalmazhatók nem valának, és így okozták, hogy a latin hangsúlyt illetőleg annyi sok ferde nézet terjedett el, mely még mai nap is követőkre talál.

A latinnyelvre ép úgy mint a görögre a régi korszakban a hangsúlyra vonatkozólag korlátlanabb használatot kell föltételeznünk, a midőn is az egyes szókat alkató elemekről való öntudat még eleven vala; csak később, midőn ezen öntudat mindinkább elenyészett, kezde helyet foglalni a rhythmusi vagy is hangtani hangsúlyozás. Ha ugyanis a classicus korszakbeli hangsúlyozást összehasonlítjuk az ezt megelőző korszak hangsúlyozásával, ténykép fogjuk észrevenni, hogy a latinban a hangsúly mindinkább a szó elejétől visszafelé haladni törekszik; így tény, hogy négy vagy több szótagu szókban Plautus és Terentius idejében, a mint azt Bentlei Terent. Heaut. tim. II, 3, 30-hoz irt jegyzetében első észrevevé a végnegyedik szótag hangsúlyoztatott, sőt, hogy az ilyen hangsúlyozás Phaedrus meséiben 95 helyen is kimutatható; Cicero idejében azonban már azt vesszük észre, hogy az ilyen szókban a hangsúly a végharmadik szótagon foglal helyet, és hogy azon szabály jutott érvényre, mely jelenleg is érvényes, mely szerint a hangsúly a végharmadik szótagon túl nem terjedhet.*) A második tény az, hogy Plautus és Terentius idejében a: que, ve, ne simulókkal összetett többtagu szók, ha csak utolsó

*) L. Cic. Orator 18, §. 58 ipsa enim natura in omni verbo posuit acutam vocem, nec una plus nec a postrema syllaba citra tertiam. És Quintil. I, 5, 30. Namque in omni voce acuta intra numerum trium syllabarum continetur.

szótagjuk természete vagy állásánál fogva hosszu nem vala, sok helyütt a végharmadik szótagot hangsúlyozták és, hogy ugyanezen szók a latinság későbbi idejében másodélesekké lőnek, akár hosszu vagy rövid a végmásodik szótag, mely tény még mai napig is megtartotta érvényét, Diomedest pedig, a grammatikust p. 428, 433*) és Prisc. p. 975, 1224, 1238, 1288 azon helytelen szabály felállítására birta, hogy az emlitett simulók a megelőző szótagok messzebb fekvő hangsúlyát közelébb vonják. Ide járul, hogy Nigidius Figulus grammaticus idejében a nominativusban — ius- és ium-ra végződő szók, az egyszerü i-re végződő Genitivusban másodélesek a Vocativusban pedig harmadélesek valának (Has. össze evvel a görög Vocativust) pl. Vergíli, ingéni Gen. de Vérgili, Mércuri Voc. mig már Gellius idejében a Vocativus is úgy hangsúlyoztatott mint Genitivus, miről Gellius Noct. Att. XIII. 25. ekképen szól: „Sed si quis nunc Valerium appellans in casu vocandi secundum id praeceptum Nigidii acuerit primam, non aberit, quin rideatur.“ Ugyanez áll áffatim szóról, mely Ammianus költőnél harmad-Gellius idejében pedig másodéles**), valamint adeo-ról is, mely Plautus és Terentius idejében harmadéles és később Paullus tanusága szerint másodéles vala.

A régi grammatikusok azon célból, hogy bebizonyítsák, miszerint a latinban a szók utolsó vagy is végszótagja is hangsúlyozva fordul elő, azon tannal léptek fel, mely szerint a hangsúlyozott szótag az apocope következtében a szó végére jutván, megtartá hangsúlyát, mint: tantón, (tantóne helyett). De itt is azon ténynyel találkozunk, hogy az ilyen szók nagy része Plautus és Terentiusnál a szokásos hangsúlylyal bir pl. adúxtin, aúdin, audístin, díxin stb. valamint, hogy a c-re végződő névmások, minők: illuc, istuc stb. ugyancsak Plautus. és Terentiusnál másodéles hangsúlylyal birtak mig

*) Ipsae amittunt fastigium et verbi antecedentis cacumen iuxta se collocant.

**) Gell. Noct. Att. VII, 7. „Ammianus poëta affatim, ut admodum, prima acuta non media pronuntiabat atque ita veteres locutos censebat.“

ellenben a grammaticusok korszakában mind ezen esetekben a kurtított szónak vége hangsúlyoztatott.*)

A latin hangsúlyozás nagy szerepet játszott az ujabb latin nyelvek létrehozásában. Azon módositások közepette, melyeket a szók szenvedtek átalakulván olasz, francia stb. szókká, a a hangsúly nem változtatá helyét, megmaradván ott, hol az az eredeti szókon áll vala, és az önhangzó, mely hangsúlyozva vala, csak annyiban módosula, hogy megerősödött, ha csak a positio azt nem ellenzé, mig a többi önhangzó, mely amazt követé, a gyengités különféle nemének vala alávetve. Igy pl. ámo = j'aíme, olasz: ámo; amávit = il aimá; amábilem = aimáble; légem-loí; pástor = pátre; pastórem = pasteúr. Gyengités és a nem hangsúlyozott önhangzóknak kiesése jellemzi egyáltalában az ujabb latin, különösen pedig a francia nyelvet.

A német nyelvben a hangsúlyt illetőleg, ellentétben a szanszkrit, görög és latin nyelvekkel határozott elvet lehet találni és ez a logicai elv, mely szerint a mennyiség tekintetbe nem vételével a hangsúly kizárólag a szó elejére, azaz a gyökszóra, vagy az ezt megelőző előragra, ha ez t. i. a szótól elválasztható, tétetik: géhen, aúsgehen, angol: vómanishness (effeminatio); óffspring (aúfspringen); de: benéhmen, miután be el nem választható. Ezen elv alkalmazásában oly következetes a német nyelv, hogy az összetett szókban mindig a határozó elem az, mely hangsúlyoztatik; pl. Náchteule, Kámpflust, Vóll-mond. Innen van, hogy az ueber szóval összetett szókban, ha azok sajátlagos értelemben vétetnek, az összetétel első alkatrészén vagyon a hangsúly, mig ellenben, ha az ilyen szók átvitt értelemben vétetnek, a hangsúly a gyökszóra száll; tehát: uéber-gehen (átmenni) de ueber-géhen (elhanyagolni).

Ezen változatlan hangsúlyozás okozta, hogy az ujabb

*) Jellemző e tekintetben Pompeius grammaticusnak nyilatkozata 311. l. Sed vide ne produce ultimam syllabam et dicas illô, quia Latini in ultima syllaba accentum non habent. Sed ne forte dicas: quare ergo dicimus istúe?

germán nyelvekben a ragozási elemek el-eltűnedeztek és hogy az angol nyelv oly nagy számu egyszótagos szót foglal magában.

Az önhangzóknak osztályozása és viszonylagos értéke.

Ha az álönhangzóktól minők: *r* és *l* eltekintünk a szanszkritban, nem marad csak három eredeti önhangzó és ezek: *a*, *i*, *u*, a megfelelő hosszu önhangzókkal és ikerhangzókkal *ai*, *au*, *āi*, *āu*, melyeknek közös jellege az, hogy *a*-val kezdődnek. A mi az *ia*, *ua* hangcsoportokat illeti ezekről volt már szó, a midőn is a szanszkrit nyujtott hangsúlyról értekeztünk.

Az alapönhangzó a szanszkritban az *a*. Szerepe következőkben nyilatkozik:

1) Uralkodik a legrégibb alakokban.

2) Rendesen más önhangzóknak, melyeket megelőz, megerősitésére szolgál, átváltozván azokat ikerhangzókká.

3) Az *a* gyengyül *i* és *ī*- *u* és *ū*-ba; de egy eset sem fordul elő, hogy *i* és *u* ellenkező irányban *a*-vá változtak volna.

4) A *a* teljesen eltünhet. Ezen utolsó esetben *r* és *l*, mássalhangzók előtt, egész szótag képeznek és önhangzós érvénynyel birnak. *R* ezen alkalommal nyujtásképes is, tehát: *r̄* épugy mint *i* és *u* *ī* és *ū*-vá nyujtható.

A rövid *ĕ* és *ŏ* nem létezik a szanszkrit nyelvben. A gótban a rövid *ŏ*-nak létezése föltélezhető. Összehasonlítható erre Gewŏnaheit a német Gewohnheit-tal.*) Az *ε* és *ο* előfordul a görögben mint *α*-nak hasonértékü helyettesitője, mi azonban csak az eltérő izülésnek a szanszkrittól tulajdonítható. Latinban majd mint *a*-nak hasonértékü önhangzói majd mind annak gyengitései fordulnak elő. Az utóbbi minőségben előfordul az *ĕ* mint közvetitő *a* és *i*, *ŏ* pedig ugyanezen minőségben *a* és *u* között.

A német nyelvben előforduló *ü* és *a* franczia *u* közvetitő önhangzónak tekinthető *u* és *i* között, vagy is más szóval: ezen

*) L. Scherer zur Geschichte der deutschen Sprache.

önhangzó elhomályosított *v*. A következő mintában ábrázolvák az egyes önhangzók vonatkozásai.

A hosszu önhangzók, melyek a zsanszkritban hiányoznak a többi nyelvekben vagy *a* —, vagy az ikerhangzókból: *ai*, *au*, vagy azoknak egyenértékü *ei, oi, ev*, *ou*-ból keletkeztek.

Feladatunk lesz ezen három alaphangzót tiszta állapotában valamint a hasonértékü gyengített és megerősített alakjaiban nyomozni.

Bartal Antal.

Irodalmi állapotok Rómában Horatius korában.

Campe után.

Horatius helyes megitélésére és méltatására nem csekély fontossággal bir átértése az irodalmi irányoknak és állapotoknak azon korban, melybe szereplése esik. Horatius maga erre, főleg a satirákban és epistolákban bő anyagot nyujt. Kisértsük meg, ezekből vázlatát adni amaz állapotoknak s kimutatni legalább általános körvonalokban az állást, melyet amazok közepetté Horatius elfoglalt.

A súlyos belviszályok kora, melyek az egész római államot alapjában megingatták, elmúlt (Carm. I, 2, 37 heu nimis longo satiate ludo), s bizonyára, nehány nagyravágyót vagy idealistát kivéve, nem igen találkozott Rómában vagy azon kivül ember, ki ama harcok megujulását óhajtotta volna. Ha Horatius oly számos helyen az istenek oltalmát esengi Augustusra, e szavai bizonyára minden értelmes és jóakaró polgár keblében viszhangra és helyeslésre találtak. Vannak körülmények és állapotok, melyek beálltát nem óhajtottuk, de ha egyszer tényleg léteznek, megváltoztatásukat nem tartjuk kivánatosnak.

A nyilvános élet uj viszonyai, amint azoknak ama viszályok és harcok nyomán szükségkép alakulniok kellett, nem nyujtottak többé tért szabad, független, teremtő tevékenységre. Az uj állam fentartásához és kormányzatához nem annyira lángelmékre és eszményi irányzatokra, mint inkább hű, odaadó szolgákra, ügyes és tapintatos munkásokra volt szükség. Az ösztönzés a részvétre a nyilvános életben más kiinduló pontot nyert, mint azelőtt. Augustus korántsem utasitá vissza belátó férfiak tanácsát ott hol szükségét érzé, — de e férfiak állásának és hatásának helyét ő szabá meg úgy, hogy müködésök érvénye-

sítésére szolgálatába kelle állaniok. Csakugyan ez volt az egyedüli mód, melyen egyes kiváló erők a köz javára értékesíttethettek. Amaz idő legjobb férfiai is átlátták szükségességét annak, hogy az uj viszonyokhoz alkalmozkodjanak, s azért részben szorosan csatlakoztak Augustushoz, mint Agrippa és Maecenas, részben megelégedtek oly állással, melyben hozzájok méltó függetlenségnek örvendhettek s nemes szellemi foglalkozásokban nyerhettek kárpotlást a megszorított politikai tevékenységért; e magatartást választák Asinius Pollio és Messalla Corvinus. Egy nemes, szabadelvü és mivelt főrangu magatartása volt ez, milyet az ifjabb Plinius irataiban észlelhetünk. Törekvésük célja, mint a hajdani optimatoké: otium cum dignitate, a mennyire Augustus megsértése nélkül lehetett, távol tartván magukat a közügyektől. — Horatius úgy gondolkodott mint ők, de ő magasabb függetlenséget biztosíthatott magának.

Igen természetes, hogy oly időben, midőn a nyilvános élet szabad férfiak számára magasabb teremtő tevékenységre tért nem nyujt, mindenki oda törekszik, hogy saját magánéletét minél kellemesbbé, minél élvezetesbbé tegye. Ily időkben szokott éledni az érdeklődés a müvészet, irodalom, tudomány iránt, s a polgári társadalomban is nagyobb tömegekre kiterjedni. Innen van, hogy e közös érdek egyesít személyeket, kik különben születés és polgári állásnál fogva távol állanak egymástól, s alkot köröket, melyek ép oly tömör egészet képeznek, mint annak előtte a politikai érzület alkotta egyesületek. Rómában ily irodalmi iránylat már korábban észlelhető, most azonban legteljesebb kifejezést nyer, míg a császárok korában lassankint enyész s végre általános szellemi tespedésnek ad helyt.

Horatius korában e mozgalom oly erős és általános, hogy a társadalom legmagasb köreit, sőt az uralkodó személyeket is magával ragadá.

Elhallgathatjuk a commentárokat, melyeket Augustus és más császárok szerkesztettek; ebben csak a régi köztársasági idő hagyományait követték, melyben a történetirás e neme már terjedt s gondos ápolásban részesült volt; de ők sok egyéb tekintetben koruk irodalmi törekvéseiben személyesen is tevékeny részt vettek.

Tiberius mint ifju férfiu Messalla Corvinushoz csatlakozott (observarat), sőt latin irályára nézve is őt választá mintául. Az armeniai hadjárat alkalmával, mely Horatius több levele által nagyobb fontosságot nyert, mint történeti eseményei által, egész csapat ifju ember van kiséretében, melyet Horác enyelegve studiosa cohorsnak nevez (Epist I, 3, 6). Itt leljük Florust, kihez Ep. I, 3 van intézve, s kihez sok év mulva Ep. II, 2-t intézte a költő. Flore, bono claroque fidelis amice Neroni — így szolítja meg; fidelis több évig tartó közelebbi viszonyt tételez fel, claro Tiberius által szerzett kiváló érdemeket; Tiberius Rómától távol, talán a raetia-vindeliciai hadjárat alkalmával Horatius költői termékeit várta. Ama körhöz tartoztak továbbá Titius, Celsus, Munatius; Septimius is felvétetni óhajtván, e célból intézte Horatius ama mintaszerű ajánló iratot Tiberiushoz. A felvétel e körbe nem járt nehézség nélkül s függővé tétetett Tiberius nem közönséges kivánalmainak kielégítésétől (dignum mente domoque legentis honesta Neronis). Horatius ajánlata biztosítá a sikert, s néhány évvel utóbb ugyane Septimiust Augustus közelében leljük, ki őt ‚Septimius noster'-nek nevezi. Különben ez ifju emberek egyike sem felelt meg a várakozásnak és reménynek, melyet Horatius bennök helyezett: lehet, azért, mert oly kor volt ez, mely az ifjú elméket rövid idő alatt elemésztette — minő kort értek el p. Catullus, Tibullus és Propertius? — vagy, mivel a költői tevékenység inkább napi irodalomra mint állandó termékekre irányult, — annyi mindenesetre tény, hogy a költői irány érvénynyel birt s az uralkodó körökben is ajánlatul szolgált.

Horatius hangsúlyozza az ódában, melyet Augustus ösztönzésére a két Nero tiszteletére irt, a befolyást, melyet gondos novelés gyakorol természettől jeles ifjakra (Carm. IV, 4, 33):

doctrina sed vim promovet insitam
rectique cultus pectora roborant;
utcumque defecere mores,
dedecorant bene nata culpae.

Tiberius kétség kivül igen gondos neveltetésben részesült. S v e t o n i u s (Tib. 70) mondja róla: „artes liberales utriusque generis studiosissime coluit‘“ Augustus egy levelében szemrehányásokat tesz neki „et exoletas interdum et reconditas voces aucupanti.“ Fönebb említők, hogy Messalla Corvinus volt mintaképe; később azonban irályát homályossá tevé a f f e c t a t i o e t n i m i a m o r o s i t a s, mesterkéltség és tulságos szigor és pontosság, mely szinte kinos benyomást tett. Szerzett görög költeményeket is, melyekben Euphoriont, Rhianost és Partheniost utánzá, kiknek müveivel és képeivel gazdagítá a könyvtárakat, s oly nagy tisztelőjök volt, hogy a görög költészet mesterei köré sorozta. Augustus az ó-atticai comoedia költőit kedvelte. Tiberius izlése egyébként teljesen megegyez lényével és jellemével, mint azt ismerjük. L. Caesar halálára (2-b. K. u.) lantos költeményt is írt „conquestio de morte L. Caesaris.“

A u g u s t u s maga azon emberekhez tartozik, kik egy hosszu élet folyama alatt erkölcsileg mindinkább tisztultak és nemesedtek. Szerzett volt egy leiró költeményt 1 kb. S i c i l i a címmel hexameterekben és e g y L i b e r e p i g r a m m a t u m o t, költésükre leginkább a fördő idejét használván föl (L. S v e t. Aug. 85). Birunk tőle egy költeményt Fulviára, Antonius nejére, mely a cím után itélve ifju korába esik, tartalom- és hangra nézve egészen Catullusra emlékeztet s szenyben ritkítja párját. A költemény teljesen a valódiság s az akkori divat jellegét hordja magán. Későbbi korából e tekintetben nem maradt tudomásunkra semmi, mi ellenkeznék amaz ismert dicséretes buzgóságával, melylyel az erkölcsösséget emelni, a régi római erényt visszaállítani, s erre biztos alapot a házasságban teremteni iparkodott. Foglalkozása közben a latin és görög irodalommal leginkább a gyakorlatira, a hasznosra volt tekintettel: p r a e c e p t a e t e x e m p l a p u b l i c e v e l p r i v a t i m s a l u b r i a — ezeket szószerinti kivonatban — küldözé vagy háza tagjainak vagy ismerőinek Rómában vagy a provinciákban. Ez alkalommal emlékezhetünk Brutusról, ki Polybiusból kivonatot készíttetett volt hason célból. — Augustus nem birt költői hivatással. Egy ízben nagy buzgalommal hozzáfogott A j a x-hoz, később azonban, midőn sikertelenül küzdött a nyelvvel, meg-

semmisité az irottat, s midőn barátai kérdezék A j a x-a felől, „Ajacem suum in spongiam incubuisse“ felelheté. Egész lénye: világos, értelmes itélet, következetes akarat és határozott cselekvés. Mióta a hatalom polcára jutott, az államot bölcseséggel s jóakarattal kormányozta. Bizonyos elszánt vonás észlelhető jellemében; gyakran önmaga elé szabott korlátokat, hogy célját elfogulatlanabbul megügyelhesse, feladatát helyesebben megoldhassa. Ifjuságától kezdve nagy szorgalommal és hévvel foglalkozott ékesszólással, irodalmi és bölcsészeti tanulmányokkal; még a mutinai háboruban is, szemben a legnagyobb veszélyekkel s a legfenyegetőbb helyzetben naponta olvasás, irás és szavalás által igyekvék szónokká képezni magát. Azonban hogy időt ne veszítsen az emlézéssel, s ne kockáztassa azt, hogy emlékezete cserben hagyja, olvasá beszédeit. Sőt midőn fontos ügyekről értekezett Liviával, nehogy többet vagy kevesebbet mondjon, irásba tevé a mondandókat. — S ezen Augustus is hódolt kora irodalmi irányának.

Suetonius még betekintheté a császári levéltárakban Augustus autographáit, és sok érdekes s a mennyiben innen erednek, kétségkivül hiteles jegyzetet köszönünk neki, főleg a v i t a H o r a t i i-ban. E levelekben Augustus úgyszólva verseng Horatius barátságáért: közelébe óhajtja vonni, reá akarja bizni az o f f i c i u m e p i s t u l a r u m-ot, felszólitja hogy támogassa ‚in epistulis scribendis.‘ Horatius visszautasitá ez ajánlatot, Augustus nem erőlteté. Más alkalommal ismét igy ir a költőnek: „sume tibi apud me aliquid juris, tamquam si c o n v i c t o r mihi fueris; quoniam id usus tibi mecum esse volui, si per valetudinem tuam fieri posset“ — hol c o n v i c t o r értelme azonos az Ep. I, 7, 75-ben olvasható: c e r t u s c o n v i v a-éval. Horatius Augustussal szemben ép úgy mint Maecenassal gyenge egészségét hozá fel mentségül. Augustus elfogadá a mentséget, bár más alkalommal igy ir hozzá: „neque enim, si tu superbus amicitiam nostram spreveris, ideo nos quoque ἀνθυπερηφανοῦμεν.“ A c a r m e n s a e c u l a r e-t, az ódát Augustus két mostoha fia tiszteletére a IV. k.-ben Horatius Augustus megbizása vagy kivánata tolytán irta; hasonlókép szerzé a II. k. 1-ső epistoláját: „cum tot sustineas“ Augustus azon panasza következtében,

hogy eddigelé egyetlen költeményt sem intézett közvetlenül hozzá, talán azt vélvén, hogy az utókor előtt pirulnia kellend, ha Augustus barátjának tünik fel? Okot Augustus kivánatára a sermones szolgáltattak, melyek alatt nem a régen ismert és általánosan elterjedt satirákat, hanem egyedül az epistolákat kell érteni. Sermones nem is jelentenek magas röptü költeményeket, hanem versbe szedett prózát, melynek rendeltetése: mulattatás és oktatás. Igen valószinü, hogy Hor. a III. könyv első hat ódáját is Augustus kivánatára irta, ki igen hatásosnak tartotta, ha a rómaiak szemei elé állíttatnak fenséges költői alakban az ősök erényei. Ez ódák mind a költő szándoka szerint mind tartalmuknál fogva egészet képeznek, csak mint összetartó egésznek lehetett hatásuk.

Midőn Cicero ‚Orator'-át irta (46 K. e.), Rómában három irályfaj állott fenn egymás mellett. Az első, melyet a rómaiak megismertek, az asiani volt. Hortensiust lehet Rómában ez irály tulajdonképi képviselőjének tekinteni. Cicero Demosthenest választá példányul. Demosthenes C. itélete szerint az egyedüli, ki a tökéletes ékesszólás mintaképét megközelité. Hogy e mintaképet egész teljében és tisztaságában szeme elé állítsa a rómaiaknak, szokott remek módon leforditá Demosthenes és Aeschines beszédeit az álkövetségről és a koszoruról. E második irályfajt Demosthenes-Ciceroinak lehet nevezni. De Cicero mellett már kitünt az Atticaiak (Attici) irálya, kik nem Demosthenest, hanem Lysiast tarták a szónoklat eszményképének. Cicerot ezek Asianus-nak tarták. Calvust lehet ez irány fejének tekinteni; róla mondja Seneca, hogy „diu cum Cicerone iniquissimam litem de principatu eloquentiae habebat." Brutus is ez irány felé hajolt. Brutus és Calvus lelépte után Asinius Pollio képviselte az Atticismust, s élte fogytáig heves, elkeseredett ellenfele maradt Ciceronak. Cicero a legnagyobb szenvedélyességgel küzdött ez Atticismus ellen; s ez az ő álláspontjából könnyen kimagyarázható: mert ha ez irány vergődik felszinre, akkor reá nézve egy hosszu, fáradalmak s harcokban gazdag élet eredménye vesz kárba, ő — üres árnyképért küzdött! Cicero aggodalmai nem valósultak. Miként is lehetett volna az Attici szenvedélytelen, inger nélküli, cicomás szépsége hivatva

érvényre emelkedni a népnél, főleg egy oly idegtompult népnél, minő a római volt! Igy Calvust csak a történet feljegyzéseiből ismerjük, Cicerot ellenben a kävetkezö korok egyértelmüleg princeps eloquentiae Romanae-nak ismerték el.

Már kevés év multával az Atticismusról alig tétetik említés; hanem az Attici helyét most az antiquarii foglalták el, — mint Augustus nevezi őket. Svetonius irja erről (Aug. 86): „cacozelos et antiquarios, ut diverso genere vitiosos, pari fastidio sprevit, etagitabatque nonnunquam.“ A cacozeli alatt csak az asiani irály tisztelői vagyis szerinte az Asiatici érthetnek. M. Antonius triumvirt azért gáncsolá, mivel ugy beszélt, hogy hallgatói bámulták inkább, mint megértették: „tuque dubatas, Cimberne Annius aut Veranius Flaccus imitandi sint tibi, ita ut verbis, quae Crispus Sallustius excerpsit ex originibus Catonis, utaris? an potius Asiaticorum oratorum inanis sententiis verborum volubilitas in nostrum sermonem transferenda“? Még Tiberiust sem kimélte (l. f.), mivel ‚exoletas et reconditas voces‘ hajhászott (aucupanti). Észrevétlenül uj ellentét képződött a régi helyébe. Azok, kik előtt Cicero tulságosan virágosnak, fényesnek tetszett, nem elégedtek be többé az atticai egyszerüséggel, józansággal, mely a közönségnek nem volt inyére, hanem az ósdihoz nyultak, hogy kifejezéseiket avval füszerezzék; — Cicero csillámáról beszéltek, s ők maguk rég elmúlt idők elfeledett, szokatlan csillámát ölték magukra. M. Antonuis egész életben az ellentétek csodás vegyülétét tünteté fel — kifejezéseiben is az egyes irányok közt ingatag volt. Környezetéhez tartoztak Annius Cimber és Veranius Flaccus (nem: Verrius Fl.), kik az ósdi irányt követték. Augustus kifejezése genus elegans et temperatum volt, kerülé az Asiatici ineptiae-it és concinnitas-át (itt annyi mint ‚mesterkéltség‘) ép ugy, mint nem helyeslé a fetores reconditorum verborum modorát; főgondot forditott arra, hogy gondolatait tisztán és határozottan — apertissime — fejezze ki. Fényt a dictióban nem keresett; gyakorlatban Atticus volt, mig elméletben Cicerot helyeslé, ugy mint Messalla Corvinus, kinek körében Cicero tartatott tökéletes szónoknak.

Ama kor egyik legkíválóbb férfia kétségkivül Asinius Pollio volt. Augustus ‚homo sibi carissimus'-nak nevezi; megfelelőleg természetének, mely sem a kegy, sem a sors csapásai alatt meghajolni nem tudott, nagy függetlenséget őrzött meg; az irodalomban is saját utját követé s bizonyos irányt képviselt; volt egész lényében bizonyos contumacia, mely a sorssal is dacolt. Előrehaladt korban, közel halála előtt veszté el fiát Heriust; ugyanazon napon társaság volt asztalánál és három nappal utóbb declamatiot tartott házában; a belső harc csak a rendkivüli hévben — vehementia — nyilatkozott, melylyel szónokolt. Általában ö volt első, ki hivott társas kör előtt házában szavalatot — declamatio — tartott. Labienus szemére veté, hogy azt nem populo tette, azaz hogy nem engedé meg mindenkinek a részvétet: „illas triumphalis senex ἀκροάσεις suas nunquam populo commisit." Ennek oka azonban bizonyára nem az önbizalom hiánya volt, hanem tartózkodás minden tüntetéstől. Házában a szónoklat, az ékesszolás mintegy otthon volt. Fia Asinius Gallus kitünő szónoknak tartatott volna, ha atyja el nem homálvositja; ő maga ugy vélekedék, hogy unokája Marcellus Aeserninus, kit ő nagy gonddal iskolázott, leend ékesszólásának örököse. Pollio elméletileg és gyakorlatilag egyiránt jeleskedék. Igen helyes utasitásokat szokott adni, p. hogy „color in narratione ostendendus, in argumentis exequendus"; hogy nem szabad minden instrumenta coloris-t a narratio-ban felhasználni vagy kimeriteni. Ha nyilvánosan lépett föl, irálya strictus et asper-nek vala mondható, a declamatiokban szendébb — floridior. — Találó jellemzését adja a rhetor Seneca 32. s k. k.

Pollio heves ellenfele volt Ciceronak: infestissimus famae Ciceronis mansit. Egy Lamia védelmére tartott beszédben egyenesen kimondá (Seneca 32, 26): „itaque numquam per Ciceronem mora fuit quin eiuraret suas esse quas cupidissime effuderat orationes in Antonium: multiplicesque numero et accuratius scriptas illis contrarias edere ac vel ipse palam pro contione recitare pollicebatur." Történelmében Cicero haláláról ‚maligne' emlékezett meg; mig Verresről azt irta, hogy ‚fortiter' mult ki, Cicerot a halállal szemben gyá-

vasággal vádolta. Seneca egybegyüjti a többbi történész idevágó helyeit, melyek bizonyitják, hogy Cicero ugyan iparkodott menekülni, de midőn ennek lehetetlenségét látá, bátran nézett a halál szemébe. Egyébként Pollio szép és igazságos itéletet mond Ciceróról (Seneca 36, 16). Midőn egyszer Sextilius Ena Messalla házában egy költeményt akart előadni ‚in proscriptionem Ciceronis‘ s e verssel kezdé:

deflendus Cicero est Latiaeque silentia linguae,

a jelen volt Pollio fölkelt s ezeket mondván: „Messalla, tu quid tibi liberum sit in domo tua videris: ego istum auditurus non sum, cui mutus videor“ eltávozott.

E rövid kitérés után térjünk vissza Asinius irályához. Ő ugyan maga is gáncsolja ‚Sallustii scripta, ut nimia priscorum verborum affectatione oblita,‘ s ugy vélekedik, hogy ennek a hires grammaticus Atejus Praetextatus, ki önmagát Eratosthenes példájára Philologusnak nevezte, régi kifejezések és szóképek gyüjtése által segitségére volt. Atejus csakugyan baráti viszonyban élt Sallustiussal; ennek halála után Asiniushoz szegődött, ki ekkor épen nagy történeti müvével volt elfoglalva. Sallustius számára egy ‚breviarium rerum omnium Romanarum‘-ot szerzett, s most Asinius számára ‚de ratione scribendi‘ irt, s e könyvben azt tanácsolja ennek: „ut noto civilique et proprio sermone utatur, vitetque maxime obscuritatem Sallustii et audaciam in translationibus.“ És Asinius történeti irálya csakugyan nagyban elüt Sallustiusétól azok után itélve, miket róla tudunk; a föntidézett töredék remek szépségü. Beszédeiben ellenben Quintilian szerint (Inst. or. X, 1, 113) „a nitore et jucunditate Ciceronis ita longe abest, ut videri possit saeculo prior;“ s a ‚dialogus de oratoribus‘-ban (21) mondja Aper: „Asinius videtur mihi inter Menenios et Appios studuisse: Pacuvium certe et Accium non solum tragoediis, sed etiam orationibus suis expressit.“ A ki nem akart Cicero után haladni, föléje emelkedni pedig nem birt, annak szükségkép ily eszközökhez kelle nyulnia. Augustus említett megkülönböztetése szerint nem az Asiatici-hoz, banem az antiquarii-hoz tartozott volna.

Azonban az asiani irály sem enyészett el egészen. Tacitus (Dial. de or. 26.) Messallának e kifejezést adja szájába: tinnitus Gallionis. S ha valakit, Galliot lehet ez irány képviselőjének tekinteni. Seneca gyakran említi őt, nem ritkán Gallio noster-nek nevezi; fiai közül egyet adoptált, ki a rhetorika történetében szinte bír névvel. Ez az ifjabb Junius Gallio, a bölcsész Seneca fivére. Ebből is kitünik, mily közel viszonyban állott a rhetor Seneca Galliohoz. A rhetorok négyes csillagzatában Latro, Arellius Fuscus és Albucius mellett Gallionak is van helye. Valahányszor ezek egymással versenyeztek, mindig Gallio nyerte a babért (Seneca 295, 21). A legfélelmesebb szónok egyike Labienus volt, kinek összes iratai tanácsvégzés következtében elégettettek, — mire önmaga vetett véget életének.

Ő a régi dölyfös és dacos pompejanus maradt; történetkönyvei oly tartalmuak voltak, hogy egy fölolvasás alkalmával maga átforgatá azok tetemes részét. Bathyllust, Maecenas védencét bevádolván, az ifju Gallio cáfiratot (rescriptum), pro Bathyllo' bátorkodott ellene nyilvánosság elé bocsátani, „in quo suspicietis — úgymond Seneca (294 l.) — adulescentis animum illos dentes ad mordendum provocantis.“ Hasonló merészségről tanuskodik, hogy mint ifju férfiu declamatióiban idiotismusokat (köznyelvből vett kifejezéseket) mert használni, képességéről — hogy helyesen és visszatetszés nélkül alkalmazta. A dial. de or. — ban calamistri Maecenatis és tinnitus Gallionis egybeállíttatnak, kétségtelen, hogy az öregebb Gallio értendő. A számos idézetekből Senecánál, fájdalom! nem lehet példát hozni irályára. Valószinüleg oly kifejezésekkel élt, minőket Musáról olvasunk (Seneca 294. 10): „Siphones coelo repluunt,“ vagy „odorati imbres.“ Dívtak sententiae albae is, mint Pollio találóan nevezé (Seneca 179 l.) „simpplices, apertae, nihil occultum, nihil insperatum afferentes, sed vocales et splendidae.“ Ilyen volt-e Gallio beszédje, azt már nem lehet eldönteni: hanem annyi legalább kitünik az előadottakból, hogy az Asiani üres hangzatossága és dagályossága — volubilitas verborum sententiis inanis és tumor — korántsem enyésztek el teljesen. Főleg prózai és költészeti elemek össze-

elegyítése lett mind általánosabbá, s Vergilius egyik főforrása a szónokok és szavalóknak.

Augustus, mint említettük, nem helyeslé az Asiani irályát „sententiarium ineptias et concinnitatem;“ Maecenas ellenben teljesen ennek hódolt, s ezért Augustus nem ritkán kigúnyolá s utánzá modorát. Birunk még egy kis dalt Maecenastól, mely a Quintilian által (IX, 4, 28) megfigyelt mesterkélt szórendet csakugyan feltünteti. A dal Horatiushoz van intézve:

lucentes, mea vita, nec smaragdos
beryllos mihi, Flacce, nec nitentes,
nec percandida margarita quaero,
nec quos Thynia lima perpolivit,
anellos nec iaspios lapillos.

Valószinüleg e dalra vonatkozik Augustus egy levele Maecenashoz (Macrob. Sat. II, 4, 12), melyben túlzott utánzás által élesen gúnyolja a költő irályát; a levél vége igy hangzik: „vale, mi ebenum Medulliae, ebur ex Etruria, lasar Arretinum, adamas Supernas, Tiberinum margaritum, Cilniorum smaragde, iaspi Iguvinorum, berulle Porsennae, carbunculum Hadriae, ἵνα συντέμω πάντα, μάλαγμα moecharum.“ A mi Maecenas egyes nyilatkozataiból fönmaradt, mindenben a szellemdús, finom, mivelt férfiut jellemzi. Egy rhetor ugyanegy napon latin és görög declamatiot tartott; Maecenas így nyilatkozott róla: „Τυδείδην δ' οὐκ ἂν γνοίης ποτέροισι μετείη.“ Különben a gúnyoros Cassius Severus is megkérdezteték, mikép tetszett neki ama rhetor? „male καὶ κακῶς“ volt válasza.

A költészetben is meg lehetett az ósdi és az ásiainak megfelelő alexandriai irányt különböztetni. Horatius nem hódolt egyiknek sem; az ő tekintete Görögország nagy költőire irányult, kiket italiai földre kivánt átültetni épugy, mint azt Cicero a demosthenesi valódi atticai szónoklattal tette volt. Az antiquarii ellen fegyvere élével kündött, az ellenkező irányt azonban alig támadta meg; meglehet, hogy e tekintetben viszonya Maecenashoz volt reá befolyással.

A föntebbi közleményekből, melyek az anyagot korántsem merítik ki, az olvasó alkothat magának képet a római élet rend-

kivüli élénkségéről az irodalom terén. Nem volt tekintélyes római, ki abban egy vagy több irányban részt nem vett volna. Asinius Pollio elméletileg és gyakorlatilag mivelé a szónoklatot, s e mellett történész és tragikai költő volt, nem is említve politikai tevékenységét. Kevesen birtak ily teremtő sokoldalusággal; de értelem és érdekeltség minden iránt megkivántatott mindenkitől, ki a ‚mívelt' névre ama kor szellemében igényt tartott.

A költészet iránt is igen széles körben létezett érdekeltség. Hor. enyeleg fölötte sat. I, 4, 36:

et quodcumque semel charta illeverit, omnes
gestiet a furno redeuntes scire lacuque,
et pueros et anus;

és 74 s k. vv:

In medio qui
scripta toro recitent sunt multi quique lavantes:
svave locus voci resonat conclusus. Inanes
hoc juvat, haud illud quaerentes, num sine sensu,
tempore num faciant alieno.

A költészet mindemellett, bármennyire ápoltatott is, Rómában a nép szellemével nem tudott egybeforrni, idegen, exoticus növény maradt. Azt pedig legkevésbé lehet sem mondani, hogy ott valaha otthonossá lett, mint a görögöknél és főleg Athénben. Aeschylus, Sophocles, Euripides, Aristophanes bizton számithattak az egész népnél érzés és értelemre. A görög költészet Homértól kezdve a népélet talaján magából a nép szellemével sarjadzott: mindnyájának közbirtoka volt. Horatius egészen helyesen mondja (Ars poët. 323).

Grais ingenium, Grais dedit ore rotundo
Musa loqui, praeter laudem nullius avaris

Talán csak egy korszakot mutat még föl a történelem, melyben egy egész nép hasonló törekvésektől volt áthatva: a XIV—XVI-ik századot Olaszhonban, midőn ép ugy mint Athénben irodalmi és müvészi élet egybefolyt. Egyptomban a Ptolemaeu-

sok alatt két nemzet élt egymás mellett békés egyetértésben. A Ptolemaeusok hiába kisérlék meg a kettő egybeolvasztását, végre is, mint mindenütt, hol Nagy-Sándor görög szokásokat, görög életet akart összeolvasztani keleti élettel, az utóbbi, a honos fenmaradt, az előbbi elenyészett. Rómában is a népesség két rétegét kell megkülönböztetni, de nem egymás mellett, hanem egymás fölött. A mint a fölső enyészik vagy visszavonul, előtérbe lép a másik. Az alsó rétegek életét megragadó módon festi Petronius (Ep. obsc. vir.). Róma szellemi élete idegen volt és idegen maradt. Ki kételkedik azon, hogy a honi elmekből, a Fescennini, Atellanae, a régi carmina-ból nemzeti irodalom fejlődhetett volna? A saturnusi vers további képzésre, fejlesztésre alkalmas volt. De a nemzeti irodalom minde csirái elfojtattak azok által, kik a görög miveltséget átültették Rómába. Azokat, kik ez irányban legtöbb és sikeres tevékenységet fejtettek ki, a Scipiokat, Enniust stb. nem érheti szemrehányás, hogy a görög miveltséget ápolták, terjesztették. Ki is tudott volna a görög nyelv és irodalom bájainak ellentállani, midőn azoknak egész világa tárult fel a rómaiak előtt? S ki ne örvendene a gazdag, fényes római irodalomnak, mely a görög és római szellem összeolvadásából a világváros óriási viszonyai közt képződött. De nem szabad ez irodalmat népiesnek tekinteni, nem lehet keresni azt, mi a görög költészet minden legkisebb töredékéből kisugárzik, mély, benső érzést, kedélyt. Van csekély számu ily költemény is, p. Catullus panasza testvére halála fölött, Laberius prologusa, melyben fájdalmasan panaszolja, hogy öregségére kénytelen mint mimus föllépni, Horatiusnál is, midőn ifjuságáról és atyjáról emlékezik; ezek azonszórványos jelenségek, melyek nem lehetnek mérvadók a költészet egyetemére.

A költők vagyis verselők száma Rómában igen nagy. Horatius fenyegeti azt, ki őt a költésben gátolni akarná, (Sat. I, 4, 104.)

multa poëtarum veniet manus, auxilio quae
sit mihi — nam multo plures sumus — ac veluti te
Judaei cogemus in hanc concedere turbam.

Ep. II, 1, 93-ben Horatius összehasonlitja a görögök könnyed, vidám, gyermeki módon majd e, majd ama benyomásnak hódoló kedélyét a római élet szellemével, hol:

Romae dulce diu fuit et sollemne reclusa
mane domo vigilare, clienti promere jura,
cautos nominibus rectis expendere nummos,
majores audire, minori dicere, per quae
crescere res posset, minui damnosa libido.

Igy volt hajdan; most

mutavit mentem populus levis et calet uno
scribendi studio: pueri patresque severi
fronde comas vincti cenant et carmina dictant.

Önmagát sem zárja ki a költö:

Ipse ego, qui nullos me affirmo scribere versus,
invenior Parthis mendacior et prius orto
sole vigil calamum et chartas et scrinia posco;

már nap fölkelte előtt iróeszközt hozat, mint Persiusnál az előkelő ifju; s ha különben mindenki csak azt miveli, a mit tanult, itt

scribimus indocti doctique poemata passim.

A változázt, mely mindenesetre nem oly hirtelen állott be mint Hor. után hinni lehetne, nem lehet szebben s találóbban ecsetelni; valóban szelíd őrjöngésnek (levis insania) lehetett nevezni a mohó vágyat, melylyel hivatott és hivatlan a költészetre adta magát.

E kép azonban sokkal erősebben színezettnek tünik föl, semhogy véletlen vagy céltalannak lehetne tartani, s Horatiusnak aligha nem mellékes szándokai voltak. Valószinü, hogy Augustus, kihez ez epistola intézve van, volt befolyással annak szerzésére, ha csak egy elejtett nyilatkozattal is, melyben két-

ségét fejezé ki ez általános költészkedés eredménye fölött, mint a mely elpuhítja az ifjuságot, hadi szolgálatra képtelenné tesz (Ep. I, 1, 125: militiae piger et malus), megrontja az erkölcsösséget, mindennemű kicsapongásokra csábít s m. e. Ismert dolog, mennyire iparkodott Augustus a római erényt és erkölcsöt ujra megszilárdítani. Történhetett volna a veszélyes irány meggátlására a kormány részéről is lépés, mint utóbb Ovid Tomiba számüzetett s minden panasza dacára sem hivatott soha vissza, miként Labienus iratai elégettettek (Svet. Cal. 15): Horatius kegyet ajánl, s ezt annál bátrabban teheté, mert ő költeszete tiszta jellegét soha sem mocskitá be aljasságokkal.

Vannak az irodalomtörténetben oly korszakok, midőn a Parnassust a törpe nép, gyenge elmék egész csapata foglalja el, az irodalmát apró rongyokra tépi s értéktelen apróságok árjával borítja el. Semmi sem képes biztosabb határt vetni ily üzelmeknek, mintha egy valódi lángész tünik fel, egy valóban jelentékeny müvet alkot. A sas, úgymond Sophocles Ajaxban, szétriasztja a ludakat. Oly mély belátásu férfiunak, mint Augustusnak, figyelmét ez nem kerülhette el. Ő és barátai óhajtották, hogy a festettük irány meggátlására Horatius is megtegye a magáét, s minden felől ostromolták, hogy egy nagy, méltó angyagra fordítsa erejét. A drámának, így válaszolt Horatius, Rómában nincs hona; nincs költő, ki képes volna olyat létrehozni (már Polliot sem hiszi képesnek, kiről pedig Sat. I, 10, 50 még azt mondotta: Pollio regum facta canit pede ter percussó); az eposra pedig volt költő: Vergilius és Varius, kikre Augustus bőkezüsége nem volt elvesztegetve mint Sándoré Choerilusra; Augustus erre meg fogja lelni jövőben az alkalmas erőket, ő (Hor.) azonban nem képes

res componere magnas
terrarumque situs et flumina dicere et arces
montibus impositas, et barbara regna, tuisque
auspiciis totum confecta duella per orbem
claustraque custodem pacis cohibentia Janum
et formidatam Parthis te principe Romam.

Augustus annyiban hasonlított Nagy Sándorhoz, hogy ez Choe-

ribus rosz verseit ugyan királyilag jutalmazá, de ábrázoltatását csak Apelles és Lysippusra bizá; Augustus (Sveton. Aug. 89) is: „componi aliquid de se nisi et serio et a praestantissimis offendebatur, admonebatque praetores ne paterentur nomen suum commissionibus obsolefieri."

Cicero az Oratorban (24. §.) e gondolatnak ad kifejezést: „semper oratorum eloquentiae moderatrix fuit auditorum prudentia." E mondat ugyan csak félig igaz, mivel nagy szónokok képzőleg hatnak a közönségre, teremtenek közönséget; — de a költészetre nézve sem maradhatott közönyös, minő közönség számára működik.

Horatius (Sat. I, 4) elbeszéli, miként jutott ő a satirák szerzéséhez. Jeles atyja korán hozzá szoktatta, hogy maga körül tekintsen s elfogulatlanul szemléljen, hogy másoktól vagy másokon tanulja meg, mit kelljen cselekedni, mit mellőzni. Ily módon szokta meg, hogy önmaga s mások fölött elmélkedjék; s ha szabad ideje engedi, gondolatait néha papirra teszi (137 k. v.): „haec ego mecum compressis agito labris: si quid datur oti, illudo chartis." A nyilvánosság elé nem szánta ezeket, — úgymond, sem a könyvkereskedésbe, sem recitatioknak (71 v.):

nulla taberna meos habent neque pila libellos,
quis manus insudet volgi Hermogenisque Tigelli,
nec recito cuiquam nisi amicis idque coactus,
non ubivis coramve quibuslibet, —

mint mások teszik. A 6-ik sat.-ban, melyben az élet függetlenségének pótolhatatlan becsét magasztalja, hasonlón szól:

ad quartam jaceo; post hanc vagor aut ego lecto
aut scripto quod me tacitum juvet ungor olivo. —

Egyébiránt azon kifejezés, hogy ama költői munkálatai nem jutottak nyilvánosság elé, csak megszorítással értendő. Oly polemicus irányu költészet, minőt a satirákban és epodokban észlelünk, épenséggel megfoghatatlan volna azon szándok nélkül, hogy minél szélesb körökben terjesztessék; sőt részben föltételez oly költeményeket, melyek már régebben jutottak volt a

közönség elé. Igy nincs értelme p. Sat. I, 10-nek szük baráti körnek szánva; Horatius támadott volt, most megtámadtatik és védi magát e támadások ellen. Polemiája nem szorítkozott itt személyi ügyekre, mint néhány epódban vagy Catullus némely költeményeiben, — hanem fontos irodalmi kérdésekre s érdekekre irányult, melyekre nézve széles elterjedés szükség, sőt életkérdés volt. Ily költemények, ha első ízben baráti körben olvastattak is föl, csakhamar a könyvkereskedésbe jutottak. Nagyobbára ismertek voltak már egyenkint, mielőtt gyüjteményekbe szedettek, melyekből több régibb s már elterjedt darab kihagyathatott. Ovidius beszéli önmagáról (Trist. IV, 10, 61):

Multa quidem scripsi, sed quae vitiosa putavi
emendaturis ignibus ipse dedi.
Tunc quoque, cum fugerem, quaedam placitura cremavi
iratus studio carminibuspue meis.

Horatiusnál is ily szigoru, megsemmisitő önbirálatot kell föltételeznünk. Annyit mindenesetre lehet állitani, hogy a nyilvánosság kizárása nem terjedhetett ki az összes sermones-re. Számos költeménynek természetesen csak baráti körben volt értelme, p. az Iter Brundisinum-nak, melyeknél egyébiránt Horatius azon mellékcélt is tarthatta szem előtt, hogy megmutassa, miként lehet és kell a régi luciliusi satirát a jelen körülményeknek megfelelőleg átidomitani.

A könyvkereskedésre Rómában e helyt nem terjeszkedünk ki bővebben. Jó, remek müvek jövedelmeztek a — Sosiusoknak (árusoknak) és a tengeren tul is vitettek (Ars. poet. 345: „hic meret aera liber Soiis, hic et mare transit"); a féremüvek csakhamar — borstakaróúl használtattak (Ep. I. 1 vége), vagy Uticába és Ilerdába kerültek, hol azon, mi Rómában régen elavult volt, még sokáig épültek. A recitatiokról valamivel bővebben kell megemlékeznünk.

A recitatio szokása egészen sajátságos jelenség Rómában. Kezdetek vagy kisérletek ugyan mindenütt fognak találkozni, hol teremtő elmék és fogékony szellemek, kik köze-

lobbi viszonyban állanak egymáshoz, nemcsak könnyed társalgásban lelnek gyönyört, hanem állandó becsü, tartalmas elmeszüleményeket kivánnak hallgatni vagy közölni; de sehol sem nyert szokás vagy intézmény oly kiterjedést és fényt, mint Rómában a köztársaság utolsó idejében és a császárok alatt Marcus Aureliusig. Aeschylus és Sophocles korában, hol egy nagymivelt nemzet képezte a költő hallgatóságat, ily recitatióknak nem lett volna értelmök. De midőn müvészetnek vissza kell vonulnia a néptől, midőn a nép medve- és kötéltáncok látványosságaiban több gyönyört lel, mint a költészet fenséges termékeiben: akkor a nyilvánosságért bár gyenge kárpótlásául szolgál a recitatio, az elmeszülemények felolvasása, baráti körben, miáltal idő folytával mind nagyobbá lesz az ür, mely a szellemdus költőt elválasztja a szépre fogékonysággal nem biró, nyers tömegtől. Rómában a tragoediák és comoediák, mind a görög mind a római anyagot tárgyazók, nem képezték soha a népélet kiegészitő részét; az itészek szólnak Horatiusnál (Ep. II, 1, 60):

Dicitur Afrani toga convenisse Menandro,
Plautus ad exemplar siculi properare Epicharmi,
vincere Caecilius gravitate, Terentius arte.
Hos ediscit et hos arto stipata theatro
spectat Roma potens;

a tényleges állapotot alább festi a költő (183—207 v.v.). Névleg praetexta és togata soha sem emelkedhettek nagy érvényre Rómában. Az Atellana a comoedia mellett mindig föntartotta magát s mintegy kárpótolta a népét az unalomért, melyet amott kiállott; később egymaga uralkodott a szinpadon, mig végre a mimus és pantomimusnak kényszerült helyet adni. A nagy közönség már Terentius idejében nyers volt; most a lovag is más dolgokban keresett szórakozást: „verum equiti quoque jam migravit ab aure voluptas omnis ad incertos oculos et gaudia vana.“ Ily viszonyok közt természetszerüleg keletkeznek felovasások recitationes — és pedig vagy zárt körben — inter amicos v. advocatis hominibus —, vagy hogy mindenki szabadon meghallgathatja — publico.

Ily szellemi érdekek által szorosan összetartott irodalmi k ö r ö k már a két Scipio körül alakultak; az idősbnél a görög míveltség ápolása, az ifjabbnál a stoica philosophia képezte a szellemi kapcsot. Cicero, ki különös előszeretettel élte bele magát a mult idők e viszonyaiba, az ifj. Scipio e körét kitünően értékesítette művében „de republica." Követni lehet ez irányt a polgárháborúk idejéig, melyek e tekintetben is természetesen iszonyúan romboltak. A nyugalom visszaállta után az egész irodalmi élet úgy szólva kizárólag ily körökben mozgott, declamatiokban és recitatiokban nyilatkozott, melyek vagy magánházakban tartattak (Asinius soha sem szavalt p u b l i c o), vagy nyilvánosan, a fördőkben (mint Hor. is elbeszéli), a forumon.

A legmagasabb személyek ily körök alkatói és résztvevői voltak. C l a u d i u s sokat irt s folyton felolvastatá (Svet. C l a u d 41. p e r l e c t o r e m). A u g u s t u s ról irja Svetonius (A u g. 89): ingenia saeculi suis omnibus modis fovit; recitantes et benigne et patienter audiit, nec tantum carmina et historias, sed et orationes et dialogos." Ő maga ,in coetu familiarum velut in auditorio' sok prózai dolgozatát olvasá vagy olvastatá föl, p. ,R e s c r i p t a B r u t o d e C a t o n e,' továbbá ,h o r t a t i o n e s a d p h i l o s o p h i a m,' művét ,de vita s u a,' melyet azonban (13 k.-ben) csak a cantabrok elleni hadjáratig végzett be (Svet. A u g. 85). Pompejus régi híve L a b i e n u s ily úton hozta nyilvánosságra történelmét; hallgatói között volt Cassius Severus, ki azt állítá magáról, hogy oly tökéletesen elsajátította azokat, hogy ha a történetkönyveket elakarják égetni, égessék el őt is, mert könyv nélkül tudja tartalmukat.

O v i d egy igen szép költeményben pillant vissza ifjusága idejére. Lovagi családból származott, 's törekedhetett volna a ,l a t u s c l a v u s' elnyerésére, de szive ifjuságtól kezdve a költészethez vonzá, ajkán a szó önkénytelenül versben folyt. Fiatal korában jött Romába (szül. 43-b.) és ez időről mondja:

Temporis illius colui fovique poëtas,
quotque aderant vates, rebar adesse deos.
Saepe suas volucres legit mihi grandior aevo,
quaeque necet serpens, quae juvet herba, M a c e r.

Saepe suos solitus recitare Propertius ignes,
jure sodalicio qui mihi junctus erat.
Ponticus heroo, Bassus quoque clarus iambis
dulcia convictus membra fuere mei.

Szól Horatius és Vergiliusról; ez utóbbit csak látta („Vergilium vidi tantum“ 51. v.). Vergilius tudvalevőleg 19-kben K. e. halt meg; Tibullus is nemsokára elhunyt (18-b.): „nec amara Tibullo tempus amicitiae fata dedere meae.“ Róma elegicusai Gallus Tibullus, Propertius közül Gallus már 26-kban halt volt meg; önmagát Ovidius jogos önérzettel ama háromhoz negyediknek sorozza. Horatiusról mondja:

et tenuit nostras numerosus Horatius aures,
dum ferit Ausonia carmina culta lyra.

Ez azon időben volt, midőn Horatius befejezte dalkönyvét. Annyi mindenesetre kitünik Ovidius szavaiból, hogy Horáccal közelebb viszonyban nem állott. A költő ekként folytatja:

Utque ego majores, sic me coluere minores,
notaque non tarde facta Thalia mea est.
Carmina cum primam populo juvenilia legi,
barba resecta mihi bisve semelve fuit.

Ovid első fellépése is egy nyilvános recitatio volt.

(Vége következik.)

Hóman O.

A homéri kérdés jelenlegi állása.

II.

Ritkán jelent meg könyv, mely egyrészt az általános tudományos haladást oly hatalmasan mozdította volna elő, másrészt oly mély benyomást tett volna a szakkörökön kivül is, mint Wolf Prolegomená-i, s a minden tekintetben nevezetes tünemény, hogy tudós szaktársai közül csak igen kevesen, névleg Ilgen és Hermann Gottfrid álltak határozottan pártjára [68]), nehányan szárazan és támogató érv nélkül ellene nyilatkoztak [69]), a nagyobb rész pedig — hallgatott [70]), csak onnan magyarázható ki, hogy a tudósok legjelentékenyebb rész nem érté meg Wolfot, mindnyájan pedig úgy szólva elámultak uj, merész tana fölött, a mély tudománynyal és elmeéllel kivívott eredmények megtámadására vagy méltánylására azonban nem éreztek magukban elegendő képességet. Nyiltan leginkább bölcsész és költő kortársai nyilatkoztak részben mellette, részben ellene. [71]) Tanai hallgatóinál találtak lelkes fogadtatásra és

---

[68]) Heyne magának tulajdonltá a találmányt, s ugy nyilatkozék, hogy Wolf az eszméket, melyeket könyvében fejteget, az ő előadásaiból meritette. L. levelét Wolfhoz Körtenél: Leben Wolfs II, 293 és Zoega Leben II, 62. Ellene élccel küldött Wolf „Briefe an H. Hofrath Heyne von Prof. Wolf." Berlin 1797.

[69]) Igy Voss, Homér hires forditója. A francia Sainte-Croix cáfoló iratot bocsátott ki Wolf ellen ‚Refutation d'une paradoxe litteraire de M. Wolf sur les poésies d'Homère 1797 és 1798' anélkül, hogy Wolf munkáját olvasta volna. Schlosser J. G. is ‚Homer und die Homeriden, Hamburg 1798' ellene nyilatkozott.

[70]) Maga Ruhnken is, kinek Wolf a Prolegomená-t ajánlotta.

[71]) Schneider, a két Schlegel, Niebuhr helyeselték nézeteit. Nagy jelentőségü volt Humboldt V. helyeslő nyilatkozata; l. W.

jutottak legszélesb elterjedésre ugyannyira, hogy majdnem három évtizeden át vagy nyiltan vagy hallgatagon általános érvényüeknek tartattak. Wolf annyira meghaladta korát, hogy egy uj nemzedéknek kelle jönni, mely átlássa, hogy a felvetett kérdést nem képes egész kiterjedésben tárgyalni, hanem hogy egyesek csak egyes részek fejtegetésével foglalkozhatnak, s célszerü munkafelosztás mellett ezek felderítésével vihetik előbbre az egészet. Csodálatos, de igaz, hogy a Wolf müvében megjelölt eszméket ellenfelei jobban megértették, a bennök rejlő igazságoknak nagyobb mérvben szereztek érvényt, mint követői, a mit egészen találóan ecsetel Schlegel e szavakban: „Wolf müvét a tudvágy és igazságszeretet, a gondalatok és észleletek hosszu sorának pontos meghatározása és szoros láncolata mintaképévé teszi a történeti vizsgálatnak az ókor egyes tárgya fölött, melyet követői majdnem kevésbé értettek meg vagy használtak föl, mint a kétkedők.“ [72]) Grimm Jakab kuttatta s állapította

---

v. Humboldt Lebensbild und Characteristik von R. Haym' 159 o. és Körte Leben Wolfs I, 276. — Fichte nyilatkozatára, hogy ő már előzetesen ugyanazon eredményhez jutott mint Wolf, ez éles gunynyal válaszolt L. ‚J. G. Fichte's Leben u. lit. Briefwechsel, von s. Söhne' II, 432 s k. ll. — Wolf különösen a költők figyelmébe ajánlotta müvét; Göthe lelkesedve fogadte az uj tant s üdvözli mesterét:

Erst die Gesundheit des Mannes, der endlich vom Namen Homeros
 Kühn uns befreiend uns auch ruft in die vollere Bahn!
Denn wer wagte mit Göttern den Kampf, und wer mit den Einen?
 Doch Homeride zu sein, auch nur als letzter, ist schön.

Később azonban, mélyebb átértés után, egészen ellenkező nézetre tért; v. ö. ‚Briefwechsel mit Schiller' III, 89-te gyönyörü s való nyilatkozattal u. o. IV, 207: „Ich bin mehr als jemals von der Einheit und Untheilbarkeit des Gedichts überzeugt, und es lebt überhaupt kein Mensch und wird nicht wieder geboren, der es zu beurtheilen im Stande wäre.“ — Schiller kezdettől fogva igy gondolkozott, „übrigens muss einem, wenn man sich in einige Gesänge hineingelesen hat, der Gedanke an eine rhapsodische Aneinanderreihung und an einen verschiedenen Ursprung nothwendig barbarisch vorkommen: denn die herrliche Continuität und Reziprozität des Ganzen und seiner Theile ist eine seiner wirksamsten Schönheiten.“ — Hegel hasonlóképen tiltakozik Wolf u. n. Vielhomer-je ellen; l. Aesthetik III, 339.

[72]) Fr. Schlegel ‚Geschichte der Poesie.' 158 o.

meg az epos fejlődési korszakait s fajait a német, finn, szerb és szkandináv népeknél; [73]) Nitzsch a Homér nevére s költészeti hagyományára vonatkozó adatokat állította össze s birálta meg, [74]) Welker a homéri epost megelőző és követő hősköltemenyi termékeket tette tüzetes vizsgálat tárgyává; [75]) Hermann G. bebizonyítani igyekezett, hogy toldások és utánköltés a homeri költemények, névleg az Ilias eredeti alakját és tartalmát tetemesen módosították, s hogy ezek mai szövegünkben is felismerhetők. [76]) Ezek s hosonló kérdések fejtegetése Wolf állításait annyiban módosítá, hogy nemcsak az irás használata régibb korban tétetett kétségtelenné, [77]) hanem az is, hogy a homéri költemények reá Solon és Pisistratus előtt gyűjtve, azok szövege megállapítva volt; az pedig, hogy az Ilias és Odyssea alapítója vagy alapítói egységes művészi tervet követtek, kétségbe sem vonatott.

Hogy az Ilias és Odyssea eredetileg nem irásban jegyeztettek föl, hanem szóbeli előadásban terjesztettek, azt nemcsak a költemények tartalma és nyelvezete, hanem történeti adatok

---

[73]) Hogy okozatokból okokra, hasonló eredményekből hasonló előzményekre lehet következtetni, azt nem lehet kétségbe vonni; megengedve, hogy e népek eposköltészetét népénekköltészet előzte meg, ez nem bizonyítja azt, hogy ily egyes énekek összegét képezi az Ilias és Odyssea, hanem legfölebb azt, hogy ezeket a görögöknél is kisebb hősénekek előzték meg. Lehrs (Jahrbücher f. wissensch. Kritik 1834. 625 o.) így vélekedik: „Der Genius musste sich im Zeitalter des epischen Gesanges aus einzelnen Gesängen zum vollkommen organisirten Ganzen durch innern Drang emporschwingen, nnd man ist fürwahr nicht berechtigt, den Griechen nach andern Erscheinungen die höchste Ausbildung des epischen Gesanges in stetiger Folge zu versagen." — Tudva levő dolog, hogy Wolf tana vezetett a Nibelungok és az ind epos (Rómayana) stb. fölbontásához elemeire.

[74]) Nitzsch G. V. De historia Homeri maximeque de scriptorum carminum aetate meletemata. Hannov. 1830—37.

[75]) Welcker F. G. Der epische Cyclus und die homerischen Dichter. Bonn. 1830—35. V. ö. Düntzer Homer und der epische Kyklos. Köln. 1839.

[76]) Hermann G. ‚De iteratis apud Homerum.' ‚De interpolationibus Homeri.' Lips. 1832. és e.

[77]) Hug. J. L. Die Erfindung der Buchstabenschrift, ihr Zustand und frühester Gebrauch im Alterthum. Ulm. 1801. Nitzsch de hist. Hom. etc.

is kétségtelenné teszik; de hogy már a 8-ik században k. e. befejezett egészet képeztek, az onnan világlik ki, hogy egyéb e korban keletkezett eposi költemények az Ilias, mint teljes egész köré csoportosulnak. [78]) Biztos történeti adatok az irás használatáról a 7-ik századig terjednek; ez idő előtt, de valószinüleg jóval utána is a költemények irásbeli följegyzését nem lehet föltételeznünk: azok tehát néhány századig szóbeli hagyományban őríztettek. A költemények szerkesztésében követett müvészi terv mellett maga a tartalom, a kivitel bizonyít legnyomatékosabban. Mikép származott azonban e müvészi egész? Egy és ugyanazon költőnek müvészi conceptiója-e az Ilias és Odyssea? vagy ugyanazon költő több önálló, vagy épen külömböző költők énekeinek egyesítéséből származtak? e kérdésekre a történeti adatokból választ nem meríthetünk, itt egyedül magukra a költeményekre vagyunk utalva: a homéri költemények maguk foglalják magukban történetőket, [79]) vagyis a költeményekben magukban kell és lehet egyedül azok történetét keresnünk.

Egészen helyesen mondja Bonitz, [80]) hogy ez elméletileg igen szépen hangzik, de a gyakorlati kivitel az alanyi felfogásnak gyakran az egyéni önkénynek tág tért nyit. Mert ki határozhatja meg oly költeményeknél, melyek keletkezte óta évezredek multak, melyek kora iránt a történeti hagyományok teljesen hallgatnak, minő mértéke kivántatik meg a belső összefüggésnek arra, hogy azok eredeti egységességét lehessen állítani — főleg akkor, midőn nem egy müvészetileg vagy történetileg megállapított minta szerint itélhetjük meg, hanem épen e költemények szolgáltak a következő időkre alapjul, mintájául egy egész fajnak, az eposnak? Ebből magyarázhatjuk ki a különbséget, sőt az ellentétet, mely e kérdésre nézve oly férfiak nézetei közt létezik, kik tudományos képzettségüknél fogva hivatvák a köl-

[78]) L. Sengebusch Homorica dissertatio I. és II.

[79]) V. o. Bernhardy Grundriss d. g. Litt. (3-ik kiad.) II, 146. s k. ll.

[80]) Bonitz. Über den Ursprung der hom. Gedichte. Wien, 1864. 16 s k. o.

észet terén itéletet mondani, s kik mindnyájan egyaránt a kölemények benső lényegére alapítják vélelmeiket.

A két epos közt különösen az Ilias képezte behatóbb rizsgálatok tárgyát; mielőtt ezek ellentétes eredményét előadıók, szükségesnek tartjuk rövid tartalmát előrebocsátani. [81])

Az Ilias eseményei a trójai hadjárat utolsó évére vonatcoznak; a görögök kilenc évi csatározások után a város előtt áboroznak megtorlandók Paris merényletét. Ekkor Agamemıon, az egyesült hadak fővezére megsérti a fejedelmek legjelesıikét, Achillest, ki e miatt visszavonul a harctól, boszut és elégételt várva a szenvedett méltatlanságért. Achilles anyja, Thetis Zeushoz fordul a bántalom megtorlását kérve, s az istenek atyja negigéri, hogy az Achivok mindaddig visszanyomatni s szorongattatni fognak a trójaiak által, míg belátják, hogy egyedül Achilles képes balsorsukat elhárítani s jobbra fordítani. Jupiter gérete teljesedik; a harc szerencséje az ellenség részén van, kinek előnyomulását az achiv sereg legbátrabbjai is csak egy deig tudják megakadályoztatni, s az egész sereg fenyegető inségében Agamemnon követség által kér bocsánatot Achillestől s negkérlelésére fényes elégtételt biztosít. Ez azonban még nem érzi kielégítve boszuvágyát, a vezér kérelmét elutasítja, s csapás csapás után sujtja a görög hadakat; a trójaiak berontanak az elsáncolt táborba, rendre harcképtelenekké teszik a vezéreket, Hector eléri a hajókat, már egyet lángba borít — midőn a végveszély percében Patroclus kéréseivel ostromolván fegyvertársát Achillest, ettől engedelmet nyer, hogy az ő fegyverzetében s harcosaival visszaüzhesse a táborból az ellenséget. A harc hevében azonban Patroclus megfeledkezik a nyert engedélyről, támadásra kell a trójaiak ellen; ekkor eléri végzete, tetemét s csak hajjal lehet az ellenség elől megmenteni. A vészes hírre Achilles lemond haragjáról, s a harctérre lépre puszta megjelenésével meggátolja az ellenség előnyomulását; majd teljes elégtételt nyer s iszonyu hoszura indul: a trójaiak csapatai hullanak kezei alatt, végül az, ki egyedül mert szembe szállani, az ellen büszkesége és reménye, Hector is elesik. Patroclus elta-

[81]) Bonitz id. munkája nyomán.

karíttatása, a tiszteletére rendezett halálàldozatok és versenyek, Hector holttestének kiszolgáltatása s a hullája fölött mondott gyászdalok képezik a költemény befejezését.

E tartalomvázlatból is kiki megitélheti a részletek szoros összefüggését,[82]) természetesen azon határok közt, melyre az epos tekintettel lenni tartozik.[83]) Az epos kellékeihez korántsem tartozik a cselekmény folytonos előbbrevitele; a cselekménynek az eposban is fejlődési szakokkal, történettel kell bírnia, de az nem kivántantik, hogy minden részlete a főcselekmény fejlődését előmozdítsa.[84]) Az epizódok nem fejlesztik szükségkép a cselekményt, annak folyamatával egyidejüek sőt azt megelőzők lehetnek, s mégis ki fog epizód nélkül epost képzelhetni? Ily értelemben az Ilias egységét elfogulatlan olvasás és megitélés után még annak megtámadói sem tagadják. Maga Wolf így ír: — „quoties animadverto ac reputó mecum, quam in universum u n u s h i s c a r m i n i b u s i n s i t c o l o r aut certe quam egregie carmini utrique suus color constet etq.

---

[82]) Ha nem helyezkedünk is oly magas álláspontra, minőt N i t z s c h ‚Die Sagenpoesie der Grichen 1852' 89-ik lapon fejt ki: „Die Ilias hat in dem zum eigenen Leid umschlagenden gerechten Zorn Achills (A 203, 214, 558) das ruchbarste und feinste Beispiel der büssenden Masslosigkeit, wie der berechtigtste und insoweit vom höchsten Zeus anerkannte Ehrenanspruch die masslose Menschennatur zu Leid führt, weil Zeus die masslose Unversöhnlichkeit nicht duldet und namentlich die Führung der etwa bestimmenden Umstände sich selbst vorbehalten hat," — s melyet Bäumlein ‚Commentatio de Homero ejusque carminibus' p. 23 is elfogad: „neque quin una, eaque, id quod Nitzschius monuit, t r a g i c a s e n t e n t i a universae Iliadi subsit quisquam dubitabit."

[83]) L. Z i m m e r m a n n F. Über den Begriff des Epos. Darmst. 1848.

[84]) Álljon itt két illetékes biró véleménye. G ö t h e Briefw. m. Schiller III, 71 így ír: „Eine Haupteigenschaft des epischen Gedichtes ist, dass es immer vor und zurück geht; daher sind alle r e t a r d i r e n d e Motive episch. E s d ü r f e n a b e r k e i n e e i g e n t l i c h e H i n d e r n i s s e s e i n, w e l c h e i n s D r a m a g e h ö r e n," és S c h i l l e r u. o. 85 o „Dem Epiker möchte ich eine Exposition gar nicht einmal zugeben, wenigstens nicht in dem Sinne, wie die des Dramatikers ist. Da er uns nicht so auf das Ende zutreibt, wie dieser, so rücken Anfang und Ende zu ihrer Dignität und Bedeutung weit näher in einander, und nicht weil sie zu etwas führt, sondern weil sie selber etwas ist, muss die Exposition uns interessiren." V. ö. B e r n h a r d y id. m. 33 s k. ll.

s." [85]) Hermann G. ezt mondja: „Egy szellem lengi át az egészet, ugyanazon hang vonul keresztül az egészen, a gondolatok, nyelv és rhythmus egy, megállapított alakzata észlelhető az egész műben." Nem tartjuk szükségesnek, folytatni az idézeteket, melyek többé-kevésbé azonosok, csak a következtetést említjük fel, mely ugy hangzik, hogy épen e magasztalt tulajdonok, az alak és tartalom dicsőített összhangzata szolgálnak bizonyságául annak, hogy e költemények nem lehetnek egy szerző művei; hogy évszázadok munkássága, számos egyesek vagy társaságok (iskolák) egyöntetű működése hozhatá csak létre az úgynevezett homéri epopoeakat. Az Iliasra nézve már Hermann megkisérlé bebizonyítani, hogy annak egy tetemes része nem illik bele egy alapul felállított Achilleis keretébe; [86]) Grote tovább ment, s az Odyssea egységét megdönthetetlennek tartva, az Iliast két kisebb eposból összealkotottnak mondja, melyek elseje eredetileg a mai Ilias I, VIII, XI—XXII. könyveiből állott s Achilleis címmel birt, a második, az Ilias a II—VII. és X. könyvet foglalta magában. [87]) Nézetét magáévá tette s Lachmann ellen megvédeni iparkodott Friedlaender, kiről alább bővebben fogunk emlékezni. A feloszlató itészetben legtovább ment Lachmann, [88]) ki azon észleletből indulva ki, hogy mind az Ilias mind az Odyssea egyes részei önálló énekek alak-

---

[85]) L. 63-ik jegyz.

[86]) L. Hermann G. Opuscc. V p. 56 ss.

[87]) Grote History of Greece II. — Hasonló értelemben nyilatkozott már előbb Düntzer (Jahns Jahrbücher Supplem. II, 393): „Eine andere Mittelstellung zwischen den entgegengesetzten Ansichten haben wir selbst seit unseren ersten auf Homer gerichteten Untersuchungen eingenommen, indem wir weder die Zusammensetzung aus einzelnen umlaufenden Liedern annehmen, noch die ursprüngliche Einheit der beiden grossen Gedichte aufrecht halten zu können glaubten, sondern der Ansicht waren, diese seien aus einigen grösseren Gedichten und einzelnen kleinen Liedern gebildet" és (395 o.): „Grote, der später als wir B—H ausgeschieden hat." V. ö. Bonits id. m. 25. o.

[88]) Lachmann K.: Betrachtungen über Homers Ilias. (Két. 1837 és 1841-ban a berl. akademiában tartott fölolvasás). Mit Zusätzen von M. Haupt 1865.

jában költötteknek tünnek fel, megkisérli az Ilias egész állományát egyes alkotó elemeire bontani szét, a mint azok az ő képzelete szerint léteztek vagy létezhettek, mielőtt epopoeává egyesittettek. Merész és kétségkivül mély elméjü vizsgálatainak eredménye az, hogy az Iliasban tizennyolc önálló éneket lehet megkülönböztetni, melyek különböző költők müvei,s csak később füzettek egy egészbe; — de ez nem történt minden ügyésség és szerencse nélkül, ellenkezőleg oly sikerrel, hogy az egyes részek nem ritkán az összetartozás látszatával birnak, s ő feladatát épen abba helyezi, hogy az egységes szerkezet ellen bizonyító laza összefüggés, dologi ellenmondás és összeférhetetlenségek legkisebb nyomát is kifürkészsze és boncoló eljárása támogatására érvényesítse.

Lachmann elmélete nagyszámu követőkre talált s talál jelenleg is; belőle, mintegy közös kútfőből merítenek az ujabb és legujabb itészek, mind kik az Ilias és Odysseában nem látnak egyebet különálló énekek kisebb nagyobb sikerrel eszközött egymáshoz ragasztásánál; érveik ugyanazok, az eredmény melyhez jutnak, szinte nem lényegesen elütő Lachmannétól, úgy hogy elégnek tartjuk, az ő vizsgálatai folyamát és eredményét röviden ismertetni, követői nevét és müködését alkalmilag mellékesen említve föl; jegyzetben Friedlaender[89]) ellentmondó nézeteit Lachmannéival párhuzamosan fogjuk kivonatban közölni. *A*-ban Lachmann három részt különböztet meg: a kezdetet 347 v.-ig, Briseis kiszolgáltatásáig, mely szép összefügésben, minden ellentmondás nélkül művészi alkatot mutat, és két folytatást, melyek egyike 430—492 vv. a másodikba beékelve

---

[89]) Friedlaender L: Die hom. Kritik von Wolf bis Grote. 1853. — Szerinte a homéri költemények keletkezése 850 és 776 közé esik, s valószinüleg a hetedik század középtáján jegyeztettek föl először (18 s k. o.). A rhapsódok, kik két századig élő szóval terjeszték a hagyományt, minden költemény alapvonalait, a részek egymásutánját, homeri szellemet és kifejezést s nagyobbára az eredeti szókat is megőrizték, de egyes részekben eltérések, bővitések, változtatások eszközlői voltak (20. o.): ennek nyomán az itészet nincs jogositva, egyes ellenmondásokból és összeférhetetlenségekből különböző alkotó elemekre vonni következtetést (21 s k. ll.) két részt lehet megkülönböztetni s szétválasztani az Iliasban, az I, VIII, XI—XXII és II—VII könyveket, melyek teljes, önálló két egészet képeznek.

Chryseis visszavitetését Odysseus által, az utóbbi 348—429 vv. és 493=611 Thetis megjelenését fiánál és az Olympuson adja elő. Az első folytatás tökéletesen illik az ének kezdetéhez:

348. ἡ δ' ἀέκουσ' ἅμα τοῖσι γυνὴ κίεν αὐτὰρ Ὀδυσσεύς
430. ἐς Χρύσην ἵκανεν ἄγων ἱερὴν ἑκατόμβην κτλ.

s e két rész vagy eredetileg összetartozott, vagy a második később igen ügyesen amannak szellemében utánköltetett. A másik folytatás tartalmilag nem egyeztethető össze az énekkel (423. v. az istenek tegnap óta az aethiopoknál vannak, s Apollo onnan küldi vészthozó nyilait az achivok seregére, 96. v.); ezen fölül a két folytatás egyenlő kezdettel bír:

Ἡ δ' ἀέκουσ' ἅμα τοῖσι γυνὴ κίεν αὐτὰρ Ὀδυσσεύς —
Ἡ δ' ἀέκουσ' ἅμα τοῖσι γυνὴ κίεν αὐτὰρ Ἀχιλλεύς: —

s így e versdarab (430 v.):

τήν ῥα βίῃ ἀέκοντος ἀπηύρων

egészen elesik, mi annál valószinübb, mert Lehrs szerint ἀπηύρων s h. csak a vers végén szokott előfordulni. 370 s k. vv. az ἀνακεφαλαίωσις-t már Aristarch nem találta helyén valónak. [90])

A II. éneket képezik L. szerint *B* 1—52, 87—142, 147—163, 165—179, 181—193, 198—202, 207—264, 333—483, 780—785. A vonatkozás az első könyvre csekély, az első folytatásra azonban tagadhatatlan: az áldozat leirása mindkettőben *A* 458 s kk, *B* 421 s kk. egyenlő kimeritő. Kihagyandónak véli L. mint méltatlant a βουλὴ γερόντων-t *B* 53—86, s evvel együtt kiesnek mint hozzátartozók a 143. és 194. v. az utóbbit a reá

[90]) Friedl. az ellenmondást, mely abban rejlik, hogy 222. v. a viszály alatt Athene küldetve az Olympusra érkezik a többi istenek közé s Apolló még a viszályt megelőző napon lő az Achivokra 53. v — másfelől pedig Thetis 424. v. beszéli, hogy a viszály előtti napon az istenek mindnyájan az aethiopokhoz kisérték el Zeust — nem az eredeti szerzés, hanem a rhapsod rovására magyarázza, ki a második részt külön adván elő, Zeussal együtt szerepelteti a többi isteneket, nem emlékezvén meg, hogy az első részben előadottak szerint nem lehetnek jelen. — 366—392 vvt egy rhapsód toldásának tartja. Az ἀπηύρων-ra vonatkozó megjegyzés alól kivételt képez δ. 646.

következő hárommal már Aristarch is törölte; 203—205. ép úgy mint 194—197 mint méltatlan toldásai a beszédeknek kimaradnak. Odysseus beszédét finom aesthetikai érzékből véli kihagyandóknak 278—332. vv., s velők együtt vagy 265—277 vv. vagy 333—335. megdőlnek. *B* 484—779. vv.-ben a *κατάλογος* foglaltatik, s ez külön éneket képez; ennek utánzása 786—815. sokkal gyarlóbb, semhogy megállhatna. [91])

A III. ének *Γ* 15-vel vagy *Γ* 16-vel kezdődik s *Γ* végéig tart, de csak körülbelül 170 vers valódi: 16—102, 111—115, 314—382, 449—461 — egyszóval, mindaz, mi Helenára és Priamusra vonatkozik, nem tartozik ez énekbe. Helenára vonatkozólag a symmetriai érzéket sérti, ha a kifogástalan terjedelmű 379—282 és 449—459 vv. után még 66 versben 383—448 vv. van szó Parisról; nem kevésbé zavaró az avval összefüggő *τειχοσκοπία* 121—244 vv. hol különösen 230, 171, 199, 228 alig menthetö ügyetlenséget árulnak el. Priamos egész föllépése a *τειχοσκοπία*-n kivül is távol áll az ének eredeti tervétől 103—110, 116—120, 245—313. Ezek kihagyásával a legszebb összefüggés mutatkozik, csakhogy a mese változást szenved annyi-

[91]) A II—VII és X ének általános képét adják a trójai háborunak: Achill haragja ugyan tart, de Zeus igérete és Thetis kérése nem teljesedik: e könyvek képezik a tulajdonképi Iliast, melylyel egy költő az Achilleist bővíteni akarta; innen az átmenet nehézségei a II. k. kezdetén és a VII végén. Nemcsak a ‚βουλὴ γερόντων‘, hanem az álom küldése is (a II k. elején) összeillesztés kedvéért toldattak be, s az ének tulajdonképen csak a sereg egybegyüjtésével kezdődik. Köchly (Prooem. Tur. 1850), Franke (Prog. Gera. 1864.) és Bernhardy (Grdriss II, 160) két tervre nézve különböző részt látnak B-ban; az első a 483. v.-ig telve van compilatiokkal, célellenes ismétlésekkel, söt gyakran értelem- és tervhiányban sínlődik, — v. ö. még Hermann de iteratis apud Homerum p. 10; a második rész a κατάλογος nem tartozik az eposhoz, mely Achilles haragját tárgyazza. V. ö. Hermann Opp. V p. 75: Nitzsch, az egységes Homér védője is hasonlóan nyilatkozik (Sagenpoesie d. Gr. I, 127) e részről: „Der Katalog ist das sprechendste Beispiel der nationalen Befangenheit, welche auch Einschiebsel gar lebendig als ächt homerisch anerkannte; aber die homerische Darstellungsweise fehlt dieser Aufzählung ganz und gar.“ — Fel kell emliteni Köchly azon elmés kisérletét (Prooem. Turic. 1853), hogy az egész költemény theogoniai és genealogiai költemények törvényei szerint 28 5—5 versből álló szakaszra osztotta; csak a Thamyrisről szóló epizódot nem sikerült ő keretbe foglalni. — V. ö. főleg Hermann G. de interp. H. p. 7.

ban, hogy a szövetségi áldozat nem a párviadal előtt hozatik, hanem akkor, midőn egyik győzendett; evvel összehangzik 71. s k. vv., 94. és 320. s k. vv. [92])

A IV. ének Δ 1. v.-től kezdve a párbaj történetéhez s Paris nőrablásához csatlakozik s mégsem folytatása a III. éneknek, melyből az ὅρκια eltávolíttattak; vagy egy egész ének hiányzik a Γ kiküszöbölt versei helyén, vagy legalább egy darab; Δ 159-ről nincs említés Γ-ban; Δ 67, 72, 263, 271 és Γ 107 a kötés megszegését jelentő kifejezések különböznek. A IV. ének tartalma: az istenek tanácsa, Menelaus megsebeztetése, a Trójaiak előnyomulása és Agamemnon u. n. ἐπιπώλησις-e; ez utóbbi azonban Δ 421. v.-vel befejeztetik, hol tehát az ének végét is képzelnünk kell.

Az V. ének kezdete Δ 422 az előadás ugyanazon módozatát tükrözi vissza, melyet B-ban láttunk, sőt e vers B 483 vagy 780—785-re közvetlenül következhetik. A vonatkozás a IV. énekre, Menelaus megsebeztetésére E 206 s k. vv. L. előtt nem bír fontossággal. Az eredeti és toldott részek megkülönböztetésére e könyvben nem terjeszkedik ki L., valamint azon sejtelem bebizonyítására sem, valjon ugyan egy szerzőtől származnak-e a II. és V. ének; valjon összeegyeztethető-e B 446 és E 738; valjon E 711—792, 907 s k. vv. és Θ 350 s k. vv. közt melyik eredeti, melyik utánzás? — Az ének E-t és Z 1. versét is magában foglalja.

A VI. ének Z 2. vagy Z 5.-vel kezdődik, meséje a megelőző könyvéhez csatlakozik, a 3-ik és 4-ik könyvre nincs vonatkozás. Az egész éneken, mely H 312 v.-ig tart, ugyanazon szelíd, bájos hang vonul keresztül: Diomedes és Glaucus találkozása előjáték Andromache és Hectoréhoz, Z 5—36 és H 8—14 megfelelnek egymásnak, Nestor, ki az ἐπιπώλησις-ban (IV.) fordult volt elő, itt Z 66. és H 123-ban lép föl. [93])

---

[92]) Bernhardy Grdr. II, 162 k. l. szerint a Τειχοσκοπία Γ-ban nagybecsü költemény, mely egy trójai hadjáratot tárgyaló eposba tartozhatott ép ugy mint a Κατάλογος. A nyelvi sajátságokról v. ö. Curtius G. Philologus III, 18—20. A könyv vége 383—438 Bernh. szerint későbbi kézre mutat. 396—418 vv már a régiek előtt gyanusak voltak.

[93]) Az utóbbi három énekre nézve Bernhardy Grdr. II, 163 egye-

A mi most következik: *H* 313— *Θ* 252 semmi összefüggésben sincs az eddigivel, *H* 321, 322 vv.-t kivéve, melyek hiányozhatnak is, és *H* 351-t; az elbeszélés összeszorított és ügyetlen: *H* 381 reggel van, 421 hajnalodik, 433 még nincs (ujból?) reggel, 465 a nap enyészik, *Θ* 1 ujból kél, 68. dél van; sok és sokféle történik nem egészen 500 versben: négyszeri étkezés *H* 313, 370, 466, *Θ* 53 (reggel, miután épen egész éjjelen át tartott a lakoma *H* 476); négyszeri menydörgés és villámlás *H* 478, *Θ* 75, 133, 170; két istengyülekezés *H* 433, *Θ* 1; Zeus utat tesz *Θ* 40, méri a halálsorsokat *Θ* 69 és a sast küldi *Θ* 247; értekezés Héra és Poseidon közt *Θ* 198; az achivok tanácskozása, a trójaiak tanácskozása és küldöttsége, az elesettek megégettetése; ezen kivül az achivok bástyát épitenek kapuval és árokkal alig husz óra lefolyása alatt *H* 433, 465; Nestor majdnem életét veszti *Θ* 90; a trójaiak majdnem egyrészt *Θ* 130; majdnem berekesztetnek Iliosba, másrészt kis híja, hogy Hector fölégetti a gályákat *Θ* 217. Ily roppant anyag és tényhalmozban semmi egység, semmi összefüggés, s ezért L. szerint nem is képez külön éneket, hanem előkészítésnek tekinthető a következőre, melynek kezdetét kiszorította[94]), mert most

tért Lachmannal. V. ö. itt a következőkben Köchly ‚De Iliadis carminibus dissertationes' zürichi prog. 1850 óta és hozzá Ribbeck, Jahns Jahrb. f. P. 85, 1—30, 73—100 és La Roche Zeitschrift f. die öst. Gymn. 1862. 264 k. ll.

Friedländer id. m. 66 k. l. saját és Grote állitásának támogatására felhozza, hogy Zeus Δ és E-ban egészen másnak tünik fel, mint A-ban; itt ugy vázoltatik mintha Thetisnek soha igéretet nem tett volna, vagy arról teljesen megfeledkezett volna; az 'Ιλιάς Zeusa egészen más, mint az Achilleisé, a mint hogy tartalmilag e két rész általában semmikép sem függ össze egymással. — L. ez ellenében Nitzsch Sagenpoesie der Griechen 190 s k. ll.

[94]) E részt már Hermann G. praef. in Hymn. p. VII silány utánzásnak nevezte; gyakoriak az ismétlések H 438—441 H 336 kk. után, H 229 k. B 771 után. Már a régiek elvetendőnek tartották az H 443—464-ig tartó részt. H és Θ hiányaira vonatkozólag l. Köchly Diss. VII. — Friedlaender id. m. 64 k. ll. H befejezését a bástya és ároképités elbeszélésével toldottnak tartja azért, hogy a következő könyvhöz átmenet létesittessék. Az Achilleis, u. m., mely az 1-ső k. után a 8-ik és a 11-ikre tért át, föltételezte a bástya és árok létezését; miután azonban az 1-ső és 8-ik könyv szét-

egyszerre minden ismét világos és érthető lesz Θ 253.-vel, hol a VII. ének kezdődik. Bár itt az achivok az árkon kivonulnak, melyről csak a toldásnak tartott *H* 440, 449 ben tétetik említés, s árok még 336. és 343. v.-ben is előfordul, bár Zeust az Ida hegyén ülve leljük, hova Θ 47. v. szerint indult, mely szinte kirekesztetett: Lachmann, hivatkozva minden mivolt olvasó érzésére, kijelenti, hogy a költő oly változó hangon, oly szegényesen és ismét kitűnően egyszerre, nem zenghette a VII. ének bevezetését, melyet elveszettnek hisz. Ez ének különben szerinte Θ 484-ig tart; [95]) Θ következő részét toldásnak mondván.

A VIII. ének: *πρεσβεία πρὸς 'Αχιλλέα* (I.) önmagát eléggé bélyegzi mint gyenge utánköltést, mely azonban már azon célból történt, hogy az egyes részeket láncolatos összefüggésbe hozza. Különösen I. 17

---

szakittottak egymástól a görögök hős tetteit dicsőitő énekek által, a 8-ik k.-ben következő események megérthetőse kedveért kellett emlitést tenni a bástyaépitésröl. F. különben nem ért egyet Lachmannal a 8-ik k. elejére vonatkozólag is, (Grote is csak a 7-ik végét tartotta toldásnak), hanem védelmére kel egyes megtámadott helyeknek; kitünő Zeus beszéde 1—27 vv. és Nestor szorongatott helyzetének előadása 80—130 vv. Diomedes ez énekben is a nap hőse; Zeus dörgése Diomedes visszariasztására nagyon is hatásos: a csata változó folyamata s a trójaiak végleges előnye épen annak bizonyitását célozzák, hogy ezek győzelmüket egyedül Zeus akaratának köszönhetik-

Ime! mily tág terét tünteti föl e két tudós nézete az alanyi fölfogásnak! toldások gyakoriak, különösen ismétlések alakjában, ezek a következők (28—79 vv. közt):

Θ 32—37 = Θ 463—465
39—40 = X 183, 184
41—44 = N 23— 26
58, 59 = B 809, 810
60—65 = Δ 446—451
66—67 = Λ 84, 85
67—72 = X 209—212, V. ö. Hermann De iteratís a H. p. 7. és Kayser de interpolatore homerico.

[95]) Friedlaender id. m. 34 k. l. Θ 105—199 vv.-t, melyek közül az utolsót Aristarch is toldásnak mondja álláspontjából megvédeni iparkodik; ellenben betoldottaknak tartja 67—72 és 475 vv.-t, a Θ 330. v.-t pedig elferdítettnek.

azonosságát *B* 110-el, és I. 34 vonatkozását *Δ* 370-re említi fel L. itélete támogatására. [96])

A IX. ének, *K*, a *Δολώνεια* egészen magára áll a megelőző és következő közt; az ellenmondás, mely *Λ* 1, *Θ* 491 és *K* 251, 578, 199 közt az időre vonatkozólag oly kirívó, vagy úgy magyarázható ki, hogy a két kaland nem ugyanegy éjjel történt, vagy úgy, hogy két különböző monda alapján készült két eredetileg külön állott énekkel van dolgunk. [97])

A következő könyvek nincsenek oly mértékben s oly könyen fölismerhetőleg szétválasztva mint az eddigek, s két körülményben összefüggenek, hogy t. i. *Λ* 1 — *Σ* 240 egy nap tarka eseményeit vázolják, és hogy a három legkiválóbb hős: Agamemnon, Diomedes és Odysseus harcképtelenekké tétetnek a csata további folyamára. Mindenek előtt *Λ* 71—83 egy helytelen hasonlat és azon ellenmondás miatt, hogy az istenek egyidejűleg a harctól távol állóknak és résztvevőknek mondatnak, törlendők. [98]) *Λ* 193, 194 és az azonos versek *Λ* 208, 209 ellentétben állanak Zeus tanácsával *O* 232, s kihagyandók. Igen kétséges és ellenmondásokkal telve a részlet *Λ* 497—520, melyet már Hermann is elvetett. [99]) *Λ* 540—543 nem illenek a közvetlenül megelőzőkhöz. A hasonlat, mely *Λ* 557 v. után következik, illetlen, hanem *Λ* 557-hez közvetlenül és szorosan csatlakozik egy rész, mely azon helyen, hol jelenleg áll, nem bír értelemmel:

---

[96]) V. ö. Moritz De Iliadis libro IX suspiciones criticae. Progr. 1859. Friedlaender id. m. 37 l. véleménye szerint I nem feküdt az eredeti Achilleis tervében, söt ellenmondásban van annak alapgondolatával. A négy hely későbbi énekekben, melyek vonatkoznak ez énekre, könnyen eltávolithatók! — Kayser id. m, 11 l. igy nyilatkozik: „Nonum librum a sexto decimo adeo discrepare in gravissimis rebus, quae pro cardine totius Iliadis habentur, ut unius poetae Πρεσβεία et Πατροκλεία esse nequeant."

[97]) Friedl. (u. o.) is későbbi keletünek tartja K-t, bár a megelözö könyvekre vonatkozás észlelhető. Szerinte a 8-ik könyv után közvetlenül a 11-ik következik. — V. ö. még Düntzer Philologus XII, 41 k. ll. és a régiek — οἱ παλαιοί — véleményét, kik alatt Lachmann csak egy alexandriai tudóst kiván értetni (33. o.) e tanulmány elején. (Közl. 252. o.),

[98]) 78—83 vv.-re nézve már a régiek észrevették az ellenmondást. Az egészre l. Hermann de iteratis.

[99]) Hermann G. Opuscc. V. p. 61.

Ξ 402 s kk, melyek közül csak *Ξ* 426 nem áll az őt megillető helyen, és *Ξ* 430, 431 toldattak be *N* 536, 537-ből, vonatkozással *M* 76, 91 és *N* 790-re. Szakadatlan sorban következnek az összetartozó események *Ξ* 507-ig, ekkor azonban megszakad a láncolat, s a folytatást csak *O* 220 s kk.-ben leljük föl ujból, csakhogy mindaz, mi Poseidonra vonatkozik, ugyanazon okból, mint *Ξ* 508 s kk.-ben, kihagyandó: *O* 222—231, s törlendők még a kétes vv: 258—261. és 270. E versek: *O* 281—305 azon okból, mert föltételezik, hogy a harc a fal előtt foly, melyről sehol sem tétetik említés, mellőzendők. A trójaiak előnyomulásával *O* 306—327 ismét harcoknak kell következni, és pedig szokás szerint változó szerencsével; ezeket azokban *O* 328—514-ig nem leljük, s e miatt e versek nem tartoznak ide, hanem következik *O* 515 s kk. Ezek nyomán Lachmann így alkotja össze három különböző könyvből:

a X éneket: *Λ* 1—71, 84 -192, 195—207, 210 -496, 521—539, 544—557; *Ξ* 420—429, 432—507; *O* 220 -1, 232 —257, 262—269, 271—250, 306—329, 515—590; azt jegyezvén meg, hogy e versekkel a cél, mely ez ének elé tüzve van, a három hős megsebesítése, eléretett, Hector elérte dicsősége tetőpontját azáltal, hogy az achivokat a hajókig visszaüzte.

XI. éneknek tekinthető a *Τειχομαχία*, mely az Ilias 12-ik könyvét tölti be, csak a kezdet esett az összeillesztésnek áldozatul, vagy toldatott meg pár verssel, úgy hogy *M* 3:

οὐδ᾽ ἄρ᾽ ἔμελλεν
τάφρος ἔτι σχήσειν Δαναῶν καὶ τεῖχος ὕπερθεν.

képezhette a bevezetést. Az achivok fallal körülvett táborukat védik az ostromló trójaiak ellen. Csak egy nehézséget tartalmaznak azon helyek, melyek a bal oldalon folyó harcról szólanak. A harcot elismeri egy következő könyv, s mind az itt *M* 139, 140 szereplő hősök, Asios és társai ott is mint a balszárnyon küzdők említtetnek (*N* 384, 506, 545, 560); de e könyvben *M* 118, 120 vv. ez oldalra helyezik a kaput, *N*-ben pedig nem itt (675, 679), hanem a partra vont hajók közepén leljük a kaput (312, 681); továbbá Asios ezt nyitva találta (*M* 121), Polydamas pedig úgy vélekedik (*M*, 223), hogy kapun és falon rést kell

törni. L. legalább is sajátságosnak tartja, hogy mindazon versek, melyekben a kapuról és a Lapithfiakról, Leonteus és Polypoetesről tétetik magasztaló említés, minden kár nélkül kihagyathatnak: 118 τῆπερ — 124 ἔχε, 127—136, 141—156, 162—174.[100]) A nevetséges verseket 175—181 már a régiek egyhangúlag elitélték; a 450-ik vers azonban:

τόν οἱ ἐλαφρὸν ἔθηκε Κρόνου παῖς ἀγκυλομήτεω

L. véleménye szerint tartható, ha a megelőzőt: οἷοι νῦν κτλ, mely 383. v. nyomán ismételve van, töröljük. — Az egész énekben nem tétetik említés egy közelmúlt csatáról a síkon (118. v. nem bizonyít e mellett); csak egy későbbi ének alkalmával lesz valószínűvé, hogy az achivok körülzároltatását megelőzte a három hős megsebesíttetése.

Egy XII. éneket képezett a Μάχη ἐπὶ ταῖς ναυσὶν (Ilias *N*) mely egy Τειχομαχία-t föltételez ugyan, de nem azt, melyet mi ismerünk, mert a görögök és trójaiak állása több tekintetben amattól eltérőleg adatik elő (v. ö. *N* 46, 91, *M* 331, 365, 400-al). Az ének minden részlete igen szép összefüggésben van, csak Zeus méltóságos fölléptetésével (*N* 8. 9):

οὐ γάρ ὅγ' ἀθανάτων τιν' ἐέλπετο ὃν κατὰ θυμόν
ἐλθόντ' ἢ Τρώεσσιν ἀρηξέμεν ἢ Δαναοῖσιν.

nem látszik megférőnek azon megjegyzés (345—360 vv.), hogy Zeus, Achilles és Thetis kedveért nyujt egyidőre diadalt a trójaiaknak, és hogy Poseidon titkon harcra buzdítja az achivokat; továbbá 92—93 vv. nem lehetnek valódiak, mert az ott fölsorolt hősök Peneleus kivételével nincsenek ott helyükön; végre 156—169 vv. toldásnak látszanak.

A XIII. ének egészen az istenek körében mozog, ezeknek személyes és látható föllépését ecseteli, hatalmukat rajzolja, példák *Ξ* 392, 272; *Ξ* 257, *O* 117, 136, 181, 224; *Ξ* 274, *O* 225; *N* 345, 355 és *O* 187; úgy hogy ez ének bevezetésének

[100]) Friedlaender id. m. 78 k. ll. ezen látszólagos ellenmondást ugy véli elenyésztethetőnek, hogy a bástya kapuja, az egyetlen, a középen volt; ott törte be Hector (M 445—471), ott kell képzelnünk N 312, 681 v. után is; valószinü, hogy az ellentmondó M 175—181 vv későbbi interpolatio

tekinthetjük *N* 345—360 vv.-t, melyekhez *Ξ* 153—401 vv. csatlakoznak, melyeknek folytatását *Ξ* 508 k. és *O* 1—219 vv. képezik; a mi még következik; *O* 220, 221, 232—235 vv., azt a költő a *X* énekből vette, melyből egyébiránt e helyen bármenynyit ismételhetett; *O* könyvnek a bevezető 1—4 vv. után pedig egészen helytelenül adatott a *Παλίωξις* cím.

L. az elmondottak szerint *Λ*—*O* 590-ig négy kisebb nagyobb terjedelmű éneket állított össze, s eljárását indokolásául kivánja tekintetni azon nézetének, hogy az Ilias koránt-sem az eredeti énekekből állíttatott össze csekély változtatásokkal vagy toldásokkal, hanem hogy az egyesek részletek közé számos pótdarabok illesztettek be, melyek az egésznek az összetartás állátszatát kölcsönzik. Ezek közül négyet oly silánynak tart, hogy fölöslegesnek állítja a kutatás szükségét is azok eredete iránt: *Ξ* 27—152 vv., melyek Nestor szereplését tárgyazzák, ki egyebütt nem említtetik a négy énekben; Poseidon különösen hangzó tanácsa *Ξ* 370—388 és 367—380, végre *O* 657—667, melyekben Nestor imáját és buzdítását olvassuk, mind ügyetlen utánköltésre mutatnak. De vannak oly darabok is, melyek egy *Τειχομαχία* tartozékát képezik és egy negyedik csatát a hajóknál beszélnek el, de hézagosan maradtak reánk. Ilyenek *Λ* 497—520 vv., melyeknek eleje hiányzik; *Λ* 558—848 Aias visszavonulását beszélik el, de az elbeszélés 595 v. után s több helyen hézagos, 665—762 vv.-et már Hermann is nem homériaknak nyilatkoztatta ki; *O* 281—305 és 328—366 nyilván összetartoznak és a csata továbbá folyamára vonatkoznak szintúgy mint *O* 381—514, melyeket egy külön, önálló ének töredékeinek, vagyis

a XIV. éneknek lehet nevezni. Befejezését képezték-e ez énekek Hector és Aias buzdító beszédei, azt eldönteni nem lehet.[101])

---

[101]) Az Ilias Α—Ο könyveit illetöleg l. Cauer Über die Urform einiger Rhapsodien der Ilias 1850; Cauer egészen Lachmann szellemében ogja fel az énekeket. Hiecke Über Lachmanns zehntes Buch d. Ilias. 1859. Koch Philologus VII; Hermann, Nitzsch id. mm; Bernhardy Grdr. II, 165—168 ll. Schoemann Α—Σ könyvekről Jahns Jahrb. 69, 19 o. és Jacob A. Über die Entstehung der Ilias und Odyssee.

Lachmann XV. éneke a *Πατρόκλεια* magában foglalja *O* végét az 592 v-től, az egész *Π*-t és *P*-t. A Zeusra vonatkozó helyek közül *Π* 97—100 vv. értelmetlenek. Falat nem tételez fel, nem ismer ez ének, különben ott, hol árokról van szó (*Π* 369, 380) ezt is fel kellett volna említeni. *O* 653 nem egyeztethető össze az előbbiekkel, 668 v. előtt hézagnak kell. *O* 658—667 vv. kiküszöböltetéséről már fönebb volt szó. Abból, hogy *O* 705, *Π* 286 ujolag is Hector és Aias küzdenek Protesilaus egy hajója körül, mint a XII. énekben (*N* 681) és a XIV-ben (*O* 416), azt következteti L., hogy itt ugyanazon monda három különböző alakítását bírjuk. Hasonlóan kettős előadását találjuk a mondának, hogy Aias hátrálása után gyujtatott föl a hajó: *O* 727 és *Π* 102; az első elbeszélésnek azonban csak úgy lehet értelme, ha 727—732 vv. egy versbe foglaltatnak össze:

Αἴας δὲ σμερδνὸν βοόων Δαναοῖσι κέλευεν.

minek megfelelőleg 743. v.-ben *κοίλῃ ἐπὶ νηί* volna irandó. *Π* 24—26 ismétlése Nestor szavainak *Λ* 659—661, s ezért a 27-ik verset nem mondhatta Patroclus. *Π* 152—154 és 467—477 vv. valószinüleg toldásnak tekintendők; így *Π* 283 v. (= *Ξ* 507) is, mely nem illik a következőkhöz. Miután L. szerint e könyv a bástyát nem ismeri, s mégis említés tétetik erről *Π* 558 (= *M* 438) és *Π* 511 (= *M* 388), valószínűnek látszik, hogy *Π* 509—531 és 555—562 a Sarpedon — mondának önkényes kibővítése, s talán hasonlóképen *Π* 666—683. Továbbá az egész gondolat, melyen nyugszik a 698—711 vv. elbeszélése, itt legalább időszerűtlen; 850 v. pedig szükségtelen és irányzatos bővítés. Mikép‚ lehet azonban az eltérő elbészéléseket Patroclus haláláról *Π* és *P*-ban összeegyeztetni? Ott (793, 802, 804, 815) az istenek fegyverzik le, maga Apollo löki le fejéről a sisakot — itt Euphorbus akarja fegyverzetétől megfosztani (13, 16), s Hector ezt csakugyan megteszi (125, 187) és pedig fejét és vállait (205). Vagy folytatás kezdődik a *P*-val, elütő az előbbi könyv tartalmától, vagy, mit L. helyesel, *Π* 793—805, 815, 846 nem származnak a költőtől, ki Patroclus halálát s a harcot holtteste körül egy énekben adta elő, melyben minden a legszebb rendben függ össze, előadás és hang semmi különbséget sem tüntetnek

föl, s mert *P*-ban még több, a fönebbihez hasonló toldás mutatható ki, így a 366—423 vv. más előadásból látszanak átvetteknek. Mily gyakran történik ez, mutatja egy pár helynek összehasonlítása; *P* 306 Hector megöli:

Σχεδίον μεγαθύμου Ἰφίτου υἱόν,
Φωκήων ὄχ' ἄριστον, ὃς ἐν κλειτῷ Πανοπῆι
οἰκία ναιετάασκε πολέσσ' ἄνδρεσσιν ἀνάσσων —

és a *X* énekben *O* 515 is éltétől fosztja meg:

Σχεδίον Περιμήδεος υἱόν,
ἀρχὸν Φωκήων. —

továbbá *P* 347 olvassuk:

στῆ δὲ μάλ' ἐγγὺς ἰών, καὶ ἀκόντισε δουρὶ φαεινῷ,
καὶ βάλεν Ἱππασίδην Ἀπισάονα, ποιμένα λαῶν,
ἧπαρ ὑπὸ πραπίδων, εἶθαρ δ' ὑπὸ γούνατ' ἔλυσεν·

Λ 577:

στῆ ῥα παρ' αὐτὸν ἰών, καὶ ἀκόντισε δουρὶ φαεινῷ,
καὶ βάλεν Ἱππασίδην Ἀπισάονα, ποιμένα λαῶν,
ἧπαρ ὑπὸ πραπίδων, εἶθαρ δ' ὑπὸ γούνατ' ἔλυσεν·

és *N* 411:

ἀλλ' ἔβαλ' Ἱππασίδην Ὑψήνορα, ποιμένα λαῶν,
ἧπαρ ὑπὸ πραπίδων, εἶθαρ δ' ὑπὸ γούνατ' ἔλυσεν. [102])

Ez énekben különben még *P* 545 és 546 már a régiek által, és pedig helyesen gáncsoltattak. [103])

---

[102]) Ily ellenmondásokra maga Bonitz, ki különben az Ilias egységét nem ismeri el, nem fektet nagy sulyt; „mann kann derlei Dinge, dass derselbe Held zweimal an verschiedenen Kampftagen durch die Hand verschiedener Feinde getödtet wird, als Kleinigkeiten unbeachtet lassen; — derlei Widersprüche in einem langen Gedichte würde man dem Dichter selbst unter der Voraussetzung ursprünglich einheitlicher Conception leicht zu gute halten" irja ‚Über den Ursprung d. h. Ged.' 22. o. — Több ily kisebb ellenmondásokat Faesinél Ilias Einleitg p. 7.

[103]) Ez énekre nézve l. az irodalmat 101. jegyz. — Friedlaender d. m. (47. k. ll.) a 12-ik—17-ik könyvekre nézve mondja, hogy ily terjedel-

A mi a XV. ének után következik, az lehet ugyan folytatása a *Πατρόκλεια*-nak, de bizonyára más költőtől, mert amattól fölfogásban és a kivitel hangjában egészen elüt.

---

mes és változatos, személy- és eseménydus elbeszélés a hosszu szóbeli hagyományozás ideje alatt változtatásoknak volt alávetve, mit természetesnek fogunk találni, ha az előadókat, legalább részben, költőknek képzeljük, kik nem ragaszkodtak kinos pontossággal a reájuk szállott örökhez, hanem változtatták, főleg kiegészitették, bővitették. Igy növekedett a tartalom, s állott be zavar az idői és helyi viszonyokban; de a terv, mely az egész összefüggő elbeszélés alapját képezte, nem szenvedett csorbát; idő- és helybeli zavarok legkevésbé sem bizonyitják még azt, hogy itt egyes, összefüggés nélküli énekek vannak egy egészszé összeforrasztva. Zeus hü marad határozatához, a szánalom egyes pillanatnyi gerjedelmeit kivéve. — Az istenek beavatkozása vagy egyenes ellenszegülésen alapszik Zeus akarata ellen (Hera és Athone a 8-ik kb.) vagy titkon történik (Poseidon a 13 és 14-ben) vagy Zeus határozott kivánatára (Apollo a 15. kben). — A három hős megsebesittetése egyik alapoka a következő eseményeknek, — de itt csak nevekről van szó, melyek egyike másika változhatott is, legalább nem szükségkép Odysseust Agamemnont és Diomedest, és csak ezeket érte ama sors. — A megegyezés e könyvekben (12-ik—17-ikig) nemcsak az egészre, hanem a részletekre is terjed, legalább annyira, a mennyire a szóbeli előadástól azt várni lehet — csak melléldolgokban van itt-ott megzavarva. Például szolgálhat, mi Lachmann figyelmét elkerülte, azon körülmény, hogy a 12-ik k.-ben a trójaiak hátrahagyják az ároknál lovaikat, szekereiket, s Asios kivételével (M, 110) gyalog indulnak a harcba M 80—85, s a három következő könyvben e fölfogás uralkodik (N 385, 400; 536; Ξ 536; O 3), melynek érvényét Lachmann is föntartja XII énekében; s ime mégis van két hely, hol ló és szekér előfordul a harcban: N 683:

ἔνθα μάλιστα
ζαχρηεῖς γίγνοντο μάχῃ αὐτοί τε καὶ ἵπποι. és N 748:
ὣς φάτο Πουλυδάμας, ἅδε δ' Ἕκτορι μῦθος ἀπήμων.
αὐτίκα δ' ἐξ ὀχέων σὺν τεύχεσιν ἆλτο χαμᾶζε.

Lehet-e azért, midőn M 80—O 3 v.-ig ama fölfogás általános, e két hely pedig ellenmondásban látszik lenni vele, azon szakaszokat, hol e helyek előfor[illegible] más költőnek tulajdonitani, midőn az összefüggés az egészben [illegible]vartalan? Hogy a rhapsodok változtathattak s egyik könyv tartalmát [illegible]hatták egy másikból, azt L. is elismeri, söt ugyanő a 16-ik és 17-ik kb. oly összefüggést lát (Π végét és P elejét kivéve. L. f.), hogy e kettőt egy énekbe egyesiti dacára kisebb ellenmondásoknak. — Sajátságos jelleget latott L. a XIII énekben, hol az istenek föllépésének nagyszerüsége rajzoltattik de ugyanezt találjuk más könyvekben is, p. A 528, midőn Zeus szemöldo

Ez ének, a XVI, Σ—X végoig tart, tehát öt könyvet foglal magában, „melyek annyira megegyeznek az eseményekben, a modorban, minden görög hős mellőzésében Achilles kivételével, isteni megjelenések és ténykedések halmazában, a nagyszámu regében, képek és hasonlatok silányságában" — hogy összefüggésükben, melyet tagadni nem lehet, egyazon költőt árulják el, ki gyengébb és tehetségtelenebb az előbbi könyvek szerzőinek bármelyikénél. [104]) Különösen feltünő és visszatetsző azon jelenség, hogy beszédek az utolsó könyvekben általában csak egy versre terjednek: Σ 182, 392; Υ 429; Φ 509; Ψ

mozgásával megrázkódtatja az Olympust, Θ 23, hol elmondatik, hogy ő lánczon képes volna az isteneket mind, a földdel és tengerrel egyetemben kimozditani helyükből, E 859 Ares megsebesittetvén elbődül, mintha 9 v. 10000 ember kiáltana s elesve testével kilenc hold földet takar be, s m. — Röviden az egész részben M—O „nemcsak a legjobb összefüggés észlelhető, hanem folytonos törekvés is a cél felé." Nem tehetjük, hogy Lachmann véleményét ugyane helyről szó szerint ide ne igtassuk bebizonyitására fönebbi állitásunknak, hogy az egyéni fölfogásnak gyakran önkénynek mily tág tere nyilik ily vizsgálatoknál (Betrachtungen XXIII, 56 l.): „wem die Verschidenheit unerheblich dünkt, wer sie nicht auf die erste Erinnerung selbst herausfühlen kann, wem diese vier Atome — von zusammen mehr als zweitausend vierhundert Versen (6. Λ—O 590), in ihrer jetzigen Anordnung und Verbindung als wolgestalte Theile eines künstlich gegliederten Epos erscheinen, wer nicht begreift, wie die Sage sich vor mit und durch Lieder bildet, der thut am besten sich um meine Untersuchungen ebenso wenig zu bekümmern als um epische Poesie, weil er zu schwach ist, etwas zu verstehen."

[104]) V. ö. ez itélet iránt Hoffmann Progr. Lüneburg. 1850. — Wolf gáncsa még nem terjed Σ-ra, hanem a T-vel kezdődő könyvekre. — Friedl id. m. 57 o. L. általános itéletére általános tapasztalási igazsággal felel, hogy egy költő sem egyenlő mindig önmagához; egyes jelenségek pedig, p. a hősök mellőzése és az istenek megjelenése a harcmezőn a tények fejlődésében lelik magyarázatukat: Patroclus halálával Achillesnek magának kell előtérbe lépni, Zeus megengedi az isteneknek a részvétet a harcban. A 18-ik k. csak a Πατρόκλεια-val összehasonlitva veszt fénybeu és érdekben, különben a 20—23-kkel együtt az 'Αχιλλείς egyéb részeinél semmivel sem áll hátrább. A 19-ik k. már tárgyánál fogva (Achilles és Agamemnon kibékülése) sem nyujt indokot magas röptü előadásra.

707, 753, 769; Ω 88; hogy p. Héra beszéde közvetlenül e szavakra következik Φ 479:

ἀλλὰ χολωσαμένη Διὸς αἰδοίη παράκοιτις·

arra nincs több példa, hogy egyenes beszéd vers közben kezdődjék, mint Ψ 855:

ἐκ δὲ τρήρωνα πέλειαν
λεπτῇ μηρίνθῳ δῆσεν ποδός, ἧς ἄρ' ἀνώγει
τοξεύειν. „ὃς μὲν καὶ βάλῃ τρήρωνα πέλειαν
πάντας ἀειράμενος πελέκεας οἶκόνδε φερέσθω."

A XVII. ének L. szerint nem következhetett a XVI. után, mert képzelhetetlen, hogy e g y költő ily kapcsolatot válasszon:

ὣς ἔφατο κλαίουσ', ἐπὶ δὲ στενάχοντο γυναῖκες. (X vége)
ὣς οἱ μὲν στενάχοντο κατὰ πτόλιν. (Ψ 1)[105])

Ez énekben különösen a befejező versek 824 s kk. silányok s korábbi jelezések után (Ψ 621—623, 634—638) fölöslegesek.

Az utolsó könyv, Ω képezi L. XVIII. énekét, s már érthetetlen kezdete λῦτο δ' ἀγών minden összefüggést az előbbivel kizár,[106]) nem árul el művészi kezet, és az időszámlálásban (ἐκ τοῖο δυωδεκάτη Ω 31) is kimagyarázhatatlan zavart mutat.[107])

(Vége köv.) Hóman O.

---

[105]) Grote és Friedl. id. m. 60 l. szerint az 'Αχιλλεΐς Hector halálával befejeztetik, a következő két könyvnek (23-ik és 24-ik) azonban csak ugy van értelme, ha az Achilleis folytatásának tekintjük, semmi esetre nem lehetnek önálló énekek. A L. által megrótt kapcsolat természetes kifolyása a szóbeli előadásnak, melynél, ha a két könyv egy folyamban adatott is elő, az első után szünetet lehet söt kell is föltételeznünk. Ψ különben költői értékre nézve a legjobb könyvekkel kiállja a versenyt.

[106]) A görögök g y ü l e k e z e t e a versenyjátékoknál az előbbi könyvben (Ψ 258, 451, 617) többször neveztetik ἀγών-nak, s ha e szók: λῦτο δ' ἀγών ama gyülekezet feloszlatását jelentik, e nehézség elenyészik. L. F. id. m. 62.

[107]) E valóban létező zavaron már az alexandiaiak így véltek segíthetni, hogy a 23—30. vv. kihagyását javasolták, ugy hogy ἐκ τοῖο Hector halála napjára vonatkozik; a versek igy következnének egymásra:

22 ὣς ὁ μὲν Ἕκτορα δῖον ἀείκιζεν μενεαίνων
33 ἀλλ' ὅτε δή ῥ' ἐ κ τ ο ῖ ο δυωδεκάτη γένετ' ἠώς κτλ

MUTATVÁNY

Fustel de Coulanges „La cité antique“ című művéből.

VIII. FEJEZET.

Az örökösödési jog.

Az örökösödési jognak természete és alapelve a régieknél.

Az örökben maradt cultus teljesitésére lévén alapitva a birtokjog, nem vala feltehető, hogy e jog az egyénnek rövid léte után megszünjék. Az ember meghal; a cultus megmarad. A tüzhelynek nem szabad kialudnia, sem pedig a sirboltnak elhanyagoltatnia. A házi vallás folytattatván, a birtokjognak is folytonosnak kellett lennie vele együtt.

Két dolog szorosan van összekapcsolva a régieknek mind hitéletében mind pedig törvényeiben, t. i. a családnak cultusa és birtoka. Ez oly kivételnélküli szabály, mind a görög mind pedig a római jogban, hogy nem lehetett megszerezni birtokot cultus, és cultust birtok nélkül: „A vallás előirja, igy szól Cicero, hogy minden családnak javai és cultusa elválaszthatatlanok legyenek, és hogy az áldozatokról való gondoskodás mindig arra háromoljék, a kire az örökség száll.“ [149])

Athénben egy szónok ezen szavakkal követeli magának az örökséget: „Fontoljátok meg jól, birák, és mondjátok meg,

---

[149]) Cicero, De legib. II. 19, 20. Festus v. Everriator.

valamelyiknek elleneim közül, vagy nekem kell-e örökölnöm Philoctemon javait és áldozatot hozni az ő sírján?“ [150])

Mondható-e világosabban, hogy a cultusnak gondja elválaszthatatlan az örökösödéstől? Ugyanigy van a dolog Indiában is; a személy, mely örököl, akárki legyen is az, kötelezve van áldozatot hoz a siron. [151])

Ezen elvből indultak ki a régieknél az örökösödési jognak minden szabályai. Az első ugyanis az vala, hogy fiuról fiura szállván a vallás, a birtok is csak ezekre szállhasson. A mint a fiu természetes és kötelezett folytatója a cultusnak, ugy ő is örökli a javakat. Ezen az úton az örökösödésnek szabálya fel van találva, ez nem következménye az egyszerű egyezménynek az emberek között, hanem származik hitéletükből, vallásukból, abból a mi a leghatályosabb lelkeikre. Az a mi eszközli, hogy a fiu örököl, az nem atyjának személyes akarata. Az atyának nincs szükségе végrendeletet csinálni; a fiu teljes jogánál fogva örököl, ipso jure heres existit, igy szól a törvénytudó. Sőt ő kénytetetett örökös, heres necessarius [152]). Az örökség sem elfogadható, sem elutasitható dolog reá nézve. A birtoklásnak valamint a cultusnak folytatása ép úgy kötelező mint jogos. Akár akarja akár nem, az örökség reá háramlik, akárminő legyen, még terheivel és adóságaival is. A beneficium inventarii, és a benefcium abstinentiae nem valának megengedve a fiura nézve a görög jogban és csak későbben hozattak be a római jogba.

Rómának jogi nyelvén neveztetik a fiu heres suusnak, mintha mondanók: heres sui ipsius. És valóban ő csak önmagától örököl. Atyja és ő közte sem az adományozásnak, sem a hagyományozásnak nincsen helye. Egyszerüen csak a folytatás létez, morte parentis continuatur dominium.

Már atyja életében a fiu együttbirtokosa a háznak és a szántóföldnek, vivo quoque patre dominus existimatur. [153])

---

[150]) Isaeus VI, 51. Pláto nevezi az örököst διάδοχος θεῶν-nak törv. V. 740.

[151]) Manu törv. IX. 186.

[152]) Digest, XXXVIII. k. tit. 16, 14.

[153]) Institut. III, 1, 3; III, 9. 7; III, 19, 2.

Hogy helyes fogalmat képezzünk magunknak a régiek örökösödéséről, nem kell jószágot képzelnünk, mely egyik kézről a másikra száll. A jószág ingatlan, mint a tüzhely és a sir, melyhez füződik. Az ember az, ki változik. A férfi az, ki a család nemzedékei sorában a megszabott órában megjelenik, hogy folytassa a cultust és birtokának gondját magára vegye.

2. A fiu örököl, nem pedig a leány.

Ezen pont az, melyben a régi törvények különöseknek és igazságtalanoknak látszanak. Némi meglepetést érezünk, ha a római jogban azt látjuk, hogy a nő nem örököl semmit, ha férjhez megy, a görögöknél pedig, hogy nem örököl semmiféle esetben. A mi pedig az oldalrokonokat illeti, az, az első tekintetre, még távolabbnak látszik a természet és igazságtól. Oka ennek az, hogy mind azon törvények, a legszigorubb logikát követve, azon hitből és vallásból folynak, melyet az imént észleltünk.

A cultusra nézve szabály az, hogy ez fiuról fiura szálljon; az örökösödésre nézve pedig, hogy kövesse a cultust. A leány nem képesült arra, hogy folytassa az atyai vallást, mert férjhez megy, és férjhez menvén, lemond az atyai cultusról, hogy kövesse férje cultusát. Ő neki e szerint semmiféle cime nincsen az örökösödésre; ha történt volna, hogy az atya hátrahagyta volna vagyonát leányának, a birtok el lett volna választva a cultustól, a mi nem volt megengedhető. A leány nem is lett volna képes az örökösnek első kötelességét teljesiteni, t. i. folytatní a lakomák nyujtásását, mert férjének elődei azok, kiknek áldoz. A vallás e szerint megtiltja neki, hogy atyjától örököljön.

Ez a régi elv; ezt gyakorolják egyaránt a hindu, görög és római törvényhozók. Ezen három népnek ugyanazon törvényei vannak, nem mintha azokat egymástól kölcsönözték volna, hanem mert törvényeiket ugyanazon hitbeli meggyöződésből meritették.

„Az atyának halála után, — igy szól Manunak törvénye, — a fivérek osszák fel egymás közt az örökséget;“ és a törvényhozó hozzávetőleg ajánlja a fivéreknek, miszerint nővéreiket adományban részesitsék; — fontos bizonyiték arra nézve, hogy emezeknek semmi joguk sem vala az atyai örökségre.

Igy áll a dolog Athénben is. Demosthenesnek védbeszédeiben elegendő alkalom van kimutatni, hogy a leányok nem örökölnek. [154]) Ő maga szolgál például ezen szabály alkalmazására, mert neki nővére vala és saját iratiból tudjuk, hogy ő egyedüli örököse vala az atyai hagyatéknak; az atya csak a hetedik részt tartá meg magának, hogy azt leányának adományozhassa.

A mi a leányoknak az örökségből való kizáratási jogát illeti Rómának első idejében, e tekintetben határozott és világos szövegü törvénynyel nem birunk; mindazonáltal találhatni erre nézve mély vonásokat a későbbi korszakok jogában. Justiniánnak institutiói kizárják még a leányt a természetes örökösök sorából, ha nincsen többé az atyának hatalma alatt; már pedig nem az, mihelyt férjhez ment a vallásos szertartások szerint.[155]) Ebből következik, hogy ha a leány férjhez menetele előtt megoszthatá is fivérével az örökséget, mégis bizonyosan nem teheté azt, mihelyt a házasság más vallás- más családhoz füzé. És ha ez igy vala Justinián idejében, föltehető, hogy a régi jogban ezen elv a legszigorúbban alkalmaztatott és hogy a leány, ki még hajadon ugyan, de férjhez menendő volt, kizáratott a örökségből. Az institutiók egy még régi elvről tesznek emlitést, mely ugyan szokásból kiment, de nem még feledésbe, s mely követelé, hogy az örökség mindég csak fiura szálljon. [156]) Ezen törvényre való megemlékezés okozta, hogy az asszony a polgári jogban sohasem lehetett örökös. És mennél tovább távozunk el Jnstinián korszakától és közeledünk a régi korszakhoz, annál többször találkozunk azon szabálylyal, mely az asszonyokat az örökösödéstől eltiltja. Cicero idejében az atya, ha fiut és leányt hagyott maga után, a leánynak vagyonának csakis harmadrészét hagyományozhatá; ha pedig csak leánya volt, az vagyonának csak felét nyerheté. Itt meg kell jegyezni, miszerint arra nézve, hogy a leány felében vagy harmadrészben örökölhessen a maga javára, az atyának végrendelete kivántatott meg; mi bizonyitja, hogy a leány teljes örökösödési joggal nem

[154]) Demosth. in Boeotum. Isaeus X, Lysias in Mantith 10.
[155]) Instit. II. 9, 1.
[156]) Instit, III, 1. 3.

birt.[157]) Végre másfél századdal Cicero előtt Cato, iparkodván feleleveníteni a régi erkölcsöket, a Voconia-féle törvényt hoz atta, mely tiltá: 1) az asszonyt örökössé tenni, legyen az bár egyetlen leány, hajadon vagy férjezett; 2) az asszonynak a hagyaték negyed részénél többet hagyományozni.[158]) A Voconia-féle törvény csak megujitotta a régieket; mert nem tehető fel, hogy azt Scipionak kortársai elfogadták volna, ha nem támaszkodott volna régi elvekre, melyek még tiszteletben állottak. Csatoljuk hozzá, hogy semmit sem határoz az ab intestato (végrendelet nélküli nevű örökösödési jogra nézve; valószinüleg azért, mert ezen tekintetben a régi törvény még épségben volt, tehát rajta semmi változtatni való nem volt. Rómában és Görögországban kizárá az eredeti jog a leányt az örökösödésből, mi csak természetes következménye vala azon kikerülhetetlen alapelvnek, melyet a vallás felállított.

Igaz, hogy az emberek már jó korán találtak eljárást, hogy megegyeztessék a vallásos követelést, mely szerint a leány kizáratott az örökösédésből, azon természetes érzelemmel, mely kivánja vala, hogy ő is élvezhesse az atya vagyonát. A törvény ugyanis rendelé, hogy a leány örököshöz menjen nőül.

Az athénbeli törvények ezen elvet a legszélsőbb véglетekig hajtották. Ha a halott maga után hagyott egy fiút és leányt, a fivér mint egyedüli örökös kénytelen volt nővérét nőül venni; hacsak nem tartotta előnyösebbnek, neki valamit adományozni.[159]).

Ha a halott csak leányt hagyott maga után, örököse vala legközelebbi rokona; de ezen rokonnak, ki közel áll vala hozzá, már a leányhoz való viszonyánál fogva, kellett a leányt nőül venni. De még tovább mentek: ha ezen leány már férjezett

[157]) Cicero, De rep. III, 7.

[158]) Cicero in Verrem I, 42. Tit. Livius XLI, 4. St.-August. De civ. Dei III, 21.

[159]) Demosth. in Eubul. 21. Plutarch Themist. 32, Isaeus X, 4. Corn. Nepos, Cimon. Meg kell jegyezni, hogy a törvény nem engedé meg a férjhez menetelt anyai vagy szabadon bocsátott fivérhez. Csak is az atyai fivérhez volt szabad nőül menni, mert csak ez vala az atyának egyedüli örököse.

volt, cserben kellett hagynia férjét és nőül mennie atyja örököséhez. Az örökös maga is lehetett nős; ezen esetben el kellett válnia nejétől és nőül venni rokonát. [160]) Látjuk ebből, menynyire nem vette tekintetbe a régi, csak hogy megegyező legyen a hittel, a természetszerűséget.

A szükségesség, eleget tehetni a vallásnak, összegyeztetve azon kivánattal, megmenteni az egyetlen leánynak érdekeit, még egy más kibúvó ajtót fedezett fel. Ezen pontban a hinduk joga teljesen megegyez az athénbeliek jogával. Olvashatni Manu törvényeiben: „Az a kinek nincsen figyermeke, kötelezheti leányát, hogy neki fiut szüljön, ki az övé lesz és ki tiszteletére a halotti szertartásokat végezze.“ Erre előre kellett figyelmeztetnie a férjet, kinek adandó vala leányát, ezen formula kiejtése mellett: „Oda adom neked, ékszerekkel ékesítve, ezen leányt, kinek nincsen fivére; a fiú, ki tőle születni fog, az én fiam lesz, ki végezni fogja a halotti szertartásokat tiszteletemre. [161])

Ugyanez vala a szokás Athénben; az atya folytathatá utódait leánya utján, adván neki férjet az emlitett kizárólagos föltétel alatt. A fiu, ki ezen házasságból született a nő atyja fiának tartatott; ő követé cultását, jelen vala a vallásos cselekményeknél és később fentartá annak sírját. [162]) A hinduk jogánál fogva ezen egyermek örökölt nagyatyja után, mintha ennek fia lenne. Ugyanez vala szokásban Athénben. Ha az atya férjhez adta egyetlen leányát az emlitett módon, örököse nem leánya vala, sem veje, hanem leányának fia. [163]). Mihelyt teljes koruvá lőn, birtokába vette nagyatja hagyatékát, habár atyja és anyja még életben voltak [164]).

A vallásnak és törvénynek ezen sajátszerü türelmét megerősíté ama szabály, melyről az imént szó volt. A leány nem

---

[160]) Isaeus III, 64, X, 5. Demosth. in Eubul. 41. Az egyetlen leány neveztetett ἐπίκληρος-nak, mely szó annyit jelent mint: ki jár az örökséggel, kit az örökséggel együtt elvesznek.

[161]) Manu törv. IX, 128, 136. Vasischta, XVII, 16.

[162]) Isaeus VII.

[163]) Nem nevezték öt unoka-fiunak; hanem θυγατριδοῦς névvel jelölék meg azt.

[164]) Isaeus, VIII; 31. X, 12, Demosth. in Steph. II, 20.

vala képesitve az örökösödésre. De ezen elv szigoruságának természetes enyhítése következtében az egyetlen leány közvetitő eszköznek tekintetett; segedelmével a család létét folytathatá. Ő nem örököl; de a cultus és örökösödés általa másra megyen át.

3) *A mellékágak örökösödéséről.*

Egy ember meghalt gyermek nélkül; hogy megtudhassuk, ki volt vagyonának örököse, csak azt kell keresnünk, kinek kellett lennie cultusa folytatójának.

A ház vallása vér utján szállott fiuról fiura. A férfi vonalban való leszármazás alapitá meg egyedül a vallásos viszonyt a két ember közt, mely megengedé az egyiknek, hogy a másiknak cultusát folytathassa. Az, a mit rokonságnak neveztek, nem vala más, mint azt feljebb láttuk, mint ezen viszonynak kifejezése. Rokon volt valaki, mert ugyanazon cultusa, ugyanazon eredeti tüzhelye, ugyazon elődei voltak. De nem volt azért valaki rokon, mert ugyanazon anyai méhből született; a vallás nem engedé meg a rokonságot a nő utján. A két nővérnek vagy egy nővérnek és fivérnek gyermekeit semmiféle kötelék sem füzé egymáshoz, és nem tartoztak sem ugyanazon házi valláshoz, sem pedig ugyanazon családhoz.

Ezen elv szabályozá az örökösödést. Ha valamely férfi, elvesztvén fiát és leányát csak unokákat hagyott maga után, fiának fia örökölt, de nem leányának fia. Utódok hiányában fivére volt az örökös, nem nővére, fiának és nem leányának fia. A fivérek és unokák hiányában át kellett haladni az elődök során, mindig a fiágon végig, mig egy ágra jutottak, mely a családtól figyermek utján elágazott; ekkor vissza felé kellett haladni ezen ágon végig, fiuról fiura, mignem élő férfiura akadtak; ez vala az örökös. Ezen szabályok egyaránt valának épségben a hinduknál, mint a görögök- és rómaiaknál. Indiában az örökség illeté a legközelebbi rokon sapindát; sapinda hiányában a samodacast[166]). Már pedig láttuk, hogy azon rokonság, melyet

---

[165]) Manu törv. IX, 186, 187.

ez kifejezett, vala a vallásos rokonság vagy a fiuk utáni rokonság, mely a római agnationak felelt meg.

Az athénbeliek törvénye igy hangzék: „Ha valamely férfiu meghalt gyermek nélkül, a halottnak fivére az örökös, tertermészetesen az atyai részről való testvér; ennek hiányában fivérének fia; mert az örökösödés mindig fiuról fiura és a fiutódokra száll“[166]. Ezen régi törvényt még Demothenes idejében idézték, jóllehet már módosíttatott és már kezdték az aszony után való rokonságot is elismerni.

A tizenkét tábla szinte határozá, hogy, ha férfiu meghalt törvényes örökös nélkül, az örökség legközelebbi rokonára szálljon. Láttuk pedig, hogy az agnationak nem volt helye a nők utján. A római törvény részletezé azonkivül, hogy az unoka a patruusnak, az atyja fivérének örököse, és hogy nem örökölhet avunculustól az az, az anyja fivérétől[167]. Ha megvizsgáljuk azon táblázatot, mely a Scipiók családját tartalmazza, észre fogjuk venni, hogy Scipio Aemilianusnak öröksége, ő maga magtalan lévén, nem szállhat sem nénjére Corneliára, sem C. Gracchusra, ki a mi fogalmaink szerint volna unoka-testvére, hanem Scipio Asiaticusra, ki tényleg legközelebbi rokona vala.

Justinián idejében a törvényhozó nem érté már ezen régi törvényeket; ezek neki igazságtalanoknak tetszének; azért is vádolja a tizenkét táblát rendkivüli szigorról: „mely folytonosan nyujta elsőséget a fiutódoknak, és kizárá örökségből azokat, kik csak a nők által valának összekötve a halottal“[168]. Igazságtalan jog, ha ugy akarjuk, mert nem veszi vala tekintetbe a természetet; de egészen logikai következetes jog, mert azon elvből származván, hogy az örökösödés kötve vagyon a cultushoz, eltávolitá az örökösödéstől azokat, kiket a vallás nem hatalmazott fel a cnltus folytatására.

4) *Az emancipatio és adoptio hatása.*

Láttuk, hogy az emancipatio és adoptio a cultusnak változtatását hozta létre. Az első feloldá az egyént az atyai cultus

166) Demosth. in Macart; in Leoch. Isaeus VII. 20.
167) Instit. III, 2, 4.
168) Instit. III, 3.

alól, a másik beavatá őt egy másik család vallásába. Itt is alkalmazkodott a régi jog a vallásos szabályhoz. A fiu, ki ki volt zárva az atyai cultusból, egyszersmind el vala távolitva az örökösödéstől. Ellenben az idegen, ki az adoptio következtében társul vétetett valamely család cultusához, fiúvá lett, folytatá a cultust és öröklé a javakat. Az egyik és a másik esetben a régi jog inkább vette számba a vallásos köteléket, mintsem a születését.

A mint ellenkezett a vallással, hogy ugyanazon férfiunak két házi cultusa legyen, ép ugy nem örökölhetett két családtól. E szerint a felfogadott fiu, ki a felfogadónak családja után örökölt, nem örökölhetett természetes családja után. Az athénbeliek törvénye igen kifejtett volt ezen tárgyra vonatkozólag; az attikai szónokok védbeszédei mutatnak nekünk gyakran férfiakat, kik fel valának fogadva valamely családba és kik azon családtól, melytől származtak, örökölni akartak. De a törvény ellentállott. A felfogadott férfiu nem örökölhetett saját családjától, csak ha abba visszatért; és nem térhetett vissza, ha előbb ki nem lépett az adoptáló családjából. Ebből azonban csakis két föltétel alatt léphetett ki: az első vala, hogy igényt ne tartson ezen család örökségére, a második, a házi cultus, melynek folytatása végett felfogadtatott, ne szünjék meg az ő kiléptével. E miatt köteles volt fiut hátrahagyni, ki őt helyettesitse. Ezen fiu veszi át a cultus és a javak birtoklása fölötti gondot; az atya pedig visszatérhet atyai házába és átveheti az örökséget. De ezen atya és fiu nem örökölhetnek többé egyik a másiktól, mert nem ugyanazon családbeliek, sem rokonok többé [169]).

5. A végrendeletet kezdetben nem ismerték.

A végrendeleti, az az azon jog, mely szerint valaki vagyonával rendelkezik, hogy ez csakis a természetes örökösre szállhasson, ellenkezett a vallásos nézetekkel és az örökösödési joggal. A birtok sorosan össze volt nőve a cultussal; de a cultus örökös volt, lehetett-e ilyen körülmények közt gondolni a végrendeletre? Másrészt a birtok nem volt az egyénnek, hanem a

169) Isaeus X. Demosth többször. Gajus III, 2. Instit. III, 1, 2. Nem szükség figyelmeztetni, hogy ezen szabályok módosultak a praetori jogban.

családnak tulajdona; mert az ember nem szerezte meg azt a munka jogán, hanem a házi vallásnál fogva. A családhoz kapcsolva levén, a halottról az élőre szállott; nem a halottnak akarata és választása szerint, hanem azon magasabb szabályok erejénél fogva, melyeket a vallás megállapított.

A hinduk régi joga nem ismeré a végrendeletet. Az athénbeli jog egészen Solonig határozottan tiltá meg azt és Solon maga csak azokat hatalmazta fel erre, kik gyermekeket nem hagytak magok után [170]). A végrendelet sokáig meg vala tiltva vagy nem ismerve Spártában és csakis későbben, a peloponnesusi háboruban jutott érvényre [171]). Fenmaradt még azon időknek emléke, melyekben Corinthban és Thebaeben ez ugyanigy vala. [172])

Bizonyos, hogy azon jog, mely szerént valaki szabadon rendelkezhetett vagyonáról, kezdetben természetes jognak nem vala elismerve; a régi korszakoknak állandó alapelve volt, hogy az egész vagyonnak a családnál kellett maradnia, melyhez a vallás azt csatolta vala. Pláto a törvényekről való értekezésében, mely nagyobb részt magyarázata az athénbeli jognak, világosan kifejti a régi törvényhozók gondolatát. Ő feltételezi, hogy az ember halálos ágyán követeli a jogosultságot végrendeletet tehetni és hogy azért felkiált; „Oh istenem, nem súlyos az, hogy nem rendelkezhetem javaimmal úgy a mint szándékozom, és annak javára, ki nekem tetszik, hagyván többet amannak, kevesebbet emennek, azon ragaszkodás aránya szerint, melyet alkalmam volt látni?“ De a törvényhozó ezt feleli ezen férfiunak: „Te, ki nem igérhetsz magadnak már egy napot sem, te, ki már a föld alá szállni készülsz, hozzád tartozik-e ilyen ügyben valamit határozni? Te nem vagy ura sem javaidnak, sem önnön magadnak; te és javaid tartoztok a családhoz, az az elődeidhez és utódaidhoz.“ [173])

Rómának régi joga reánk nézve igen homályos, az vala már Cicerora nézve is. A mit ismerünk, az nem haladja túl a

170) Plutarch, Solon, 21.
171) Plutarch, Agis, 5.
172) Aristot. Polit. II, 3, 4.
173) Plato, törv. XI.

tizenkét táblát, melyek bizonyosan nem képezik a régi római jogot és melyből másrészt csak töredékek maradtak reánk. Ezen törvénykönyv szentesíti a végrendeletet; azonban a töredék, mely ezen tárgyra vonatkozik, sokkal rövidebb, csonkább, hogysem belőle a törvényhozónak szándékát ezen ügyre nézve megismerni lehessen; mert jóllehet megadja a jogot végrendeletet tehetni, nem tudjuk, mily megszorítások és mily föltételek alatt történhetett az.[174]) A tizenkét tábla előtti időből semmiféle törvényszöveggel nem birunk, mely a végrendeletet vagy tiltaná vagy megengedné. De a nyelv fentartotta egy oly időnek emlékét, melyben az nem vala ismeretlen; mert a fiut saját maga és szükséges v. kényszerített örökösnek nevezé. Ezen formula, melyet még Gaius és Justinián használnak, mely azonban már nem egyezett koruk törvényhozásával, kétség kivül azon régi időkből származott, melyekben sem a fiu nem volt kitagadható az örökségből, sem pedig azt magától el nem utasíthatá. Az **atyának e szerint nem volt szabad rendelkezési joga vagyona** fölött. Fiu hiányában és ha a halottnak csak mellékrokonai valának, a végrendelkezés teljesen ugyan nem vala ismeretlen, de igen megnehezítve. Ahhoz nagy formalitások kivántattak meg. Mindenek előtt a titokszerü eljárás nem vala megengedve a rendelkezőnek, mig életben volt; a férfiu, ki családját kizára az örökségből és megsérté a törvényt, melyet a vallás megalapított, köteles volt ezt nyilván tenni a nagy napon és mind azon gyülöletet, mely az ilyen cselekményhez füződött, még életében magára venni. De ez nem vala minden; megkivántatott ezenkivül, hogy a rendelkezőnek végakaratát jóvá hagyja a legfőbb tekintély, az az, a főpapnak elnöklete alatt curiák szerént összegyülekezett nép.[175]) Ne képzeljük, hogy ez csak puszta formalitás volt, különösen az első századokban. Ezen curiák szerinti

---

[174]) Uti legassit, ita jus esto. Ha Solon törvényeiből csak ezen szavaink volnának: διάθεσθαι ὅπως ἄν ἐθέλῃ, szinte csak azt ételeznők fel, hogy a végrendelet minden lehető esetben meg vala engedve; de a törvény hozzá csatolja: ἄν μὴ παῖδες ὦσιν.

[175]) Ulpián, XX, 2. Gajus I, 102, 119. Aulus Gellius XV, 27. A végrendelet calatis comitiis, mely kétségkivül igen régi időkben volt alkalmazásban, Cicero idejében már nem vala ismeretes. (De orat. I, 53).

gyülések valának a római polgárzatnak legünnepélyesebb gyülekezetei és gyermekies volna azon állítás, hogy a népet a főpapnak elnöklete alatt csak azért hítták össze, miszerint ez csak egyszerű tanuja legyen a végrendelet felolvasásának. Hinni lehet, hogy a nép szavazott, a mi, ha közelebb vizsgáljuk a dolgot, mindenesetre szükséges is volt; létezett ugyanis egy általános törvény, mely az örökösödési sorrendet szigoru módon szabályozá; hogy ezen sorrend egyes esetekben megváltoztattassék, más törvényre volt szükség. Ezen kivételes törvény vala a végrendelet. A végrendelkezési képesség nem vala általánosan elismerve az emberre nézve és nem is lehetett mindaddig, míg ezen társadalom a régi vallásnak uralma alatt állott. Ezen régi idők hite szerint az élő ember csak néhány évre vala képviselője a maradandó és halhatatlan lénynek, mely maga a család. Csak bizományban birá a cultust és a birtokot, életével megszünt azok fölötti joga is.

b) Az elsőszülöttség joga.

Az ős időkben oly intézménynyel találkozunk, mely jó sokáig uralkodott, melynek nevezetes befolyása volt a társadalomnak jövő alkotására s mely nélkül ezen alkotmány nem volna megmagyarázható. Ez vala az elsőszülöttség joga A régi vallás különbséget alapított meg a bátya és öccs között: „A bátya, szólának a régi áriak, nemzetett az elődök iránti kötelesség teljesítésére, a többiek a szerelem gyermekei.“ Ezen eredeti felsőbbség alapján a bátyának kiváltsága vala, atyjának halála után a házi cultus minden szertartásainál elnökösködni; ő vala az, ki a halotti lakomát felajánlá és az ima-formulákat elmondá; „mert a jog, az imákat elmondhatni a fiuk között azt illeté, a ki első jött a világra.“ A bátya vala e szerint a hymnusoknak örököse, a cultusnak folytatója, a családnak vallás-rendelte feje. Ezen hitből leszármazott a jognak egyik szabálya: a bátya egyedül öröklé a vagyont. Igy szól egy régi szöveg, melyet Manu törvényeinek utolsó szerkesztője törvénykönyvébe iktatott: „A bátya birtokába veszi az egész atyai örök séget és a többi fivérek alatta élnek úgy, mintha élnének atyjuk tekintélye alatt: Az

elsőszülött fivér lerója elődei iránti tartozását; ő neki e szerént mindent kell birnia.“[176])

A görög jog ugyanazon vallásos meggyőződésből eredt mint a hindu jog; nem meglepő tehát, hogy ott kezdetben az elsőszülöttség jogát találjuk. Sparta megtartá ezt hosszabb ideig mint a többi görög városok, mert hosszabb ideig volt hű a régi intézményekhez; nála az atyai örökség eloszthatatlan vala és az öccsnek nem volt semmi része benne.[177]) Igy vala ez sok régi törvényhozásnál, melyeket Aristoteles tanulmányozott; ő közli velünk, hogy Thebaenek törvényhozása rendelé, miszerint a földosztalékoknak száma változatlan maradjon, a mi bizonyosan a fivérek közt való felosztást kizárá. Corinthusnak egyik régi törvénye szinte követelé, hogy a családok száma változatlan maradjon, a mi nem történhetett másképen, mint hogy az elsőszülöttség joga megakadályozá, hogy a családok minden nemzedékben ágakra oszoljanak.[178])

Nem kell várni, hogy ezen régi intézményt még épségben találjuk az athénbelieknél Demosthenes korában; de még létezett ezen korban az, a mit az elsőszülöttség előjogának neveztek.[179]) A felosztás kizárásával az atyai ház fölötti őrködésből állott; anyagilag igen jelentékony előny és még jelentékenyebb vallás tekintetéből, mert az atyai ház magában foglalá a család régi tüzhelyét. Mig az öccs Demosthenes korában egy új tüzhelyen feleleveníté a lángot, addig megmaradt a bátya az egyedül valódi örökös, az atyai tüzhely és az ősök sirjának birtokában; egyedül ő maga őrzé meg a család nevét.[180]) Ezek valának nyomai azon időknek, a midőn ő maga birta az atyai örökséget.

Az elsőszülöttségi jognak igazságtalansága a régieknek több rendbeli szokása által enyhíttetett; ugyanis az öccs majd felfogadtatott valamely család által, minek következtében örököse

---

[176]) Manu törv. IX, 105—107. 126. Ezen régi szabály módosult, a a mennyiben a régi vallás gyengyült. Manu törvénykönyvében már találni cikkeket, melyek az örökségnek felosztását engedik.

[177]) Fragm. histor. Graecor. coll. Didot t. II. p. 211.

[178]) Aristot. Polit. II, 9; II, 3.

[179]) Πρεσβεία, Demosth. pro Phorm. 34.

[180]) Demosth. in Boeot. de nomine.

is lett; majd ismét nőül vette az egyetlen leányt; némelykor pedig megtörtént, hogy egy kihalt családnak földosztályát kapta. Ha pedig mind ezen források hiányoztak, az ifjabb fivérek gyarmatokba küldettek.

A mi Rómát illeti, ott semmiféle törvényre nem akadunk, mely ezen első szülöttségi jogra vonatkoznék. De ebből nem szabad következtetni, hogy ez egészen ismeretlen lett volna a régi Itáliában. Egészen eltünhetett és emléke elhomályosulhatott. A mi engedi hinnünk, hogy ezen jog ismeretünket túlhaladó időben épségben volt, az, hogy ezen jog nélkül meg nem magyarázható a római és sabini gensnek létezése. Miképen juthatott volna egy család ahhoz, hogy magában foglaljon több czernyi szabad embert, mint a Claudiai család, vagy több századra menő csupa patriciusi harcost, mint a Fabiusok családja, ha az elsőszülöttségi jog nem tartotta volna meg az egységet a nemzedékek hosszu során végig és nem gyarapodott volna századról századra, megakadályozván a családtagok szétzüllését. Ezen régi jog következményeiben, hogy ugy mondjuk müveiben, [181]) nyilatkozik

Bartal A.

[181]) A régi latin nyelv fentartott még ezenkivül nyomot, mely akármily gyenge is, mégis megérdemli az emlitést. Sors által a földnek osztályrésze fejeztetett ki; sors patrimonium significat, mondja Festus; consortes szó alatt tehát azok értendők, kiknek közös osztályrészök volt és kik ugyanazon egy birtokon éltek; már pedig a régi nyelv ezen szóval fivéreket és rokonokat, még pedig távoli rokonokat is jelzett, mi szinte bizonyiték arra nézve, hogy létezett idő, melyben az örökség és a család oszthatatlan vala (Festus v. Sors. Cicero in Verr. II, 3,23. Tit. Liv. XII, 27. Vellei. 1, 10 Lucret, III, 772. VI, 1280.

Külföldi cl. philol. folyóiratok kivonata.

(Folytatás L. 328. o.)

— A körülményeket vizsgálva nem merész nézet, hogy a publiliusi törvényhozás (415) a 3-ik secessioban kitört politikai krisis befejezése. — A' Genuciusnak tulajdonitott törvények vagy nem az övéi, vagy ő a plebei nobilitasnak volt eszköze. A 412-i mozgalmak módja mutatja, hogy hiányzott egy eszes államférfiu s azért siettek a patres olcsó engedményekkel befejezni a kormánykérdést; ilyenek az adósság ellengedése, — a licin. plebisc. tekintetbe vétele. Különben a kérdés elodazásának külső okai: hogy Róma egy háborút viselt, a másik pedig készülőben volt. Igy jött a v. é. 415-i éve, midőn Publilius Philo consullá azután dictatorrá neveztetett. — Mint elődje Volero,ugy érzé ő is az injurias patrum. Philo helyzete nehezebb volt, mert mint a legfőbb hatalom ura, a még hatalmas patriciusokra is tekintettel kelle lenni. Célja volt a 305-i consuli törvény alapján a kormányt reformálni, a plebs jogait biztositni s a kettős államból egy egységes államot alakitani. Egységes állam alakitása volt a patres célja is, de más uton. — A patres elismerték a conc. plebisnek tulajdonitott jogot (ez a különbség az ekkori s a 305-i álláspontjuk közt), de követelték a patrum auctoritasnak a tribuni törvényhozáshozi viszonyának rendezését, mert a hozott plebiscitben hiányzott a patrum auctoritas helybenhagyása. — A patres az államjogok keresztülvitelét, a plebeusok annak időszerü módositását követelték s mint Publ. Philo törvénye mutatja[1]) e tények győztek a patr. államjog felett, mert uj alapelv állitatott: Az utolsó és döntő forum a törvényhozásban nem a patrum auctoritas, hanem a polgárgyülés határozata, tehát a scitum populi a centuria-gyülésekben, mint eddig a plebiscitum a conc. plebisben volt. Ebből következik 1) hogy megmaradt 305-ből: ut plebiscita omnes Quirites

[1]) Liv. VIII, 42.

tenerent, — 2) ut legum, quae comitiis conturiatis ferrentur, ante initum suffragium patres auctores fierent. 3) Ennek következménye, a senatus változott helyzete és jelentősége — 4) A senatushoz uj erők kivántattak, a plebei elem erősittetett s vele a lex Ovinia-féle reform összeköttetett; s igy állott be szükségessége a 3-ik publ. törvénynek: ut alter utique et plebe . . . censor crearetur. — Tehát a patres és plebe egy államtestté egyesittettek. —

C. Julii Caesaris commentarii de bello gallico Erkl. v. Fr. Kraner 7. Aufl. (1870.) Jelenti Vielhaber (L. Zeitsch. f. d. oest. Gymn. 1870. p. 526. ss.), — E kiadás a Weidmann-féle gyüjteményben legtöbb kiadást ért, minek oka többi közt bizonyosan a mü kitünősége is. A javitás több jeleit mutatja, de a bevezetésben még sok javitandó van. — A 7. és 8. könyv nehány helyéről szól Vielhaber. —

Qu. Horacius Fl. Ex rec. et cum notis atque emend. R. Bentleii Ed. 3. (1869 és 70) Jelenti Schmidt. (Zeitsch. f. d. oest. Gymn. 1870. p. 544. ss.) Kiválóan gondos, érdemteljes és példás mü. Szerencsés volt a gondolat az 1711-i 1. kiadásra visszamenni, mert a későbbi kiadások itt-ott változtatva voltak. A mely javitásokat Bentley utólagosan ajánlott volt, Zangenmeister felvette. Csodálatos szorgalma, melylyel a számtalan idézetet hitelesitette. Gondosan van lenyomatva Bentleynek „Curae novissimae“-je, s nagy érdemet szerzett Zangenmeister a teljes kimeritő Index Horatianus által. — A kritikai commentar időszerü átdolgozása épen most volna szükséges, midőn félni lehet, hogy kritikai vegyészek keze alatt Hor. egészen elenyészik, — e mü oda irányulna, hogy „az erősen megvitatott szöveg mint egy jól összefüggő, gondolat és alakban egyiránt tökéletes traditio igazoltassék“ (Benhardy Röm. Lit. p. 137) Schmidt e tekintetben kisérletet tesz és előleges kutatása tárgyául az odák 3-ik és a Satirák 1. könyvét veszi. Zsinórmértéknek a Haupt M., Meineke A. és Linker G. kiadások vétettek. Schmidt összeállitja tábláját azon helyeknek, melyek Bentleytől ajánlott olvasásmód szerint a kiadóktól el vagy el nem fogadtattak. Az odák 3-ik könyvében 122 hely közül 61 a mai Horác-kritika szerint helyes, 45 conjectura közt öt bizonyos. — A satirák 1-ső könyvb. 153 hely közül 88 helyes, 27 conjectura közül 2 bizonyos. A Bentleytől gyanusitott 4. sat. 92. versét a mai kiadók eredetinek ismerik el. — Cuningham és Johnson Bentley ellenfelei voltak. Amazokhoz hasonló ellenfelei, igy fejezi be Schmidt, ma is vannak Bentleynek. Egyik rész

száraz mint Johnson, kik trivialis jegyzetekkel akarják Bentley conjecturáit legyőzni, a másik rész magasan repkedő, mint Cuningham.

Kvičala J. Sophokles 3 thebaei tragoediájának megitéléséhez (Zeitsch. f. d. oest. Hymn. 1870. VIII. 595, ss.) Lásd Phil. Közl. 2. 3. füzeteit.

Ciceros Orator. Erkl.v. d. Jahn. Anhang De optimo genere oratorum. 3 kiad. Weidmann Berlin (1769). Jelenti Schenkl K. — Orator különösen alkalmas iskolai olvasásra. Brutus előismereteket igényel; „De oratore“ terjedelmes. — Ez is egyike a [illegible] ideai tanulmányokon uralkodó, Jahn utolsó dolgozatainak. Összehasonlitva a 2. kiadást a 3-ikkal, szövege és jegyzetekben sokféle javitást látunk.

Kvičala János Sophokles Ajaxa megitéléséhez[1]. — (Zeitsch. f. d. oest. Gymn. 1870, IX. X. p. 677. ss.) I. Aiax 2-ik fele kedvezőtlenül itéltetett meg. Bergk (kiad. előszavában p. XXXV.) ezt Sophokleshez méltatlannak s Jophontól származottnak tartja, a tragoediát rövidnek s egy trilogia (Aiax, Teukros, Eurisakes) előénekének állitja; Schöll és Schmidt nem épen kedvezőtlenül itélik meg, de szintén egy trilogia kezdő énekének tartják. (Fő tekintettel Schöllre!) A trilogiai vélemény könnyen állitható fel, — mert Teukros és Eurysakes darab cimei és töredékei fennmaradtak — de be nem bizonyitható. Aias mint Wolff is véli (Kiad. p. 129.) tökéletes egész; az, hogy egyszerre előadatott Aias, Teukros és Eurysakes, ki nem mutatható. Bergk kárhoztató véleménye ellen akarja Kvičala védni Aias 2-ik részét — Bergk: „Duplex quasi est fabulae argumentum, et quae post Aiacis mortem adjecta sunt, ea si deessent, nemo facile desideraret.“ De Aias 2-ik része a hősnek halála utáni elégtétel, becsületmentése, miro Soph. nem csak jogosítva, de kötelezve is volt. Aias halála nem megnyugtató befejezés, legalább nem mindkét részre: elégtétel az istennek káromlásaért; de másrészt az ellenségek is győzedelmeskedtek, — pedig rokonszenvünk ezek ellenében Aiashoz vonz. A 2-ik rész hijával talán várhatnók, hogy Aias eltemettetik, de várjuk azt is, hogy ellenségei világosan elismerjék érdemeit. — Szükségès a folytatás, mert Teukrosnak — kiről 718 k. vv.-ben mondatik hogy jő — fel kell lépni, hogy szerencsétlen fivére iránti kegyeletét kitüntethesse; e nélkül Aias oly töredék volna, milyen a trilogiánál sem engedhető meg. Ezt követelő helyek még 342.

---

[1]) Részlet akadémiai felovasásokból.

k. 562. kk. 688. k. 826. kk. — Azon állitás, hogy Jophon irta e részt, csak ugy volna elfogadható, ha elöbb bebizonyittatnék, hogy valóban más tette hozzá. — Azon jelenet is, melyben Odysseus nemeslelküen Aiasért Agam. határozata ellen küzdtérre lép, szükséges. Odyss. már kezdetben kedvezően, Aias iránt résztvevően jellemeztetik. Aias és a kar véleménye (190, 379 kk. 388 kk. 445) ezzel contrastot képez, mit Soph.-nek meg kellett oldani, hogy bebizonyitsa, miszerint Odyss. nem szinlet. Innen magyarázható Teukros nyilatkozata az 1381 kk. vv.-ben s a karnak végszavai is 1418-ban, bárnem kizárólag oda vonatkoznak. — Hogy a hös halála után a dráma még k. b. 500 versben folytattatik, ily eset van több s ez különben nem érv az eredetiség ellen. E második rész nincs is lazán hozzáfüggesztve és hanyagul keresztülvive. — Bergk szer. ennek irója „artem sermones serendi plane ignoravit" mert „heroas temere jactantes vel conviciantes induceret." Az ellenkezési jelenetek bár talán szerfölött terjedtek, de Soph. az ilyeket el nem kerülhette. Az Atridák ellenállása indokolt, mert Aiasnak elégtételt kelle szerezni, ez okozá a Teukrossali vitát. II. Eddig tehát nem kellett a trilogiához mint kisegitőhöz folyamodni. — A bámulatos meglepetés és szorongatás festése, melybe Teukros keveredett, kivántatja velünk T. jövőjének megismerését. Aias végtisztelete el van döntve; Teukros sorsa fenyegetve marad s a darab feloldatlan momentumokkal végződik" stb. (igy Schöll p. 127.) a) Teukros és az Atridak közt a személyes vita csakugyan kiegyenlitlenül marad; de miért volna ez zavaró? E vita nem kiván kiegyenlitést: Aias temetését ellenző ellenségek legyőzve s ez elégséges befejezés; igy az Atridák elleni ellenszenv fokoztatik. Az Atridák ily jellemzése pedig hazafiui mozzanat. — b) Talán az Atridákkali összeütközés miatt félteni kell Teukrost? Hogyan? ha Odyss. föllépte által a dolog véglegesen befejeztetik. S ha későbbi kiegyezkedést gyanitunk is, ennek helye a Teukros-dráma nem volt volna. — c) „Teukr. szerencsétlen sorsának, melyet atyja, elüzése által, készit, — ellöttünk lebegése szükségkép feszültséget okoz" (Schöll 127). Menelaos szavai τοῦτ' εἰς ἀνίαν τοὔπος ἔρχεταί τινι csak fenyegetés, hogy Menelaosnak 1137. V-ben tett szemrehányásért Teukros bünhődni fog. Ha nem tudva itt kimondotta volna a mi Teukrost Telamon részéről várja, azt a költőnek észrevehetővé kellett volna terni. — d) Teukr. vétsége. Schöllnek kelle Teukrosban vétséget találni, hogy a Teukros-drámábani folytatás szükségesnek lássék.

Szerinte „Teukr. vétke, hogy Aias vétkeit magára vette, azokat kimenteni törekedett — s Aiasról a gyülölet Teukrosra megy át, mely az Atridák elleni szitkozódásban tör ki (p. 127. k.). Valamint nyerseség volt Aiastól Teukrosra bizni testét és maradékait, ép ugy meggondolatlanság Teukrostól, fivérének védelmét a hadvezérek bántogatásáig vinni. Vak düh Aiastól felhivni a bosszú istennőjét a vezérek és sereg megrontására, s ép így tett Teukros is. Ebben az átok tovaharapodzó rombolása észrevehető (Sch. p. 132). Nem maradhat el, hogy Aias és Teukr. átkai saját fejeikre vissza ne essenek (p. 133). Teukrosnak az Atridák elleni átkának nem egyszerüen felfuvalkodás volt oka, nem is oly gyülölet mint Aiasé. Teukr. vétségének több mint fele tehát Aias vétsége (p. 138)." — Hogy a költő Teukr. vétségét kiemelni akarta, nem áll. Aias vétsége pedig Kalchas szavai után itélendő meg, hogy Athéne haragja őt csak azon egy napon üldözi (756). Különös, hogy Schöll nyerseségnek mondja, miszerint Aias tetemeit s hátrahagyottait Teukrosra bizza; — vagy elismerhette temetésrei érdemtelenségét önmaga az, kinek becsületmentését Soph. oly lényegesnek tartá? — Hogy Teukr. dacában s a vezérek bántogatásában vétséget találjunk. Teukr. nyilatkozatait az összefüggésből ki kellene szakitanunk s belőlök következtetni, hogy Teukr. provocoltatott és miként? Menelaos dölyfös parancsára (1047 k.), fenhéjázó nyilatkozataira (1050) Teukr. nyugodtan felel (1049, 1051). Midőn ezután Menelaos (1052—1090) boszuvágyát és dölyfét hányja fel, Teukr. hozzáillő lenézéssel válaszol. E szavakban ἕρπει παραλλὰξ ταῦτα· πρόσθεν οὗτος ἦν αἴθων ὑβριστής, νῦν δ' ἐγὼ μέγ' αὖ φρονῶ ijesztően festetik a boszuvágy a holt ellenség ellen, ki magát védni nem birja. Látszik hogy Soph. kiolthatatlan gyülöletet akart kelteni Menelaos ellen. Men. nyilatkozataira (1073—1086), hogy Aiasnak ő előtte meghajolni kellett volna, Teukr. e nevetséges vádat megcáfolja (1097—1108) de csakis az Aias és Men. közti viszonyra szoritkozik, Nem mondja, hogy Agam.-nak mint fővezérnek nem volt fensőbbsége Aias felett. Hogy eltemetni mindenesetre akarta fivérét, csak elismerésünket érdemli s ha fivérét nem védené, abban vétket látnánk. — Indokolása igaz s bár οὐ γὰρ ἠξίου τοὺς μηδένας keserü, de a sophoklesi Men. nem védheté magát ellene. Men. beszéde csak phrasisok, mit Teukr. leghelyesebben ψόφος-nak nevez. Teukrosnak igy kelle magát viselni; a kérés-könyörgés csak az irántai rokonszenvnek ártana. Teukr. Menelaosnak dölyfére

(1120—22) csak védőleg, önérzettel; a szájhősség szemrehányására (1124) komolyan; s csak a meggondolatlan nyilatkozatokra válaszol gúnynyal. Nem a gyilkos szándék büntetlenségét (Schöll 124.), hanem azt állitja, hogy nem a z o n büntetést érdemlé, kogy el ne temettesék. 1135. illetőleg: a ki a szemrehányásra csak boszúval tud felelni, mint Men., az már elöttünk el van itélve, s hozzájárul hogy Odyss. is indirecte elismeri, hogy Achill. fegyverei Aiast illetik. Teukrosnak Agamemnonnali vitáját illetőleg Schöll is csak nehezen talál vétkességet. Teukrosnak kőnek kellene lenni, ha „hasonlóan személyesen bántó igazolásra nem ragadtatik.“ Agam. nyersen megtámadja Teukrost olyanért (1232—4) mit az nem is mondott; továbbá őt (1235) rabszolgának nevezi; Aias érdemeit kisebbiti (1235), a birák igaztalanságát emlegeti Aiast sértő módon (1250—4); durván Teukrost korbácscsal fenyegeti (1556—8); s e dölyf fokozódik még 1259—63 vv.-ben. Bár ezen vv.et Schöll későbbi oldásnak mondja, tökéletesen illenek az előbbiekhez, s Teukros válasza (1289) ezekre is utal — Teukr. válasza eleinte fájdalmas és önérzetes (1266—71), ezután kiemeli Aias hős tetteit a hajóégés és Hektorrali párbajánál; 1290 kk. személyes válaszra megy át, melyet Schöll is (Jegyzet 1494-hez) „igen emberségesnek“ mond. — Mily kedvezőtlenül vélekedett Soph. Agememnonról, mutatja 1350. v. s Odyss. is Teukrosnak Agam. iránti viseletét felfogható- és megbocsáthatónak találja (1322 k.). — Vagy abban, hogy Teukr. „saját kebléből hozzá áll Aias átkához a hadvezérek ellen,“ van vétség, melyért Teukr. Telemontól bünhödik? Aias átka (844) ép oly indokolt, mint Oedipusé fiai ellen (Oed. Kol.) vagy mint Philoktetesé. Odysseus sem nyilatkozik Teukr. ellen. — Tecmessa, Eurysaces és a kar sorsa sem kiván folytatást, mert mindezek méltó védőt találtak Teukrosban, kihez bizonyosan Odyss. is hozzá áll, és ez megnyugtató. — 253 kk. 900 kk. 495 kk. 944 kk. sem kivánnak folytatást. A monda sem szól az Atridáknak Aias maradékai elleni ellenségeskedéséről. A béke és hon utáni vágy sem kiván folytatást (Schöll. Beiträge p. 534.), egy szóval: e d r á m a ö n m a g á b a n t e l j e s é r t e l e m m e l b i r ó e g é s z.

S c h e n k l K. K r i t i k a i é s z r e v é t e l e k S o p h. P h i l o k t e t e s é h e z. (Zeitsch. f. d. oest. Gymn. 1870. IX, X. p. 697. ss.) — Philoktetes szövege igen megváltoztatva származott reánk. Néhány helyről legyen itt szó. A prologusban a sziklás parton magasabban álló Neoptolemus mondja az alantabb álló Odysseushoz, hogy ép

oly barlangot lát, minőt a kisérő jellemzett; Odyss. csak kérdi fel, vagy lefelé fekszik-e? Erre a válasz: τόδ' ἐξύπερθε· καὶ στίβον τ' οὐδεὶς κτυπός. E vers jelentése nehezen érthető, de στίβος csak ösvényt jelenthet. Laur Γ varians (στίβου) τύπος = „ösvény, nyom, út-nyom." „καὶ στίβου δ' — οὔδει τύπος — állhatott eredetileg. — Azonban ezen s a következő v. közt: ὅρα, καθ' ὕπνον μὴ καταυλισθεὶς κυρεῖ körülbelül 2 versnyi hézag van, mert előbb Nevptolemosnak a barlang nyilásához kelle lépni, hogy lássa, van-e benne valaki? — 742. kk. vv-ben Philokt. elfojtott fájdalma kitör, megvallja, hogy baját már Neopt. és társai előtt nem titkolhatja, kéri barátját, vágja le lábát. Igy egészen elidegenitők 750. után e vv: N. τί δ' ἔστιν οὕτω νεωχμὸν ἐξαίφνης, ὅτου τόσηδ' ἰυγὴν καὶ στόνον σαυτοῦ ποιεῖς, Φ. οἶσθ' ὦ τέκνον· N. τί ἔστιν· Φ. οἶσθ' ὦ παῖ· N. τί σοί; οὐκ οἶδα. Φ. πῶς οὐκ οἶσθα; παππαπαππαπαῖ. — De ha e verset 739 után teszszük, minden legszebb rendben van s ezután értjük Neopt. szavait 740 v. — Az interpolatiók nagyok, s igy szinpadon is játszották e darabot (ellenk. Bernhardy. Litt. II. 2. p. 338. 2. Aufl.), sőt a végén Herakles beszéde átdolgozás, mely csak szinésztől eredhetett. Némely interpol. még Nauck figyelmét is kikerülték. 1411 v. talán φάσχ' Ἡρακλέους — αὐδήν τε κλύειν λεύσσειν τ' ὄψιν gondolandó. — 1420-ban ἀρετὴν helyett αἴγλην ajánlható, — 1431-től nem csak hamisitva, de egészen átdolgozva van, s Herakles beszéde 1431-től igy hangozhatott: ἃ δ' ἂν λάβῃς σὺ σκῦλα τῶνδέ τῶν βελῶν, [κόμιζε δὴ μνημεῖα πρὸς πυρὰν ἐμήν.] τὸ δεύτερον γὰρ τοὺς ἐμοὺς Τροίαν χρεὼν [τόξοις ἁλῶναι. τοῦτο δ' ἐννόει γ', ὅταν παρδῇς σὺ γαῖαν, εὐσεβεῖν τὰ πρὸς θεοὺς] καὶ σοὶ παραινῶ ταῦτ', Ἀχιλλέως τέκνον· [ὡς τἄλλα πάντα δεύτερ' ἡγεῖται πατὴρ [Ζεύς· οὐδ' ἄρ' ηὐσέβεια συνθνήσκει βροτοῖς. — 1454. vben a réti nymphák emlitésének nincs helye, hanem e v. 1464. után teendő s πέμψον πέμψατ'-ra javitandó (Meineke Anal. p. 322.). οὗ nem állhat hanem az 1454. v. áthelyezésével ez is ὡς-ra változtatandó. —

Dr. Stanger. Alciphronhoz. (Zeitsch. f. d. oest Gym. 1870. IX. X. 702. sr.). — I. 131. igy olvasandó: *Εἰ μέν τι δύνασαι συμπράττειν, καὶ δῆτα λέγε πρός με· εἰ δὲ μηδὲν οἷός τε εἶ ὠφελεῖν, γενοῦ μοι τὰ νῦν Ἀρεοπαγίτου στεγανώτερος οὐ πρὸς ἑτέρους ἔκπυστα ποιῶν τἀμά.* — II. 2. 5. πρῶτος helyett Meineke πρώην-t ir, de könnyebb az átmenet a meghagyott irástól προςφάτως-ra, melyet a szerző gyakran használ (I. 39. 2. I. 39. 7.). — II. 3. 14. ἐὰν δὲ ὀργισθῇ τι

μοι Γλυκέρα ἅπαξ, αὐτὴν κτλ. — ἅπαξ-nak erősitett ποτέ értelemben a föltétes particulával összeköttetése a vigjátékiróknál szokott pl. Aristoph. Ach. 307. 923. Thesmoph. 1207. stb., de iróknál is I. 84. I. 10. 2. stb. — III. 8. 2. τὸν ἔρωτα ἐκκεκαυμένον τοῦ μειρακίου ép oly helytelen, mint Bergler forditása „amorem inflammatum adolescentis." Igy irandó εἰς ἔρωτα ἐκκεκαυμένον τὸ μειράκιον. Ugyanott 3. §. σκέμματος-t Meineke nem tudja értelmezni és κόμματος-t vesz fel, de σκέμμα (commentum-Bergler) használata helyes. III. 28. 1: πάντα ὑπομένειν οἷα τε εἰμὶ πλὴν τοῦ συγκαθεύδειν, δέσποτα μετὰ σοῦ. Meineke p. 135. helyes megjegyzést tesz, csak javitani kell a helyet Frg. IV. 2. szer.: μετὰ φρόνου καθεύδειν ἂν εἰλόμην, Νέμεσι δέσποινα· III. 42. 1: ὦ ὁρᾷς csak glossa πιναροῖς szóból származva. Hasonlóan III. 66. 1. ἐθεάσω csak jelenlevőnek mondható. — III. 62. 2. A hasonlatban hű ebről szólva προσυλακτοῦσιν Bergler szer. πουλακτοῦσι-ra javitandó. Bizonyitékok Aristoph. Lovagok 1018 v. 1023 v. — III. 71. 1. E constructio τέλος ἔκ τινος egyszerü gen. helyett szokatlan. Talán: ἐξ ὧν ὕβρις τὸ ὄφελος. — III, 74. 1. A parasita panaszkodik, hogy nem csak a patronus és vendégek, hanem a cselédség is rajta tölti kedvét, de az elszámlálásnál hiányzani látszanak a hetaerák, kik ily dologban hiányozni nem szoktak (III. 48.), azért ἰταμωτέρων helyett ἰταμῶν ἑταιρῶν irandó.

Aristoteles über Kunst besond. üb. Tragoedie etc. Dr. Jon. Hub. Reinkens. Wien 1870. Jelenti Wrobel J. (Zeitsch. f. d. oest. Gym. 706. st.) — Arist. theoriája a tragoediaról oly problema, melylyel már sok tudós, sok philologus megmérközött. E mü igazi kincs az Aristoteles iradalomban, kitünő elmeél, tudományos módszer által tünik ki. Alapelve: „E mü forrásának csak az aristotelesi iratoknak szabad lenni." Nem Aristot. költészetének commentárját, hanem tanának előállitását szándékolja. Müve 2 könyvre oszlik I. Darstellung d. Lehre d. Aristot. von d. Tragoedie (3—163). II. Kritik d. Lehre d. Arist. v. d. Trag. (167—339). Főelönye e münek a kritikában van, bár a legtöbb következtetés csak tagadólagos de „amicus Plato amicus Aristoteles sed magis amica veritas." — Jelentő csak a κάθαρσις kérdést vázolja; (κάθαρσις az orvosi nyelvből, hol orvosi gyógyitást jelent, vitetett át az aesthetikába. Jelent „megkönnyebbittetni (κουφίζεσθαι) s Arist. a katharsis eredményeül a „megkönnyebbülést jó kedv érzetével" mondja. κάθαρσις formai tekin-

tetben ‚elkülönzés', anyagi tekintetben az elkülönitendő minőségi ártalmasságát jelenti. A nyelvsajátság a megtisztitandó és az el nem mocskolandó fogalmát köti vele össze. A Politikából VIII. 7. (1341, 38. kk.) tudjuk, hogy az exaltáltak, a könyörülők és félénkek és mind, kiken valamely páthosz uralkodik, érzik a katharsist. Azután szól az affectusokról, különösen a tragoediát illetőleg s néhány a nyelvezetet illető ponttal zárja jelentését.

Commentariis ‚doctorum virorum in Sophoclis Oedipum Regem epimetron. Caj. Pelliccioni. Bononiae 1867. Kvičala J. (Zeitsch. f. d. oest. Gym. 1870. IX. p. 729. ss.). Igaz, hogy az uj kritika megfeledkezett, hogy a kritika, ha tudomány akar maradni, valamivel többnek s jobbnak kell lennie, mint folytonos δοξαστική-nek, — hogy az uj kritikusok, midőn törekszenek bebizonyitni, hogy a hagyomány romlott, a tudományos kritikát megujitani akarván, azt alapjában megrázkódtatják; igaz, hogy a sophoklesi tragoediákat annyira kezük alá vették, hogy Leutsch szer. Soph. mindig hasonlótlanabb lesz önmagához. De e panasz még nem érdem. P. valódi érdemet ugy szerzett volna, ha a számos helyen, melyet tárgyal, szerencsés exegesis és találó polemia által a felállitott conjecturák alaptalanságát kimutatja; de ki a hagyomány megsertéséről panaszkodik és annak védelménél meddő kopárságot mutat, és oly exegesist mivel, mely sem „alacre ingenium" sem idonea „idonea doctrinae adiumenta"-ra nem mutat: az többet árt mint használ. Ezt jelentő néhány helylyel bebizonyitja. — A türhető észrevételek 2—8 kivétellel nem ujak, bár P. mint magáéit adja elő. — A citatumokban nagy hanyagság tünik fel — a conjecturákat kerüli P. — A nyomás incorrect.

Kivonatok

a Fleckeisen Adolf által Lipcsében kiadott *„Neue Jahrbücher für Philologie" 1870-ik évi folyamából.*

Aristotelis ars rhetorica cum adnotatione Leonardi Spengel. Lip. 1867. Ismerteti Kayser L. (Neue Jahrb. I, 1 kk.). — Spengel kutatásainak eredménye röviden egybegyüjtve a következő: Az Ars rhetorica Aristoteles legkésőbbi müveinek egyike, (a mi 1401 b. 32 Bk-ból következik), melyet a ‚σοφιστικοὶ ἔλεγχοι' és ‚Topica után irt. Eredetileg ugyan nem szándé-

kolta megirni a harmadik könyvet, de azért ez is Aristoteles müve (V. ö. Jegyz. 1403 b. 2-hez). Egyes tételek fölállitásánál nem jár el a szokott következetességgel, mivel e munka a nagy közönség kezébe volt szánva. V. ö. 1355 b. és 1358 b. 4 kk. Több izben eltér egyes tárgyakról előbb fölállított definitióktól, így p. 1369 b. 33 ἡδονή-ra vonatkozólag különbözik Ethica VII, 12 k.-től, különbözök az államkormányzatról e munka 1365 b. 29 és Politica 1279 a. 24; többször ismétlésekbe esik (1379 b. 29 és 1382 b. 16); söt ellenmondásoktól sem egészen ment (v. ö. 1359 a. 19—1393 a., 16-al és 1370 a 18—1369 a. 4-el). Mindamellett övé a tudományos, dialecticára alapitott rhetorica megalkotásának érdeme, övé a valódi és látszólagos syllogismusok megkülönböztetése, az ezen alapuló fogalmak: τεκμήρια, σημεῖα, εἰκότα megállapitása, a topika megalapitása s szétválasztása τόποι és εἴδη-re, valamint az ἤθη és πάθη pontos meghatarozása. — Különösen gazdag Spengel kiadása idézetekben attikai szónokokból, s gyakran kiderül, hogy ezekkel Aristoteles tökéletesen megegyez. Feltünöen gyakori e tekintetben különösen az azonosság Isocratessel, igy p. 1360 b. 34 és Isocrates IX, 71; 1361 a. 33 és Demosthenes XX 41—46, 1361 b. 30 és Andocides IV 12 stb. — Figyelmet érdemelnek Spengel jegyzetei a bölcsész irályát és nyelvezetét illetöleg, hogy nem ritka ugyanazon szónak ismétlése (p. δεῖ 3-szor 1368 a 2. három sorában), hogy homonym és synonym fogalmakat felcserél egymással (p. 1366 a. 19-ben ἤθη és ἔθη), hogy ἔστω mindig δή-vel van összekötve egy értekezés végénél, ἔστι mindig δὲ-vel, ha uj vizsgálatra tér át. — A critica alapja a cod. Parisinus 1741 (A), támaszul szolgál a vetus translatio, azaz a Morbeke Vilmos által a XIII. században eszközölt forditás, melyet Spengel teljesen közöl. Igen nagy érdemü a szöveg kidolgozása, számos toldás kihagyása, áthelyezések és a következö biztos kiegészitések: 1356 a. 20 φαινόμενον ἀληθές, ib. b. 34 τοῖς τοιοῖςδε, 1360 b. 37 γνωρίμους γεγονέναι, 1366 b. 1 κακίᾳ δὲ τοὐναντίον, 1368 a. 5 οὐκ ἐπὶ ... ἀλλ' ἐπὶ, 1369 b. 26 φαινομένων λυπηρῶν, 1371 a. 25 καὶ τὸ δὲ μεταβάλλειν 1376 b. 1 τῷ αὔξειν, 1379 a. 1 ἐν ᾧ ἄν τις ὑπερέχῃ, 1386 a. 3 ἤ τῳ τῶν αὐτοῦ, 1391 b. 10 ἄν τε πρὸς πολλοὺς ἄν τε πρὸς ἕνα, 1379 b. 5 στυγοῦσιν, ἀλλὰ διαλαβόντα χρὴ σκοπεῖν, 1303 b. 7 τὸ περὶ τὴν λέξιν, 1406 a. 26 καὶ οὐ σκυθρωπόν, ἀλλὰ σκυθρωπὸν τὴν φροντίδα, 1414 a 16 ὅπου μάλιστα ὑποκρίσεως δεῖ, ib. 30 ἔστι

δὲ τοῦ λόγου δύο μέρη ἀ ν α γ κ α ῖ α· ἀναγκαῖον γάρ, ib. b. 36 ὁ αὐτός. — Kayser még több helyre conjecturákat állit föl.

Lentz F. L. Cicero Laeliusához. (N. J. 1871. I, 17 k. l.) Cicero Laeliusának 7, 24 e helyén: „stantes plaudebant in re ficta,“ „stantes“ Ritschl szerint = „spectatores“; Lentz Nauck és Seyffert értelmezését védi, mely szerint e szó annyi, mint ‚assurgentes‘, s bizonyitékul felhozza Cic. ad. Att. II, 19, 3; Propert. IV, 18, 18; Sveton d. Aug. 56.

Rühl F. Kritische Miscellen. (N. J. 1871. I, 19 kk.). I. Azon hagyományt, hogy Phidias ifju korában festö volt, bizonyitja pseudo-Clemens Romanus VII, 12 igen jó codex Eusebinianusa, hol egy templomról van szó Arados szigetén „in qua Fidiae (o. Phidiae) opera permagnifica pictura habebantur.“ — III. A scholionok Hesiod theogoniája 299 és 379 verseihez két-két magyarázatból vannak összeállitva; az elsö αἰόλον e két magyarázatát tartalmazza 1) ποικίλον διὰ τὸ διάφορον ἧς κινήσεως, 2) ποικίλον διὰ τὸ πολυέλικτον τῶν κλάδων καὶ πολυειδὲς τῶν φυτῶν; a második igy állitandó helyre: ΑΡΓΕCΤΗΝ. τὸν ὀξὺν καὶ ταχὺν καὶ καθαρὸν Ζέφυρον Ἀργέστην εἶπε. Ζέφυρον δὲ λέγει τὸν Εὗρον. Ἀκουσίλαος δὲ τρεῖς ἀνέμους εἶναι φησι κατὰ Ἡσίοδον, Βορᾶν Ζέφυρον καὶ Νότον· τοῦ γὰρ Ζεφύρου ἐπίθετον τὸ Ἀργέστην φησίν. — VIII Justinus II, 10, 14 igy javitandó: „omnia in tabellis ligneis magistratibus perscribit easdemque cera superindicta d e l i t a (cod. delet). ne aut scriptura sine tegmine indicia daret aut recens cera dolum proderet, fido (cod. fido deinde) servo perferendas tradit etqs.

Weihrich F. de gradibus comparationis linguarum sanscritae, graecae, latinae, gothicae. Gissae. 1869. Ismerteti Clemm, (N. J. 1870. I, 27 k. ll.). Az egyetemi pályadijat nyert munka két részre oszlik 1) de significatione et usu s szól a) a fokozás jelentéséröl b) a fokozható beszédrészekröl c) a közép és felsö fok használatáról tüzetesen; 2) de formatione graduum d) a fokok képzését ragok által e) összetétek által f) körülirás által tárgyalja.

Müller M. Polybiushoz (N. J. 1871. I, 48) Svidasnál ἕρμα szó a. olvasható egy töredék: παρεκόμιζε ναῦς φορτηγοὺς ἃς ἕρματος γεμούσας ἐπενόει βυθίσας κτλ., mely nagy valószinüséggel Polybiustól származik; ezt erösiti a nyelvezet s Livius egy helye: 37, 14, 6-hol

ἔρμα saburra-val fordittatik. A töredék Polybius κα΄ könyvéhez tartoznék.

Pervanoglu P. Athén helyrajzához. (N. J. 1871. I, 49). Athén helyrajza, főleg Curtius E. kitünő müve „Sieben Karten zur Topographie Athens“ után valahára tisztába kezd jönni; egy nevezetes kérdés, hogy t. i., mely kapun át lépett be Pausanias a városba, oda látszik eldőlni, hogy ez a Dipylon volt (Bursian de foro Ath. és Wachsmuth Rhein. Mus. XXIII, 36 a piraeei kapu mellett szólnak). Attika történetelőtti lakosai tudvalevőleg a pelasgok voltak, de tengermellékét már igen korán hajózó népek látogaták, s tartózkodásuknak maradandó emlékeit némely helyen ma is fellelhetjük; a tengerpartról terjeszkedtek a föld belsejére is; igy kétségtelen, hogy az Acropolis dél és nyugoti oldalán a thrák Áresnek szentelt templom, s a thrák Chryse barlangja, söt a keleti oldalon a Lykabettos név, az alján fekvő Kynosarges a Marathonból bevándorolt phöniciai napisten Melkart régi Herakles szentélyével ily ős telepekre vezetnek. A Kynosarges valószinüleg a mai Asomati zárda mellett feküdt, mit a zárda falában talált architectonicai maradványok s egy a Lykabettosról folyó patak medrében talált felirat (l. Göttinger Nachrichten 1867 nr. 9 p. 146 ss.) bizonyitanak, mely valószinüleg a Kynosarges-gymnasionban volt fölállitva. Az Akropolis egész környékét pelasg és külistenek (Zeus Polieus, Athena Polia, Demeter és Persephone, Kekrops leányai, Asklepios, Dionysos, Themis és Gaea) foglalták el, csak egy barlang régi rendeltetéséről nem volt eddig biztos sejtelmünk, arról, melyet a későbbi időben Pán foglalt el (a marathoni ütközet után, Pausan. sz.). Göttling (Ges. Abhandlgen I, 100) nyomán a régibb hagyomány szerint itt tanyázott Apollo kiszorittatott, s ennek egy délre fekvő csekély sziklaüreg tulajdonittatott lakhelyül — de helytelenül: a Pan barlangja a legrégibb időkben Apollóé volt. — Athénnek két ἀγορά-ja volt, egy régibb és egy ujabb (igy Meursius, Leake, Müller, Wieseler, Curtius; Forchhammer, Ulrichs, Raoûl-Rouette egy mellett küzdöttek), amaz az Akropolis egyetlen feljárata előtt a nyugati lejtőn (l. Pausanias és Harpocr.), emez a Pisistratidák ideje óta az Akropolistól éjszakra elterülő Ceramicus síkjában; amannak helyén volt valószínüleg a Πνύξ (Ulrichs Reisen u. Forschungen II, 209), mely név a mellette fekvő városrésztől származott a régi piacra. — A Pelasgikon-erődítésen belül feküdt a Klepsydra, mely által

az Akropolis vizzel láttatott el (Philol. IX, 644), a mint e forrást ujabb időben 1822-ben Odysseus is a fallal kerített várterületbe foglalta.

Koch H. A. Plautus Milos Gloriosus-ához. (N. J. 1871. I, 61). 223 k. v.-ben:

„íntercludc commeatum inimicis, tibi muni viam,
quá cibatus commeatusque ad te et legiones tuas
túto possit pervenire“ —

az első versbeli commeatus a másodikból származott s így helyettesíthető:

ínterclude inimicis omnis aditus, tibi muni viam. —

262. v. Ritschl szt. így hangzik: párticipaverit de amica eri, vidisse sese eam — *A* ezt hozza: ERISESEVIDISSEEAM, miből összevetve Plautus nyelvszokásával lesz e vers:

párticipaverat de amica erili, se vidisse eam. —

387 v.-ben: ‚ego laéta viso‘ — irandó visa helyett. — 398 v. olvasása: ábi scelesta: nam insignite meo ero facis iniuriam — így változtatandó meg *A* és *C* összehasonlítása után:

ábicere istuc non decet te; meo ero facis iniuriam. —

443-ban: ímmo ecastor stulta multum, quae vobiscum fabulem — stulta h. mora látszik helyesnek. V. ö. 870 k. v. Danz javítása szerint. — 466. v. így olvastatik rendszerint:

út utrobique orationem docte et astute edidit —

e helyett a kéziratokból inkább ezt lehet kibetüzni:

út utrobique orationem doctam meditate instítit. —

799 s. k. v.-ben: né mi ut surdo verbera auris. egomet recta semita

ád eum ibo: a tua mi uxore dicam delatum et datum

ily változtatás ajánltatik:

né mi ut surdo verbera auris. si audis ego rectissume
eí dabo: a tua mi uxore etc. — A következő v.-ben 801 ily olvasást javal *B*, *C* és *D* összevetésével:

út sed ad eum conciliarem. ille eius domi cupiet miser.

(H. Ö. Ritschl: Neue Plautin. Excurse p. 88). —
997 v.-et Ritschl így állítja össze a codexekből:

dómina si clam domo huc transibit, quae hujus cupiens corporist

valószínűbb ez olvasás:

dómo si clanculum huc transibit etqs. —

1025 s k. vv. melyek jelenleg így iratnak szerte:

adeo ád te, quid me voluisti? ‖‾ quo pacto hoc dudum accepi,
calidúm refero ad te consilium, hunc quasi depereat. ‖‾ teneo istuc

Plautusnál talán így hangozhattak:

‖‾ quo pácto hoc occipiam, apperi.
Pa. vetus ádfero ⟨ego⟩ ad te consilium, hunc etc.

1065 v. így látszik irandónak:

tum argénti habet inmensos montis: Aetna mons non aeque altust.

1314 v. Ritschl szerint olvasva:

quíd vis? quin jubes tu ecferri dona quae ego isti dedi?

de e versnek, valamint az 1338-knak vége kétségtelenül ez volt:

— quae ego isti dedi omnia.

Müller Luc. Plautus Gloriosusához. (N. J. 1870. I, 66).
466 (l. f.) Müller így véli olvasandónak:

ut utrobique orationem docte divisit suam. —

1426-ik verset így olvassuk a könyvekben:

si posthac prehendero ego te hic arebo cestibus, —

miből a következő helyes értelemmel biró sort lehet egybeállítani:

si posthac prehendero ego te hic, carebis testibus.

469 v.-ben Ritschl olvasása: Quid jam? aut quid est? — a kéziratokbeli: „quid jam haud quid opus est"-ből származott; a hely így olvasandó: „quid jam haud opust." —

226-ik v.-ben comminiscero h. comminiscee irandó.
503-ban longum-hoz que-t függesztve így olvasandó a vers:

longúmque diutinumque à mane ad vesperum

mert diu pirrhychius. Erre válaszolja

Fleckeisen A. (N. J. 1870. I, 69) hogy Plautusnál ezen kivül még két helyen fordul elő *diu* összetetteiben hosszan az *u*, így Rudens 93 és 1241 s így ama versben az eredeti alak, hosszu *u*-val diutinum antepaenultimájában megtartandó. Még egy helyen fordul elő diutius, Trin. 685:

sícut dixi fáciam: nolo té jactari diutius

a hol tehát szinte vagy synizesissel djutius vagy dutius olvasandó. Magára a synizesisre térvén át, vitatja azon kérdést, hogy valjon nem kell-e oly esetekben, hol mint p. diu egytagulag olvasandó, az *i* mássalhangzósitása helyett inkább kiugratni e betüt s du-t olvasni? A kiejtésben ily összevonások kétségtelenülléteztek. V. ö. Ritschl Ind. lect. aest. 1852, a versvégeket: diuitior, diuitias stb., melyek háromtagulag olvasandók (ditior), festra Macrob. Saturn. III, 12, 8, (v. o. Festus Pauli p. 91), obliscier Noniusnál (s. 500, 4) s ez alak volna talán helyreállitandó Plautusnál is Capt. 685. — De vannak esetek, hol a három betü, melyre a synizesis kiterjed: *e, i, u,* az irásban is kiveszett; ilyenek: quattor (Orelli 4726 és Cic. de re p. II, 22, 39) = quattuor, dae = deae későkori feliratokban (l. Brambach: inscriptionum in Germaniis repertarum censura), do = deae angol föliratokon. Visszafelé vonatkoztatva Plautus és Ennius nyelvére p. e szóban: quiesco s származékaiban (v. ö. Jahrb. f Phil. 1858 p. 69) olynemü synizesis mellett a lejtési nehézségek elenyésznek, Merc. 448 troch. sept:

quiesce, inquam: istanc rém ego recte vídero. quid aís? quid est?

quiesce h. quésce-t olvasva. Hasonlóan megváltoztatandó Pers. 78:

querintne recte nécne: num afuerít febris;

így Amphitr. 171 a bacch. tetram:

quo fácto aut dictód est opús, quietus né sis.

Továbbá diebus helyett d o b u s irandó v. o l v a s a n d ó Amph. 170, Poen. V, 4, 37, Glor. 743. A fönebbi esetekhez járul még Plaut. Epid. III, 2, 2 és Ennius töredéke Diomedesnél (p. 388 K):

nos quiescere aequomst? nómus ambo Ulíxeum —

hol q u é s c e r e olvasandó.

J e e p J u s t u s (N. J. 1870, I, 78) Horatius Od. I, 2, 21-ik versében: „audiet cives acuisse ferrum," acuisse helyett r a p u i s s e-t hoz javaslatba.

H o n t F e r d. Florus II, 4 f.-t igy javitja: „tantum viro Marius dabat spei, nobilitati semper inimicus; consulatu suo praeterea confisus i p s e rogandis Gracchorum legibus ita vehementer incubuit, ut senatum quoque cogeret in verba jurare . . . qui mallet exilium. S a t u r n i u s a u t e m occiso palam comitiis A. Ninnio conpetitore . . . . . subdito titulo in familiam ipse se adoptabat, cum tot tantisque ludibriis exultaret impune. igitur post Metelli fugam etqs.

A é s c h y l u s P e r s e r. E r k l. v. D r. L. S c h i l l e r. B e r l i n W e i d m a n s c h e B u c h h. 1869. I s m e r t e t i R a u c h e n s t e i n R. (Neue Jahrbücher f. Philol. u. Paed. 1870. II. p. 81—91.) Hermann epochalis kiadása után nagy buzgóság észlelhető Aesch. tragoediái körül. Schiller kiadását az iskolák számára igen célszerünek találja az ismertető. A előszó a mü méltatásahoz szükséges utasitásokat adja mások véleményének szorgos tekintetbe vételével. Szól a münek Phrynichos Phoenissáihoz viszonyáról, a jelenetekről, az alapgondolatról és a trilogiai véleményről. A commentár haladottabb tanulóknak van szánva. Kritikája okadatolt és végül a mérték — schemák következnek. Ismertető ezután szól röviden több helyről igy pl. a 116 s k. vv nehéz helyén elfogadja Obernick véleményét, hogy *πόλις* helyett, melyet a scholiasta sem olvas, *μόρον*-t téve a hely világos leszen. 857 k. vv. szintén nehéz hely. Sch. igy irja *πρῶτα μὲν εὐδοκίμους στρατιὰς ἀπεφαινόμεθ', ἠδὲ νομίσματα πύργινα πάντ' ἐπεύθυνον* s igy értelmezi *νομίσματα πύργινα* = a persáktól felállitott torony-erősségek által védett törvények. Prince a kézirati *εὐδοκίμου* helyett *εὐδόκιμον*-t, és kézir. *νόμιμα* h. (Hermann *νομισματα*) *νόμαια τὰ πύργινα*-t ir stb. Brambach Princet pártolja, de ismertető ezt ajánlja: *ἠδὲ νόμαι' ἅτε πύργινα πάντ' ἐπεύθυνεν*. stb. Végre tapasztalás után ism. ajánlja e kiadást, de kivánatosnak tar-

taná, hogy a kétséges helyeken helyeselhetőbb conjecturák vétessenak fel a szövegbe tekintettel a tanulókra.

Pláto Theaetetosához Schmidt H. (Neue Jahrb. 1870. II. 91—92.) — 149 c. d. καὶ μὴν καὶ διδοῦσαί γε αἱ μαῖαι φαρμάκια καὶ ἐπᾴδουσαι δύνανται ἐγείρειν τε τὰς ὠδῖνας καὶ μαλθακωτέρας ἂν βούλωνται, ποιεῖν, καὶ τίκτειν τε δὴ τὰς δυστοκούσας, καὶ ἐὰν νέον ὂν ἀμβλίσκειν, ἀμβλίσκουσιν. E helyhez számtalan conjectura van, melyek Stephanus e jegyzetének: „durius fuerit dictum hic νέον ὂν ideoque suspicione non caret apud nos hic locus“ félreértéséből eredtek, azért pl. legközelebb Stein H. (Neue Jahrb. 1869. p. 698) νέον helyett elhajtást jelentő νόθον-t ajánlja Buttmann nyomán. De Schmidt, Ast, Wohlrab (Heindorf és Stallbaum) véleményeit összevéve állitja, hogy Stephanusnál sem „durius dictum,“ sem νέον ὂν nem vonatkozhatik νέον szokatlan jelentményére, hanem a constructio keménységére, mi a tárgy (βρέφος vagy παιδίον) hozzáfüggesztésével világosabb lett volna; azért helyesen forditá Campell valamint Stephanus νέον-t igy: „recens fetus.“

Aristoteles und d. deutsche Drama v. Dr. Gerh. Zillgenz. Koszoruzott pályamü Würzburg 1865. — Ismerteti Müller E. (Neue Jahrb. 1870. II. 83—124.) — Aristoteles mütanában a beható vizsgáló figyelmét nem kerülheti el a nagy gondolkodónak architektoni lángelméje s igy poetikai tanulmányaiban — egyedüli elmélete az utánzó müvészetnek — bizonyára megvan a szoros összefüggés, tudományosság, és mitsem szólhatunk Goethe e szavai ellen: ‚es ist sehr merkwürdig, wie sich Arist. bloss an die Erfahrung halte' Aristoteles célja nem elméleti volt (poetik. 9. 8. Herm., 14. 4; 15. 10 stb.), hanem a közvetlen hatás kora költőinek költészeti gyakorlatára s ez semmi esetre sem volt méltatlan a nagy férfiuhoz. — De nem csak a görög tragoediára akart befolyással lenni, hanem hatása habár nem a célzott, de igen széleskörü volt. Tekintetbe vette szerző Raumer F. értekezését is „über d. poetik d. Ar. etc.“ (Abhandl. d. akad. Berlin. 1828, 2831.), de ugy látszik, nem ismerte Rosenfeldtnek értekezését a revali gym. értesitőben. Az 1-ső részben, mely a trag. tárgyáról szól (a 2-ik az alakiól, 3-ik a hatásról) Aristot. után adja a trag. meghatározását s jegyzeteiben különösen Lessinget pártolja, de e szavakat δι' ἐλέου καὶ φόβου „terreur“ (ijedtség) helyett Corneille is — kit szerző kifelejtett igy, forditja: „crainte“, noha tényleg még mindig az ijedtséghez ragaszkodnak a tragoediában a németek úgy mint a franciák. Szól azután, mennyiben al-

kalmazták különösen Klopstock és Gertsenberg az ijedelmet, s hogy miben áll az ijedelemgerjesztés, kimutatván igy *φόλος* valódi szelidebb jelentményét; útmutatást ad maga Ar. is a 14. fej. hol *ἐλεεῖν* mellé *φοβεῖσθαι* helyett *φρίσσειν*-t tesz, mely szónak jelentése a „félelem“ mellett a „kellemetlent“ is magában foglalja. Azonban az ijesztő sem volt egészen számüzve (Eumenidák) söt az iszonytatóval is össze volt kapcsolva (Aesch. Prometheus.) a trag. elején — de a váratlan más helyütt is előfordul (Oedipus), s ennek Ar. is *ἐκπληκτικόν* hatást tulajdonit, mi talán csak „ijedelem gerjesztő“ lehet, de *ἐκπλήττεσθαι* nem ijedelemgerjesztő, hanem minden által előidézhető, mi tulságos erővel hat a lélekre, hogy pillanatra szellemi és testi mozdulatlanságba helyzi az embert. — A 2-ik „az utánzás“ cimü pontban kifejti szerző Arist. tanát és hozzáfüggeszti az ujabb müelmélet viszonyát a görög tudós tanához. Itt ismertető nagyobb alaposságot várt volna. Fő hibája szerzőnek, hogy nem elég élesen különbözteti meg azt, mi csak a költészet bizonyos irányáról és fajairól mondatott, attól mi átalános. — Ar. nem azt mondja, hogy a költő „n e c s a k arra szoritkozzék a mi megtörtént stb.“ hanem Ar. szerint a költőnek nem a történetiró szerint kell eljárni, hanem akár történt, akár csak történhetett valami, az nyerjen a költő szellemében alakot, melyben ő mint összefüggő szükségest vagy valószinüt adja elő. Csak ez az igazi költő. — Nem szabatos ott, hol Ar. főelvéül a természet utánzását közönséges értelemben állitja föl; Ar. a „natura naturata“-t nem ismerte, hanem csak a képző természetet „natura naturans.“ A természet szerint, annak végtelen képző ereje és ösztöne nyomán kell utánozni. — Nem kellett volna másrészt az „ideális előállitás“ által az utánzást elnyomni s igy az utánzó müvészetek lénye és célja előadásában minden folytonosságot elhagyni. — Ezután szerző a dráma cselekvényét illetőleg terjeszkedik ki; itt is azonban elhagyja csupán értelmezői tisztét és önállóbb akar lenni, szólván a szomorujátékról, melynek alapja a jelentékeny és méltóságos, a vigjátékról, mely a nevetségessel foglalkozik s egy 3-ik nemről: az egyszerü szinmüről, „mely a régiek előtt ismeretlen volt“, s mely ugy foglal el közép helyet, hogy a vigjátéknál komolyabb a szomorujátéknál vigabb befejezéssel bir stb., ezt ismertető nem tartja megegyeztethetőnek, mert a szerencsés kimenet ugy sem ellenkezik a tragoediával (Orestes, Alkestis etc. Philoktetes Eumenidák stb.) és mily ellentét ez: jellemek és fontos cselekvények? De a közép helyet foglaló drámának jobb megha-

tározását is találhatta volna szerző Aristotelesnél, ki még névleg is hivatkozik „Kleophon"-ra, mely tehát nem volt ismeretlen a régiek előtt s erre vonatkozólag tárgyalja Müller is Orestest, melyben hiányzik Ar. σπουδαία πρᾶξισ-a és σπουδαῖοι is, melyben a tragikai elemek mellett a komikai is helyet foglal, ha talán ezek középfaji harmoniává olvasztása a költőnek nem sikerült is. Ilyformán Hartung is (Ausgabe. Leipzig 1849. p. 8—17.) de ösmertető nem fogadja el Hartung azon állitását, hogy Alkestisben hasonló vegyület volna. — Tekintetbe kell venni azt is, hogy tulajdonképen „mi a szerencsés?" Az egyszerü és bonyolult cselekvény megkülönböztetésében szerző igen felületes, s mint közönségesen, ő is összezavarja a sorsváltozást az ἀναγνώρισις-szel öszszekötött περιπέτεια-val, tehát téves a német drámának Ar. tanához való viszonyitása e tekintetben, miért ismertető különösen tárgyalja Goethe Iphigeniáját. — Hogy a peripetia nem idegen a vigjátéktól sem, mutatja fogalma is: μεταβολὴ τῶν πραττομένων εἰς τοὐναντίον tehát ἐκ δυστυχίας εἰς εὐτυχίαν ugy mint megforditva szép peripetia van Schiller „Maria Stuart"-jában, midőn a két királynő a Fotheringhay-kastély parkjában találkozik.

Horác első ódája. Campe J. F. C. (Neue Jahrb. 1870. II. 125— 142). Csak egyszerü gondolatokat közöl C. melyek nem a tanultnak hanem a tanitónak agyában szülemlettek; de ezekkel Hor. értelmezését és kritikáját szeretné az egyszerü és egyenes utra visszaterelni, melyet soha sem kellett volna elhagyni. Hor. bizonyára odái élére egy méltó költeményt akart helyezni, melylyel egyszersmind a könyvet Maecenásnak átadni, ajánlani akarta, söt talán épen e célra volt az költve. Guyet volt első, ki nem egyes verseket, hanem az egész költeményt Horáchoz nem méltónak mondá, de nem talált viszhangra. Ujabban Hermann G. (1842.) ez ódát jelentéktelennek találta. Azok sincsenek kielégítve, kik benne finom humort, szeszélyt vélnek, mint Herder Pensel, Grotefend, Eichstadt, kihez Lübker is csatlakozik állítván, hogy sima, gáncsolhatlan ironia van benne, de erősebben, semmisítőbben kevés szavakkal a megvetett tiszteletvágy, pénzvágy nem található. Guyet és Hermann állitása sok ellenmondásra talált Jahnnál is (1843.) Peerlkamp által a kritika uj irányt nyert, a költő tisztelete megingattatott, mindenütt interpolatiót, megrontást láttak. Tanitványai messze tulhaladták, legmesszebb ment Gruppe Minosában és Ribbeck O. ugy Juvenaljában mint horáci leveleiben. Ezen ódáról még Martin F., Hanow R., Linker stb. élesemléjü férfiak irtak. Az értelmezésnek azon feltevésből

kell kiindulnia hogy a hagyomány hitoles. C. mellőzni kivánja a kritikát. — Hor. a törekvések sorát advàn elő, 9-iknek magát, a költőt említi. Az ujabb kritika egyes tagokat kitörölt; egy másik rész 3 hármas csoportba osztá (Jahn, Düntzer, Galiani) mások másként: Hanow az első csoportba 2 képet, a két utóbbiba 3—3-at vesz fel, s ezt ellentétbe helyzi a költővel. Martin ismét másként s kritikájánál a költemény 16 versre olvad össze s így sokban egyez Gruppeval, ki szintén a 3 középső képet egészen elkülöníti, de M. strophát és antistrophát G. pedig Meineke szer. 4 soros szakaszokat vesz fel. Azon kép (a 6-ik) melyet épen Gruppe és Martin kitörültek „est qui nec ...... (egész) lene caput sacrae“ (19—22 v.) némelyek szer. (Muret után Wolf, Eichstädt, Jacobs) a meditatiót, siestát tartalmazza, de hamisan és tévesztve. Romába utasittatunk s az előkelő római, munkás napja után áll előttünk, ki „non spernit,“ nem tagadja meg, ha estére egy pohár borocska mellé meghivatik. A két megelőző igy ellentétben élő két egyént állit elénk, kik ily élvezetre nem képesek; az egyik („gaudentem ... secet marc“) korlátolt birtoku és korlatolt vágyu, ki makacsul ragaszkodik csekély örökségéhez nem levén nagyobb vágya — tehát nem az elégedettség festetik, hanem az apathia, tompaelméjüség, (igy Eichstädt is) gaudenten középhelyet foglal el laetari és contentum esse közt. Cypria trabe oly hajó is lehet, mely Cypriába megy. — A következőben („luctantem . . . pauperiem pati“) a nyugtalanul törekvő ki nem juthat az élvezethez, bár ismeri, csupa félénkség és keresetvágyból, kereskedő, ki a tengervészben megfogadja,, hogy ez utolsó utja, de nyugtalansága ismét üzi a bizonytalan útra, veszélyek közé. — A 1-ső három képben a törekvés célja van feltüntetve u. m. tisztelet, népkegy és pénz. Az elsőre Jahn szerint a görögök közöl kelle a személyt választani, akkor midőn már rómaiak legfőbb tiszteletnek tarták a görög harcjátékokban győzni: itt tehát a régi idők festetnek. — A curriculum-ból (kocsi) látjuk egyszersmind az előkelőbb osztályt; evitare = a közelesö tárgyat kikerülni. A 2-ik kitünő kevés vonásu képben a fősuly ezen van: „mobilium turba Quiritium certat.“ A 3-ikban a pénzvágyó merterileg három vonással „verritur, proprio, horreo“ festetik. A 3-ik csoportban a rómaiak előtt férfihoz és rómaihoz legméltóbb foglalkozások emlittetnek. Nem gunyolhatá a vadászatot, harcéletet, de ő mégis a költészetet választja. — A 7-ik kép egy előkelő rómait állit elénk, ki ifjui hévvel kedvet talál a katonaéletben s ez 3 helyzetben festetik. A 8-ikban a vadász festetik, ki a hideg éjet is künn tölti és

kinok szenvedélyét a vad ugy felingerlé, hogy nejét is feledi. — A 9-ik a költőt Horaciust festi háromszoros momentummal: 1) a költői tisztelet, hivatás, 2) magány, 3) a muzsák kedvezése. — A végszavakban „quodsi me lyricis vatibus inseris sublimi feriam sidera vertice“ azért nevezi magát egyszerüen lyricusnak (másutt Romanae fidicen lyrae és Latinus fidicen) mert „lyrici vates“ alatt csak istentől ihletett bárdok (vates) értendők; tehát Hor. κατ' ἐξοχήν lyricus vates-nek kivánt Maecenástól tartatni. Quodsi Hor.-nál két jelentménynyel bír: 1) ha tehát 2) és ha tovább. Itt = „és hozzá még ha“ stb. Ha a két utolsó vers ez ódában Horatiustól van, akkor az első is biztositva van. Hermann G. a pathoszt tartja a többitől elütőnek, de ez csak illedelmesség mert Maec. sokat tartott királyi származására.

Stobaeos Eclogái II. 8. 6-hoz. (Mein. 116. 22 kk.) Drosihn F. (Neue Jahrb. 1870. II. 142.) ἡ δὲ ἐπὶ κακίαν ἄγουσα (ὁδός) ἐστὶ λείη τὰ μὲν κατ' ἀρχὰς καὶ τούτου οὐ γνησίου, ἀπα-τηλοῦ δὲ καὶ ἐπὶ παραγωγῇ τῶν προσιόντων γεῦσαι τοῦ ἡδέος, ὥστε καὶ μηδενὸς stb. Jacobs: ὡς ὀλίγου . . . γεῦσαι αὐτοὺς τοῦ ἡδέος Dros: γεῦσαι hely. γέμουσα.

Qu.-Horatius Fl. Mit vorzugsweiser Rücksicht auf d. unechten Stellen u. Gedichte v. K. Lehrs (Leipzig 1869.) Jelenti Merguet H. (Neue Jahrb. 1870. II. 143—145.) — Eredménye: hogy sok hely többnyire belső okokból becsempészettnek vagy rontottnak vagy átalakitottnak mondatik. — Hozzá függesztett egy hasonló vizsgálódást Ovidius Heroidáiról. A felhozott indokok többnyire egyéni izléstől függnek. Tudomány szempontjából: egyes darab gyengébb volta nem bizonyiték még a szerző ellen s az izlés is maig változott, ily ellenvetések tehetők; de Hor. nem oly költő,kinél ilyesek megengedhetők volnának,mint valamely rendezetlen lángésznél s a kritika is csak mérsékelt akart itt lenni: azonban ezen okok nem az egyetlenek. — Mert logikájáról csak nem kételkedhetünk, pedig ez ellen is vét némely vers (carm. III 21. III. 27. etc.). Paedagogiai szempontból az izléstelenségek és képtelenségek, ha Horacéi is, a tanodából kitiltandók. Ajánlja a felvilágositások használatát. — Az emendatiók, melyek teljesen elütnek a hagyománytól, csak észszerü pótlása a már fel nem ismerhető szövegnek.

Octav. Augustus isten embérisége és ujjászületése. Plüs Th. (Neue Jahrb. 1870 II. 146—152). A röm. császárcultus bizonyos, de a költők rávonatkozó helyei hizelgéseknek, költői

képeknek tartattak. Helyesen fogta fel Gerlach Hor. felett irt művecskéjében és Jahn O. („Aus d. Altertumswiss.“ p. 300 kk), hogy a költők itt a nép szája a hitben, hogy Aug. a földre jött isten. — Van rationalistikus hang Hor.-nál is, de államódaiban a korszellemhez és néphithez simul, — és ellentéttel kiemelve mondatik, hogy Aug. már a földön istenittetett. Először ismeré fel ez istent Verg. (Georg. I. 498. kk). A polgár háboru után valamint a közhit, ugy Verg. (Georg I. 24) Hor. (carm. I. 2.) Octaviannak az égbe visszatérését hirdetik s a régi jóslat szerint a keletről visszajövén el is ment az égbe (Aen. I. 289.), hol Jupiter tanácsában ül és fekszik az istenek aranyasztala mellett (Horat. carm. III. 25. 3 11 k.). Ez égbeni tartózkodás csak felüdülés a harc után s Aug. Apollo kormányzó társa lőn (Georg. I. 25—28 és 231 kk. Hor. c. saec. 9—12). Augustus nevét nyeri az emberi nemétől különböző természete jelelésére (Marquardt röm. alt. II. 3. 303. IV. 99. Ov. fast. I. 607 kk.) Ő második király Jup. után (Carm. I. 12, 49 kk. epist. I. 1. 106 kk.). A földön Jup. képmása (Carm. IV. 2. 37 ; epist II. 1. 17. Ov. met. XV. 857. kk.) ki villámok helyett győzelmekben nyilatkozik stb. (Carm. III. 4—5. 4. Georg III. 37. kk.) Békében neki áldoznak (Carm. III. 4. 37. IV. 5. 15. Verg. Georg. III. 16. kk.) Mi joga volt az istenséghez? Erre felel Ovid. met. XV. 745 kk. Hogy Octav. ne halandó törzsből származék, atyjának Caesárnak halálakor istenné kelle lenni, tehát ugy látszik, mintha Caesar halála után tüntette volna fel Octaviánt mint fiát s ez mint divus Julius másodszor született volna. Verg. születését megjövendelé, bár szavai különbözőleg magyaráztattak: Krisztusról, Octav. és Scribonia fiáról stb. vagy symbolice az uj nemzedékről, vagy az 5-ik saecularis ünnep Pollio consul általi megtartásáról ; e magyarázat bár sok nehézséget legyőz, de sokban meg nem egyeztethető. A jövendelések csak Octaviánt illethetik, de nem tudták megmagyarázni Pollio consulatusát a 40. évben, a születésévet. Octaviánra viszonyitva minden összhangzik. Octav. anyja Róma. — (Preller Röm. Myth. 773. Jahn Aus d. Altert. 297. Ov. met. XV. 850 k.) A születési év Ovid nyomán 44 vagy 43. Octav. maga a Caes. halála után megjelenő üstököst magára vonatkoztatja: abban fog születni (Plin. Nat hist. II. 25. 94) Álamdogmává Caes. istensége a 42-i triumvirek által tétetett. 40-ben hirdeté Verg. a divus Jul. fiát béke fejedelmének. Caesar Germanicus Arateája szerint [phaen. 558 kk. = progn. I. 28. kk (Breysig)] a bak csillagképe alatt lőn Aug. istenné; ez a 43. év januárjának első napjaira

illik s ez isteni ujjászületésének ideje. (Cic. Phil. IV. 1. 2. V. 16. VII. 3. Appian b. c. III. 51 Cass. Dion. XLVI. 29. XVL. 17.) A császár istenembersége parodiai és ironiai utójáték a köztársaság tragikai elenyészéséhez.

Münscher F. W. Adalék. Pláto Gorgiasa magyarázatához és itészetéhez. (N. J. 1870. III p. 153—181).

Müller M. Svidashoz (N. J. III p. 181.) A ‚λυκόστομος' alatt olvasható töredékben ἀ ν θ ρ ώ π ο υ irandó ἀνθρώπων h., mint már az eredeti Polybiusnál 7, 13, 7 bizonyitja. — A ‚μετεβάλετο' alatti töredék: ὁ δὲ ἅμα τῷ εἰς ὄψιν ἐλθεῖν μετεβάλετο πρὸς τοὺς πολεμίους Polybiusból 5, 54, 1 van véve, s itt igy hangzik: „τὸ δ' εὐώνυμον ἅμα τῷ συνιὸν εἰς ὄψιν ἐλθεῖν τῷ βασιλεῖ μετεβάλετο πρὸς τοὺς πολεμίους" mi egyszersmind érdekes példa arra, miként szokott Svidas excerpálni. — Χρῆμα glossa eredetije Polybiusnál 9, 22, 6, οὐχ οἷός τ' εἰμ' ugyanannál 25, 9, 7 olvasható.

Trieber K. A spártai küldöttség a persa királyhoz 408-ikban K. e. (Ol. 94, 4). Xenophon (Hellen. I, 3, 13) irja, hogy e küldöttség feje Pasippidas volt, s hogy mások is csatlakoztak hozzá, mint Hermocrates, egy menekült Syracusaeból, és testvére Proxenos. Előbb (I, 1, 32) ugyancsak Xenophon irja, hogy Pasippidas 411-ben számkivettetett; hogy visszahivatott volna, arról sehol sem tétetik emlités, hanem igenis arról (I, 3, 17), hogy mint hajórajvezér a hajók állomásozásáról rendelkezik. Az ellenmondás ugy oldható meg, hogy fönt s az utolsó helyen (I, 1, 32) Pasippidas h. Kratesippidas olvasandó, mivel a rokon hangzásu nevek könnyen összetévesztethettek. Hermogenes pedig valószinüleg mint Antandrosbeli polgár vett részt a küldöttségben (V. ö. Hell. I, 126).

(Folytatjuk.)

Pest, 1871. Nyomatott az „Athenaeum" nyomdájában.

Kalauz az összehasonlító nyelvészet terén.

A tiszta *a* és annak egyenértéke *ĕ* és *ŏ*.

A rövid *a* leggyakrabban előforduló önhangzó a szanszkrit nyelvben. A hol előfordul, ott eredeti is; pl. √bhar (fero); √kar (facio); √mar (mori); √han, ghan (ferire, occidere, √gam (ire) stb.

A görög-nyelv megőrzé a rövid *α*-t nagy számu szóban pl. *λαμβάνω*, (√labh); *δάκνω* (√daç). Fennmaradt továbbá többnemü ige II. aoristos alakjaiban; pl. *ἔκτανον*, *ἔτραπον*, *ἔτραφον* (*κτεν*, *τρεπ*, *τρεφ*-tökből).

A latinnyelv is több esetben megőrzé azt; pl. agero (√ag'); magnus (sskr. mahat); anguis (sskr. ahi) stb. szókban.

A gótnyelvben is találjuk azt; így pl. thata (sskr. tat. gör. *τό*. lat. is [tud]. ném. das); nahts (nox sskr. naktam, éjjel); tamjam, (sskr. damajāmi lat. domare); saia (sero √sa összeh. sătus); band * babanda-ból (ném. band). Ugyanígy eredeti az *ă* az ófelnémetben kans (sskr. hăsa lat. (h)anser, ném. gans); rat (kerék sskr. ratha [kocsi] lat. rheda) szókban.

Az eredeti *ă*-t helyettesíti az egyenértékü *ĕ* és *ŏ* és pedig 1) a görögben:

α) *ε* helyettesíti az *α*-t *ἐστί* (sskr. asti); *φέρω* (sskr. bharámi); *ἔφερον* (sskr. ábharam); *φέρετε* (sskr. bháratha); *ἔδ-ω* (sskr. ádmi lat. edo √*ἐδ* eredetileg ad lat. edere); √*ἐδ* *ἕδομαι*-ban = * *σεδ-jομαι* (sedeo) *ἕδος* (sedes) eredeti sad (sedere); √*γεν* *γένος*-ban (genus) (sskr. gan = gignere, ganas = genus); ép úgy találjuk helyettesítve az *α*-t *ε*-által gyakran a képzőkben; pl. *πα-τέρ* (nom. *πα-τήρ*, pater sskr. pa-tar) tő: *μη̃-τερ* (nom. *μή-τηρ*,

mater, sskr. ma-tar; tő: μέν-ες (nom. μένος, animus) sskr. mán-as. stb. szókban.

β) ŏ helyettesíti az α-t ποδ-ός (sskr. pad-ás √pad; ném. Fusz.) ό, τό (sskr. sa, ta-t √sa, ta); πό-σις, férj (sskr. pá-tis, úr); μέν-ος, gen. μένους *μενεσ-ος helyett (sskr. mán-ás, gen. mán-as-as stb. szókban, valamint a nominativus ος, ον (sskr. as, am) képzőiben.

A latinban szinte helyettesíti 1) az ĕ az eredeti ă-t; pl. fer-o (sskr. bharami √bhar); est (szkr. ás-ti, gör. ἔσ-τί); sed-eo (√sed, sskr. sad); gen-us, ó-latin: gen-os (√gen sskr. gan, ǵán-as); veh-it (sskr. vah-ati, alapalak: vagh-ati √ vagh.); pecu (sskr. paçú, paku tőnek alapalakja; eq-uos √ec (sskr. áç-vas √aç); decem) ssr. dáçan); septem (sskr saptan); dentem (sskr. dánt-am); ment-em (alapalak: mantim √man) szókban, valamint a képzőkben is; pl. pa-ter, mā-ter (sskr. patar, mā-tar); (g) nō-men (nā-man alapalak: gnā-man); stb.

2) az ŏ az eredeti ă-t; pl. mor-ior (√mar); dom-are (√dm, gót: tam; úfn. zam); op-us ó-latin: op-os (sskr. áp-as); loq-uor (sskr. √lap); pa-tis, po-tens, po-tiri (sskr. pá-tis, úr); coquere (sskr. pak' eredetileg kak).

A megelőző vagy követö v mellett leginkább észlelünk ŏ-t az eredeti ă helyett

a) v után; pl. vom-o (sskr. vám-āmi); vol-o (sskr. vár-āmi); voc-are (sskr. √vak); vort-o, később vert-o (sskr. várt-ate, vertitur √vart); volv-ere (got. valv-jan); quatu-or *quatuors, *quatuores helyett (alapalak: katváres); vocuus, vocivus a feliratokon = vacuus, vocatio = vacatio. — A szanszkrit szótag sva gyakran változik sŏ-vá a latinban; pl. sŏcer *svocer helyett (gör. ἑκυρός *σϜεκυρος helyett sskr. sváçuras irva çváçurás; gót: svaíhra összeh. socrus, sogórné; sskr. sváçrus irva: çvaçrus; szláv: svokra); sorōrem (sskr. svásāram alapalak: svastāram); sop-or, somnus *sop-nus helyett (sskr. sváp-nas, összeh. sváp-imi, alszom); son-us, (sskr. sván-as);

b) v előtt; pl. ov-is (sskr. áv-is): nov-os (sskr. náv-as); nov-em (sskr. náv-an);

3) a kihangzó tő- és szóképző elemekben. Itt ugyanis szabály, hogy *s*, *m* végzetek előtt mint a görögben *o* áll, mely később *u*-ba gyengült; pl. rag: to; egyes nom.-ban: t o - s, t o - m gör. το-ς, το-ν (sskr. ta-s, ta-m); így: i n - c l u - t o - s; acc. clutom (sskr. çru-tá-s çru-tá-m): semleges végzet-o s (később u s) így: g e n - o s (gen-us sskr. ǵán-as); a többes dativus ragja: -b o s (később: bus; sskr. bhjas).

Az ă-nak gyengítése és kiesése.

Bopp kimutatá, hogy az önhangzók súlyra nézve egymás közt különbözők. A legsúlyosabb köztök az *a*, mely, ha gyengül, rendszerint *u*- vagy *i*-be megyen át, vagy végre egészen kiesik. Az *u* maga részéről is gyengül némelykor *i*-vé, de *i* sohasem megy át *u*-ba.

A szanszkrit szók ezen alkalommal hangsúlyaikkal ellátva fognak kitétetni, mi mellett azon jellemző tünemény észlelhető, hogy csakis a nem hangsúlyozott szótagok, kivéve a kettőztetést, a gyengitésnek alá vannak vetve, melyet nagyobbrészt a következő szomszéd mássalhangzók létrehoznak.

Az *ā* gyengül 1) *r* előtt *i* és *u*-ba, mely alkalommal némelykor az önhangzó a következő szótag önhangzójához áthasonul; gyakran az *a*-nak gyengitése *i*-be megtörténik a következö hangok befolyása nélkül. *U* megfelel némelykor az eredeti a n vagy a m - n a k (t. i. az orrhang eltünt, miután a megelőző *a*-t *u*-ba elhomályosította).

A példák következők: g i r - í - s (hegy √g a r, nehéznek lenni; összeh. a slaw: g o r - a); g u r - ú - s (nehéz, összh. gör. βαρ-ύ-ς); kur-ú (fac, √k a r); k u r - m á s (facimus √-k a r); p u r - ú s (sok √p a r, megtölteni, alapalak: par-u-s összh. gör. πολ-ύ-ς) p u r - í, város, hangazonítás nélkül (√par, összh. πόλ-ι-ς).

Az ă-nak gyengítése *i*-be; pl. p i t r' *p a t a r helyett p a (védeni) √-ből, mint a latinban J u p i t e r, D i s p i t e r, M a r s p i t e r alakokban J u p a t e r stb. helyett; d u h i t r' *d u h a t a r helyett = gör. θυγάτηρ; n i ç ā (nox) összehasonlítva az igehatározóval n á k t a m (nocu); d á d h a m i -nak igeneve

√dha (ponere) dhi-tá-s (gör. θε-τό-ς); stha √-ből: sthi-tá-s (status, στατός); ma, (mérni) √-ből: mitás (mensus). Az igék egy része a kettőztetett szótagban szinte az i-t veszi fel; pl. bi-bhár-mi (fero) √bhar; ti-šthā-mi = ἵστημι √stha; mig ellenben mások az a-t megtartják; pl. dá-dami = δί-δωμι.

Az u = an, am-nak, melynek helye vagyon a többes 3. személy us végzetében, mely -anti, -antból keletkezett; pl. bhárējus = φέροιεν = * bharai-ant; babhrús = * babharanti (tulerunt); ilyen természetü az u ubhá, ubháu szókban, melyeknek a latin ambo gör. ἄμφω megfelelnek; összehasonlítható a slaw. oba (beide).

Az a-nak eltünése leggyakrabban fordul elő r előtt és r után, mely esetben ar és ra, ha utána mássalhangzó következik, önhangzós r-ré válik; ugyan ily esetben lesz al önhangzás l lé, va u-vá, ja i-vá; az a-nak eltünése azonban nem szorítkozik csak ezen esetekre.

A példák az a eltünésére a következők:

r = ar: bhṛ-tá-s (latus √bhar); kṛ-tás (factus, √kar); mṛ-tá-s (mortuus √mar), ma-tṛ-bhjas (matribus, tő: mā-tár).

Ezen ṛ a többi önhangzók példajára meg is nyujtatik; pl. mā-tṝ'-s (matres, μη-τέρ-ας); dā-tṛ'-n (datores, δο-τῆρ-ας tő: dā-tár, lat. dator, δοτήρ).

l = al, csak kalp √-ben (fieri) fordul elő eredeti karp helyett; pl. kḷp-tá-s (factus); ṛ = ra; pṛk'h-áti, kérdez, (√prak'h = gót, frah, lat. prec.); pṛth-ú-s, széles (√prath összeh. πλατ-ύς).

Az a-nak eltünése előfordul a nem önhangzósított r előtt is, azaz azon r előtt, mely után önhangzó következik; pl. k'akré (med. πεποίηται √kar * ka-kar-ē helyett); ká-kr-ús (fecerunt * ka-kar-anti helyett).

u = va (a kiesett és v u-vá lett); uk-tá-s (dictus √vak, loqui); u-vák'-a, locutus est (*va-vāk'-a helyett); sup-tá-s, sopitus (√svap, dormire, sopire); urú-s, széles = εὐρύς (*varú-s helyett). stb.

i = *ja* (*a* eltünt és *j* lett *i*-vé); i š - t á - s, tisztelt (√ jaǵ, áldozni, tisztelni); v i d h - j a t i, sért, ver (√vjadh); v i - v i d h- ú s, (megsértettek, megvertek). stb.

Az *a* eltünik mas mássolhangzók előtt is, kivált, ha ezen mássalhangzó után ugyanazon önhangzó következik; pl.

g ' a - g h n-ú s, occiderunt (√ h a n, g h a n) * g ' a - g h a n- u ' s helyett; s - á n t ı, 'sunt (√ a s , esse) * a s - a n t i helyett; á - p a - p t - a t, avolavit (√ p a t slaw. pad, esni, repülni, gör. *πετ, πέτομαι*); stb.

A görög és latinnyelvben ugyanazon tüneménynyel találkozunk. Ezt mi két szempontból fogjuk tárgyalni, először is azon gyengitéseket fogjuk megkülönböztetni, melyek a két nyelvben összehasonlítva a szanszkrittal, továbbá azokat, melyek ezen két nyelv körén belül létesültek.

A görög gyengiti az eredeti *α*-t *υ*-ba. Ez csak egyes esetekben nyilatkozik, legtöbbnyire orrhangok és *r*, *l* mellett. Megjegyzendő, hogy ezen *υ* egy régibb *u*-t helyettesit, úgy hogy az *a* ép ugy gyengül *u*-ba a görögben, mint a latin és német nyelvben; pl. *νυκτ-ός* tő: *νυκτ* (got: nahts, sskr. nákta-m, noctu); *ὄνυξ*, tő: *ό-νυχ*; gyökszótag: *νυχ* (gót * nag-ls, slaw: noch-t, sskr. nakh-á-s); *γυν-ή* (√ g a n, gignere sskr. ǵ á n - i, nő, slaw. žen-a, gót: k v ē n - s, nő, feleség); *κύκλος* (sskr. k á k r á - m, kerék); *μύλ-ος, μύλ-η*, mola (√ m a l, m a r-ból slaw. mlin, malom, gót: m a l - a n, molere); *ξύν, σύν* (sskr. sam. gör: *ἅμ-α*, lat: sim-ul).

Az *a* gyengül *i*-be. A gyökben nem oly gyakori és legtöbbnyire két mássalhangzó előtt; pl. *ἴσ-θι*, alapalak: as-dhi (√ *ες* sskr. as); *πιτ-νεω*, esem (√*πετ*. sskr. pat slaw: pad); *ἵππος* * *ἰκ-Ϝος* helyett (sskr. áç-va's, lat. e q - u o s, alapalak: ak-vas √ a c, curro; *'Ερινύς* (sskr. Saranjū). Az *a*-nak gyengitése *ı*-be leginkább fordul elö a jelen idejü kettöztetésekben; pl. *τί-θη-μι* (sskr. dá-dhā-mi √ d h a); *δί-δω-μι* (sskr. dá-dā-mi √ d a); *γί-γνο-μαι* (√*γεν* sskr. g a n, gignere); *πί-πτ-ω* (√*πετ* sskr. pat); ḯ-be nyujtva találjuk ezen gyengitett *a*-t *πῑ-νω*-ban (√*πο* sskr. pa); *ὑσ-μίνη, ὑσ-μίν-ι*, csata, alapalak: j u d h - m a n ā, j u d h- m a n - i (√ j u d h , harczolni, m a n képzövel.)

Az *ε* mely *ά*-val egyenértékü kiesett *πίπτω* = *πιπέτω* (sskr. pat); *γιγ'-νομαι* = **γιγενομαι* (sskr. gan); *ἔ-σχ-ον* **ἔ-σεχ-ον* helyett

(alapalak: a-sagh-am (√σεχ sskr. sah, tartani); ἑ-σπ-όμην * σε-σεπ-όμην helyett (√σεπ, se-qui, sskr. sak'); Gyakran fordul elő az eredeti *α*-nak eltünése a tőképző elemekben; pl. *πα-τρ-ός*, *πα-τρ-ί* (tő: *πα-τερ* eredetileg pa-tar, alapalak: pa-tar-as, pa-tar-i) stb. alakokban.

Gyakori az *α*-nak gyengitése *u*-ba a latinban különösen a tő és szóképző elemekben, de a gyökökben is némely mássalhangzók behatása következtében. Ezen *u* némelykor az *ü*-nek közvetitésével („medius quidam inter *ι* et *u* sonus — pinguius quam *ι*, exilius quam *u* — sonum y graecae videtur habere" Claudius császár ezen hang megjelölésére az ⊢ jegyet hozta javaslatba) *ι* felé hajlik, miért is a régi alakok *u*-val párhuzamban állanak az *i*-re végződőkkel; *u* tehát enyhébb gyengitése *α*-nak, melyet evvel az *o* közvetít, mely a régibb nyelvben még ott található, a hol a későbbi nyelv *u*-t tartalmaz. Így lett az alapalak * ap-tama-s * op-tomo-s-, op-tumu-s-, op-tümu-s-, op-timu-s-sá (olasz: ottimo); * dakama-s-ból lett: * decomo-s, de-cumu-s, decimu-s (olasz: decimo); cap-ere mellett létezik: man-cup-ium, oc-cup-are; in-cip-ere, man-cip-ium; quat-io mellett van: con-cut-io; sal-sus mellett: in-sul-sus.

Gyakran az u későbbi változtatása *o*-nak különösen a szóképző elemekben. Így az *-us*, *um* végzetekben, melyeknek a sskr. *as*, *am*, gör. *-ος* *-ον* ólatin: *os*, *om* megfelelnek; pl. datus; régibb: da-tos, gör. *δο-τός* sskr. da-tas; genus, régibb: genos, gör. *γένος*, sskr. g'ánas; op-us, régibb: op-os, sskr. áp-as; így vagyunk -bus raggal is, melynek a régibb -bos -*bjos helyett és a sskr. -bhjas megfelel. Az igeragokban -unt ugyanazon természetü; pl. fer-unt, régibb: fer-ont, fer-onti, gör. *φέρ-οντι* = *φέρουσι*, sskr. bhár-anti, *v* és *u* után az *u* későbbi *o* pedig az eredeti képzés; pl. régi: volt későbbi: vult (√var); régi: novo-s későbbi: novu-s (eredeti: náva-s); régi: loqu-ontur, későbbi: loqu-unt-ur; régi: quom, későbbi: quum (eredeti: kam); stb.

Igen gyakori az eredeti *α*-nak gyengitése *i*-be; pl. in-ter, mbriai: an-ter, mint a névmástőjének an középfoka (sskr.

an-tár, án-tara-s, inter, interior gör. ἔν-τερα); a tagadó in-, umbriai: an-, sskr. an-, gör. ἀν; intus sszkr. antas; ignis sskr. agní-s; quinque, sskr. pánk'an; mihi véd: mahja stb.

Ezen gyengités igen gyakori az összetétel második részében, pl. ac-cip-io (capio); as-sid-eo (√sad); me-min-i (√man); co-gni-tus (√gna, gan-ból); in-si-tus (√sa) továbbá a tő és szóképzésekben; pl. veh-is, veh-it *veh-isi veh-iti helyett (eredeti: vagh-asi, vagh-ati); nōminis eredeti: gnā-manas. A jelenidejü gyökök kettőztetett szótagjában szinte gyengül az eredeti gyökbeli *a* *i*-be; pl. gi-gno = *gi-gen-o, alapalak: ga-gan-āmi, gör. γί-γνο-μαι (√gan); sero = siso (miután két hangzó közt az *s* *r*-be és az *i* *r* előtt *e*-be megyen át) alapalak: *sa-sá-mi (√sa); sisto, alapalak: sta-stā-mi (√sta); sīdo *si-sdo, *si-sed-o-ból, alapalak: sa-sad-āmi (√sad);

Å vagy is annak helyettesitője kiesett sum, sumus, sunt, sim stb. elején esum stb. helyett, a mint az *a* kiesett a a sanskrit asmi ejtegetésének némely alakjaiban; pl. smas, santi, sjām stb; mig ellenben a görög εἰμί kezdő önhangzóját mindennütt megtartotta; ilyen: gi-gno is *gi-gen-o helyett (√gan). Különösen gyakori ezen kiesés az összetett szók második tagjában; ilyen malo *mavló-ból és ez *mage-volo-ból; továbbá a -brum rag *berum helyett (√bhar) ugyaez áll -gnus valamint -gium alakról is; pl. mali-gnus (*mali-genus helyett √gan); jur-gium *jur-igium helyett (√ag összeh. rem-igium).

Az eredeti *a*, melynek képviselője *e* kiesett a függő esetekben is; pl. patr-is, matr-is (eredeti: patar-as, matar-as).

A mi az *a*-nak és képviselőinek gyengitését illeti a görögnyelvben egy és ugyanazon szó különböző és különlegesitő alakjaiban az nem oly gyakori, mint a szanszkrit és a latinnyelvben; a görög általában hangzóinak állandósága által tünik ki.

Igy áll *o* helyett *υ* ἀνώνυμος (ὄνομα) szóban és Ὀδυσσεύς helyett az aeól tájnyelvben Ὑδυσσεύς, miből a latin Ulysses; *ε* helyett pedig *ι* ἴσθι (légy) összehasonlítva ἔστω-val, a homeri πίσυρες, τέσσαρες helyett κίρνημι = κεράννυμι, χθιζός = χθές stb. szókban.

A gyengített *a* nagy szerepet játszik a germán nyelvekben, kivált az erőshajlítású igék alakjaiban, melyekben a hangzóváltás (Ablaut) csak is az eredeti *a*-nak gyengítéséből magyarázható.

Igy fordul elő az *i* mint az eredeti *a*-nek gyengitése a következőkben gót: baíra = *bira (fero, *r* és *n* előtt nem állhatván *i*, hanem aí, aú) alapalakja: bharāmi ($\sqrt{}$bhar); gót: b i n d a (ich binde) $\sqrt{}$b a n d, sskr. bandh, alapalak: b h a n d h ā m i: gót: s i t a (ich sitze) $\sqrt{}$s a t eredetileg s a d lat. s e d; gót: f a í h u (Vieh) fihu helyett (sskr. paçú-s lat: pecu gót: i k (ego) sskr. a h a m; i s t sskr. a s t i; sind sskr. s a n t i; sibun, sskr. s a p t a n; m i k i l s (nagy) sskr. mahat stb. Az eredeti *a* gyengül *u*-ba a következőkben: gót: b a ú r - a n s *bur-anas helyett (latus, alapalak: *bharanas $\sqrt{}$bhar); g a - b a ú r - t h s (Geburt) b a ú r t h s = *b u r - t i - s, alapalak: b h a r - t i - s ugyanazon gyökből; b u n d - u m (wir haben gebunden) alapalak: *b h a-b h a n d h - m a s; v u l f - s (wolf) sskr. v ṛ' k a s, alapalak: v a r k a s; gót: m u n a (ich meine) $\sqrt{}$man gót: t u n p n s, sskr. d a n t a s; a fosztó *α-*, *ἀν-* a gótban u n-; a gót dativus ragja - a m: dagam, fiskam szókban lesz az ó-fel németben: t a k u m (den Tagen), f i s k u m (den Fischen) stb.*)

Bartal A.

---

*) l. Jakob Grimm. Gesch. d. deutsch. Sprache I. 192. l és Schleicher, Compendium 151. l,

A homéri kérdés jelenlegi állása.

(Vége).

Lachmann a 18 éneken fölül még egy másik Ilias nyomára is talál, melyre itt bővebben nem akarunk reflectálni, az elődadottakból kiki látja nemcsak az eredményt, hanem megitélheti a módszert, melyet vizsgálataiban követett, s melyben számos utánzókra talált s talál, kiket Lachmaniani név alatt ismer az irodalomtörténet. [105]) Legtovább ment Köchly, ki az Iliast elemeire, tizenhat önálló énekre fölbontani, s ezeket eredeti alakjokban visszaállítani megkisérlé. [106]) Nem kutatjuk, menynyire sikerült e kisérlet, de ingatag, vagy legalább sok oldalról megtámadott sőt kárhoztatott alapon nyugvó vizsgálatok eredményét megdönthetetlen igazságkint hirdetni iskolában, az nagyon merész vállalatnak látszik, nemcsak mert évezredek hagyományát dönti meg, hanem mert ezt esetleg (ha t. i. nem a szerző és pártja részén van az igazság) meghamisítja; nem is lehet e fellépést másnak tekinteni, mint amaz arrogantia kifolyásának, melylyel az u. n. énekelmélet védői élökön Lachmannal nézetök számára csalhatlanságot s tekintélyök előtt általános meghajlást követeltek. [107])

Az Ilias egységét most is a tudósok legnagyobb része vallja, sőt úgy látszik, hogy azok száma mindinkább növekszik, bár, igen helyesen a valódi tudományos vivmányok elfogadása

---

[105]) Ők maguk ugyan tiltakoznak ez elnevezése ellen. Bernhardy Grdr. II, 157. l.

[106]) Köchly: Iliadis carmina XVI. Scholarum in usum restituta edidit K. Lips. 1861. L. Ribbek észrevételeit Jahn's Jahrb. 85; 1—30 és 73—100 ll. — Többeket alkalmilag felemlítettünk.

[107]) L. F. az idézetet Lachmann Betr. 57. o. ról.

és érvényesítése mellett. A megtámadások ellen főleg **N i t z s c h** védelmezte az Iliast [108]), bár ő kétségkivül már gyakran messze ment az engedményekben, Bäumlein, [109]) legujabban Ditges, [110]) Kiene. [111]) és mások.

Már volt alkalmunk kimutatni, hogy Homér nevéről, koráról bizonyosat mondani akkor, midőn a történeti hagyományok teljesen cserben hagynak, lehetetlen ; ez különben is másodrendü kérdés. A főkérdés az, származhatott-e az Ilias jelen alakjában fővonásaiban egy költőtől? A tudomány kétségtelenül kiderítette, hogy keletkezésekor irásba nem foglaltathatott s azután is jó ideig csak szóbeli hagyományban élt (ez Wolf érdeme), továbbá hogy legkésőbben Pisistratus volt első, ki e hagyományt gyüjtette és irásba foglaltatta s ez által minden lehető lényeges változtatás ellen megóvta. Igen természetes, hogy az Iliasnak e három korszak egyikében kellett létesülnie ; s így jelenlegi alakját vagy e g y k ö l t ő n e k, kit Homérnak nevezünk, vagy a szóbeli terjesztőknek vagy énekeseknek — rhapsódoknak, vagy végre Pisitratus bizottságának köszöni. Itt általában két részre oszlanak a vélemények ; az egyik az Iliasban müvészi terv szerint kikerekített egészet lát, melynek nemcsak tartalma van általános összhangzásban, hanem alakilag, nyelvészeti szempontból is [112]) oly egyöntetüséget mutat, minővel csak egy bizonyos, meghatározott terv szerint alkotó költő müve bírhat ; az ellenmondások, toldások stb. egyes részletekben a második,

---

[108]) Említett két munkáján ‚Historia Homeri' etc. és Sagenpoesie ... kivül, Beiträge zur Geschichte der epischen Poesie der Griechen. 1861. c. müvében.

[109]) Grote ismertetett nézete ellenében P h i l o l. XI, 405 K. ll. L a c h m a n n ellen. Kritik der Lachmann'schen Schrift, Zeitschr. für a. Wiss. 1848, 41—43 és 1850. 19—22 sz. J a h n's J a h r b. 75, 34 s. k. ll. — V. ö. ll. a Commentatio de compositione Iliados et Odysseae, Maulbr. 1847. és több értekezés Phill.-ban.

[110]) Hauptinhalt der Ilias und deren Einheit. Köln. 1864.

[111]) ‚Die Composition der Iliade. Göttingen 1864.'

[112]) Ez irányban a homéri irodalom, mely különben már is oly terjedelmü, hogy még szakférfiak számára az idevonatkozó müvek rendszeres összeállítása vált szükségessé (v. ö. H o f f m a n n. Der gegenwärtige Stand

a szóbeli hagyományozás és terjesztés korszaka rovására esnek. Hogy az Ilias szerzője felvett eposzába régibb énekeket vagy változatlanul, vagy tervéhez kepest átidomítva, azt lehetségesnek, sőt valószinűnek tartják azok is, kik eme nézetet vallják, annál is inkább, mert ily énekek létezését az epos története, — mint a mely épen ily énekekből fejlődött-, és az iliaszi mondakör egyaránt föltételezik. [113]) A másik vélemény azon észleletből indulva ki, hogy az Ilias egyes kisebb nagyobb részletei cselekvény és jellemzésben a legapróbb vonásokig teljes öszhangot mutatnak, de az egyes részleteket összekapcsoló darabok majd élesebb majd gyengébb ellentételeket tüntetnek föl, azon következtetésre jut, hogy e kisebb elbeszélések, és csak ezek képezik az eredeti állományt mely később mesterségesen köttetett össze egy tömeggé [114]), mely a művészi egységre törekvést mutatja.

Mig amazok az Ilias egészének nagyszerű szerkezetépen legfőbb érdemét és tulajdonképi becsét, emezek történetileg régibb korszakot, az egyes énekek korszakát vélik benne fölfe-

---

der Untersuchungen über die Einheil der Ilias. Allg. Monatschr. f. Wissenschaft u. Litt. 1852. 275 k. ll. — Curtius G. Andeutungen über den gegenwärtigen Stand der hom. Frage. Zeitschr. für die oest. Gymn. 1854, 1 s. k. ll.), — még legtöbb kivánni valót hagy; pedig a specialis részekre vonatkozó kimerítő dolgozatok fognak felvilvilágosítólag hatni az egészre. Nehányat ezek közül ide igtatunk: Friedländer. Die krit. Benützung der ἅπαξ εἰρημένα. Philol. VI, 228 k. ll. a. Dissertatio de vocabulis Homericis 3 ért. — Hofmann Quaestiones Hom. 1848. — La Roche. Homerische Studien 1861. — Teljes összeállítását és jelentését a homeri syntaxisra vonatkozó műveknek l. Hentzétől a Philol. XXVII. s. k. köt.

[113]) Hogy ily változtatásai az eredeti szöveghez léteznek és pedig nagy számmal, azt nem is jut eszébe tagadni egy, unitarius.nak sem — ez a homéri költemények történetének természetes következése.

[114]) „Doch ich komme mir bald lächerlich, wenn ich noch immer die Möglichkeit gelten lasse, dass unsere Ilias in dem gegenwärtigen Zusammenhange der bedeutenden Theile, und nicht bloss der wenigen bedeutendsten, jemals vor der Arbeit des Pisistratus gedacht worden sei" irja Lachmann Betr. 76. o, — Hogy mások korábbi időbe, mások még későbbibe (p. Wolf v. ö. 66. jegyz.) helyezik az egyesítést, a dolog lényegén nem változtat.

dezni [115]), s müvészi igényeik kielégítését ez egyes énekek költészetében lelik [116]).

Első látszatra nem nagy a különbség a két nézet közt [117]), de végelemzésben az eredményre vezet, hogy művészi szabályok szerint alkotott epost a régi görögöknél hiában keresünk, — hacsak nem az alexandriai korszakban; mert a bomlasztó critica már nem elégszik meg az Iliassal, hanem áldozatul akarja ejteni az Odysseát is. Erről csak röviden fogunk szólani; e részben a vizsgálatok is csekélyebb térre szorítkoznak. Az Odyssea Ulisses változatos bolyongásait beszéli el Trojából visszatérése alkalmával és harcát elleneivel saját házában, mig hosszu távollét után ujra elfoglalhatja ősi székét s az annyira ahított békét és nyugalmat elnyeri. Tetteinek és szenvedéseinek hosszú sora a hős jelleme két fővonását tünteti elénk; rettenthetetlen bátorságát és hü vonzalmat neje, hazája után; másrészt a hitves hasonló kitartással szeplőtlenül őrzé meg a ház becsületét, s uj szerencsére, boldogságra várja a szeretett társat. E két fő mozzanat mint egy középpont körül csoportosul nagy száma egyéb eseményeknek, epizódoknak, melyek amazokkal művészi egészszé

---

115) Érdekes Grimm J. itélete e tárgyban, mely oda megy ki, hogy Lachmann oly tökélyt kiván aba régibb epostól, melylyel az soha sem bírt, az egyes egyenetlenségeket és ellenmondásokat szivesen el lehet nézni, azon hatalmas benyomással szemben, melyet az egész epos reánk gyakorol. Homér szunyadása kellemesb hatást gyakorolt, mint a költészet untig élesztett tüze! S ha elfogadjuk Lachmann nézeteit, banem egyszersmind keressünk az erőt is, mely különböző korok adalékait egyesítette, és pedig oly művészileg egyesítette, tőle felvilágosítást nem nyerünk, az ő keze sebet ejt, a nélkül hogy gyógyítana. Az, hogy ez egyesítést Pisistratusnak vagy az akkori szerkesztésnek köszönhetjük (mint Wolf véli) — nagyon mesésen hangzik. L. Grimm Gedächtnissrede auf Lachmann 11. o. Bernh. Grdr. II, 149.

116) Lachmann nagy páthosszal kiált föl (Betrachtungen 86. o.) „Wer nun aber nach Weiberart um seinen lieben Homer, seine liebe Ilias seine lieben Vorurtheile jammert, und sie für weit herrlichere einzelne Lieder nicht hingeben will.“ stb. V. ö. a minden tekintetben érdekes értekezését: „Ueber die Einheit der Ilias“ Gerlac h-tól Philologus XXX, 1870 — melyről egy jövö alkalommal bővebben szándékozunk megemlékezni

117) Ezt állitja Bonitz is id. m. 26. o.

vannak egybe fonva, — nem úgy, mint az Iliásbau, történeti vagy chronologiai rendben fölsorolva; eleinte két-három fonalban fűződik odább az elbeszélés — a kérők garázdálkodásáról, Telemach útjáról, s Odysseus bolyongásairól — mígnem mind egy csomóba futnak össze — az atya és fiu szerencsés visszatérésében s a házuk meggyalázóin állt bosszuban. Az események nagyobb részét nem is a költő beszéli el, hanem hősével beszélteti el — az előadás általában a művészi fejlettség igen magas fokát mutatja, mely Wolfot is e bámulatos elismerő nyilatkozatra ragadja: „Plura horum vere dilaudari quis neget? de Odyssea maxime, cujus admirabilis summa et compages pro praeclarissimo monumento Graeci ingenii habenda est.“ [113]) Grote azt mondja, hogy a homéri költemények egysége iránt soha kétely sem támadt volna, ha egyedül az Odysseát olvasnók. [119]) De az Odyssea felbonthatatlan egységét vallják még oly férfiak is, kik az Iliasra az ének theoriát alkalmazzák, mint Schoemann, ki egyenesen őrültnek mondja a véleményt, hogy az Odyssea eredetileg önálló énekekből állíttatott össze. [120])

Lachmann úttörő elmélete azonban az Odysseára nézve is nagyszámu követőkre talált. Legtovább ment Kirchhoff A. ki az Odyssea kiadásában különválasztotta az egyes részeket, amint az ő képzelme szerint eredetileg keletkeztek vagy keletkezhettek; [121]) az igen egyszerű és csekély terjedelmű alap, a népies hagyomány és monda kifolyása volt, s csak későbbi bő-

---

118) Wolf Prolegg. p. 70. Az idézett szavakra vonatkozólag irja: Bekker Homerische Blätter p. 17: „Es stünde sohlimm um griechischen Geist und Ruhm, wenn wahr wäre, was noch die Prelegomena predigen.“

119) L. History of Grece. Uebers. v. Meissner I, 527.

120) Jahn's Jahrb. 69, 129: „Die Odysse als ein aus früher nicht zusammengehörigen Liedern compenirtes Stück zu betrachten, halte ich für baaren Aberwitz“ — és alább: „Sie selbst aber ist die geniale Coaception eines vorragenden Geistes, der in dieser Gattung weder ein Vorbild hatte, noch, so viel wir zu urtheilen im Stande siud, würdige Nahfolger fand.

121) A. Kirchhoff. Die Homerische Odyssee und ihre Entstehung. Text und Erläuterungen. Berlin. 1859. V. ö. ugyanattól egyes részeket illetőleg Philologus XV—XIX köt. s más folyóiratokat.

vités és kiegészités által nyert uj alakot és terjedelmet; ez állomány a 30—50 Olympias közt ujonnan átdolgoztatott, s ez alkalommal a szöveg kétszerte nagyobb terjedelmet nyert, de egyegyszersmind ámíttatott egész darabokkal megtoldatott és hézagossá lett. [122]) A critica azonban, mely ez eredményekhez vezet, olly bizonytalan, sőt bizonytalanabb, mert gyakran önkényes, sőt erőszakos módszert követ, minő volt az, melyet az Iliasnál bővebben elemeztünk; állításai épen — állítások maradnak, melyekben a merészség, és, nem akarjuk tagadni az elmeél meglep, bámulatra késztet, de az érvelés meg nem győz, hidegen hagy, s önkénytelen eszünkbe jutnak a költő szavai:

Ti kezetekbe vévén javitó ecsetet
a régi képnek adni vagyván uj életet:
A régi bájos képen addig javítotok
míg festék és az élet rajt elmosódni fog."

Módositásokat az eredeti szövegben, toldásokat és hézagokat az Odysseában ép ugy észlelhetni, bár kisebb mérvben. mint az Iliasban; ezt az egység védői készségesen elismerik, ez a költemény történetéből önkényt foly [123]) — de egységes szerkezete mellett az Ilias védelmére felhozható érvek hatványozott mennyiségben és súlylyal bizonyítanak. Az Odysseát illetőleg a két nézet még élesebb ellentétben áll szemben egymással, az egyík a teljes egységet vallja, a másik ennek merev tagadását vitatja; a specialis tárgyakra vonatkozó vizsgálatok pedíg, me-

---

[122]) Az Odyssea egyes részei képezik a vizsgálat tárgyát hasonló szellemben a következö föbb müvekben: Bekker J. Homer. Blätter 98. k. ll. és v-ről 123 k. ll. — Hennings Ueber: Die Telemachie (3. Suppl. d. Jahrb. f. Philol. 1858). — Lauer: de Odysseae libri XI. forma genuina et patria. Berol. 1843. — Köchly De Odysseae carminibus dissertatt. III. Züriehi progr. 1862—64 és Zeitschr. f. die öst. Gymn. 1862. 748 k. ll. — Volkmann R. Commentationes epicae Lips. 1854. Rhode Progr. Dresd. 1848; Brandenbusg 1858 (13—17 k.). — Liesegang de extrema Odysseae parte. Bielefeld. 1855.

[123]) L. Nitsch indagandae per Odyes. interpolationis praeparātio Kiel. 1828; és Sagenpoesie . . 119 k. ll. — La Roche. Die Athethesen in der Odyssee (Zeitschr. f. die öst. Gym. 1862). — V. ö. Friedländer Jahns Jahrb. 79, 587 k. ll. és Bäumlein u. o. 81, 532 k. és 795 k. ll.

lyek vagy az ellentétek összeegyeztetésére, vagy az egyik elenyésztetésére vezetnének, legnagyobb részt még hiányzanak. [124])

Nézetünk szerint egyébként a homéri kérdés eldöntésére nem kizárólag az u. n. szakkörök; a philologusok vannak hivatva, hanem miután a vizsgálatok csak a költeményekre magukra, azok benső szerkezetére szorítkozhatnak, azok is, kik ezek megértésére első sorban vannak utalva, s kik ennél fogva megitélésüknél is latba vethetik szavukat: a költők, de csak a valódi költők; azok, kikről Róma költője ép annyi bájjal mint igazsággal mondja:

Ego nec studium sine divite vena nec
rude quid prosit video ingenium

Hóman O.

[124]) Mellőzzük itt a kérdést az Ilias és Odyssea közti különbségekről. Hogy nyelvkincsben eltérnek egymastól (l. Friedländer. Zwei Hom. Wörterzeichnisse), az tény, de a mely, részben legalább, a tárgy különbözőségétől föltételeztetik. A tartalmi eltérések és ellenmondások még nincsenek oly tüzetesen kimutatva, hogy az itélet némileg is indokolt lehetne. Találkoztak már, mint láttuk, a régieknél, grammaticusok, kik a két epost nem egy szerzőtől származottnak állították — χωρίζοντες — A homéri kérdés mai állásánál a szerzőket illető kérdés másodranguvá sülyed.

Ars poët. 410.

Irodalmi állapotok Rómában Horatius korában.

(Vége.)

Mi sem volt természetesb, minthogy oly jelentékeny embert, minő Horác mindenki iparkodott körébe vonni. Ő élvezé Maecenas kegyét, mit irigyeltek is tőlē, mert a köztük levő viszonyt teljesen félreérték; élvezett ritka függetlenséget, melybe Maecenas helyezé s melyből Hor. soha ki nem kivánkozott; ha valaki, ugy bizonyára ő dicsekedhetett, hogy uj utakon járt s nem mások nyomain lépdelt: sehol kivehetőbben, de egyszersmind megsemmisítőbben ezen méltó önérzetet a servum imitatorum genus ellenében ki nem fejezi mint Ep. I. 19. Ettől eltekintve is dicsekedett ő, hogy mélyebben hatolt be a görög irodalomba, átalában a költészet lényegébe, mint bárki azon körökből. Ismerte a komoediát mint Augusztus ismerte és szerette. Összeszedi Platót, Menandrost, Eupolist és Antilochust, hogy kün a falun a saturnaliák alatt tanulmányozhassa őket. Bizonyos, hogy jártas volt a görög lyrában, — Pindárt sem véve ki. — Pindarum quisquis studet aemulari kezdetü ódája (IV. 2,) a pindári költeményeknek majdnem egész lajstromát adja. Saját szorgalmával bárki dicsekedhetik; azért senki sem fogja költőnktől rosz néven venni, hogy kicsinylőleg tekint azokra, kik csak Catulljukat és Calvusukat ismerik: Sat. I. 10. 27. quos neque pulcher]Hermogenes umquam legit, neque simius iste] nil praeter Calvum et doctus cantare Catullum.

És mi volt, mi Horácot ösztönzé, hogy ezen iránytól magát távoltartsa, nem törődve a veszélylyel sem, hogy az irritabile genus haragját magára vonja? Eltekintve a fenebb

mondottaktól azon emberek méltatlan irányának mély megvetése. Tele vannak azok hiusággal: Ep. II. 1, 107. gaudent scribentes et se venerantur et ultro,/ si taceas laudant, quidquid scripsere beati, mint ama Fannius (Sat. 4, 20.) beatus ultro delatis capsis et imagine, azaz költeményeit maga küldi capsa-ban (talán cyprusfából) arcképével együtt a könyvtárakba (természetesen magán könyvtárakhoz, milyenek már egy idő óta nem kis számmal voltak Romában), és azután túlboldognak érzi magát, ha látogatása alkalmával azokat ott találja. Ugy tesz, mintha a tulajdonos részesitené ily elismerésben. Evvel kapcsolatban van a kölcsönös hánya-vetiség. — Volt egyszer, mint Horác beszéli, két fivér, egyik szónok, másik jogász. A szónok fivérét Muciusszá tevé; a jogász pedig a szónokot Grachusszá. Igy ezen költők is. Az egyik lyrikus: az Alcaeusszá leszen; a másik elegia költő: ez Calimachusszá vagy még fölebb, Mimnermusszá emelkedik. Ez veti meg alapját a cliquenek, coteriának azaz jelentéktelen emberek olynemü társulásának, melynek célja a való érdemet elnyomni. Ilyenek a grammaticae tribus. (Ep. I. 19, 37.) kiknek kedvezését Hor. keresni nem akarja:

Non ego ventosae plebis suffragia venor
impensis cenarum et tritae munere vestis;
non ego nobilium sriptorum auditor et ultor
grammaticas ambire tribus et pulpita dignor.

Azt mondja Hor, miután a plebset, azaz ily körök szenvedőleges tagjait, és a scriptores-t, hallgató közönséget és költőket, ellentétbe helyezi; az elsőket nem törekszem meghivások és kopott ruhákkal fogdosni, sem a költöket ugy, hogy recitatióikat meghallgatván kényszeritsem őket az enyéimet is meghallgatni. Juvenal kétségkivül igy fogta fel e helyet.

Emlitettük fenebb, hogy Cicero éltének vége felé az ellentett irányok közt t. i. az ázsiai és attikai közt közép állást vőn; ép igy nagy jelentősége van Liviusnak eltekintve művetől mint történelmileg becsestől, a történelmi irály tekintetében is, mit azonban Asinius nem akart megengedni. Livius közép utat tart Sallust ódon irálya s egy más irály közt, melyet rövidség

okáért ázsiainak nevezünk. Ezt már Coelius Antipater előkészité, kinek történetén a rhetorika nyomai észlelhetők, és a kor izléséhez van alkalmazva. Mindent megkisérlettek, hogy az olvasót felizgassák: hogy a páthoszt felkeltsék, megindulást és más hangulatot ébreszszenek s azt fokozzák; majd hizelgés-, hajlongásba tévedtek a fejedelmi személyek előtt, mint pl. Velleius, majd utálatos gyanusitásokig, ferditésekig sülyedtek, hogy különösen az ifjuság előtt magas gondolkozásuaknak látszassanak. Cremutius Cordus azon helye, hol Cicero haláláról szól, melyet Seneca (c. 34.) idéz, fényes példa erre. Ezen sülyedést meg kell jelenitenünk (mert Sallust is oda sorolandó, ki erkölcsileg igazságtalan, lenéző ember, affektált és udvarias szerző), hogy kellőleg méltányolhassuk Livius nagyságát és jelentőségét, előadásának tisztaságát és classicitását s lelkének erkölcsösségét, nemességét. — Horatiust szintén ily szempontból kell megitélnünk. Ő az utóvilágnak költői termékeket hagyott, melyek örökbecsüek lesznek és nevezetesen a sermones müalakját — mint röviden nevezni akarjuk — költeményeiben örök időkre megállapítá; de egyszersmind példánykép lőn, miként járjon, magas célja öntudatával s korának zavart hangjai által meg nem ingatva a teremtő müvész biztos uton és teremtsen örök jelentőségü müveket.

Ha Hor. önmagáról beszél, gyakran látszólagos ellenmondásokba esik. Kitörli magát azok sorából. kiket méltóknak tart költőknek nevezni (Sat. I. 4. 39.: primum ego me illorum, dederim quibus esse poetis, excerpam numero). Ki ugy ir, mint ő, sermoni propiora, azt nem lehet joggal költőnek nevezni. Ugyanazon satírában 17. sk. v. mondja magáról: di bene fecerunt, inopis me quodque pusilli finxerunt animi, raro et perpauca loquentis. Nem pusztán ironia az, midőn igy Crispinus felhivása alól kibuvik. Hasonlóan tesz, ha Agrippa, Maecenas, Augustus szólítják fel, hogy talentumához méltó anyagot válaszszon s igy valóban nagyot létesitsen. Már neki csak meg kell elégednie a könnyebb plectrumma s az általa jól ismert korlátokon belül kell maradnia: a nagy anyag kezeiben összezsugorodnék. Természete, mint élte folyása sem alkalmas arra,

hogy belőle valódi értelemben vett költőt csináljanak. Midőn Philippiből visszajött (Ep. II. 2. 5.) s magát atyai vagyonától megfosztottnak látta, mindenesetre a paupertas audax ösztönzé verselésre, nem — mint hitték — hogy pénzt szerezzen, hanem, hogy ha már mindent elvesztve, a szabadságot megsemmisülve, a legjobb embereket elesve, magát élete reménye, mindenétől megfosztva látta, legalább kifejezést adjon belső keserüségének dalokban, melyek elvesztek s melyeket maga Hor. semmisitett meg. Hogy adja most magát a versek készitésére? a haladó évek egyiket a másik után vevék el tőle: lassankint a kis költői ér is, melyet az istenek adtak neki, kiapad. Mindebben csak igazság lehet. Az egyetlen, miben öntudatosan saját érdemét ismeri, a sermones (Sat. I. 10. 54.):

hoc erat, experto frustra Varrone Atacino atque quibusdam aliis, melius quod scribere possem, inventore minor; neque ego illi detrahere ausim haerentem capiti cum multa laude coronam.

A cithera is, melyet egész életére kiván magának (Carm. I. 30. 20.) inkább saját örömére szolgáljon, mint költői hir szerzésére. Másutt (Carm. II. 16. 39.) azt mondja, hogy a Parca spiritum Graiae tenuem Camenae adott és non mendax-nak nevezi, mert nem igért neki többet, de a mit igért, megtartá. Mindig a szerénység hangját vehetjük észre a neki juttatott erő és kijelölt sphaera nyilt elismerésében.

Máskor ismét mily hatalmas önérzettel tudja ugy magának, mint másnak a költői jogot megvédeni; mily örömtelt büszkeséggel tekint arra, mit ő s pedig ő először hozott létre; mily megvetéssel tekint a csőcselékre (malignum vulgus), mely ép oly képtelen valódi érdemet becsülni, mint sajátot, ujat létesíteni, igy az imitatores, servum pecus, kik nem tudnak mást csak Catulljukat és Calvusukat dudolgatni; mily önérzettel hivatkozik a kaján itészek ellenében egy Maecenas, egy Messalla, egy Asinius, egy Varius és Vergil iteletére müveinek becsét illetőleg! (Ep. I. 19. Sat. I. 10. végén). Nem lehet állítani, hogy Hor. minden költeményében egyenlő biztossággal mozog; inkább azt érezzük, hogy gyakran ingatag lábon áll,

hogy maga is érzi, miszerint nincs tulajdonképi sphaerájában; amaz itéletekben azonban ugy tünik fel, mint egy kora felett magasan álló, öntudatában bizó, biztosan mozgó, döntő itéletre képes és jogosult, költészetet és kritikát magában foglaló genius. S evvel meglehetősen kijeleltük az állást, melyet Hor. kortársai közt, ugy költői barátjai mellett mint ellenségeivel szemben elfoglalt. A költészet és itészet egyesítése az, mi őt leginkább kitünteti s egyszersmind korlátozza.

Az Augustus korabeli költészetben is két irány uralg, egy ódon és egy más, mely megfelel a szónoklatban az ázsiai irálynak, s melyet röviden alexandrininek fogunk nevezni. Hor. a kettő közti középutat választá; s ép azért mindkettő ellen kelle küzdenie. Volt eset arra is, hogy mindkét részről egyszerre támadták meg. Hermogenes Tigellius és majma, nil praeter Calvum et doctus cantare Catullum (Sat. I. 10. 26.) bizonyára az alexandrinieket illeti s mégis Horácot támadják meg, midőn Luciliust, mint legjobb satira-költőt állítják ellenébe. Ez nem elv, hanem boszus érzület taktikája.

Lucilius méltán mondható a satira inventorának, mint Hor. Sat. I. 10. 56. nevezi; ő adott a satirának, mely addig a mulattató irodalomhoz tartozott, erkölcs-politikai jelleget; s ezért míg Romában köztársasági szellem és ösrómai érzület uralgott, ő mindig nagy becsültetésben részesült. Érzületének nyiltsága, a bátorság, melylyel a magasb ranguakat is megtámadá, az élenkség, a kifejezésbeni és a nyelv szabad kezelésében, a vidorság, a változatos mindig gyönyörködtető tartalom eszközlé, hogy egész a császárok koráig a közönség kegyében maradt. Tacitus nem igen kedvező szavakat ad Aper ajkaira azokról, kik Lucilium pro Horatio et Lucretium pro Vergilio legunt (dial. 23). Juvenalis magnus Auruncae alumnusnak nevezi őt (Sat. 1. 19.) és jellemzi költészetének hatalmát (165. k.):

ense velut stricto quotiens Lucilius ardens
intremuit, rubet auditor, cui frigida mensest
criminibus, tacita sudant praecordia culpa.

Persius, Hor. utódja, csak mellesleg említi, bár hihetőleg Lucilius 10-ik könyve lelkesíté őt a satira iránt (Suet. vita Persii). Bizonyára bátorság volt Horáctól, magát Lucilius mellé állítani és Hor. jól tudta, mint merészelt. Hor. idejében hiányzott egy satirai elem, mely Luciliust legérdekesebbé tevé: a politikai. A satira igen korlátozva volt, tisztán az erkölcsire szoritkozott, mihez azután a szépészeti vita járult. Mit tartalmi érdekességben vesztett, azt vissza kelle szereznie más téren, az alak- és kifejezésben.

Ezzel meg van jelölve Horácnak Lucilius elleni harca. Horácnak mindenben, mit Lucilius föltétlen tisztelői ellen felhoz, a mennyire itélhetünk, tökéletesen igaza van, habár maga Quintilian (X. 1. 93.) sem ért vele teljesen egyet. Lucilius erkölcsi becsét kitüntetni, Horácnak nem volt oka, mert azt senki sem érinté, s annak tisztaságától mindenkit eléggé meggyőzhet Luciliusnak társalgása Scipióval és Laeliussal, mit Hor. oly kedves módon említ meg.

Gyanítható, hogyan került Hor. ezen polemiába nem Lucilius — hanem ennek tisztelői ellen. Nem polemiával kezdett ő, hanem erre mintegy kényszeríték. Ő darabjaival magát Lucilius mellé helyezte; alig van tárgy Horác satiráiban, melyet Lucilius fel nem dolgozott vagy nem érintett volna. A brundisini utazás egy kis melléklet Luciliusnak Romából Capuába s tovább Messanába való utazásához. A 4. könyvben Lucilius hasonló mulattató küzdelmet fest, minőt Hor. a brundisini utazásba (I. 5. 53. k.) beszőtt. Az ily jelenetek beszövése teljesen luciliusi sajátság. A 2. könyvben a puhaságot, a tobzódást festi, és ajánlja az edző vadászást: per inhospita tesqua vagantem rerum animo sequitur captarum gratia maior. Az 5. könyv a birvágy ellen irányul, mely természetesen Hor. koráig szerfölött növekedett. A 8. könyv emlékeztet Hor. 2. satirájára. A 17. könyv összekapcsolva a 17. fragmentummal libror. incertor. talán mintaképe volt Horácnak a Sat. II. 5. hez. Sok szép anyag, igy pl. Scipio apotheosise az 1. könyvben, visszaemlekezések a numantiai háborukból, és sok más önként elejtetett. A személyes dolgok Luciliusnál nagy szereppel birtak. Ő szintugy elbeszélte, hogyan ért Romába (XI. 19.), tener ipse etiam atque

p u e l l u s, hogy fogadtatott Scipio körében, hogyan engedtetett meg neki avval és Laeliussal legbizalmasabban tréfálózni, épen ugy, mint Hor. Maecenással összeköttetését adja elő. Nem hiányoztak neki sem ellenei az irodalom mezején, miként részéről sem hiányoztak a támadások (XI. 60. k.) igy fr. inc. 63. c o n t o r t u m e x o r d i u m P a c u v i a n u m-ról szól. A 9. könyvben világos különbséget tesz p o e s i s és p o e m a közt, mint Hor. Sat. I. 4. 45. vajjon a vigjáték p o e m a-e vagy nem? A IX. 13. töredék hihetőleg ide tartozik. Egy szinész ugyanis a szinpadon nevén nevezvén őt megsérté, és azért ‚iniuriarum' vádoltaték. A fönebbi bizonyitékok eléggé mutatják, hogy Hor. tulajdonkép csak Lucilius mellett akart állni s a Luciliusi satirát az előre haladt kornak, a kimívelt nyelvnek s új körülményeknek megfelelőleg ujra alakítni; nem volt e téren uj és teremtő. Nem is dicsekszik ő avval Ep. I. 19., hogy a satirában uttörő volt volna: sőt épen Sat. I. 10. Luciliust nevezi e költészeti faj i n v e n t o r-ának. De épen, hogy Luciliust felülmulni akarta, elég volt, hogy Lncilius istenitőit, kik hihetőleg már akkor ezt minden költő fölé helyezték (Quint. X. 1. 93.) maga ellen uszítsa.

Hogy mit felelt Hor. a támadóknak, ismeretes: Lucilius verse roszul van alkotva; nyelve a latin és görög keveréke; található benne salak, melyet kivánnánk eltávolítani; hogy mintegy szükségletévé vált, hogy akár jó akár rosz érte legyen, mindent leirjon s közszemléletre kitegyen; igen sokat és sokkal gyorsabban irt, mintsem müvészileg szépen irni lehet. Ez mind teljesen igaz. Egykor fiatal korában ez által Scipio és Laeliusnak kellemes perceket akart szerezni, de megtette ezt akkor is, midőn már aggá lőn (Sat. II. 1. 34. v i t a s e n i s). Tehát Hor. oda törekedett, hogy Lucilius satiráit ezen hibáktól meuten megujítsa és az erkölcsi irányt tisztábban, erösebben előtérbe léptesse. Föltehetjük, hogy erkölcsi hatást is várt. A politikai satirának ideje letünt; s ha nem volt volna is veszedelmes dolog s c r i b e r e c o n t r a e o s, q u i p r o s c r i b e r e p o s s e n t mégis éles látású, jóérzelmü férfihoz az méltatlan lett volna. Igy tekintve Hor. s e r m o i mindig csodálat és tisztelettel töltenek el bennünket.

Luciliusnál az alexandriaiak befolyása még nem észlel-

hető. Horác (Sat. I. 3. 6.) miután a régi komoediát jellemezte, igy szól: hinc omnis pendet Lucilius, hosce secutus, mutatis tantum pedibus numerisque. Nem érti Hor. az utánzást egyes darabokban, hanem ért költészetet a régi komoedia értelmében, szellemében, — mindenek fölött pedig politikai és személyes irányban. Különben Luc. a görög irodalom s tudományokban tökéletesen otthonos, csak az alexandriai befolyástól maradt ment. A szellemi közlekedés Róma és Alexandria közt még nem folyt, vagy épen még meg sem kezdődött, bár politikailag Róma már régóta összeköttetésben állott az alexandriai udvarral. Igy a második ponthoz értünk, melyről legalább némi megjegyzést akarunk tenni.

A római irodalom, névszerint a költészet a görögök klassikai irodalma nyomán képződött; ki sem mondható, mi lesz belőle, ha előbb érintkezik az alexandriaival mint evvel; soha sem mutathattak volna fel egy Plautust, Terentiust, egy Enniust, egy Luciliust s egy Lucretiust, kikre még a császári kor első századai mély csodálattal tekintenek vissza s általok erkölcsileg erősödni, szépészeti itéleteik által tisztaságra jutni törekedtek. Az alexandrinismus e mellett is vészesen hatott a költészetre Romában, és nagy talentumokra, nagy erélyre volt szükség, hogy némi sikerrel és rövid időre leküzdhessék.

Legelőször a dilettanskodást hozta be az alexandrinismus a rómaiak költészetébe; a költészet mint Alexandriában is, nem tartatott többé egy költői genius tevékenységének, hanem amire mindenki, ki a közönségesen felülemélkedni bir, képesitve, felhatalmazva, sőt kötelezve van, ha doctus-nak akar látszani (mint ezen kifejezés a költőt illetőleg használtatik). Jelentékeny államférfiak, szónokok, jogászok s. i. t. mind részt vesznek ezen műkedvelői tevékenységben. Cicero itt például hozható fel; egészen hihetetlen, mily sok irányban kisérté meg költői tehetségét. Fordit vala több részletet Homérból és Aratos phaenomenái és prognostikáiból; irt költeményt Mariusról, ki már nehány év mulva még Cicero életében el volt felejtve, dicsöité nagy páthosszal consulságát, az azt követő küzdelmes időket és számkivettetését; különösen megfelelt lényének az epigramm s irt is ilyeneket különböző irányzattal, és pe-

dig oly személyekre mint Terentius szintúgy, mint gúnyotosokat mint pl. egy jeleset Quintilián idéz bizonyos Vettora; bizonyosan utánzá Kallimachos elegiáját is. Cicero teljesen költőietlen természet, habár költeményei nem voltak is egészen hatás nélkül a vers nagyobb simaságára és könyüségére; annál sajátságosabb, hogy ezen saját költészetére nem keveset tart s a hol csak teheti, idéz belőle. Egészen hihetetlen azonban az izléstelenség, melylyel magát Jupiter által az istenek tanácsába meghivatja és azután ily szavakkal bocsáttatja el:

Interea cursus, quos prima a parti iuventae,
quosque adeo consul virtute animoque petisti,
hos retine atque auge famam laudesque bonorum.

Hihetőleg Ennius szolgált itt neki példányképül. Szintúgy Varrót a költészet legkülönfélébb nemeivel, satirával, tanköltemény-, epigrammal, lantos és alagyás költeményekkel látjuk foglalkozni. Ezen sokfelé ágazó költészettel szemben Lucretius müve, bár befejezetlenül, úgy áll, mint egy nagy, emelkedett szellem müve, mint müve egy nagy férfiúnak, ki feladatának és a rendelkezésére álló erőknek teljes tudatával bir. A mükedvelősködés benyúlik Augustus korába és az azt követő időbe, mint fenebb láttuk. Ez ellen mindenek előtt Horác lép fel férfias erélylyel. Őt áthatotta a költészet méltósága; találólag kijeleli, mi kivántatik a költő nevének megérdemléséhez: Sat. I. 4. 43. K. ingenium cui sit, cui mens divinior atque os magna sonaturum, des nominis huius honorem. Mi teszi a költőt költővé? ingenium a feltaláló, ujat teremtő erő, mens divinior a lelkesüléssel telt, mélyen érző lélek, os magna sonaturum a képesség kellőleg kifejezni azt, mi mélyen a kebelben él. — Tudja ő jól, hogy ő képtelen azt teljesitni, mit maga kiván a költőtől; ismeri ő a költészet feladatát ugy mint saját erejének mérvét is: Ep. II. 1. 210. kk.

Ille per extentum funem mihi posse videtur
ire poeta, meum qui pectus inaniter angit,

irritat, mulcet, falsis terroribus implet, ut magus, et modo me Thebis modo ponit Athenis.

De tudja ő azt is, hogy a természeti adományhoz az alak iránti érzéknek, gondos munkának, fáradhatatlan simítgatásnak, önmaga elleni éles szigoru kritikának, a képességnek mások itéletét hallani és eltürni — is kell járulni, hogy valóban becses, tartós jöjön létre. A görögök nagy költői állottak szemei előtt és éltek lelkében. — A fűzfa poetáknak, mint őket ismételve jellemzi, alig volt fogalmok a költői szellemről, mely egykor az igazi Görögországot eltölté. Ezért tartá a dilettans költőknek szeme elé a valódi költő képét.

Nem akarjuk az alexandriai kort egészen megvetni; még mindig mutathat fel szépirodalmi termékeket, csak nem szabad ezeket a megelőző kor termékeihez mérni, a kérdés csak a körül forog, vajjon egy utánzó példanyok után dolgozó költő ott keresse-e eszményeit. Mert pl. az elegiában mutathat fel jelességet; a szellemdus epigrammai költészetben igen szerencsés: a bukolikai költészet által a költészetnek egészen uj faját létesíté, de a nagyot és egészet tekintve szegény a költői érzésben, szegény a költői erőben, feltaláló tehetségben, szegény a magas erkölcsi érzületben; ezek helyét szellemdús fordulatokkal, káprázató élccel, szójátékokkal, tanult tudással pótolja; nagy költői teremtés hátrányára szolgál; igy midőn Kallimachus Hekateját készíté, hogy a szemrehányást elutasitsa, mintha nem tudna egy nagy költői egészet létrehozni. Szegény metrikai tekintetben is, úgy hogy bizonyos kérdésekben a mértéket illetőleg helyes érzékét egészen elveszíté; mindenek felett pedig fajtalan és ocsmány dolgokat majd arcátlan szemtelenséggel, majd tetszetős alakban ad elő. Ez volt tehát a költészet, melyben a mivelt, finom Róma, sőt maga a felső aristokratia is kedvét lelé, s melyben működni versenyzett.

Az ifjabb Plinius (Ep. V. 3.) készitett és olvasott fel ily nemü verseket. Egy társaságban megbeszélték e dolgot; voltak kik magokat a verseket nem ócsárolták, de jobb szerették volna Pliniustól nem hallani. Plinius erre megjegyzi: facio non numquam versiculos severos, parum facio, et

comoedos audio et specto mimos et lyricos lego et Sotadicos intelligo; aliquando praeterea rideo, iocor, ludo, utque omnia innoxiae remissionis genera breviter amplectar, homo sum. Ezzel csak eleget mondott! Azután hivatkozik rá, hogy doctissimi, gravissimi, sanctissimi homines jártak előtte hasonló költeményekkel; élükön Cicero, C. Calvus, Q. Hortensius, Asinius Pollio, M. Messalla, M. Brutus, L. Sulla, Q. Catulus, Q. Scaevola, Ser. Sulpicius, M. Varro, Torquatus, Memmius, Lentulus Gaetulicus, Annaeus Seneca, Virginius Rufus a még élőket átugorja, s ha még elég nem volna: Caesar, Augustus, Nerva, Tiberius, Nero: bizonyára senki sincs, ki Vergilius, Cornelius Nepos jellemét megtámadná, vagy még előttük Enniusét, Acciusét, kik hasonló irányban irtak költeményeket. Hogy e dolgokat felolvassa, csak azért teszi, részint, hogy kellő nyomatékkal olvassa őket, részint, hogy a hallgatók itéletét hallja; különben nem publico olvassa őket, hanem csak barátai előtt, kik mindenesetre nagy számmal vannak. Ez igen érdekes levél, mert fogalmat szerezhetünk belőle ezen költészeti irány szerfölötti elterjedtségéről.

Gelliusnál (XIX. 9.) a hispaniai Antonius Julianus rhetorral egy lakománál a jelenlevő görögök ingerkedtek, mit tart Anakreonról (értetnek az Ἀνακρεόντεια), és hogy képes-e a római költészet hasonlót felmutatni. Nisi Catullus forte pauca mondják ők, et Calvus itidem pauca. Nam Laevius implicata et Hortensius invenusta et Cinna illepida et Memmius dura, deinceps omnes rudia fecerunt atque absona. Erre Julianus felel előadván két kisebb költeményt Valerius Aedituustól, egyet Porcius Licinustól és egyet Q. Catulustól, melyek semmi esetre sem állnak hátrabb egy görög darabnál sem finomság, él, szellem és élc tekintetében.

Ovid (Trist. II.) panaszkodik, hogy ő nem egyedüli, ki teneros amores irt, de egyedüli, ki érte szenved. Epikai és drámai költemények hosszu sora után, melyek a szerelem tévedéseiről szólnak, az ily irányu görög irókról szól, kik a legutóbbi időben éltek (411. kk):

Nec nocet auctori, mollem qui fecit Achillem,
infregisse suis fortia facta modis.
Junxit Aristides Milesia crimine secum
pulsus Aristides non tamen urbe sua.
Nec qui descripsit corrumpi semina matrum,
Eubius, impurae conditor historiae,
nec qui composuit nuper Sybaritida, fugit,
nec qui concubitus non tacuere suos.

és ezen költemények mindenki által hozzáférhető könyvtárakban találhatók:

Suntque ea doctorum monumentis mista virorum,
muneribusque ducum publica facta patent.

Azután a római irodalomban is mutat fel hasonló irányu költészetből példákat (427. kk.):

Sic sua lascivo cantata est saepe Catullo
femina, cui falsum Lesbia nomen erat;
nec contentus eo multos vulgavit amores,
in quibus ipse suum fassus adulterium est.
Par fuit exigui similisque licentia Calvi,
detexit variis qui sua furta modis.
Quid referam Ticidae, quid Memmi carmen, apud quos
rebus adest nomen nominibusque pudor?
Cinna quoque his comes est, Cinnaque procacior Anser,
et leve Cornifici parque Catonis opus:
et quorum libris modo dissimulata Perillae
nomine, nunc legitur dicta, Metelle, tuo.
Is quoque, Phasiacas Argo qui duxit in undas,
non potuit Veneris furta tacere suae.
Nec minus Hortensi, nec sunt minus improba Servi
carmina: quis dubitet nomina tanta sequi?
Vertit Aristiden Sisenna, nec offuit illi

historiae turpes inseruisse iocos.
Nec fuit opprobrio celebrasse Lycorida Gallo
sed linguam nimio non tenuise mero.

A fájtalan irók ezen lajstroma után Tibullt és Propertiust hozza fel, kiket ő is követett, az élőket nem is említve. A következő is tanulságos, mert láthatjuk, hova jutott ezen alexandrini költészet. Vannak költemények, melyek a kocka- (470) és lapdajátéknak, ugy szintén az uszás és trochusnak mesterségét, a kendőzés elméletét, egy lakoma előállításának és serlegek készítésének szabályait irják le. Ehhez járulnak ocsmány taglejtések, legocsmányabb, legalávalóbb festmények (concubitus varios Venerisque figuras 523.), melyek a nagyok lakait fedik, festmények, melyeknek Pompeji csak halvány képét adja.

Ezen költők közt Catullt és Calvust mint egy összetartozó költőpárt találjuk. Ovid Amor. III. 9. Tibull halálára vonatkozik: Obvius huic venias hedera iuvenalia ciuctus/ tempora cum Calvo, docte Catulle, tuo. Még Plinius (Eg. I. 16.) mondja bizonyos Saturniusról, hogy oly verseket csinál mint Catull és Calvus. Horác is összeköté e kettőt Sat. I. 10. 26; s egy költő Pliniusnál (Ep. IV. 27.) azt mondja magáról: Canto carmina versibus minutis, /his olim quibus et meus Catullus/ et Calvus veteresque.

Calvusnak mint szónoknak álláspontjáról már fölebb volt szó: ő ugyanis az attikaiak élén állt; s voltak tisztelői, kik Cicero fölé helyezik vala. Korán meghalt: fecit illi properata mors iniuriam, mondja Quintilian (X. 1. 115.) si quid adiecturus sibi, non si quid detracturus fuit. Beszéde Vatinius ellen, kit de ambitu bepanaszolt, örök hirnevet ad neki. Megragadó hatása lehetett, mert Vatinius közben felugrik és felkiált: Rogovos, iudices, num, si disertus est, ideo me damnari oportet? A kevés töredékben, melyet birunk, erős élt vélünk érezni, minő az erkölcsi szigoruságból (sanctitas), melyet Quintalian dicsér benne (XII. 10. 11.), következik. E vatiniusi per kevéssel Catull halála előtt folyt le. Catull (53) tréfál egy ismeretlen azon

felkiáltására, hogy Calvus oly kis testalkatu: Di magni, salaputium disertum (v. ö. Ov. Trist. II. 431. Seneca controv. 210.). Calvus 672-kben szónoki vetélytársával Caeliusszal egy napon született és hihetőleg 707-ben halt meg. Catull, mint Clodiához, a hirhedt néptribun nővéréhez való viszonyából következtethető, nehány évvel idősb volt. Mindketten a harmincas évek elején haltak meg. Mint tudva van, a legbensőbb barátság füzte őket össze, és talán az egyenlő ellenségeskedés Caesár ellen, kivel azonban mindketten kibékültek. Nem is szabad őket a politikai költőkhez sorozni. Sokkal inkább az egyenlő érzület, egyenlő szeretet a költészet iránt vonzá őket egymáshoz. Calvusról épen most emlitettük a sanctitast; Catullról van egy önmagára készitett versünk (77), melyben kéri az isteneket hogy pietasát a hosszas szerelembetegségtőli megszabaditással jutalmazzák meg. E költemény határozottan a költő tiszta erkölcsi érzületét bizonyítja; de mit szóljunk az ocsmánysággal, salakkal telt dalokról? Ó maga válaszol e szemrehányásra (c. 16):

Qui me ex versiculis meis putastis
quod sunt molliculi, parum pudicum.
Nam castum esse decet pium poetam
ipsum, versiculos nihil necesse est,
qui tum denique habent salem ac leporem,
si sint molliculi ac parnm pudici s. i. t.

Ez oly felelet, melyet az ifjabb Plinius is ad, melyet Wieland adott, melyet mindig fogunk hallani, midőn a személyes szeretetreméltóság nagyobb tiszteletben áll, mint az elvek szigora. Catull idejében senki sem óvakodott volna, maga a szigoru Asinius Pollio sem, hasonlóan vétkezni. Az idő hangulatához tartozott ez. Calvus sanctitasa dacára Catullal egy alapon áll. Catull barátjai irányában bizonyára mint szerető barát viselte magát, igy Verannius és Fabullus iránt (9. 12. 13. 28. 47), kiket közelebbről nem ismerünk, egy Alfenus (hihetőleg cremonai Alfenus Varus jogtudós és költő) iránt, ki őt, mint panaszkodik, szerencsétlenségében elfelejté, egy Cornificius iránt, kitől csak egy barátságos szót szeretne hallani. Manliusnak a nászköltemény van szánva (61); Manliust, Hortensiust bizalmasan be-

avatja a mély fájdalomba szeretett fivére halála felett, kinek hamvai távol nyugszanak. Nem lehet mélyebb érzelmeket képzelni e panaszhangoknál fivéreért. Igy panaszkodott Calvus is (Cat. 96.) Quintiliája halála felett oly hangokon, melyeket még Propertius megemlít (III. 32. 89): Haec etiam docti confessa est pagina Calvi, cum caneret miserae funera Quintiliae. A fiatal embereknek egy nemzedéke volt, kikben csodálatos ellenmondások egyesültek: nagy tehetségek és a nyilvános tevékenységnek előttük elzárt pályája, nemes természetek, izzó, emésztő szenvedély, eszményi barátság és érzéki szerelemélvezet után együttesen törve, nem félve sem személyektől még a legnagyobbaktól, legérdemdúsabbaktól sem, — sem erkölcsi rendtől, egészen átadva a pillanatnak, gondtalanúl a jövő iránt, pajzán gondolatok és szavakkal önmagokat és másokat ámítva, geniuszuk kisebb teremtményeiben nagyszerüek, nagy és maradandó művek alkotására képtelenek, vulkánok, melyek rövid idő mulva önmagokban kiégnek. Igy haltak meg korán mindannyian: Catull, Calvus, Tibull, Propertius, Gallus; vagy önmagok keresték a halált. Ha Rómában valódi költészetet keresünk, itt kell azt keresni. Catull az egyedüli valódi költő, kit Rómától nyertünk.

Mégis feltünő, hogy a nevek között, melyeket Plinius, Ovid, Gellius és mások említnek, oly sok van, melyek Catull költeményeiben előfordulnak; igy Q. Hortensius Hortalus, Cornificius, Cato, Cinna, Asinius Pollio, ki Catullnál 12 évvel, Calvusnál 7 évvel fiatalabb volt, kiről tehát mondhatá Catull c. 12: est enim leporum disertus puer ac facetiarum, továbbá Manlius Torquatus, C. Memmius, kit mint Bithynia propraetorát (c. 57.) Catull oda kisért. Catull őt és Macedonia proconsulát Pisót ugy tünteti föl, mint oly férfiakat, kik a kiséretében levő fiatal emberekért mit sem tesznek, és az érdemeseket becsülni nem tudják. Memmiust Catull nem mint költőt említi; de ugy látszik hogy a fiatal és előkelő Catull ép azért határozta el magát épen ő hozzá csatlakozni.

Én ugy vélem, Catull és Calvus köre Rómában irodalmi érvénynyel birt és szorosan zárt kör volt. Ovid (Trist. IV. 10. 45) mondja: saepe suos solitus recitare Proper-

tiusignes/iure sodalicii qui mihi iunctus erat. Catull is említi sodaleseit pl. c. 35: poetae tenero, meo sodali velim Caecilio, papyre, dicas stb. 30: Alfene immemor atque unanimis false sodalibus. A költőtől annyira szeretett Verannius és Fabullus is oda tartoztak: c. 12. verum est mnemosynum mei sodalis, szintugy az ifju Asinius Pollio (kihez Cinna egy propempticont intézett), Flavius (6.) és Varus (10.) kit én mindig Alfenusszal egy személynek tartok, Manlius Torquatus, kinek a gyönyörü epithalamiumot irá, kihez továbbá azon szép költeményét intézte, melyben testvére halálát panaszlá, továbbá Acilius Glabrio, Septimius és mindenek előtt Calvus. Rufus (bizonyára az ismeretes Caelius Rufus) kit ő egykor annyira szeretett (78), de ki forró szeretetért háladatlansággal fizetett (74), bizonyosan szintén egykor e körhöz tartozott. Ily társulatban, mely nem csak egyenlő koru barátokat foglalt keblébe, hanem sokat igérő ifjakat is törekedett megnyerni, sokan a hiányzó házi boldogságért kárpótlást kerestek és találtak, mint maga Catull, később Horác és Vergil. Mily szeretettel várja Catull (9.) Veranniusának hazatértét Hispaniából. Az tájakról, tettekről, népekről fog neki beszélni — mert Verannius szeret elbeszélni — és applicansque collum iucundum os oculosque saviabor. Egy estét, melyet a tehetségdus, ifjabb, szeretett baráttal Calvussal egyedül töltött, mindketten bor mellett vidám dalokat költve, fest a c. 50. Az ily est boldogságától ittas Catull az éjet álmatlanul tölti és mindjárt reggel küldi Calvusnak e dalt. Ily sodalicia kötelékét nem is gondolhatjuk eléggé erősnek, több ez mint menynyit közönségesen értenek alatta. A Horác-féle prime sodalium egészen más jelentést nyer; egy erős, zárt, tartós egyesület az, milyenekben azután a barátok közlik egymással (recitare) költeményeiket. Állíthatjuk, hogy Catull és Calvus épen lelkei valának ily baráti egyesületnek.

Ily megkülönböztetett körök, mint Catull és Calvusé is volt, csakhamar feltünést okoznak, és felkeltik a kizártak irigységét; és nem akarjuk tagadni, hogy hajlamuk van magukat túlbecsülni. Tökéletesen illenek rájok Hor. e szavai: Ludus enim genuit trepidum certamen et iram, ira

truces inimicitias et funebre bellum. Innen Catull költeményeinek nagy részében a kihivó hang, megsemmisitő él, halálthozó méreg

Nem csak a rosz költők ellen, hanem irányozva vannak e költemények féktelen emberek, a tönkrejutottak ellen, gyakran testi hiányok ellen is, de melyek említése leginkább fáj, legérzékenyebben hat. Nem lehet mondani, hogy e daloknak, melyek természetesen Rómában villámgyorsan elterjedtek, magasabb erkölcsi irányuk volna, t. i. megsemmisítni a nyomorult embereket, bármely részről tüntetnének is felhiányokat. Catull és társainak egész dühe Caesar ellen s ennek barátai, pártfogoltjai ellen fordult: Othonis caput oppido pusillum /Vetti rustica semilauta crura,/ subtile et leve peditum Libonis, de senki ellen sem élesebben, mint formiaei Mamurra ellen, ki Catull szerint — Caesar legelvetemedettebb és legméltatlanabb pártfogoltja volt. A név alakja a család ősiségére enged következtetni s habár tönkre jutva, a Mamurrák családja Formiaevel oly szoros összeköttetésben volt, hogy Horác a brundisini utazásban Formiaet a Mamurrák városának nevezheté. Itt minden személyes, sehol magasabb cél fel nem ismerhető; Caesar maga is jól tudta, hogy ezen Mamurra-dalok által örökre meg van bélyegezve, és mégis könnyen megbocsátott Catull- és Calvusnak. Más dalok nyomorult költők ellen fordulnak. Bizonyos Suffenus különben derék ember, élces és alkalmas egy társaságot mulattatni, csak ha költeni akar, caprimulgus aut fossor; s pedig sok költeményt csinál és pompáson felszereli költeményeit (c. 22.): chartae regiae, novi libri, /novi umbilici, lora rubra, membrana derecta plumbo et pumice omnia aequata. Bizonyos Sulla a még egészen fiatal Calvusnak, kit őt egy perben védte, egy eddig egészen szokatlan ajándékot (novum ac repertum munus) adott érdemeiért: valami muzsa-almanachfélét. Calvus a Saturnaliák alkalmára Catullnak ajándékozta s vele legszebb napját elrontá, mint Catull tréfásan megjegyzi. Catull ezt nem hagyja büntetlenül s minden könyvraktárt átkutatva Caesios, Aquinos, Suffenum, omnia venena fogja neki viszont ajándékozni (Cat. 15.). Ter-

mészetesen ezek megint összetartanak. A salax taberna (37.) bizonyára egyesité Catullnak ily keserü és haragos elleneit. Bizonyos Ravidius (40) vak dühhel megtámadja Catull iambusait. Az utolsó dalban Catull bizonyos Gellius ellen fordul, ki egy általa halálosan gyülölt családból származik. Gellius egyike azon szép elméknek (Catull studiosus névvel illeti, absolute használva,); Catullal ellenségeskedésbe jött, s ez őt Battiades dalai által ki akarta engesztelni, de hasztalan; jó tehát: ő Gellius nyilait csak köpenyével fogja elhárítni, de az ő nyilainak Gellius szívébe kell találniok. Ezzel megkezdődik a harc Gellius ellen életre halálra. Ép ily kiméletlenül támadja meg Volusiust és annaleseit. Clodia megfogadá, hogy ha ő Catullal ismét kibékül, e müvet Vulcannak áldozatul hozza; ez engesztelő áldozat meg is történik. Hauptnak mindenesetre igen valószinü gyanítása szerint Volusius alatt a történész, itt költő Tanusius Geminus, Caesar kortársa értendő.

Ime nehány személy Catull sphaerájából, barátok és ellenségek, kiket azonban mind nem ismerünk. Hogy Ticida is, ki Metellával bujálkodott (ő Perillának nevezé) és a cremonai Bibaculus, Valerius Cato barátja is e körhöz tartoztak, legalább is valószinü. A kevés töredék, melyet dalaiból birunk, Catullra emlékeztet. Catóról bizonyosnak tartom, ha ugyanis a c. 56. Catója Valerius Cato, kiről Bibaculus mondja:

mirati sumus unicum magistrum,
summum grammaticum, optimum poetam
omnes solvere posse quaestiones:
unum difficile expedire nomen,

azaz minden kérdést meg tud oldani, mint Zenodotus és Krates; csak egy nehéz neki, expedire nomen, adósságait megfizetni: el kell adnia házát.

Igen messze vezetne, ha más köröket is felkutatnék, mint Caesarét (Catull erudituli névvel nevezi őket), melyben oly emberek mint Matius, Oppius voltak. Vergil ellenei közt találjuk Bavius és Maeviuson kivül Cornificiust is, kit Catullból mint barátját ismerünk, ugy Ansert is, ki igen valószinüleg ugyanazon körhöz tartozott, de bizonyosan ugyanoly értelem-

ben és szellemben irta költeményeit. Ugyane körből jött Bibaculus ellenségeskedésbe Orbiliussal, Horác tanitójával, egy — mint vélem — Catull és Calvus szelleme iránt ellenséges indulatu, szigoru grammatikussal, s lehet, hogy ettől származott Horácban is az ellenszenv ezen irány ellen. De nem kell őt bús, szegény iskolatanitónak képzelnünk, hanem hirneves, tudósnak, kinek szülővárosa Benevent oszlopot is emelt. A hires „plagosus“ is másra vonatkozik mint verésekre: az öregnek elkeseredett és marós természetére tudós ellenei és a modern szépelmék ellenében. Messala Corvinusnál is Bibaculust, Ticidát és Catót együtt nevezve találjuk, mint vélem, utalva a polemiára: non esse sibi, mondja ő egy költői levelében, rem cum Furio Bibaculo, ne cum Ticida quidem aut litteratore Catone. Ezen következtetések ha hihetők, uj pillantást engednek vetni költői és tudományos irányára azon kornak, mely a caesari polgárháborut közvetlen megelőzte.

Horác határozott megvetéssel tekint ezen körre. Sat. I. 10. 50. Fundaniust, Polliót, Variust, Vergilt mint valódi, teremtő költőket emliti; Catullt, ki oly uagy jelentőséggel és oly nagy befolyással birt, elhagyja. Pedig emlithette volna, mint ki a szerelem örömeit és bajait csodás szavakba tudta önteni, mint senki más Rómában, mint a görögöknél az aeoli költők, a németeknél Goethe. Söt ugyanazon satirában 25. k. vv. azt mondja: quos neque pulcher /Hermogenes nunquam legit neque simius iste/ nil praeter Calvum et doctus cantare Catullum. Mit jelentenek e szavak? bizonyára nem ‚megénekelni‘ Calvust és Catullt, ugy hogy ők dalainak tárgyai lennének, sem pedig ezek dalait folytonosan az ajkakon hordani és dudolgatni; igy nem illenék oda a doctus; cantare Catullum ugy van mondva, mint Sat. I. 5. 63. Cyclopem saltare; dalai Catull utánzatai, nem ismer mást mint Catullt. És honnan Horác e kedvezőtlen itélete Catullról és ellene?

Catull dalai önmagoktól több csoportra oszlanak. Egyik rész és pedig a nagyobb dalok, melyek a gyüjteményben a középhelyen állnak, egészen alexandriaiak, az akkori legszebb

költemények utánzatai; Battiadest nagy tiszteletben tartja; Philetást az ő Philetásának mondja (c. 95.); az aeol lyrát is kezdé utánozni s talán többet működött volna ez irányban, ha oly ifjan meg nem hal; igy csak kezdet maradt. A másik csoport a legfőbb boldogsággal és legmélyebb bánattal telt életet festi: t. i. szerelmét Clodia iránt — kinek a legszebb dalcyclust köszönhetjük, mely csak létezhetik; — és a szeretett fivér halálát. Végre egy harmadik csoport, barátokhoz és ellenségekhez intézett kis dalocskák (epigrammák), melyek egy része szenvedélyes szeretettel, másika halálos méreggel telt, rövid, metszően éles, csipős, — mint ezen szellemdús jeunesse dorée kedvelte. Meg kell vallanunk, Horácnak teljesen igaza volt, midőn ezen harmadik irányt, az epigrammait, mint a valódi költészet elfajulását, mint költői enyelgést, mint az ész szüleményét és az élc játékát tekinté és ezen sujtásos nyelvezetü csupa személyes támadásokkal telt lidérctüzeket megveté, utálá. Igy abban is igaza volt, hogy az alexandrini irányt mint költészetet elveté. Cato ily irányban irta Lydiát és Dianat, Cinna Zmyrnáját, Laevius, ugy látszik,főleg ezen alexandrini költészetet mivelte s annak Rómában hathatós lendületet iparkodott adni. Igen jellemző ezen költészetre nézve, hogy tudós értelmezőkre szorult, minő L. Crassicius Zmyrnára nézve volt (Suet. p. 265. Roth). Catull ezen nemben is mesteri müveket nyujtott; de az irány elvetendő volt s ezt, nem pedig Catullt, vetette el Horác. A mi a 2-ik csoportot illeti, a legszebbet mindannyi közt, s általában a legszebbet, mely a római költészetből és pedig hihetőleg teljesen, ránk maradt: ez egészen alanyi. Bohókássá és izléstelenné lesz ez, ha más akarna Catullon kivül ily költeményeket irni; a mint egy csapat költő azon dolgozik, hogy saját szerelemvilágát dalokban megénekelje, ez untató és caricaturává lesz. S hogy ez is, mi egészen alanyias, irányzattá lőn, és pedig egy bizonyos körben, ez az, mit Horác megvetőleg tárgyal. Ha igen szorosan akarjuk venni Ovid szavait (quorum libris, Trist. II. 435) ugy Perilla azaz Metella több költő dalaiban pompázott. Igy tekintve,Horác szavai tökéletesen igazoltak. Mem tudom hogyan fejezte volna ki véleményét Horác személyesen Catullt illetőleg, bár ugy hiszem, nem egészen

kedvezőleg, de ha ő az epigrammai, alexandrini és erotopaegniai irányt mint irányt veté el, ugy felismerhetjük az élesen gondolkodó, mivelt, a görög lyrának valóban classicus képviselői nyomán költővé és itészszé nevelt Horácot. Soha ennél igazabb szó nem mondatott. Augustus kora is megteremté a szerelem-költészetnek valódi és maradandó alakját Tibull és Propertius elegiájában, melytől ismét Ovid eltér: de Catullról meg kell vallani, hogy ő páratlan, csak önmagával egyenlő, utánozhatatlan, mint Thucydides, Tacitus, ellenben Propertiusról, hogy elegiája minden kornak példányul szolgálhat, hogy minden kor ő rá van utalva.

Ezen irodalmi életbe léptek be az Augustus-kori költők, mindenek előtti Horác azon öntudattal, hogy ezen irány megszüntetendő; ő lelki bátorságánál és éles elméjénél fogva hivatva volt a harcot megkezdeni. Sem Horác, sem Vergil nem voltak kezdettől azok, mikké lettek; hisz az akkor uralgó iránytól csak lassan-lassan térhetének el. Vergil előbb átment a bucolica és georgicán azaz az alexandrini költészeten, mielőtt a nemzeti epos teremtője lőn. De már a bucolicában látszik, mily világosan felfogta ő, mily értelemben kelljen a görögök bukolikai költészetet Rómában meghonosítani. A bucolicában, ugy mint a georgicában római szellem lengedez.

De ha azt kérdezzük, mily feladatot tüzött ki magának Horác, úgy főleg e következő szempontokat kell szem előtt tartani annak, ki Horácot igazán méltatni akarja:

1) Ő szakadatlanul kimondá, mi a költészet, midőn nagy vonásokkal festé a valódi költő képét és halhatatlan szavakban szem elé állítá egyrészt feladatának nagyságát, másrészt a nehézségeket ennek betöltésében. — Horác maga a költészetnek ez eszményi képét sohasem veszté szem elől. Az első satirától kezdve az ars poeticáig, legutóbbi és legéretebb müveig, nem fárad el elmondani: mi a költészet?

2) Az alexandrinismusnak ellene dolgozott, és ráutalt a régi idők nagy költőire Alcaeusra, Anacreonra, Sapphóra, Archilochusra és legszebb költeményeiknek nagy ré-

szét római talajba ülteté. Ezen müveken képezé nézetét az igazi művészet lényegéről, és meggyőződését azon utákról, melyekre a római lyrának térni kell. Saját lantos költészete egyszersmind gyakorlati utmutatás az ilynemü költői productiók és reproductiókhoz: és mi más lenne mint reproductió? hisz Rómának egész szellemi mivelődése, szellemi élete a görögnek reproductiója volt. Midőn tehát az iskolákban Horác ódái olvastatnak, oda kellene törekedni, hogy egyszersmind a nagy görög lyrikusok töredékei és nehány pindári óda is olvastathassék. — Horác itt is teljes tudatában volt a korlátoknak, melyeket a lantosköltészetnek a római nyelv alkata, sajátsága, alkalmatlansága a szóképzésre, hiánya a rövidségekben stb. vont. Pindárt utánozni reménytelen merényletnek tartá. Igen jól tudta, ő mennyire terjednek a római nyelv eszközei.

3) Mindig fentartá ő költészetében az erkölcsi tisztaság és hafias érzület szellemét, minőnek az uj körülmények közt képződnie kellett. Ifjukori dalainak salakjából mindinkább kitisztult. Nem rigorosus ő, de nem is roué, mint Catull korának előkelő feslett emberei. A régi és uj kor között vérpatakok folytanak. Most még csak egy maradt kivánatos: az uj rendnek egy bölcs és szelid fő alatt megszilárdítása és a visszatérés, ha lehetséges, az atyák egyszerü erkölcseihez. Horác iparkodott mindkét célra erősen közremunkálkodni. Saját óhajtásai teljesítve voltak, ha magának lehető függetlenséget biztosithata és tanulmányainak élhete. Sat II. 3. 11. látjuk, mily könyveket vitt ő magával falura: Plátót, Menandert, Eupolist, Archilochust; a Lolliushoz irt levélben: Homért; mindenek előtt a bölcsészeket és ezeket sem dologtalan szemlélődés végett, hanem hogy munkálkódjék önmagán. Még a tengeri fürdőbe is elkisérik e barátai (Ep. I. 7. 12. contractus leget). Horác tanulmányainak szerfölött nagyoknak kelle lenniök, mit még jobban elismernénk, ha lehetséges volna mindenütt ugy feltalálni forrásait, mint az odákban és az Ars poeticában ezt tehettük.

4) Horác álláspontja az antiquarii és a cacozeli közt van. Becsüli Luciliust, de azt akarja, hogy annak szellemében haladás történjék és tökélyesb alkottassék; más részt lenézi az ale-

xandrini költők hiu ledéreit, kikhez Maecenas is hajolt, mig Agrippa sokkal ügyetlenebb volt, semhogy oly költészetet, mint Vergilé volt, becsüljön. Polemiáját ezen szellemdúsan ledér mód ellen tettei és saját lyrája képezék. Hogy polemiája sikertelen maradt, itt nem jő számitásba. Már Ovid a legmesterkéltebb ledérségbe sülyed.

Malmosi Károly.

Magyar irodalmi termékek

a cl. philologia terén 1871-ik évben.

Irodalmunk e téren fölötte meddő volt; nagyobb munkát nem mutathat föl, s kisebb önálló dolgozatot is csak hármat:

Télfy J. Solomos Dénes költeményei és a hétszigeti görög népnyelv. Pest.

Szénássy Sándor. A latin nyelv dialectusai. (Akad. székfoglaló beszéd), és

Dr. Hóman O. A saturnusi vers lényege és története a rómaiaknál. Függelekül: A saturnusi versmértékben reánk maradt föliratok. Pest.

Tankönyvirodalmunkban általában, s így e téren is örvendetes mozgalom észlelhető; csak az volna kivánatos, hogy az ilynemű munkák egyrészt a tudomány vívmányait értékesítsék, másrészt az iskola követelményeit se téveszszék szem elől, mit, fájdalom! az alább fölsorolandó munkák nagyobb részéről nem lehet állítani. Közöljük minden megjegyzés nélkül a művek címeit!

C. Julii Caesaris Commentarii de bello gallico. Magyarázta és szótárral ellátta Budavári. Pest.

M. T. Cicero beszéde Manilius törvényjavaslata mellett. ford. történelmi, régiségtani s nyelvészeti magyarázó jegyzetekkel ellátta Szentkláray J. Temesvár.

M. Tullii Ciceronis Orationes pro M. Marcello, pro Qu. Ligario, pro Rege Deiotaro. Magyarázta Kadlecsik R. Pest.

Curtius görög nyelvtana. ford. Kiss L. 4. kiadás. A 9. eredeti kiadás javításaival bővitéseivel s igejegyzékével kiegészitette Haberern J. I. rész. Pest.

Ezopusi mesék. Fedrus után szabadon fordítá Komáromy K. 2. kiadás Debreczen.

Horváth Zs. görög nyelvtan I. rész Alaktan. 2-ik kiad. Pest.

Kalmár J. és Sváby Pál. Fordítási gyakorlatok magyarból latinra. II. könyv. A gymnás. VII. és VIII. osztályok számára. Pest.

Koch E. Görög nyelvtan az összehasonlító nyelvbuvárlat eredményeinek alapján. II. jav. kiadás Pest.

Lhomond. Urbis Romae viri illustres a Romulo ad Augustum. Magyar tanulók használatára alkalmazta Iványi J. Térképpel és szótárral. Pest.

Titi Livii ab urbe condita Liber II. Magyarázta Szénássy Sándor. Pest.

Kulcs az Ollendorff modorában irt Traut-Gyurits-féle latin nyelvtanhoz. Pest.

Pór A. Hellas földirata és hellen államrégiségek. Pest.

Római és görög pénzszámitás. Előadta P. Thewrewk Emil.

C. Sallusti Cr. II. rész. De bello Ingurthino. Magyarázta Holub M. Pest.

Szamosi János. Tirocinium poëticum.

Szegedi S. Szemelvények P. Ovidius Naso műveiből. Debreczen.

— — Szemelvények T. Livius műveiből. Debreczen.

Szepesi J. Latin nyelvtan. II. rész. 7. kiadás. Magyar- latin-német szótárral. Pest.

Szénássy S. Latin olvasókönyv. 2. egészenátdolg. kiad. Pest.

Taciti Annales. libr. I. Magyarázta Budavári J. I. füzet Pest.

— — Germania. Magyarázta Ring. M. Pest.

— — Agricola. Magyarázta Ring M. Pest.

Taciti Germania. Magyarázatokkal P. Thewrewk Emil. Pest.

Tirocinium poëticum. Loci ex variis poetis excerpti ed. C. Cserny. Pest.

Megemlítendő még nehány értekezés, melyek tanodai értesítőkben jelentek meg; ezekről l. Szabad Egyház 1871. 232 s k. szsz.

Külföldi cl. philol. folyóiratok kivonata.

(Folytatás L. 422. o.)

Schanz M. A feltételes körmondat bifurcatiojáról Plátó szerint. (Neue Jahrbücher f. Philol. u. Paed. 1870. IV. Heft. p. 225 s.)

A körmondatokról jelesen irt Classen J. (Beobachtungen über d. Hom. Sprachgebrauch. Frankf. a. M. 1867.) előtte Dissen L. de van még egy eddig kevésbé ismertetett periodus alak; nevezzük ezt bifurcationak. — Az alapforma ez: „ha áll A, ugy lesz B; de ha C áll, akkor lesz D.“ pl. Plato rep. II. 367 [a]: *ὃν μὲν ἂν ἴδῃ ἀγνῶτα, χαλεπαίνει· ὃν δ' ἂν γνώριμον, ἀσπάζεται.* A részek önállók, de némelykor szorosb összeköttetésben vannak pl. Euthyd. 307 [b]: *ἀλλ' ἐάσας χαίρειν τοὺς ἐπιτηδεύοντας φιλοσοφίαν, εἴτε χρηστοί εἰσιν εἴτε πονηροί, αὐτὸ τὸ πρᾶγμα βασανίσας καλῶς τε καὶ εὖ, ἐὰν μέν σοι φαίνηται φαῦλον ὄν, πάντ' ἄνδρα ἀπότρεπε, μὴ μόνον τοὺς υἱεῖς· ἐὰν δὲ φαίνηται οἷον οἶμαι αὐτὸ ἐγὼ εἶναι, θαρρῶν δίωκε καὶ ἄσκει, τὸ λεγόμενον δὴ τοῦτο, αὐτός τε καὶ τὰ παιδία.* Máskor chiasmussal állnak. Tehát bifurcatio csak akkor van, ha két feltét egymás ellenébe helyeztetik s mindegyikből egy apodosis következik; sokszor pedig a valóság a lehetővel áll szemben s ekkor első esetben indic. praes. vagy praet., a másodikban optat. vagy futur. teendő. Bifurcatio Platóban igen sok van, így Phaedrusban 13, Gorgias 29, Protagoras 17, Menon 13 stb. — Alapjellemét Dissen (Demosth. se corona LXX.) igen helyesen fejti ki, hogy mig a szónoki, történetirói körmondat erőteljes és gyors, addig ez terjedt és ki-kitérő pl. Laches 182[a], Menon 75[c]. Az összetartozó részek közönségesen *μέν* és *δέ* által jelöltetnek de hathatósb, ha az első rész elő- és utómondatában *μέν*, a második részéiben *δέ* áll pl. Gorg. 512[a] de ez különféleképen változik, pl. hogy a kettős *μέν*-nek nem felel meg két *δέ* pl. Törv. II. 673 [e]. Gorg. 503 [d], vagy hogy a két *δέ*-nek nem felel meg két *μέν* stb. — A kétágu föltétes körmondat többnyire nem

teljes, mert az ige a második tagban az elsőből kiegészithető pl. Phaedrus 248e, Symp. 173c; de ettől megkülönböztetendő az, midőn mindkét tagnak egy közös igéje van pl. Krat. 433a. — A körmondat ezen rendes alakja egészen megváltozik, ha egyik tag (többnyire a 2-ik) helyett participium tétetik pl. Gorg. 468c ἐὰν μὲν ὠφέλιμα ᾖ ταῦτα, βουλόμεθα πράττειν αὐτά, βλαφερὰ δὲ ὄντα οὐ βουλόμεθα. Ha mindkét tag participiummal rövidül, már nem bifurcatio. Belső sajátsága: a) hogy tagadás és állítás helyeztetnek ellentétbe pl. Gorg. 465c Kriton 54a stb. b) megfordítva pl. Apol. 37d Phaedon 114b stb. hol rendesen εἰ δὲ μή áll; s ezen alakzat néha ott is áll, hol állítást (εἰ δέ) várnánk pl. Kriton 53e „különben, ellenben." Néha az ellentét majdnem eltünik s helyébe a subjectiv választás lép; akár egyik, akár a másik választható; pl. Gorg. 472a Prot. 347b. Gyakran 1) εἰ δὲ βούλει helyett elliptice εἰ δὲ áll pl. symp. 212c — 2) akár a teljes, akár az ellipticus alak a 2-ik tagban tagadólag fordítható („de ha nem") pl. Prot. 348b. — Ha az első feltétben az apodosis elhagyatik, többféleképp kell érteni: a) kiegészíthető καλῶς ἔχει „jól van" által pl. symp. 185d Prot. 325d stb. b) A kiegészítés a körmondat részeiből kivehető pl. Prot. 328b, u. o. 311d stb. Ez áll midőn tagadás és állítás áll ellentétben, s ekkor az első tag nem levén fontos, a beszélő siet a 2-ik taghoz, be sem fejezvén az 1-sőnek apodosisát. Különös rövidség áll be a bifurcatióban μάλιστα μέν . . . εἰ δέ μή által; pl. Gorg 471a (= „legjobb ha") 1) Ez áll, hogy kifurzatio hozassék be oly tagokban, melyek vagy egyes fogalmak vagy egy közös igétől függő mondatok pl. Rep. VIII. 564c Rep. II. 378a — 2) Ha nemcsak az 1-ső tag rövidíttetik, hanem participium által a 2-ik is, s ekkor a bifurcatio eltünvén a gondolatkapocs érteti meg a mondatokat. pl. Törv. VI. 758d 3) Hol μάλιστα μὲν . . . εἰ δέ μή-ről van szó nem következés, mintha εἰ δὲ μή-nek kellene következni. — 4) A 2-ik tag elválasztatik; a μάλιστα-val álló gyenge, befejezetlen tag támogatásra szorul, de a 2-ik tag a nyomástól megszabadítja magát pl. Gorg. 507d, Apol. 34a — 5) pl. Soph. 246d az értelmező εἴ πῃ δυνατὸν ἦν által μάλιστα támogattatik és határozottabbá lesz. — 6) Nem számítandó ide μάλιστα μὲν . . . ἔπειτα δέ, mert itt nincs föltétes viszony pl. Gorg. 480b. Tehát a bifurcatio schemája így is tehető: „Ha áll A, lesz B; de ha nem áll A, nem lesz B sem;" mint ez a csonka bifurcatióban alapul szolgál, midőn az első tag feltevés, mely a valóval ellentétben áll, de ezen való kiemeltetik.

pl. Menon 86[d] Soph. 265[d]. — Néha hiányzik εἰ után μέν, máskor a hypothesisnek a való νῦν δέ οὐ γάρ-ral tétetik ellenébe. — νῦν δὲ nem csak a feltétet, hanem a kivánatot követelést követő ellenmondatot is kezdheti.

M. Müller M. Polybioshoz. (Neue Jahrb. 1870. IV. 245—246. lap.) Fr. hist. 39 Schweighäuser, 170 Dindorf. ὁ δέ Περσεὺς ἐβουλεύετο μὲν στέλλεσθαι, οὐ μὴν ἐδύνατό γε κρύπτειν το γεγονός nem Liv. 44.10.1-hez hasonlítandó (Schweigh.) hanem Liv. 44,35.2-hez: et primo supprimere in occulto famem eius rei est conatus etqs. — Fr. 117 Schw. 171. Dind. nem Perseus aranyáról szól (Dind.), hanem oly fosztogatásról minőt Polybios pl. 13, 7, 6, kk. Nabisról, 32, 21, Charopról stb. említ. — Fr. gramm. 12 Schw. 5. Dind. — Schw. helyesen Gronov ellenében: videtur potius de uno quodam viro agi in certamen singulare cum barbaro quodam prodituro hihetőleg Scipio párbajáról. — A 34. könyv töredékeihez Schw. minden földiratít, mely név nélkül volt, fölvett. Több más könyvhöz tartozik, igy az, mely Strabo VII. p. 313 olvasható a κδ' könyvből való. — Több kiadó, igy Dind. is egy töredéket felvett Suidasból s. v. περιρρῶγος, fr. gram. 105 Schw. 132. Bk. 155. Dind., holott az halikarnassusi Dénes 9, 15-ből van.

M. Wohlrab. Pláto Lacheséhez. (Neue Jahrb. 1870. IV. p. 247. s.) — 191[c] Λακεδαιμονίους γάρ φασιν ἐν Πλαταιαῖς, ἐπειδὴ πρὸς τοῖς γερροφόροις ἐγένοντο, οὐκ ἐθέλειν μένοντας πρὸς αὐτοὺς μάχεσθαι, ἀλλὰ φεύγειν, ἐπειδὴ δ' ἐλύθησαν αἱ τάξεις τῶν Περσῶν, ἀναστρεφομένους ὥσπερ ἱππέας μάχεσθαι καὶ οὕτω νικῆσαι τὴν ἐκεῖ μάχην. Nem vonatkozhatik Herod. IX. 61-re. Valószinüleg ‚ἐν Πλαταιαῖς' elcseréltetett e helyett ‚ἐν Πύλαις' s ez a hogyománynyal meg fog egyezni. Igy megegyez Her. VII. 211 is = Thermopylák.

Aristoteles u. d. deutsche Drama v. Dr. G. Zillgenz Würzburg 1865. Ismerteti Müller Ed. (folyt). Neue Jahrb. 1870. IV. 249. 4. §. Ir a cselekvénytől a drámában, de méltósága szempontjából, s mily ellentétben van a vigjátékkal a szomórujáték. Tragoediában ne legyen jelentéktelen személy. A régiek tárgyukat a fej delmi családból és a hős mondákból vevék. Sokszor van történeti jelentőség és vonatkozás a jövőre. A meghatározásban szerző Aristotelest követi. Ne legyen erkölcstelen irányu; ezt Arist. fel sem tételezte; e részletezés tehát itt felesleges. Arist. σπουδαία πρᾶξις-a a trag. alkotására vonatkozik. Legyen komolyan és buzgón véghez vitt cselekvény, méltó cél-

ból. — Arist. nem mondá „ne legyen puszta gyalázás, λοιδορία, a vígjáték tárgya; ő tekintettel volt a iambicus költészetre és az uj s régibb comoedia közti különbségre. A személyek ne névleg különbözzenek, hanem jellemök legyen határozott, s e jellemnek tetteik s beszédök megfeleljenek. Különbség a költő és történetiró közt. De mivel a jellemet a költő a történeti személyhez kénye szerint nem alkothatja, azért tette Ar. τὰ καθ' ὅλον-hoz μᾶλλον. (Ar. 9-ik fej.) καθόλου ποιεῖν μύθους Hermann és Ritter szövege és Stahr értelmezése szerint az „összetett mesék" constructiójáról a drámában értendő. — Aristotelesből nem következtethető, hogy a régibb attikai vígj. irók csupán λοιδορία-t tettek tárgyukká. — Ezenkivül Ar. az αἰσχρολογία-t sem tartja a vígjátékhoz méltónak. — Az 5. §-ban szól szerző a cselekvés egységéről. ‚A cselekvény egy napra terjedő legyen a tragoediában,' mond Ar., de ez nem ‚szabály.' — A 7. §. cime „A jellemek." Nem jól van az első föltételben Ar. 15. fej. χρηστά visszaadva: hogy „használható" legyen a jellem. — χρηστὸν ἦθος = átalában jó jellem, s ez a rabszolgáé is lehet, habár az nem is „voluntarie et consulto consilium aliquod tenet" (Schrader de artis ap. Arist. notione et vi). — Arist. is a korlátozot. szolga erényét φύσει δοῦλος-nak tulajdonítja; de megkülönbözteti a szolga viszonyát urához mint szolgáét és mint emberét (eth. VIII. 11. 7.), tehát = erkölcsi derékség; ilyen σπουδαῖος is és ἐπιεικεῖς ἄνδρες; de a vígj. inkább φαυλότεροι, — nem kell oly jelentékeny személyeknek lenniök. — A költőnek χρηστὰ ἤθη-t kell felléptetni, de sokszor a πονηρά sem maradhatnak el; de a határozottan gonosztevő σφόδρα πονηρός legalább főszereppel a trag-ban nem birhat. Ar. követeli az ἔλεος és φόβος indulatát és tisztulását a tragoediától; de ha a költő helyesen használja, σφόδρα πονηρός is szülhet könyörületet és félelmet. E kérdést szerző csak futólag érinti (p. 14 és 22.). A ὅμοια ἤθη-t szerző egészen értelmetlenül fejti meg. Ar. ugy érti, hogy a trag. költő legyen olyan mint a jó arcképfestő. Tehát a jellemfestés legyen élethü, de egyszersmind költőileg felfogva, nemesb és magasztosb. (Ismertető az egyes helyeket példákkal világosítja.) Vége köv.

Riese Sánd. De nuce elegiához. (Neue Jahrb. 1870. IV. 282.) A 43. s k. sorok „Sic timet insidias, qui scit se ferre viator. Cur timeat; tutum carpit inanis iter" vonatkozván Verg. ifjukori epigrammjára Ballista rabló haláláról. (Donat. Vita Verg. p. 58 Reiff és Anth. lat. 261. Riese), összevetve Nux 100 v. 136, 143 k. v. és vonat

kozásban lévén Anth. lat. II. 67 B. 757 Mey., következik, hogy az elegia azon korból való, midőn Verg. epigrammai könyve egészben olvastatott. 32 v. vonatkozik-e Anth. lat. 262.2. = Nv. trist. II. 34.?

Koch H. A. Voxor = uxor. Plaut. Trin. 800 v. Bopp Verg. Gram. II² u = va különösen q-val pl. = quor, aecus = aequus, de q nélkül is pl. sultis = si ultis = si voltis, aunculus = avunculus (Corssen Aussp. I² 321) Aulul IV. 10. 48; Pseud 339: vius = vivos stb, Megforditva vo = u, Men 635 ulsiscerer = volciscerer (Ba C Da) voxor = uxor Merc, 239. Trin. 111. Amph. 1086 stb.

Radtke G. Caesar De bello civ. III. 1. 6. (Neue Jahrb. 1870. IV. p. 286 ss.). — A hely igy értendő: Caesarnak kötetessége 1) a számüzöttek 2) a nép iránt; th. a fej. végsorai ugy fordítandók, hogy egyrészt (a számüzöttek iránt) háladatosnak — mert visszahivatásukat (törv. uton) kieszközlé — másrészt a nép iránt tekintettel levőnek lássék, miután a restitutio adásánál, mely a népet illeté, ezen törvényes tényezőt nem mellőzé. Igy ingratus-t sem kell mással felcserélni.

Polle Fr. Ovid. Metam. XIV. 847. 848. (Neue Jahrb. 1870. IV. 288.) Flagrans = fénytől elárasztott, cessit in auras = eltünt; crinis és ferras helyet cserélve a hely: sidus ab aethere lapsum / decidit in crinis, a cuius lumine flagrans / Hersilia e terris cum sidere cessit in auras. 846 v: ubi felveendő és előtte vessző teendő.

Herzog E. — Az összetett névszók Homérnél. (Neue Jahrb. f. Phil. u. Paed. 1870. V. 289 ss.). — Az összetett névszók bár többnyire az egyes irók egyéni öntudatos productiói, tekintettel vannak a példákra, de csak önalkotta ratio szerint. Legfeltünőbb, hogy az összetételben a gram. szabályokkal ellenkeznek, mert bár egymással esetvonzó viszonyban vannak a részek, mégis alakjok nem felel meg semmi esetnek; pl. Θ 185 *μῦθος τὸν θυμὸν δάκνων* hely. *μ. θυμοδακής*, σ 201 *αἰνὰ παθοῦσα* hely. *ἀινοπαθής*. Két különböző alak lett egyforma *θυμο*, *αἰνο* de már Σ 319 *ἐλαφηβόλος* és nem *ἐλαφοβόλος*, A nyelvhasonlitás szerint eredetileg az első tag tőalakban tétetett össze. De ez elv sokféleképp változott. A kutatásban eddig nem ügyeltek a tényre, hogy az összetett szók az egyes irók alakitásai. Elfogadtatik főelvül, hogy az 1-ső tag a gyök legyen, igy sskr. dhûmas lett *θυμός*, gyök dhûma, *θυμο*; ez áll o, v i végü gyökökröl. Összevonás, elisio stb. nem változtat a főelven, de vannak más esetek is. Homérnél 307 össze-

tett szó, van olyan, melyben az első tag ejtegethető szó. Pindárnál 207 Aesch. 349. — A) Első rész névszó. Legtöbb I a. Az első tag az o-decl. ez analogia az α és mássalhangzói declinatíóra is. I b. Hom.-nél az α decl. ἀελλόπους, ἀμαλλοδετήρ stb. a mássalh. decl. αἱμοφόρυκτος ἀνδρόκμητος stb. igei első taggal ἁμαρτοεπής stb. II. a. Első tag ι és υ-val δίφρων, ὑστυβοώτης stb. kiv. II. b. II a Első tag ι és υ-vel δαίφρων, ἀστυβοώτης stb. kiv. II b. csak ταυυ-vel. III a. Első tag vonzott eset αἰγίβοτος stb. helytjelentők ὁδοιπόρος stb. III b. ι kihangzás διϊπετής IV. Mit nominativusnak nevezhetünk 1) Kihangzó η-val a) η nom. αἰθρηγενής stb. b) metrum kedveért ἀθηρηλοιγός (αἰθήρ-ból) stb. 2) Nom. γαλαθηνός, μελιηδής stb. 3) σ mutával μογόστοκος, ἐγχέσπαλος stb. σ, λ és μ-vel nem jólejthető azért ναύλοχος, ναύμαχος. — V. Az első szóból csak annyi tartatott meg, hogy az értelem kivehető legyen: γυναιμανής, ζειδωρος stb. — VI. Esetleges: ἀνδρειφόντης, βωτιάνειρα, ἰθαιγένης stb. (ει ki nem magyarázható), Θηβαιγένης (αι helyt jel.) — VII. Irrationalisok ἀνδράποδον, κυνάμυια, ποδανίπτρα és καλαυρόψ a népnyelvből. — B) Első tag ige jellegü. VIII. ἀερσίπους, ἀεσίφρων, ἀλεξίκακος stb. — IX. ἀγαπήνωρ, ειλίπους, στρεφεδινεῖν stb. — X. ἁμαρτοεπής, ἠλιτόμηνος, λαθικηδής stb. Mindhárom csoport első tagja participiumnak felel meg. A VIII. az első tagok nomina actionis, melyek az egész indogerm. családnak sajátjai. A IX. csoport első tagjai praes. indic. X. erős aor.

Bursian K. Lykurg beszédéhez Leokrates ellen. (Neue Jahrb. 1870. V. 302.) 19. §. ὡς καὶ μεγάλα καταβεβλαφὼς εἴη (v. καταβλάψειε) τὴν πεντηκοστὴν μετέχων αὐτῆς v. ö. 58. §. — 63. §. δή után που törlendő. — 78. §. ποῦ δ' ὑπὲρ ὁσίων κ. ἱερῶν ἤμυνεν ὁ μηδένα κίνδυνον ὑπομείνας; τίνι δ' αὖ τὴν πατρίδα παρέδωκε μείζονα. — 80. §. ΙΣΧΝΩΣ hely. ΣΑΦΩΣ (v. ΚΑΛΩΣ). — 93. §. Talán τὸ γὰρ τῶν νόμων τοῖς ἠδικηκόσι τυχεῖν τιμωρίας ἐστίν, — τυχεῖν kétszer értendő. — A §. végén: δεινὸν γὰρ ἂν εἴη, εἰ ταὐτὰ σημεῖα τοῖς εὐσεβέσι καὶ τοῖς κακούργοις φαίνοι ταὐτά. 102. §. Talán: βούλομαι δ' ὑμῖν καὶ τὸν Ὅμηρον παρασχέσθαι [μάρτυρα, ἄνδρα οὐ δεόμενον τῶν ἡμετέρων], ἐπαίνων. v. ö, 100 §. — 105. §. καίτοι εἰ τοῖν ἀφ' Ἡρακλέους γεγενημένοιν, οἳ ἀεὶ βασιλεύουσιν ἐν Σπάρτῃ sts. — 128. §. καλὸν γὰρ ἐκ πόλεως stb.

Hertz M. Miscellen (folyt.) (Neue Jahrb. 1870. V. 303 s.) — 22) Tac. Ab. exc. d. Aug. I. 13.: non adesse apicem (ca-

put helyt.) rei publicae. Cic de sen. 60. §. apex est autem senectutis auctoritas. Amm. Marc. XXVI. 6. 10. Pacatus paneg. Theod. Aug. 6. 2. — 23) Sempronius Aselliónak két töredéke van még érthetetlen Gell. V. 18. Az elsőről l. Jahn O. Philol. XXVI. p. 8. A 2-ik eleje a kézirat szerint megtartandó, perperam jelenteni akarván, hogy az annales minden politikai befolyás nélkül vannak. Azután: scribere autem bellum initum quo consule et quo confectum sit et quis triumphans introierit ex eo (et eo) libro quae in bello gesta sint iterare [megtartandó!] (id fabulas), non praedicare autem interea quid senatus decreverit, aut quae lex rogatiove lata sit, neque quibus consiliis ea gesta sint (iterare), id fabulas pueris est narrare, non historias scribere.

Die Werke u. Tage d. Hesiod. ... v. Dr. A. Steitz Leipz. 1869. Jelenti Hiller E. (Neue Jahrb. 1870. V. 305 ss.) — Kedvező itélet. — Nagy gond az értelmezésben. Teljes jártasság Her. nyelvében. sok class. és más nyelvi philol. ismeret stb. Két nagyobb toldás, az epizodok Pandoráról és sok kisebb kihogyandó, de a többi részek mind szükséges összefüggésben vannak. — A megmaradt részek költői becséről szerző igen sokat tart. — A költőt Perses igazságtalansága vitte rá a költ. keszitésére. Eleinte maga adta elő. Alkalmi költemény. — Az összefüggés és toldások felől ismertető más véleményen van, valamint egyes helyekre nézve is.

Roscher W. H. Aeschyl Persái 43. kk. (Neue Jahrb. 1870. V. 319.) *οἵτ' ἐπίπαν ἠπειρογενὲς κατέχουσιν ἔθνος*-ban irandó *παρέχουσιν* és = kik ... v. ö. Her. VII. 81. a.

Doberenz A. Sophokl. Antig. 506 k. v. (Neue Jahrb. 1870. V. 320. E versek Antigone szavai után (509 v.) teendők, melyekkel a kar a szemrehányást visszautasítja.

Thukydides erkl. v. J. Classen IV. Band. 4. Buch. Berlin 1869. Ism. Stahl J. M. (Neue Jahrb. 1870. V. 321 ss.) Bár Cl. e könyvben, is ugyanazon alapelveket követi mint a többiben, látszik, hogy jobban hajlik a conservativ irány felé a szöveg kritikát illetőleg. Kimélettel bánt a hagyománynyal, sőt gyakran törekvése, a nehezebb helyeken értelmezéssel segítni, nem sikerültnek mondandó. Hol eltér a hagyományos szövegtől, vele kell tartanunk. — Kevés hely kritikai tárgyalásában ismertető nem ért egyet pl. 1. 1. stb. Sok az értelemzavaró nyomdahiba.

Lentz F. L. Még egyszer Seneca Ep. 115. 15, (v. ö.

1869. évf. p. 440) (Neue Jahrb. 1870. V. 342.) — Jobb Haase. szer. nominativ. amator; exitum facere ≐ exitum habere; Suet. Nero 46; Petronius c. 2., c. 45. exitum facere = exire, ez értelemben „kimenetelt eszközölni“ Seneca Quaest. nat. VI. 31. 2. Admirator auri az epistolában a költő, exitum faceret ez értelemben: exitum fingeret; de igy hiányzik a dativus.

Susemihl F. Legujabb irod. Aristot. Politikához. (Folyt. 1869. p. 593. ss.) (Neue Jahrb 1870. 343. ss.) — 1) Aristotelische Studien v. L. Spengel. München 1865. 2) Das 4. (richtiger 6. Buch d. Arist. Politik v. F. Susemihl. Rhein Mus f. Philol. XXI. (1866.) p. 551. ss. A Politika 4. könyvében idéztetik, mint általánosanmi már előbb előfordult a 7. és 8. könyvben; viszont a 6-ikban vonatkozások az 5-kre. c. 5. 1319 b. 37. *εἴρηται πρότερον* és *τεθεώρηται πρότερον* hely; *ἐροῦμεν ὕστερον* és *θεωρήσομεν ὕστερον* Spengelnél. — Az öt kormány közül a negyedik a 4 ik fej. 14—16-ban van leirva, de részletesen a 6-ikban, igy az eddigi vélemény; de inkább mit Ar. negyedik tárgynak, s az 5-ik könyv közvetlen megelőzőjének mond, nem a IV. 14—16, hanem VI, 1—7-ben van. A 4-ik kérdés e tárgyalása hasonlitva az 5-ikhez rövidnek és szűknek mondható. Ar. elégnek tartá, mit IV. 9. 12—17 mondott. A tanács és birói hatalomról szóló rész igaz hogy nincs meg, de nem is a mi kivánatunk szerint haladt Arist. — Hiányzik as IV. könyv végén a c. 1. 1316. b. 30. kkben igért tan a *συναγωγαί, συνδυασμοί*-ről s a hivatalnokokról szóló sincs befejezve (IV. 15). — A 6-ik könyvben hiányzik a meghatározás, mily összeköttetés legyen a kisebb hivatalnokok közt. A 4. könyv. 15. §. tartalomjegyzék, de hiányzik a hivatal tartama (1299a 5 —10). E hézag a 6-ik könyvre, nem a 4-ikre viszonyitandó. Az 5-ik könyv a 6-ikkal felcserélendő. Miután a 7. és 8. a 6-ik után tétetett, akkor toldatott be: *καὶ περὶ τὰς ἄλλας πολιτείας τεθεώρηται πρότερον* VII. 4. 1325b 34.

Schwabe L. Varróhoz [de ling. lat. VII. 50] (Neue Jahrb. 1870. V. 350. ss.) Helyesen Müller szer. alterum és *διεσπέριον* romlott. Vesper adest idézet Catullból (62) l. Riese A. Rhein. Mus. XXI. — DICITURALTERUM javitandó - DICIT UALERIUS Catull gener neve. — *διεσπέριον* hely. csak *ἕσπερον* értendő.

(Folytatjuk.)

Pest, 1871. Nyomatott az „Athenaeum“ nyomdájában.

